

**UNIVERZITA KARLOVA
FILOZOFICKÁ FAKULTA
Ústav románských studií
Studijní obor: Románské jazyky**

**STRATEGIE ŘEČOVÉ ZDVOŘILOSTI V JAZYCÍCH ČESKÉM A
ŠPANĚLSKÉM**

PRAGMALINGVISTICKÁ A ANTROPOLINGVISTICKÁ KOMPARAČNÍ STUDIE

**SPEECH POLITENESS STRATEGY IN CZECH AND SPANISH
LANGUAGE**

PRAGMALINGUISTIC AND ANTROPOLINGUISTIC COMPARATIVE RESEARCH

Dizertační práce

Miroslav Slowik

2018

Školitel: doc. PhDr. Petr Čermák, PhD.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, 25. července 2018

podpis:

Poděkování:

Chtěl bych poděkovat především mému školiteli, doc. PhDr. Petru Čermákovi, PhD., který prostřednictvím svých připomínek, návrhů a doporučení přispěl významnou měrou k úspěšnému dokončení textu dizertační práce. Rovněž mu patří srdečný dík za vytvoření podmínek, díky nimž jsem své studium v doktorském studijním programu mohl dokončit při Ústavu románských studií Filozofické fakultě Univerzity Karlovy; tento se pro mne v průběhu uplynulých tří let stal nejen základnou pro vědeckou práci, ale zejména příjemným prostorem vykazujícím kolegiální a vstřícnost, což velmi podnítilo mou osobní motivaci.

Neměl bych opomenout také zesnulého Prof. PhDr. Lubomíra Bartoše, CSc., jenž mne v průběhu mých magisterských studií, a později také při mém odborném působení na katedře romanistiky Filozofické fakulty Ostravské univerzity zapálil pro vědeckou práci a přivedl k zájmu o obecnou jazykovědu i o specificky orientovaný obor hispanistiky, který se pro mne stal osobním koníčkem provázejícím mne životem již více než jedno desetiletí.

V neposlední řadě patří mé poděkování také spolupracovníkům z odborných pracovišť Ostravské univerzity a Kantabrijské univerzity – Ireně Fialové, Cristině Gómez Castro, Susaně Perales Haya, Fátimě Carrera de la Red, Gonzalu Martínezovi Camino, a především mé tutorce Isabel Tejerina Lobo, stejně jako pracovníkům Ministerstva zahraničních věcí Španělského království, kteří mi poskytovali podporu při výzkumných stipendijních pobytech a dlouhodobých studijních stážích ve Španělsku – konkrétně paní Pilar López Quintela. Poděkování bych rád vyjádřil i prof. Juaně Licerás, ředitelce lingvistické laboratoře při University of Ottawa, která mi otevřela dveře k mezinárodním sympoziím a setkáním.

Skutečnou poklonu vyjadřuji své ženě a svým dětem, jež mi umožnily zpracování textu dizertační práce a vytvořili z naší domácnosti skutečně inspirativní prostor pro časově náročnou práci na dizertačním textu.

Abstrakt

Dizertační práce se v teoretické rovině zabývá hledáním definice řečové zdvořilosti jako jedinečného pragmatického systému, jenž je pro každé jazykové společenství specifický a který utváří u mluvčích pragmatický návyk čili abstraktní vzor pro kulturně podmíněné řečové chování, projevující se jako zdvořilý řečový habitus v časově i geograficky uzavřeném kontextu jazykového trhu. V praktické části se práce zabývá srovnáním jazykových prostředků, jež uplatňují mluvčí češtiny a španělštiny pro udržení bezpečného vztahu s adresátem za účelem uskutečnění úspěšné řečové socioekonomické směny. Práce se zaměřuje na řečovou zdvořilost, na její definici a na srovnání obou sledovaných etnolingvistických areálů primárně lingvisticky, ovšem se zřetel k mnoha dalším disciplínám, především pragmatice, sociologii a kulturní antropologii.

Klíčová slova: zdvořilost – habitus – jazykový trh – řečové chování – mluvní akt – konflikt - strategie

Abstract

The thesis is concerned with the definition of the speech politeness as a unique pragmatic system which is specific for each language community and which creates in speakers a pragmatic habitus or an abstract model for culturally speech behavior, manifested as a polite speech norm in geographically and time-limited context of a linguistic market. In the practical part, the thesis deals with the comparison of the language devices used by Czech and Spanish speakers to maintain the safe relationship with the addressee in order to achieve a successful socio-economic exchange. The study focuses on speech courtesy on one hand and comparison of two ethnolinguistic areas from the point of view of linguistics, pragmatics, sociology and cultural anthropology.

Key words: politeness – habitus – linguistic market – speech behaviour – speech act – conflict – strategy

OBSAH

Seznam použitých zkratk:	14
Úvod	15

TEORIE ŘEČOVÉ ZDVOŘILOSTI PRIZMATEM PRAGMATICKÉ A ANTROPOLOGICKÉ LINGVISTIKY

ČÁST PRVNÍ

METODOLOGICKO-TERMINOLOGICKÉ UCHOPENÍ STUDOVANÉHO JEVU	19
--	----

2. Metodologie	19
2.0 Projekt a design výzkumu	19
2.0.1 Metody sběru dat	20
2.0.2 Fáze ohniskové skupiny	21
2.0.3 Vyvození kvalitativního závěru	22
2.0.4 Strukturalistický přístup	23
2.1 Jednotlicí princip jazykového trhu	25
2.2 Pragmatická perspektiva	26
2.2.1 Pragmaticky sledované jazykové prostředky	28
2.3 Empirický a introspektivní přístup	30
2.4 Synchronní a diachronní přístup	31
2.5 Deskriptivní přístup	31
2.6 Antropologický přístup	32
2.7 Sociologický přístup	33
2.8 Kvalitativní analýza	35
3. Terminologie	37
3.1 Základní pragmalingvistická terminologie	37
3.2 Pragmatax	37
3.3 Reference	38
3.4 Deixe	38
3.5 Pragmalekt	40
3.6 Řečový registr	42
3.6.1 Vnitřní pořádek zdvořilostního registru	43
3.7 Inference	45
3.8 Kontext a situace	45
3.9 Řečová činnost	47

ČÁST DRUHÁ

CHARAKTERISTIKA ETNOLINGVISTICKÝCH AREÁLŮ	50
---	----

4. Etnolektické chování a prožívání	50
4.1 Etnolekt	50
4.2 Evropský temperament	51

5. Kulturní premisy české a španělské etnické zdvořilosti	54
5.1 Důvěra mluvčích španělštiny	54
5.2 Afiliace, vměšování a nezávislost	55
5.3 Peninsulární španělština a nezdvořilost	55
5.4 Česká řečová zdvořilost	59
 ČÁST TŘETÍ	
ZDVOŘILÝ ŘEČOVÝ HABITUS	61
 6. Vztah řečové zdvořilosti a antropologie	61
6.1 Řečové chování	61
6.2 Předpokladová báze	64
6.3 Vstřícnost	65
6.4 Solidarita	67
6.5 Zdvořilost jako kompetence	68
6.6 Řečový habitus	69
6.7 Akceptabilita, expektace, deficit	72
 7. Konflikt	74
7.1 Řečový konflikt	74
7.2 Faktory řečového konfliktu	76
 8. Univerzalita a partikularita řečové zdvořilosti	81
8.1 Řečové univerzálium	81
8.2 Zdvořilostní paradigma	83
8.3 Řečový ritus	86
8.4 Institucionalizace řečového habitu/ritu	88
8.5 Žebříček hodnot	92
8.6 Distinkce	93
8.7 Zdvořilost jako metafora	95
8.8 Mechanismus zdvořilého řečového habitu	98
 ČÁST ČTVRTÁ	
ŘEČOVÁ HRA	99
 9. Sociologický model komunikačních relací	99
9.1 Trvání sociální struktury	99
9.2 Řečová zdvořilost a její místo v jazykovém systému	100
9.3 Zdvořilost jako konverzační hra	101
9.3.1 Konverzace typu Člověče nezlob se!	103
9.3.2 Konverzační šach	104
9.4 Sedmá funkce jazyka	105
 10. Komunikační napětí	107
10.1 Diagnostika skupin	107
10.2 Komunikační napětí – in-group	109

10.3 Komunikační konfliktnost – out-group.....	112
ČÁST PÁTÁ.....	115
MODEL ZDVOŘILÉ KOMUNIKACE.....	115
11. Antischizmogeneze.....	115
11.1 Reciproční antischizmogenetický regulativ.....	115
11.2 Mluvenost a kulturní paměť.....	117
12. Zdvořilost a mluvní akt.....	120
12.1 Zdvořilý mluvní akt.....	120
12.2 Zdvořilý pragmém.....	121
ČÁST ŠESTÁ	
HYPOTÉZA.....	123
13. České řečové chování ve vztahu k chování mluvčích španělštiny.....	123
13.1 Podoba českého etnolektu.....	123
13.2 Předpoklady řečových strategií.....	126
13.3 Dogmatický a solidaritní řečový klíč.....	129
SHRNUTÍ TEORETICKÉ ČÁSTI.....	131
14. Řečová zdvořilost a funkce dominování.....	131
14.1 Hra s nenulovým součtem.....	131
14.2 Nezdvořilost.....	134
KOMPARAČNÍ ANALÝZA MLUVNÍCH AKTŮ	
15. Sociální indexace.....	135
15.1 Pragmatická kookurence.....	135
15.2 Sociální integrita komunikantů.....	136
15.3 Pozdrav jako sociální index.....	137
15.4 Nominální oslovení jako sociální index.....	139
16. Český sociálně-integritní svazek stereotypů.....	142
16.1 Pozdrav jako stereotyp.....	142
16.2 Český negativní sociální zoom.....	144
16.3 Společenské titulování.....	147
16.4 Známost a neznámost.....	149
17. Španělský sociálně integritní svazek prototypů.....	150
17.1 Pozdravové výrazy, formule a sekvence.....	150
17.2 Španělský pozitivní sociální zoom.....	151
17.3 Reakce na pozdrav.....	153
17.4 Pronominální oslovení.....	153
17.4.1 Struktura a prostředky peninsulárních pronominálních systémů.....	154

17.4.1.1	Systém I: el español peninsular.....	154
17.4.1.2	Systém II: el español tuteante	155
17.4.1.3	Pragmatika pronominálního oslovení	156
17.5	Typy komunikačních situací	157
17.6	Pragmatické faktory	158
17.7	Nominální oslovení	160
17.8	Neafektivní oslovení	161
17.9	Afektivní oslovení.....	163
17.10	Význam hierarchie a familiárnosti	164
18.	Zastírání.....	169
18.1	Remedializace pomocí zájmen.....	169
18.2	Generická zájmena	170
18.3	Zastírací zájmena	171
18.4	Pseudoinkluze	172
18.5	Impersonálnost	175
19.	Zdvořilost valorizační	176
19.1	Kompliment	176
19.2	Ilokuční zřetel komplementu	178
19.3	Kompliment v češtině	179
19.3.1	Gendrová a situační pragmatika českého komplementu	179
19.3.2	Tematická orientace českého komplementu	180
19.3.3	Spontánnost a elicitace komplementu	182
19.3.4	Kompliment a ne/preferovaná akce	183
19.3.5	Odmítnutí nabídky	184
19.4	Jazykové prostředky českého komplementu	185
19.4.1	Prostředky strukturní.....	185
19.4.2	Lexikální stabilizátory.....	188
19.5	Kompliment ve španělštině.....	189
19.5.1	Gendrová a situační pragmatika španělského komplementu.....	190
19.5.2	Tematická orientace španělského komplementu	191
19.5.3	Spontánnost a elicitace španělského komplementu	192
19.5.4	Ilokuční zřetel španělského komplementu.....	192
19.5.5	Ne/preferovaná akce, odmítnutí nabídky	195
19.6	Blahopřání.....	197
20.	Poděkování.....	199
20.1	Mluvní akt poděkování	199
20.2	Španělské řečové prostředky poděkování	201
20.3	České řečové prostředky poděkování	202
20.4	Reakce na poděkování	203
21.	Omluva.....	205
21.1	Definice omluvy.....	205
21.2	Omluva v češtině.....	207
21.2.1	Strategie pro indikaci ilokuční síly	208

21.2.2 Upgradery v češtině	209
21.2.3 Downgradery I. typu v češtině	209
21.2.4 Downgradery II. typu v češtině	210
21.3 Omluva ve španělštině	210
21.3.1 Strategie pro indikaci ilokuční síly	211
21.3.2 Upgradery ve španělštině	211
21.3.3 Downgradery I. typu ve španělštině	212
21.3.4 Downgradery II. typu ve španělštině	213
21.4 Předčasné omluvy a omluvy v přeneseném významu	213
22. Mluvní akty komisivní	217
22.1 Pragmatická struktura komisivního aktu	217
22.2 Nabídka a návrh v češtině	217
22.3 Nabídka a návrh ve španělštině	219
22.4 Česko – španělské ekvivalentní struktury	219
22.5 Sporné formy nabídky	221
23. Mluvní akty asertivní	223
23.1 Řečová asertivita	223
23.2 Přípustka a odporování v kontraargumentu ve španělštině	223
23.3 Pseudoperformace	227
23.4 Rezervovaná argumentace	228
23.5 Pseudoreflexe	228
23.6 Epistémické a doxastické formule	229
24. Mluvní akty nezdvořilé – direktivní	232
24.1 Direktivy	232
24.2 Tematizace předpokladu	234
24.3 Nepřímé direktivy	237
24.4 Deiktické strategie	239
24.5 Podmiňovací způsob jako strategie	241
25. Závěr	243
25.1 Životní řečová zkušenost	243
25.2 Komunikační klíč mluvčích španělštiny	245
25.3 Komunikační klíč mluvčích češtiny	248
25.4 Řečový liberalismus a konzervatismus	250
25.5 Komparační mapování teorie řečových pořádků	252
25.6 Strategické jazykové prostředky	253
Bibliografie	255
Přílohy	264

Seznam použitých zkratk:

Angl.	anglicky, anglický
Čes.	česky, český
EDICE	Výzkumný program Estudios del Discurso de Cortesía en Español (Universidad de Granada, Stockholm University)
ESČ	Encyklopedický slovník češtiny
ELA	Evropský lingvistický areál
Hebr.	hebrejsky, hebrejský
NESČ	Nový encyklopedický slovník češtiny
NGLE	Nueva Gramática de la Lengua Española
Překl.	překlad
Špan.	španělsky, španělský

Úvod

Síla lidské součinnosti závisí na citlivé rovnováze mezi pravdou a vládnoucí fikcí. Kdo příliš popírá skutečnost, oslabí svou autoritu a své jasnozřivé konkurenty posílí. Avšak lid bez nějaké mýtické představy nelze účinně mobilizovat. Téměř nikdo vás nebude následovat, budete-li se držet holé skutečnosti (Yuval Noah Harari, 2017: 171).

Dizertační práce s titulem *Strategie řečové zdvořilosti v češtině a španělštině* a podtitulem *Kontrastivní pragmalingvistická a antropolingvistická studie* se podrobně zabývá srovnáním dvou odlišných systémů zdvořilosti jako pragmalingvistických jevů tvořících společensky nezbytnou a nedílnou součást kultur české a španělské. Označení řečových norem strategického chování (tedy česká a španělská) je nutno vnímat jako dichotomii zeměpisnou: znamená to, že se v komparaci postaví vedle sebe dva uzavřené etnolingvistické areály. Prvním z nich je etnolingvistický areál shodující se s geografickým územím České republiky s jediným útvarem národního jazyka – češtinou. Druhým areálem je oblast španělského národního jazyka jako reprezentativního útvaru politického celku vymezeného geopolitickými hranicemi Španělského království. Evropská španělština jako předmět našeho zájmu se omezí pouze na prostor Pyrenejského poloostrova; půjde tedy o porovnání češtiny a peninsulární španělštiny.¹ Na základě jejich vzájemného porovnání předpokládáme, že řečové normy chování česká a španělská budou vykazovat značnou část shodnou v určitých typech proměnných. Prvky shody, a následně i prvky rozdílné odkryjí podobu struktury, jež se shoduje s antropolingvistickým, relativisticky orientovaným pojmem „obraz světa“. Řečovou zdvořilost vnímáme jako jeden z imaginárních řádů kultury, který se sice nezakládá na objektivní existenci, a existuje tudíž pouze jako společenská fikce či určitá lidská konstrukce, ale ve společenstvích hovořících jedním jazykem nabývá na významu jako jednotící prvek veškerého mezilidského kontaktu.

Studie se zabývá zdvořilostí řečovou, vedenou jazykovým komunikačním kódem, a v teoretické části se pokouší nalézt pro tento složitý multidisciplinární pojem jeho definici a vnímat jej jako lidskou strukturu; řečová zdvořilost je součástí obrazu světa a zároveň vytváří žebříček sociálních hodnot, které se transformují do národního behaviorálního prototypu. Ten se stává individuálním i interindividuálním představitelem určitého imaginárního řádu společnosti stmelené do národního/národnostního celku etnickým jazykem.

K problematice přistoupíme z perspektivy pragmatické, jež umožní bližší vhled do tzv. sociální pravdy, či lépe řečeno „pravdy o sociálu“, která vychází ze samotné definice pragmatismu jako neduálního uchopování světa. Pravda zde není objektivním pojmem, ale jde spíše o to odhalit, jakou neměnnou podvědomou představu mají jednotliví mluvčí o

¹ Peninsulární španělština nechť je v tomto textu vnímána jako terminologický pojem. Peninsulární španělštinou chápeme souhrn všech variant/variet španělštiny, které jsou užívány v kontinentálním Španělsku; norma na Kanárských ostrovech a jednotlivé diatopické normy na americkém kontinentu by komparační práci velmi ztížily. Totiž způsoby řečového chování uživatelů jazyka jsou homogenní pouze v oblasti, která není přerušena jiným pragmatickým systémem či přirozenou hraniční bariérou.

sociální konstrukci, jejímiž jsou členy. Podrobně se zabýváme ustavením definice řečové zdvořilosti též z hlediska disciplín, se kterými je lingvistika propojena, zejména s disciplínami kulturní a integrální antropologie, sociologie, a v neposlední řadě se též dotkneme filozofie jazyka. Pokusíme se dokázat, že řečová zdvořilost je apriorní strukturou, která poskytuje uživatelům jazyka jednoznačné modely řečového chování, jež mají četné znaky sociokulturního regulativu či bezpečnostního agentu. Zkoumání zdvořilosti se tak přiblíží poznání, které odkrývá metapragmatika, tj. studie bude pátrat po příčinách pragmatického chování, které je u mluvčích v každém areálu jiné. Metapragmatika zaujímá v antropologickém výzkumu významné místo, neboť se pokouší pro jednotlivá lidská společenství odhalit ideologii právě průnikem do pragmatického úzu etnického jazyka. Metodologické přístupy k odkrytí intersubjektivní sociální pravdy uložené v podvědomí všech mluvčích v etnolingvistickém areálu a zhmotněné prostřednictvím jazykových prostředků ve funkční řeči se kryjí s antropologickým způsobem sledování společenských konstruktů. Takto lze odkrýt principy, jimiž se ohraničené sociální prostředí řídí.

Mezioborový přístup ke zkoumaného jevu odhalí vztahy bohatého funkčního rozpětí řečové zdvořilosti jako určité kvality řečového chování. Teoretické poznatky jsou východiskem pro následné poznání jazykových/řečových prostředků konkrétních jazyků: češtiny a španělštiny. Druhá část studie se zaměří na praktickou kvalitativní analýzu českých a španělských mluvních aktů, čímž se pro oba sledované etnolingvistické areály odkryje ucelený obraz určitého typu zdvořilosti jako sociálně-sémiotického systému, jež je sledovaným kulturám vlastní jako nedílná součást jejich imaginárních společenských řádů projevujících se etnickou řečovou hrou. Analýza mluvních aktů obohacená o antropologicky orientovaný vhled vychází z poznatků sesbíraných v průběhu deseti let. Závěry práce tedy budou dvojí: na jedné straně podají ucelený obraz o fenoménu řečové zdvořilosti obecně a na straně druhé budou konstatovat společenské charakteristiky, jež vykazuje řečová zdvořilost česká a řečová zdvořilost španělská.

Praktická analýza si navíc klade za úkol nalézt, popsat, pojmenovat a usouvztažnit jazykové prostředky, které se užívají dle rozdílných společenských vzorců od sebe oddělených komunit. Tím se odkryje hlubší vhled do definování Čechů a Španělů z hlediska jejich národní identity, a výsledky práce tak mohou posloužit jako podklad pro další lingvistická, ale též antropologická zkoumání kultury a z nich vycházející definování národní identity, popřípadě konfliktnosti mezi kulturami a národními identitami.

Komparační práce bude podrobně sledovat oba areály z hlediska řečového chování mluvčích, a to v současné společenské situaci, která je souborem charakteristických rysů dynamické sociální skutečnosti v České republice po pádu železné opony a ve Španělsku po pádu Frankova totalitního režimu. Pokusíme se odhalit současný stav komunikačního, řečově funkčního spektra vycházejícího z podstaty geograficky a politicky jinak orientovaných společenských konfigurací.² Znamená to, že do značné míry práce vychází

² Oba sledované areály jsou součástí jedné etnolingvistické rodiny indoevropské, a tudíž splňují základní předpoklad pro komparaci dvou fenoménů. Jsou vystavěny na stejném evolučním základě kulturním i jazykovém; jsou si v rámci světa blízké i geograficky a z hlediska aktuálně politického jsou oba součástí jediného geopolitického celku Evropské unie. Je potřeba podotknout, že španělština jako reprezentativní národní útvar jazykový je přítomna i v jiných oblastech světa jako jazyk kolonizační a je souborem mnoha diatopických norem, které by možnost komparace velmi ztížily. Předložená komparační studie se tudíž omezí na jednu jazykovou diatopickou normu, a to na řečové chování vlastní španělštině peninsulární.

z teorie relativizmu, na kterém jsou některá tvrzení konstruována. Nejedná se ovšem o relativismus absolutní; domníváme se, že rozdílné řečové kulturní vzorce chování vykazují mezietnický konkrétní apriorní strukturu, podle níž se dají komparovat, a jedna druhou tak poznávat, či pomocí kterých lze pronikat z jedné do druhé a naopak. Za takovou apriorní strukturu považujeme *bezpečnost* jako sociální princip řečového zpracování žitého světa. Druhou apriorní strukturou je *společenství jako jazykový trh*, který se stává kontextem pro směnu řečového chování za jemu odpovídající výdobytky moderní společnosti.

Základem pro porozumění určitému pragmatickému návyku je předpokládat existenci funkce, díky níž se způsoby chování, které jsou považovány za racionální, mohou též racionálně zdůvodnit. Tímto racionálním zdůvodněním racionálního řečového chování je komunikačně-bezpečnostní axiom. Různost pragmatických návyků má společnou primární funkci, a tou je udržovat bezpečná pravidla společenské řečové hry. Tuto komunikační bezpečnost můžeme zjednodušeně charakterizovat jako maximu bezpečnosti: *komunikuj tak, abys nevystavil nebezpečí sebe ani druhého* (Slowik, 2018).

Řečová zdvořilost je jednou z charakteristik chování člověka ve společnosti a vzniká z nutnosti reagovat na strukturu této společnosti, na vztahy mezi jednotlivci, na sociální stratifikaci, na archetypální normy chování; toto vše se následně reflektuje v jazykem kódovaných entitách. Nejde zde ovšem jen o jev, jenž vzniká jako reakce odrážející vyjmenované kulturně společenské skutečnosti pouze jednosměrně; je i jevem, jenž strukturu společnosti, její stratifikaci, vztahy mezi jednotlivci sám formuje a udržuje v čase. Řečová zdvořilost je tedy imanentní součástí veškerého jazykového jednání člověka a lze vyzkoušet její charakteristické aspekty i) společné pro zkoumaná jazyková společenství i ii) rozdílné, jež pak vystupují jako distinktivní rysy dvou kulturně jazykových vzorců.

Můžeme říci, že v prostředí českém to bude to, co je nazýváno českým lingvistickým pesimismem. Tento pojem sice nepůsobí příliš odborně, avšak považujeme jej za přiléhavý k tomu, jak bylo pozorováno z hlediska diachronního i synchronního řečového chování mluvčích češtiny. Pokusíme se potvrdit platnost tohoto pojmu se zřetel k obecnému řečovému chování českých mluvčích. Rovněž se pokusíme zčásti přeformulovat koncepci českého lingvistického pesimismu a ustanovit českou řečovou zdvořilostní normu řečového chování jako příklon k řečovému konzervatismu.

V prostředí španělském to pak budou především solidarita a důvěra, jež zakládají zcela jiné, ve valné většině vůči češtině též protikladné postoje mluvčích k druhým. Způsob, jímž bychom mohli pojmenovat španělskou společnost z hlediska toho, co zde neodborně nazveme životním pocitem či řečovým temperamentem, je zcela odlišný svět odvíjející se z jazykového optimismu.

Předložená studie se pokusí zpřístupnit poměrně složitý společensko-jazykový fenomén dvěma typy vědecké zprávy. První se pokusí usouvztažnit veškeré teoretické poznání, a to tak, aby byl text přístupný i čtenáři, který se touto tematikou soustavně nezabývá. V prvních částech tedy půjde o výklad s důrazem na provázanost jednotlivých teoretických oblastí. Znamená to, že jsou v textu definovány různé teoretické přístupy na jedné straně, a na straně druhé je na ně často odkazováno, aby je měl čtenář stále na zřeteli. Mohlo by se totiž zdát, že z hlediska odborného stylu půjde o určitou míru věcné redundance; z hlediska přístupnosti textu ovšem musíme mít na zřeteli také čtenářskou přívětivost. V některých pasážích proto budeme nuceni přistoupit také k metaforickému

příkladu, který bude lépe a zřetelněji odrážet funkci některých definovaných pojmů či jevů. Jinde se nad situací zamyslíme, čímž naše domněnky mohou působit jako nepodložená prohlášení. Považujeme je za zajímavá a v rámci celého textu práce za příléhavá přinejmenším tím, že odkrývají další a zdánlivě nesouvisející témata, jimiž by se mohla další vědecká práce (možná stále na poli lingvistiky a k ní přílehlých oborů, či zcela mimo její dosah) ubírat.

Druhou zprávou bude zhuštěný popis jazykové materie. Půjde o předložení zejména souboru jazykových prostředků, jejichž užití bude ukazovat na funkce řečové zdvořilosti v jednotlivých jazycích, a o jejich popis. S určitou mírou nadsázky snad lze říci, že se analýza jazykové materie snaží představit zdvořilostní strategie českého a španělského jazyka, které představují zdvořilostní slovník a zdvořilostní gramatiku (či, jinak řečeno, zdvořilostní pragmatiku). Strategické užití českého i španělského jazyka se vyjeví právě ve vztahu k specifice logiky zisku a ztráty vnitřních jazykových trhů. Logika zisku a ztráty umožňuje oba sledované etnolingvistické areály charakterizovat, a právě na jejím základě jsme vůbec mohli přistoupit ke komparativnímu sledování obou pragmatických perspektiv, jež vnukávají člověku jako uživateli jednoho či druhého jazyka specifický způsob vedení řečové interakce tváří v tvář. Oba typy přístupu byly umožněny na základě dlouhodobého sledování řečového chování mluvčích ve Španělsku, které bylo uskutečněno za finančního přispění španělských vzdělávacích institucí i španělskou agenturou zabezpečující mezinárodní vědeckou spolupráci a mobilitu akademických pracovníků.³

Španělština je dnes v situaci, kdy na glóbu pokrývá zhruba pětinu všech obydlených kontinentů a utváří tak globalizovaný prostor, jehož ekonomická, kulturní a antropologická charakteristika se může stát základem pro expanzi hispánských kulturních rysů do nehispanického světa.⁴ Pochopit hispánský svět z hlediska jeho obrazu u mluvčích není nikterak jednoduché, neboť se jedná o velmi dynamickou sociální skutečnost zahrnující plochu více než jednoho subkontinentu. Proniknutím nejprve do španělštiny obyvatel iberského prostoru nám může v budoucnosti pomoci porozumět (nejenom řečovým) strategiím celého iberoamerického světa i světa ostatního.

³ Agencia Española de Cooperación Internacional; Universidad de Cantabria: (<http://boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2007-15996>). Podrobnější popis projektu uveden v oddíle 2.0 *Metodologie*.

⁴ Globalizace je odborný termín užívaný v antropologii jako globalizace v určitém limitovaném prostoru, tedy jako lokální globalizace.

I.

TEORIE ŘEČOVÉ ZDVOŘILOSTI PRIZMATEM PRAGMATICKÉ A ANTROPOLOGICKÉ LINGVISTIKY

ČÁST PRVNÍ METODOLOGICKO-TERMINOLOGICKÉ UCHOPENÍ STUDOVANÉHO JEVU

2. kapitola

Metodologie

2.0 Projekt a design výzkumu

Předložená studie byla uskutečněna na základě finanční podpory autorského projektu, a to pod záštitou instituce Agencia Española de Cooperación Internacional, zřizované Ministerstvem zahraničních věcí Španělského království, ve spolupráci s Universidad de Cantabria ve španělském Santanderu⁵. Ohniskem výzkumu byla komparace řečové zdvořilosti v českém a španělském etnolingvistickém areálu, v průběhu výzkumné stáže především zjišťování stavu současné španělštiny a sociálních hodnot, které distribuuje do společenského prostoru. Řešitelem byl autor předložené práce a jeho úkolem bylo v průběhu jednoho roku v přirozeném španělsky mluvícím prostředí sledovat řečové chování ve vztahu k pojmu zdvořilost, vyhodnocovat shody a rozdílnosti českého a španělského řečového pořádku. Řešitel se stal součástí *Departamento de Filología de la Universidad de Cantabria* a byl mu umožněn přístup k respondentům, knihovnickému fondu, materiálu, výpočetní, kancelářské i záznamové technice.

Projekt umožnil zpracovat předložené téma z hlediska antropologického na základě a) metody přímého pozorování, b) metody zúčastněného pozorování, c) metody řízené dialogizace a dotazníkového šetření. Poslední metoda je v antropologickém výzkumu spíše nazývána polostrukturovaným rozhovorem.

Před samotným designem projektu navštívil badatel přijímací instituci v r. 2006; krátkodobý pobyt využil k předvýzkumu, v němž vyhodnocoval vhodnost podmínek pro jeho provedení; popularizační přednáškou pro studenty s následnou diskusí a v rámci konzultací s týmem akademických pracovníků bylo zjištěno, že hypotéza je ověřitelná. Předvýzkum měl ověřit, zdali je možno uskutečnit výzkum, jehož objektem je integrální charakter člověka jako reprezentanta určité národní/národnostní etnické skupiny. Integrita mluvčího jako člověka byla sledována na základě vyhodnocení sociálních funkcí etnického jazyka. Právě integrální pojetí člověka bylo v době podání přihlášky projektu do soutěže považováno za potřebné; ohniskem výzkumu byl jednající člověk jako představitel živočišného druhu, kterému je vrozena schopnost komunikovat na dálku prostřednictvím

⁵ Rezoluce v *Boletín Oficial del Estado* ze 7. srpna 2007: *Presidencia de la Agencia Española de Cooperación Internacional* - stipendia «Becas MAEC-AECI» pro akademický rok 2007-2008 pro studijní programy I.A, II.A, II.B, II.C.

kódu, a to ve vztahu k obavě z cizosti jako přirozené lidské vlastnosti (antropologie) a dále ve vztahu ke konkrétnímu sociologickému zařazení člověka do pevné struktury moderních mezilidských vztahů (sociologie), v níž se chová prostřednictvím užití jazyka logicky, pragmaticky, racionálně (pragmatika). Předvýzkum odhalil, že prostředí nabízí dostatečné množství sledovaných vzorků a rovněž nabízí možnost obohatit sesbíraná data o další teoretické poznání pocházející z jiných, již uskutečněných průzkumů. Ty se tematicky orientovaly na řečovou zdvořilost španělštiny z hlediska etnocentrického (introspekce španělských pozorovatelů) i z hlediska émického (pozorování cizích pozorovatelů). Odborné vědecké zaměření katedry filologie ve španělském Santanderu bylo orientováno především pro sledování kvality řečových projevů společenství hovořícího jedním jazykem ve spojitosti s kulturními aspekty a s přesahem do způsobu obrazu světa těchto mluvčích. Prostředí bylo vhodné pro provedení dlouhodobého výzkumu a bylo podmíněno nutností studia autora předložené práce v programu *Pensamiento, Lengua y Cultura*, jež vykazovalo multidisciplinární charakter současného vědění o jazyce.

2.0.1 Metody sběru dat

Metody, které byly uplatněny pro kvalitativní výzkum řečových forem a pozorování motivací mluvčích pro užití forem v řeči tváří v tvář, kombinují metodiku sběru dat pro antropologii i pro jazykovědu; všechny tři metody se vzájemně doplňují a podávají tak ucelenější obraz zjišťovaných kategorií – nezůstává tedy pouze u motivací jako rituálu z hlediska antropologie, či pouze u forem jako formálních prostředků jazyka (langue), ale syntézou dvou rovin poznání může dojít k systematickému popisu strategií, které jsou z těchto dvou elementů složeny. Typologie řečových forem i motivace vycházející z představy, že ve zdvořilém řečovém habitu jde především o rituální jednání, může odhalit abstraktní vzorec společenského prostoru dominovaného etnickým jazykem. Přístup k tomuto vzorci se podařilo uskutečnit prostřednictvím následujících metod:

A) Metoda přímého pozorování umožnila vnímat řečové chování v celém situačním komplexu. Zaznamenání shodných i neshodných prvků řečového chování vyžadovalo čas, v jehož průběhu bylo možno s dostatečnou frekvencí sledovat jednotlivé typy komunikačních událostí. Podmínkou pro dostatečné přímé pozorování byla přítomnost badatele ve španělsky mluvícím areálu po dobu minimálně 12 měsíců. Pozorování bylo potřebné pro odhalení struktury vztahů ve skupinách, v jejich organizaci, v jejich ustavení. U metody přímého pozorování je badatel společensky maskován.

B) Metoda zúčastněného pozorování umožnila badateli vstupovat do přímé interakce s rodilými mluvčími španělštiny a sledované téma podrobovat introspektivnímu pozorování v dostatečně prožité řečové zkušenosti. Podmínkou, kterou bylo nutno splnit pro provedení takového výzkumu, byla dostatečná znalost jazyka španělského jako systému, i jeho užití v řeči s dostatečně rozvinutou kompetencí všech jazykových plánů. Tuto podmínku ověřila přijímající instituce u příležitosti předvýzkumu a spolu s hodnocením badatelova výzkumného záměru zaslala evaluační zprávu poskytovateli finanční podpory. Druhou podmínkou byla národní příslušnost badatele (uživatel češtiny jako rodného jazyka) a jeho vzdělání v jeho rodném jazyce (badatel se druhým školením bohemista). Jeho působnost byla dokladována v přihlášce projektu jako součást žádosti o poskytnutí finanční podpory.

I metodou zúčastněného pozorování docházelo k pozorování skrytému. Badatel sledoval funkčnost užití jednotlivých jazykových prostředků buď jako mluvčí, či jako adresát. Opět docházelo ke společenskému maskování. Jeho relativita ovšem spočívala v tom, že badatel se sice orientoval v mluvené španělštině na dostatečné kompetenční úrovni, vzhledově však působil na rodilé mluvčí španělštiny jako cizinec.

C) Metoda dotazníkového šetření a řízené dialogizace byla založena na sadách různých otázek, které ověřovaly zjištěné předpoklady o řečovém chování mluvčích španělštiny. Sady otázek byly distribuovány dvojím způsobem. Prvním typem byl řízený rozhovor s minimálním počtem 50 subjektů, které měl v průběhu jednoho roku badatel kontaktovat. Sada otázek sloužila badateli jako podklad pro vedení rozhovoru. Rozhovor byl tedy polostrukturován. Odpovědi byly zaznamenány badatelem prostřednictvím kódovacích poznámek, nikoliv však formou číselných kódů, ale zkratkami a akronymy, které byly lépe adjustovány pro sledované kategorie.

Rozhovory probíhaly buď v prostředí institucionálním na katedře filologie či v prostředí mimo katedru. Respondenti se rekrutovali jednak z řad studentů univerzity a také z řad badatelových osobních kontaktů. Řízenou dialogizací bylo dosaženo především ověření způsobů řečového chování a jejich motivací. Rozhovor nad problematikou nebyl striktně omezen sadou otázek a jejich formou, neboť v přirozeném dialogu docházelo k doplnění dalšími otázkami v závislosti na odpovědích respondentů, k vyjasnění některých pojmů, a mnohdy i vůbec k pátrání po motivech položení takové otázky. Řízeným rozhovorem bylo možno směřovat respondenty k přemýšlení o jejich vlastním etnickém jazyce a odhalit vnitřní motivace jejich řečového jednání.

2.0.2 Fáze ohniskové skupiny

Prostředí, v němž byl výzkum proveden, poskytovalo možnost pracovat se sledovanými subjekty jako s ohniskovou skupinou, která umožnila sledovat konkrétní tematický záběr, tedy strategie řečového chování uskutečňované užitím jazykových prostředků. Ohnisková skupina byla výhodná pro sledování postojů a prožitků a z nich vycházejících hodnot uživatelů jazyka.

Ohnisková skupina byla v první fázi přímého pozorování charakterizována jako nestrukturovaná – poskytla základní orientaci v problematice, nebyla ustavena na základě pevné vnitřní struktury omezené počtem subjektů a ani jejich rovnoměrnou distribucí. Bylo možné sledovat, jak se uživatelé jazyka různě skupinově distribuují, jaké typy interakčních kontaktů nejčastěji vznikají, jaká je jejich typologie. Na tento typ skupiny byla aplikována metoda přímého pozorování, tj. badatel se pohyboval v přirozené sociální struktuře, jež byla dominována etnickou evropskou španělštinou. Badateli nebyla dána možnost provést výběr těch, které pozoroval. Jeho pozorování je tudíž výsledkem určité společenské náhody tak, jak se badatel dostával do interakčních událostí v prostoru Pyrenejského poloostrova (anebo jak se stával svědkem – pozorovatelem určitých interakcí, do nichž jako participant nevstupoval). S tím byl spojen i nutný pohyb po etnolingvistickém areálu, který byl dán jednak pracovními úkoly, které mu byly předkládány jako pracovní povinnosti vycházející z jeho pracovního zařazení na katedře filologie, a jednak z podnětu jeho svobodné vůle. Badatel měl k dispozici osobní vozidlo pro pohyb v rámci jazykového společenství, navštívil také okrajové přechodvé pásma, kde španělština již přestává působit jako pragmatická matrice. Bylo totiž potřeba zjistit, zdali je řečová zdvořilost skutečně navázána

na etnický jazyk či je prostředkem pokrývajícím prostor politický, vymezený hranicemi jazyka v jeho úřední platnosti (včetně oblastí Katalánska, Baskicka a Galicie).

Druhou rovinou sledování bylo pozorování zúčastněné. Badatel byl součástí určité struktury se svým statutem a rolí, měl tedy ke svým adresátům určitý typ společenského vztahu, který byl pojmenovatelný sociologickou terminologií a také stupněm napětí mezi jeho statutem a rolí a statutem a rolí jeho adresátů. U přímého pozorování mohl badatel vystupovat jako ten, kdo řečové chování svých adresátů komentuje (anebo je řečové chování badatele komentováno jeho adresáty), a na základě toho se badatel snažil dopátrat motivů řečového chování, které je regulováno. Motivy byly vyvozovány z předpokladů vycházejících z předcházejícího přímého pozorování. Řízením rozhovoru se tak tento přístup přibližuje spíše polostrukturované ohniskové skupině.

U řízeného rozhovoru nad sadami otázek pak došlo k analýze již strukturované ohniskové skupiny; sledování totiž neprobíhalo v přirozeném terénu interakčních událostí, nýbrž v jednotném (do značné míry umělém a laboratorním) prostoru přijímací instituce. Kromě toho byly sledované aspekty již řízeny strukturním schématem sledovaných kategorií, tedy sadou otázek. Sady otázek byly navíc použity i při hromadném sběru dat. Účelem v tomto případě bylo především odhalení řečových forem. Dotazník byl předložen 50 respondentům. Hromadný sběr dat měl podpořit či vyvrátit předcházející pozorování a řízené rozhovory. Dotazníková forma sama o sobě nemůže měřit řečové chování, lze z ní vyčíst pouze preferenci určitého typu jazykových prostředků, které se v té které situaci užívají. Nevýhodou tohoto sběru dat je rovněž primování forem odpovědí, které vycházejí již ze samotné struktury položené otázky či z jejího sémantického zatížení. Otázky byly formulovány jako spíše otevřené. Mohly tak poskytnout celou šíři odpovědí, ze kterých bylo možno vyčíst kulturní podtext. Od otevřené otázky přecházel badatel v rozhvoru ke konkrétním otázkám, aby postupoval od obecniny ustavující obecný pragmatický princip řečového chování k detailu, kterým se konkrétnizovaly jednotlivé prostředky, které tento princip vyplňují.

2.0.3 Vyvození kvalitativního závěru

Záznam kódování prostřednictvím řízené dialogizace / polostrukturovaného rozhovoru je uložen v terénním deníku. Postup kódování vycházel opět od obecnosti k jednotlivinám, a to ve vztahu ke kvalitativnímu sledování prostoru řečových strategií. Získaná data jsou v některých aspektech ověřena několikrát prostřednictvím jinak strukturované sady otázek, zejména pokud šlo o zjištění stavu vykání a tykání (přesněji řečeno onkání) ve španělštině. Tento typ sběru dat tedy nemůže být podroben kvantitativní analýze, i když je četnost sledovaných aspektů významnou složkou závěru, zda se řečové jednání mluvčích jednoho a druhého areálu přiklání spíše k jednomu či k druhému členu ustavených sledovaných dichotomií. Ustavení sledovaných dichotomií vycházelo z prostředků jazyka a z jejich forem, které přímo odkazují na podvědomě uložené principy v myslích uživatelů jazyka a přímo vycházejí z podvědomě uložených kategorizací světa. Gramatická kategorizace etnického jazyka totiž automaticky odkazuje na typ kategorizace světa.

Sběr dat, konzultace a teoretická práce byla součástí stipendijního pobytu jako pracovní povinnost, kterou badateli stanovala přijímací vzdělávací instituce i poskytovatel finanční podpory. Badatel se účastnil i oficiálních setkání či situací, kde bylo potřeba

dodržovat protokolární řečové chování. Badateli bylo přiděleno pracovní místo, kde plnil svou pracovní dobu a zpracovával data získaná různými typy sběru. Badatel tedy vstupoval v rámci užšího kontextu jako mluvčí španělštiny s určitým statutem a rolí, která byla pro jeho nejbližší komunikanty zřejmá. Badatel tak měl při výzkumu jednoznačně určeny sociální souřadnice, které jej situovaly na konkrétní místo ve společenském konstruktu, což mu poskytovalo jednoznačné komunikační východisko. Badatel byl povinen účastnit se lingvistického kongresu a stát se členem přípravného týmu. Součástí jeho práce byla příprava publikace k tomuto kongresu.

V rámci volného času byl badatel nucen prostoupit všemi životními situacemi, kterými zabezpečoval své životní potřeby. Badatel nemohl opustit španělské národní území bez toho, aniž mu byl takový krok ministerskými pracovníky na jedné straně, a vedením katedry filologie na straně druhé povolen. Povinnou součástí aktivit badatele byla také výuka španělského jazyka a aktivní účast na aktivitách organizovaných přijímací institucí.

Způsob vyhodnocování tedy odpovídá nestandardizovanému způsobu sběru antropologických dat, které vede ke zjištění kvalitativních charakteristických znaků řečového chování ve španělštině. Jednalo se o pozorování skryté (maskované), neboť se badatel stal součástí společenské struktury, v níž přijímal role vlastní sledovanému prostředí. Jednalo se ovšem též o pozorování zjevné (demaskované), kdy v prostoru institucionálním (univerzitní prostředí) byl badatel při řízené dialogizaci i při zadávání dotazníkového šetření vnímán jako prvek, jehož přítomnost mohla do značné míry narušit přirozenost odpovědí respondentů, zejména pokud jde o porušování či dodržování společenských norem. Při kvalitativním výzkumu bylo potřeba vyhledávat pravidelnosti v řečovém chování mluvčích; bylo nutno z pozorování vyexcerpovat teoretické vzory, které povedou postupně od prostého popisu společnosti k porozumění sociálnímu chování jejích členů.

2.0.4 Strukturalistický přístup

Aby vůbec bylo možno provést výzkum, bylo nutno vzít v potaz skutečnost, že se jedná v první řadě o téma velmi komplexní. Ačkoliv jde o téma lingvistické, výzkum již nezkoumá systémovost jazyka. Tu používá jako pouhého prostředku pro vyvození dalších závěrů, které již stojí mimo základní jazykové roviny. Pragmalingvistika je jakousi nástavbou, přes níž se jazykový systém dostává do přirozeného kontextu mluvené a tím pádem prožívané řeči. Máme-li sledovat toto prožití, které je navíc ještě ovlivněno aspekty sociologickými daného jazykového společenství a také antropologickými, musíme přijmout taková hlediska, která nám dovolí vnímat sledovaný fenomén zdvořilosti, jako kdyby se jednalo o strukturu. Jedině tak lze formulovat kategorie, které ctí strukturalistické vnímání předmětu výzkumu.

Pro formulování cíle projektu byly v designu projektu ustaveny základní kategorie, které jsou uspořádány do schématu:

1. kategorie vycházejí z teoretického poznání – teoretické bádání na poli pragmalingvistiky, antropolingvistiky a sociolingvistiky pomohlo odhalit základní principy, které řečovou zdvořilost jako fenomén lidského světa podmiňují a konstituují;
2. kategorie pokryly principy, kterými se řečové chování a prožívání řídí, v plném rozsahu – vycházejí z aspektů společenských primárně, nikoli ze systémové

- podoby jazyka; k systematizaci jazykových prostředků dochází až sekundárně, a to na základě formy těchto vehikulů, která je nositelem rysu pro ten který princip;
3. kategorie jsou navrženy jako vzájemně se vylučující – pro komparační postavení dvou společenských fenoménů bylo potřeba ustavit kategorie tak, aby bylo možno sledovat dva členy kategorie, které stojí v opozici; byly ustaveny jen takové principy, které vykazovaly systém binárních opozic;
 4. kategorie jsou navzájem nezávislé – nemohou platit obě najednou; přítomnost rysu je ukazatelem pro vyplnění jedné, anebo druhé kategorie;
 5. kategorie vycházejí z jednotného třídícího principu – principem je existence vyššího funkčního pořádku jako celku, který je na jednotlivé kategorie rozložitelný; tímto celkem je uzavřený jazykový trh jako prostor, v němž probíhá jedinečný typ směny řečových rituálů, a dále shodná typologie řečové hry;
 6. kategorie jsou jednoznačné – jejich definice a prostor jsou vymezeny v teoretické části.

Počet kategorií byl ustaven v počtu deseti, a to v podobě deseti interakčních principů, které vycházejí z kombinace tří prizmat: sociologického, antropologického a pragmatického, vždy ve spojení s lingvistickou rovinou zkoumání, neboť základní interakční jednotkou, která je ve skutečnosti sledována, je řečový mluvní akt a jeho adekvátní pragmatické vyměření pro konkrétní řečovou situaci:

1. Princip důvěry
2. Princip solidarity
3. Princip sociální distance
4. Princip vstřícnosti
5. Princip charakteru tvář
6. Princip přímosti
7. Princip klíče
8. Princip společenské hodnoty
9. Princip sociálních souřadnic
10. Princip sociální modality

Pro každý interakční princip bylo možno ustanovit jednu až čtyři dvojice tvořené vzájemně protistojnými členy kategorie. Takto utvořená sada aspektů souhrnně utváří schéma, kterým lze analyzovat ucelený řečový projev mluvčího i adresáta v konkrétní řečové interakci tváří v tvář a rozložit jej dle jednotlivých segmentů. Ty vycházejí z podstaty řečových forem, které jsou nositeli / ukazateli stavu, kterým je daný princip v jednom a v druhém areálu vyplněn. Podrobně rozpracováno je schéma v kapitole *Hypotéza*, kterou uvádíme až za teoretickou částí, neboť považujeme za důležité ustavení principů a jejich dichotomií podepřít primárně teoreticky.

Závěr práce by měl poskytnout teoretické shrnutí řečového pořádku v etnolingvistickém areálu prostřednictvím diskuse vycházející z poznatků o jednotlivých sledovaných principech a jejich syntéze. Tato syntéza je součástí kapitoly *Závěr* v oddíle *Komparační mapování teorie řečových pořádků*. Teoretická část je pak uzavřena shrnutím poznatků o řečovém chování v teorii řečové hry, která celý etnolingvistický prostor dominuje.

Odbornou konzultaci a dohled měli badatelé poskytovat vyučující z doktorského studijního programu *Pensamiento, Lengua y Cultura*, jehož předměty byly pro badatele povinné a v nichž měl badatel ujednotit základní teoretické poznatky z oblastí pragmatiky, gramatiky, filozofie jazyka, sémantiky a sémiotiky, migrace, a kontrastivních studií.⁶ Po ukončení pobytu se badatel do místa vrátil ještě několikrát pro doplnění nových teoretických poznatků a došlo i k dalšímu sledování stavu řečového pořádku v etnolingvistickém areálu.

Sesbíraná data ovšem sama o sobě nemohou podat zprávu o vztazích mezi jednotlivými prvky analýzy, proto bylo potřeba přimout fakt, že vztahy mezi prvky řečového chování jsou skryty, a že je tedy nutno uplatnit i holistickou metodu. Ta spočívá v tom, že celek poskytuje mnohem více informací než pouhý součet jednotlivých prvků. Závěrečná zpráva by mohla podat makroetnografickou definici kultur české a španělské dominovaných etnickou češtinou a španělštinou.

2.1 Jednotící princip jazykového trhu

Definice řečové zdvořilosti osciluje mezi disciplínami jazykovými, sociologickými a antropologickými, jelikož řečová zdvořilost je již ze své podstaty společenským jevem řečovým uplatňujícím se v určité uzavřené komunitě užívající jeden dorozumivací kód. Abychom mohli popsat fungování takto ustaveného multidisciplinárního celku, je nutno čerpat poznatky z celé řady disciplín, jež jej definují jednak se svého zorného pole, a jednak studovaný předmět vymezují vůči disciplínám jiným. Domníváme se, že takto lze představit řečovou zdvořilost jako svého druhu řečový systém⁷, který lze postavit do protikladu k řečovému systému jiného etnolingvistického areálu. Složitost problému byla dána již základní otázkou:

Jak charakterizovat zdvořilé řečové chování a dále vymezit prostor, v němž se řečová zdvořilost v interakci uplatňuje? Kde řečová zdvořilost začíná; lépe řečeno, co musí splňovat sémantika mluvního aktu, abychom mohli tvrdit, že obsahuje zdvořilostní rys? Kdy již o řečové zdvořilosti hovořit nelze?

Odpověď poskytuje významnou měrou pragmalingvistika, jež by se měla již dle podtitulu v názvu práce stát stěžejním přístupem ke zkoumanému jevu. Nicméně pragmalingvistika poskytuje základní orientaci v problému pouze teoreticky. Způsobem nazírání na jazykový materiál odkrývá fungování mentálních procesů šifrování a dešifrování intence mluvčího. Počínaje Griceovou (1975) a Leechovou (1983) teorií konverzačních a zdvořilostních maxim, a teorií mluvních aktů konče se lze dopracovat k poznání principů interakční výměny mezi komunikanty. Ta je vedena vždy na základě pragmatického čili racionálního chování. Jinými slovy, mluvčí se v komunikační události orientuje na základě logického vyvozování z entit komunikačního modelu. Pragmalingvistika ovšem sama o

⁶ Podrobná charakteristika odborných aktivit přijímací instituce viz <https://historicosweb.unican.es/perfilcontratante/Filologia.pdf>

⁷ Pojem systém vnímáme jako vnitřně strukturovaný soubor jazykových prostředků, které vykazují stejný způsob distribuce ve vztahu k principům, které tyto formy utvářejí. Řečový systém chápeme jako jednu konkrétní kombinační matici těchto principů, které regulují logiku vnitřního jazykového trhu. Systém lze vymodelovat teoreticky jako teorii řečového pořádku.

sobě nemůže podat informace o hodnotě takového vyvozování. Máme na mysli společenskou hodnotu sdělovaných a přijímaných obsahů, lépe řečeno, společenskou hodnotu na straně mluvčího intencionálně kódovaných a na straně adresáta inferenčně dekódovaných propozic.

Proto bylo potřeba přijmout hledisko, jež tuto společenskou hodnotu odkryje – tím bylo hledisko antropologické a částečně také sociologické. Nejprve se jevílo jako zcela nepřijatelné dvoukolejné sledování zkoumaných jazyků. Totiž typologie komunikačních událostí je v české i španělské stylistice dána tím, jak se mluvčí v těchto událostech chovají. Události, jež jsou v češtině chápány jako soukromé, pokrývají kvalitativně i kvantitativně jiný prostor řečového chování, než jaký je vymezen soukromými komunikačními událostmi ve španělštině. Nelze je tedy stavět do kontrastu, neboť jejich charakter v popisu jazyka vychází právě z řečového chování mluvčích. Přijali jsme tedy sociologické hledisko vycházející z podstaty jazykového trhu (Bourdieu, 2014), kde řečová výměna funguje jako směna ekonomická; vztahy mezi komunikujícími složkami jsou založeny na socioekonomické směně. To znamená, že za určité řečové chování lze získávat společenské výdobytky.

Tento model je možno vnímat jako určité sociologicko-ekonomické univerzálium, jež je součástí obecně platného vzorce lidské přirozenosti. Požadavek zkoumání činností člověka, mezi nimi pragmatické kompetence i řečového chování, vychází z teorie nativismu, která ve své podstatě směřuje k unifikaci všech etnik s jejich rozdílnostmi pod pojem člověk jako elastický živočišný druh. Získávání společenských výdobytků je jev univerzální; až způsob realizace zisku se pak v jednotlivých etnolingvistických areálech odlišuje. Bourdieuvu teorii jazykového trhu (2014) je základním východiskem pro komparační práci; domníváme se, že se takto můžeme dozvědět o dvou různě vnitřně strukturovaných zdvořilostních řečových systémech odrážejících dvě různé společenské skutečnosti vytvořené na základě geograficko-kulturních modifikací původně shodného socioekonomického vzorce jednání.⁸

2.2 Pragmatická perspektiva

Vzhledem ke specifičnosti funkčního rozpětí řečové zdvořilosti se bude pragmatické zkoumání ubírat cestou *moderate pragmatics*. Jedná se o pragmatický přístup považující jako možnou právě existenci jazykových jednotek, jejichž pravdivostní hodnoty přesahují významové hodnoty jejich komponentů. Takto je možno je různým způsobem zjišťovat –

⁸ Znamená to, že v evropské civilizaci (v evropské kulturní konfiguraci), která je kompaktně utvářena křesťanskými hodnotami určujícími morální kodex chování a též soubor způsobů nazírání na svět kolem nás, došlo k modifikacím tohoto základního kulturního konfiguračního základu, a to vlivem rozdílných geografických poloh a historických zvrátů. Tyto polohy totiž byly zasaženy různými kulturními vlivy a historickými proměnami. Dvě různé společenské skutečnosti (česká a španělská) jsou bezesporu vybudovány na stejném hodnotovém systému. Jejich geografická specifikace se projevuje v jazyce, který se proměně společnosti přizpůsobuje, a takto ji odráží. Stejně tak jazyk udržuje společenské změny v mantinelech jemu vlastní limitované obraznosti (kategorizaci). Řečová zdvořilost jako řečový systém, reagující na tyto různé společenské skutečnosti, musí být v jednom a druhém areálu různá.

odvozovat nebo jinak specifikovat. Metodologické kritérium je reprezentováno především pracemi Bacha (1994), Sperbera a Wilsonové (1994) a dalších.⁹

Pragmalingvistické zkoumání se orientuje dvěma směry, které akcentují důraz jednak intenzionální a jednak extenzionální. Oba tyto směry je třeba v tomto výzkumu uplatnit, neboť do řečové zdvořilosti budou vstupovat jednotky referenční, tedy výrazy indexové a deiktické na jedné straně (zejména pokud se bude jednat o analýzu sociálně-pragmatického vztahu referentů a užití pronominálních systémů v tomkterém jazyce); a na straně druhé se budeme zabývat všemi způsoby, které do určité míry vedou mluvčího k posunům jazykových významů lexikálních (sémantických) a/nebo gramatických za účelem zdvořilostně-strategickým.

Zde se dostáváme na pole vztahu mezi pragmatikou, gramatikou a sémantikou, což situaci do značné míry komplikuje; triáda vnímání větných/výpovědních jednotek jako nedělitelných mluvnických aktů se ovšem v poslední době již v lingvistice uplatňuje v podstatě velmi koherentně za účelem získávání objektivnějších výsledků. Jazyk sám, tedy jeho slovník a gramatika, referuje přímo ke kulturnímu a sociálnímu kontextu a tím dochází k jeho užívání v dané časoprostorové dimenzi. Právě užívání pak samo zpětně ovlivňuje jazyk jako systém, který se sebereguluje dle změn tohoto kulturního a sociálního kontextu. Užití jazyka tedy podmiňuje samotnou jeho strukturu systémovou.

Abychom mohli takový vztah jazyka k mimojazykovým skutečnostem nahlížet z hlediska pragmatického, je potřeba pracovat s pojmy (1) funkce jazyka, (2) vztah pragmatiky ke gramatice a sémantice, (3) kontext, (4) komunikační situace. Definice těchto pojmů/vztahů se propojují s

- a) dílčími pragmatickými faktory, mezi které patří entity JÁ (mluvčí), TY (adresát), ZDE (deixe prostorová), TEĎ (deixe časová), které spoluutvářejí laboratorní podmínky komunikačního modelu a vedou mluvčího k emitování výpovědi;
- b) deiktickou dimenzí typickou pro výpovědi, které jsou součástí našeho výzkumu, a to *deixí sociální*.

Jedná se o zvláštní druh deiktického referování, neboť se nejedná z hlediska komunikačního modelu o podmínky nutné pro vznik komunikační interakce, tzn. aby tato mohla být vůbec nastolena. Spíše tu jde o *deixi hodnotovou*, prostřednictvím které mluvčí rozkresluje, a tím pádem dynamizuje různost vztahů mezi komunikanty. Tyto vztahy pak přestávají být jednotvárné (jako když mluvčí pouze vysílá tvář v tvář adresátu jako pouhému příjemci, který signál přijme). Domníváme se, že tu naopak dochází k vytvoření vztahu *hodnoty tváře vůči jiné hodnotě tváře*, což je vztah z hlediska zapojení jazykových prostředků mnohem komplikovanější. Tento sociální hodnotový systém vychází ze zapojování různých sociálně-pragmatických filtrů, na něž jsou mluvčí i adresát v rámci jedné etnolingvistické komunity primárně nastaveni.

⁹ Toto kritérium vnímání jazykových entit pak stojí v protikladu k pragmatice radikální (*radical pragmatics*), která odmítá tuto interpretační volnost a znepřístupňuje možnosti vytvářet pragmatické presupozice na základě jazykovým systémem emitovaných vět/větných typů. Radikální pragmatika je pro naše bádání přístupem nevhodným. Totiž nezbytnou součástí výzkumu je ověřit, jaké presupozice neboli vyvozené předpoklady mají sami mluvčí o vztahu či postoji k mimojazykovým entitám zasažených řečovou zdvořilostí. Jinými slovy je potřeba zjistit, zdali užití toho kterého jazykového prostředku zdvořilostního skutečně vede komunikanty k rozpoznání sociálních vztahů mezi nimi a jejich sociálních souřadnic.

Stavět se tudíž k větným či výpovědním jazykovým entitám jako k pragmaticky zkoumanému materiálu vychází z Verchsuerenova konceptu, že každá jednotka vyšší než foném má svou pragmatickou rovinu, což znamená, že může být nazírána prizmatem pragmatiky (Verchseuren 1999, in Hirschová 2013). Vyplývá z toho, že ne to, co se rozumí formou či pozicí daného jazykového prostředku, nýbrž až užívání této formy či pozice je zatíženo pragmatickou perspektivou. Pragmatickou perspektivu (a její změny) si mluvčí do značné míry uvědomuje neustále, neboť vyhodnocovat komunikační situace nepřestává mluvčí v průběhu celého životního cyklu.¹⁰

Jazyková kompetence nepodléhá tak výrazným změnám v čase, na rozdíl od kompetence pragmatické, která je regulována v průběhu celého životního cyklu právě řadou společenských proměnných empirického charakteru neustále tak, jak se mluvčí dostává, lépe řečeno dostává stále frekventovaněji do určitých typů komunikačních událostí. Ty mu následně zprostředkovávají zkušenostní regulátory jeho vlastního chování, a u mluvčího tak dochází k jejich automatizaci. Automatizace má samozřejmě zpětný vliv na jazykový systém jako takový, tedy na jazykovou kompetenci (Levinson, 1983: 10), v níž dochází ke změnám s časovým zpožděním, neboť systém potřebuje určitý čas, než se změna stane normovanou.

2.2.1 Pragmaticky sledované jazykové prostředky

Cílem studie je vnímat řečovou zdvořilost z hlediska následujících vnitrosystémových vztahů:

- a) vztahy mezi jednotlivými prvky v prostoru langue,
- b) vztahy mezi prvky a referenty,
- c) sledování splnění úkolu prvku na straně adresáta,
- d) sledování účelu užití prvku na straně mluvčího,
- e) vyhodnocení použitelnosti, tedy funkční potenciál prvku.

Co se týče vztahů mezi prvky a referenty, pak se konkrétně zaměříme především na pronominální systém obou jazyků a na to, jak užití zájmen a potažmo flexe v češtině i španělštině referují k určitým sociálním vztahům mezi komunikanty, popř. jak tyto indexy

¹⁰ Zde stojí pragmatické užívání jazyka v protikladu k *performanci* (Chomsky, 1960), jak ji chápe generativismus. U něj se znalost užívání systému reflektuje ve vytváření nedefektních/gramaticky přijatelných výpovědí strukturovaných na základě gramatické kompetence, kterou zvládne jedinec při akvizici rodného jazyka do šesti let svého vývoje. Kompetence však není pouze ta, jak ji chápe generativní gramatika. Bylo by zřejmě nemožné, kdyby právě tato gramatická kompetence postačovala pro zdárné vedení komunikace; snad postačovala v raných ontogenetických stádiích jazyka jako komunikačního fenoménu lidského živočišného druhu, kdy ještě nedošlo k výraznému rozvrstvení společenských rolí uprostřed tlupy, i když i tato otázka je a zřejmě bude i nadále sporná. Jazyková kompetence v pojetí generativním je v životě člověka stabilní a uzavřená. Mluvčí není schopen postupem času přijímat za správné (čili gramaticky akceptovatelné) věty realizované mluvčími s gramatickou kompetencí mladší.

navozují dojem či zdání takového vztahu a jaký má toto zdání komunikačně-pragmatický, tj. strategický smysl pro mluvčího.¹¹

Dále je potřeba zmínit fakt, že do zdvořilostní konverzační hry vstupují také jednotky, které bychom do ní primárně nezařazovali; jsou jimi flektivní morfémy, konkrétně časové gramémy. Ty vytvářejí z hlediska pragmatického referenci a vztahují propozici k místu na časové ose. Ve zdvořilosti české a španělské se dokladuje posun časového gramému. U propozice dochází ke ztrátě reálné časové reference. Ta je záměrně nahrazena časovou referencí jinou, aby došlo k vykompenzování ztráty na straně adresáta (všimněme si např. posunu v časové perspektivě u výpovědi *Chtěl jsem, prosím, půl kila cibule / Quería un kilo de papas*). Jedná se tedy také o určitý typ indexových výrazů.

Hovoříme-li o prvcích, které jsou podrobeny zkoumání, je nutno na tomto místě zmínit, o jaké prvky se bude jednat:

Tab. 1: Typologie zkoumaných jednotek v kvalitativní analýze

Jednotky povahy znakové:

1. Indexy: pronominální systémy
2. Indexy: oslovovací a pozdravové systémy
3. Indexy: časové a modalitní gramémy
4. Lexikum: slovesně-performativní systémy
5. Lexikum: lexikální výrazy jako samostatné zdvořilostní indikátory
6. Lexikum: slovesně-modalitní systémy

Prostředky povahy neznakové:

1. Gramatika: topikalizace a tematizace referentů
2. Pragmatika: primární podmínky mluvních aktů
3. Pragmatika a gramatika: způsoby syntakticko-argumentační
4. Pragmatika: strategické užití pseudoinkluze, pseudoreflexe
5. Pragmatika: tematizace předpokladů
6. Pragmatika: deiktické strategie, ad.

Jak jsme již uvedli výše, není možno zkoumat z pragmatické perspektivy jazykové entity nižší než morfémy. Toto stanovisko považujeme za platné, nicméně je nutno podotknout následující fakt, který by mohl být naší analýze vytčen jako její argumentační nedostatek. Jedná se o intoném. Právě intonace má výraznou pragmatickou hodnotu a dodává všem promluvám výrazný postojový aspekt mluvčího, tj. má zvláště důležitou ilokační sílu. Navíc jsou extralingvistické prostředky zdrojem mezietnického kulturního

¹¹ Pronominální systém, zejména pak v souhře s oslovovacími systémy obou jazyků otevírá cestu k vnitřní strukturaci společenské, od níž očekáváme, že by měla odpovídat tomu, co o společnosti a její stratifikaci tvrdí sociologové.

zdvořilostního konfliktu (hlasitost, intonační výkyvy, tempo řeči). Všechny naše vyvozené závěry budou vyplývat ze studia orientovaného langue-parolově s přihlédnutím k etnokomunitním aspektům antropolingvistickým a dále vyplynou z důrazu kladeného na pragmatickou motivaci výpovědi a jejich vnitřní organizaci. Jsme si vědomi toho, že takto modelované závěry mohou být právě pro absenci analýzy intonému, který nejsme schopni v našem výzkumu sledovat, považovány za defektní a napadnutelné jako zavádějící či pouze relativně platné. Je třeba podotknout, že všechny námi vyvozené závěry v podobě vnesených konstatačních soudů obsahují relativní chybu způsobenou nezpracováním parametru intonace do výsledné analýzy.

Vraťme se ale k prvkům, které budou sledovány z perspektivy pragmatické. Je zřejmé, že není možno věty/výpovědi interpretovat jen na základě jazykového významu (morfosyntaktického či sémantického) uloženého v každém z jejich členů. Sémantické pole se tak kombinovatelností těchto členů značně rozrůstá, nikdy ovšem nepokrývá to, co je tak zvaně rekonstruovatelné z komunikační situace na základě sociopragmatických faktorů. Hirschová (2013) hovoří o tom, že věty/výpovědi jsou interpretovatelné na základě intence, kterou do vět zanášíme, doslova „vinterpretováváme“ na základě mimojazykových skutečností. Věta ve smyslu languovém či výraz nevětný (ať již indexový, lexikální, deiktický atp.) je pouhým nosičem pragmatického smyslu. Používáme zde záměrně pojmu *smyslu* nikoli významu, neboť je to právě smysl, který v sobě nese informaci o tom, zdali bylo jazykového prostředku užito správně, tedy smysluplně, na rozdíl od prostředků jiných, které mohou mít význam shodný či podobný, nicméně jejich užití v té které komunikační situaci smysluplné již nebude. Odtud pak orientace na jednoznačnost užití jazykového prostředku, neboť ten, pokud není užit ironicky či jinak obrazně ve svém významu přeneseném, musí mít na základě správně definovaných sociopragmatických faktorů právě jeden smysl – v našem případě smysl udržení zdvořilého vztahu mezi komunikanty. Zdvořilý vztah mezi komunikanty má pak různé motivace vycházející z mluvčího.

Dále je nutno zdůraznit, že všechny uvedené příklady takového fungování jazyka budou počítat se splněním tzv. laboratorních podmínek komunikačního modelu, jak jsme uvedli již výše (mluvčí, adresát, prostor, čas a v našem případě také sociální deixe), a to bez žádných komunikačních šumů, a navíc, že na straně adresáta bude interpretační mechanismus nepoškozen.

2.3 Empirický a introspektivní přístup

Na jedné straně je náš postoj ke zkoumanému fenoménu a získanému jazykovému materiálu založený převážně na vztahu jazykového prostředku k jeho sdělovací, komunikační potřebě a cíli. Na straně druhé naše pozorování řečového chování vychází z člověka směrem k jazyku, nikoli naopak. Řeč chápeme jako podílníka na cílevědomé, záměrné činnosti lidí jednak v přírodě a jednak ve společenství. Tento environmentální přístup podporujeme teorií jazykové relativity, kterou považujeme za univerzálně platný teorém.

Pociťujeme silnou potřebu odhalovat princip účelnosti řečového chování. Hledání této účelnosti ovšem s sebou přináší jako podmínku vzhled do různých způsobů lingvistické (a jiné odborné) práce. Nejpodstatnější složkou je ovšem empirická zkušenost s oběma jazyky. Naše studie se tak bude ve svých závěrech o tuto empirii opírat, neboť řeč a řečové chování vycházející z pragmatického a racionálního jednání člověka není možno statisticky

měřit. Zkoumání se tedy přiblíží spíše empirickému přístupu, a opustí tak exaktní prostor, který se tak zvané tvrdé lingvistiky (lingvistiky formální) tradičně připisuje. Pokusíme se udržet vyvážený zřetel k řeči jako k aktuálnímu procesu a k jazyku jako souboru předpokladů tohoto aktuálního procesu.

K modelování schémat a grafických znázornění řečové zdvořilosti nás pak vede především každodenní životní komunikační empirie dostatečně prožitá a též odborně reflektovaná při řečovém prožívání v obou zkoumaných areálech. Uplatnění introspekce zde nepovažujeme za nepřínosné; lingvistická pozorování antropologická, sociologická či pragmatická jsou vždy takto zakotvena ve vlastní lingvistové zkušenosti.

2.4 Synchronní a diachronní přístup

Ke komparaci jsme uplatnili metodu synchronní. Pokusili jsme se ustanovit užívání jazykových prostředků s jejich funkčním rozpětím počátku 21. století. Synchronie byla v některých zásadních kapitolách opřena i o přístup diachronní, neboť jsme považovali historický vývoj určitého parciálního řečově-zdvořilostního funkčního prostředku za klíčový pro pochopení jeho funkčního rozpětí v současnosti. Jednalo se především o vývoj zájmenného systému a slovesné flexe a jejich funkce sociolingvistické při pronomínálním oslovení. Oslovování doznalo za posledních sto let značných posunů. Vzhled do diachronního stavu byl pouze naznačen, aby odkryl funkční možnosti zájmenného systému. Mohli jsme tak alespoň orientačně pochopit, jakými prostředky byla změna v tomto zájmenném systému vykompenzována, a jak se tedy určité, v čase upozaděné funkce realizují dnes.

Bylo zřejmé, že posun zájmenného paradigmatu je výsledkem celospolečenských změn konce 19. a první poloviny 20. století. Tato změna byla kvalitativní. Z ní pak vyplynula další celospolečenská změna v řečovém chování mluvčích. Ta byla dána pádem totalitních režimů a došlo k rozvolnění normy ve prospěch neformálnosti. Změna konce 20. století byla v obou areálech kvantitativní. Dnešní výsledný stav je výsledkem historického vývoje a odráží strukturu společenského konstruktů v České republice a ve Španělsku prvních dekád 21. století. Zájmenný systém vnitřní společenskou strukturu také nejvíce odkrývá; sociální předivo je z užívání zájmen (a i z dalších typů oslovení či společenského titulování) nejvíce patrné.

2.5 Deskriptivní přístup

Jako důležitou poznámku uvádíme, že se v naší studii záměrně vyhýbáme preskriptivním příručkám řečové etikety v prostředí českém či příručkám nazvaným *manuales de urbanidad* v prostředí španělském. Tyto preskriptivní příručky jsou zcela nevhodné pro studium přirozeného chování člověka a svobodně užívaného jazyka, jež jsou předmětem našeho zájmu. Preskriptivní charakter příruček nabízí pravidla ustáleného protokolárního řečového chování; ovšem v omezeném počtu komunikačních událostí, které si rezervují prostor pouze pro určitou sociální skupinu mluvčích. Totiž ani oni se nepohybují v prostředí přirozené a svobodné volby jazykových prostředků.

Jelikož je předložený výzkum analýzou především jazykovědnou, budeme se v praktické části zabývat

- a) konkrétními jazykovými prostředky, jimiž se ve zkoumaných národně reprezentativních jazycích řečová zdvořilost realizuje;
- b) a jejich systémovým popisem uspořádaným dle kategorizace, kterou ustanovují čtyři základní skupiny mluvnických aktů.

Samotný popis systému jako vnitřní organizace jazykové struktury (languové) by byl zatížen značným formalismem, který nenabízí funkční zatížení jazykových prostředků. Pro organizaci předloženého odborného textu se ale jeví jako nutný, a je považován za primární. Není možno mu tedy upírat jistou míru převahy a tuto zpochybňovat. Ostatní přístupy jsou považovány za sekundární; ze strukturního languového popisu zdvořilostního systému tyto sekundární přístupy (parolový, pragmatický, sociologický a antropolingvistický) teprve vycházejí, a následně jej tak doplňují.

Zkoumaným jevem totiž není jazyk jako vnitřně strukturovaný systém langue a není jím ani systémová či nesystémová promluva či soubor promluv pouze ve světle parolovém. Languový a parolový přístup, jak se ukázalo, jsou pouze jedním z mnoha pohledů na řečovou zdvořilost jako na sociální instituci. Řečová zdvořilost sociální institucí bezesporu je, jelikož se nejedná o nic jiného než o symbolické řečové rituály vycházející z psychických otisků určitých zvuků v mluvčích a vtiskujících se jako promluvy do adresátů při vyhodnocování komunikační situace. Tyto psychické otisky se vlivem jazykového determinismu liší u dvou zkoumaných etnolingvistických komunit. Z toho pak vyplývá i jiné morální a hodnotové schéma, které řečová zdvořilost odráží a které také sama zpětně determinuje. Proto jsme popis languový i popis parolový zahrnuli pod jednotící princip socioekonomické směny probíhající v jazykovém trhu (Bourdieu, 2014), neboť teprve v něm se sociálně hodnotová funkčnost řečové zdvořilosti může projevit.

2.6 Antropologický přístup

Hodnotový žebříček mluvčích v uzavřeném jazykovém společenství je integrovanou součástí obrazu světa. Pociťovali jsme silný požadavek zapojit i disciplínu antropolingvistickou. A právě přijetí faktu, že jazykový determinismus a jazykový relativismus jsou platné (nebo alespoň zčásti), nás přivedlo na myšlenku postavit řečovou zdvořilost do komparačního protikladu. Protikladné postavení dvou odlišných pragmatických systémů odkrývá celou řadu na první pohled skrytých charakteristik. Komparačně vyvozené charakteristiky poskytují informace o tom, jaké tyto jednotlivé, o samotě stojící systémy jsou. Podávají také zprávu o tom, jaké tyto pragmatické systémy nejsou, což považujeme za jeden z výrazných přínosů předložené kontrastivní studie. Vnímání fenoménu stojícího o samotě může totiž jen velmi obtížně odkrývat charakteristiky, jež mu nejsou vlastní. Toto otevírá možnosti další vědecké práce, která může v rámci studií areálových porovnávat národní systémy řečové zdvořilosti v celé evropské kulturní konfiguraci. Komparační hledisko orientované antropologicky tedy ve výzkumu nemůžeme opominout.

Řečová zdvořilost navíc umožňuje to, co se nazývá komunikační rámec. Ten je řízen symbolickými rituály a řečová zdvořilost v něm vystupuje jako závazný sociálně-jazykový kodex chování, jež se vyjevuje jako konverzační hra. Jako každá hra, má i ta konverzační svou hrací plochu, tedy svůj rámec, který je zpřístupněn hráčům, tedy uživatelům jazyka prostřednictvím předem daných, v čase ustálených a sociálně závazných pravidel, která jsou

hráči (mluvčímu) zprostředkována tak zvaným pragmalektem.¹² Není naším úkolem uvádět zde definici pragmalektu, které věnujeme místo jinde; považujeme ovšem za nutné zmínit právě tento pojem, který společně s termínem registr znemožňují vnímat řečovou zdvořilost pouze z hlediska formálně-funkčního popisu linguového a parolového. Je zřejmé, že takový výzkum, do kterého vstupují proměnné z jiných než tradičně lingvistických disciplín, může být rovněž zatížen nepřehledností a svým způsobem by byl takto studovaný problém značně neuchopitelný. Důraz bude tedy kladen na jazykové bádání spíše než na antropologické aspekty, které budou ve výzkumu uváděny pouze jako podpůrné, nikoli ovšem jako nepodstatné či zcela irelevantní.

Řečové chování je v každé interakci seberegulující a tato seberegulace se zpětně odráží v jazyce. Vycházíme z principu minimální námahy (*least effort principle*), který vyplývá z předpokladu, že vnitřní struktura jazyka a jeho mechanismy fungování jsou řízeny potřebami uživatelů, a to v každém okamžiku (Zipf, 1949). Není-li přítomno v prostředí španělštiny to, co je v prostředí češtiny zcela bezpodmínečné (zdvořilé), není to pak v rámci řečových potřeb mluvčího (*requirements*) španělštiny, a naopak.

Chování jedinců či komunit vůči sobě se řídí principem rovnováhy. Jedině tak lze žít vedle sebe v nekonfliktním situačním kontextu. Právě tato ne/konfliktnost je jedním ze základních předpokladů vzniku řečového chování nazvaného zdvořilost. Je založeno na vzájemné interakci vnášející jistou míru respektu vůči druhému a též míru ontologického bezpečí do komunikace vůbec. Konfliktnost je tedy řečovou zdvořilostí předcházena či odstraněna, anebo dokonce odkloněna či zrušena.

Vzájemný rovnovážný respekt je vnášen do společnosti prostřednictvím různých jazykových prostředků a také různou měrou zacílení na určitý aspekt, který je v té či oné kultuře preferován (např. sociální vzdálenost v prostředí českém na straně jedné, a tendence ke zkracování sociální a interpersonální vzdálenosti, tedy tíhnutí k tzv. solidaritě ve španělském prostředí na straně druhé).

Rovnováha je udržována neustálým, proti sobě působícím tlakem z obou entit, mezi kterými může konflikt vzniknout. Při zvýšení tlaku z jedné strany je potřeba tento vyrovnat zvýšením tlaku ze strany druhé a naopak. Z hlediska řečové zdvořilosti se tedy jedná o Leechův model udržování kontaktu mezi komunikanty někde mezi dvěma protipóly zdvořilostních maxim tak, aby zisk na straně jednoho a ztráta na straně druhého nebyly v konfliktu, a aby vzájemný nekonfliktní vztah mohl i nadále pokračovat (tedy aby se komunikace rozvíjela dále a aby došlo k dosažení komunikačního záměru) (Leech, 1983).

2.7 Sociologický přístup

Formální popis bylo nutno obohatit o rovinu pragmaticko-sociolingvistickou, která nahlíží na studovaný objekt jako na sociální normu na jedné straně, a na straně druhé jako na konverzační strategii. Řečová zdvořilost je řízena vnějšími, mimojazykovými entitami; společenské tlaky na mluvčí, kteří jsou nuceni se chovat určitým řečovým/jazykovým způsobem, jsou vyhodnocovány *a priori* a *in situ* z kontextového okolí. Kontextové okolí můžeme definovat ve dvou navzájem vztažených dimenzích:

¹² Chcete-li fyzickým, třeba papírovým návodem ke hře, který pravidla hry taxativně vyjmenovává, a zpřístupňuje je tak všem stejnou měrou, čímž zásadním způsobem reguluje jednání zúčastněných.

- a) *okolí kulturní*, které nazvěme kulturním jazykovým vzorcem, jež je závazný na celém území zkoumaného etnolingvistického areálu;
- b) *okolí situační*, tedy to, co Hirschová (2013) nazývá jako *kotext* a co utváří jedinečnou komunikační událost danou čtyřmi základními pragmatickými entitami (mluvčím, adresátem, časem a prostorem).¹³

Dochází tedy k zapojování dvojí filtrace prostřednictvím sociopragmatických faktorů: filtrace *a priori* je dána kulturně-jazykovým vzorcem chování a je závazná proto, aby mohla být správně pragmaticky realizována filtrace druhého stupně, *in situ*, jíž mluvčí na základě předem známých pravidel dokáže uzpůsobit primární vzorec chování konkrétní konverzační hře, tedy zájmům svým jako jednotlivce (hráče) stojícím v rovnováze se zájmy adresáta (protivníka) jako jednotlivce.

Jedině tímto dvojím způsobem filtrace, ruku v ruce se správným výběrem konverzačních strategií, lépe řečeno prostřednictvím dvou lineárně se řetězících kognitivně pragmatických artikulací, může být komunikační událost zvládnuta efektivně. Domníváme se, že je možné z celého nekonečného množství komunikačních situací vytvořit určité okruhy, které se budou vůči okruhům jiným vymezovat právě tím, co nazýváme typem situace.

Typ situace nazvěme metaforicky jako situační tvar. Mluvčí na základě své zkušenosti dokáže ihned interpretovat, že touto komunikační situací projde s efektivitou. Jako kdyby pomyslný malíř pokojů procházel se štaflemi dveřmi; svým pohybem předem promyšleným a zkušeností nacvičeným, tedy motivovanou aktivitou, se tvaru dveřního otvoru přizpůsobí. Zůstaňme u transpozice mluvčího v malíře pokojů a sledujme následující příměr. Dvojí pragmatická artikulace situačního tvaru probíhá u malíře tak, že malíř

- a) si je *a priori* vědom, že bude procházet dveřmi se štaflemi; že se do nich ne nutně musí vejít; a že se tedy bude muset velikosti dveřního otvoru přizpůsobit, až k němu přijde;
- b) dojde-li ke dveřím, vyhodnotí *in situ* jejich tvar, a i ostatní kritické body daného místa tak, aby prošel bez újmy na zdraví on sám; a dále se bude chovat vůči majiteli bytu (klientovi) tím způsobem, aby nedošlo k žádným materiálním škodám.

To, že se o to malíř pokouší a že mu toto může i tak zvané nevyjít, je nasnadě. Řečová zdvořilost dává mluvčímu po dvojím vyhodnocení kontextového okolí možnost uplatnit určité jazykové prostředky, jimiž si mluvčí poslouží jako podpůrnými mechanismy pro zdárné zvládnutí komunikační situace. Tyto prostředky jsou socio-kulturně závazné a mluvčí nemá výraznou možnost volby (všimněme si, že pozdrav *dobrý den* není možno tak jednoduše nahradit pozdravem *dobré ráno* ani *dobrý večer*, kdykoli bychom chtěli). Užití řečové zdvořilosti, ač se jeví jako soubor jazykových prostředků uzavřený, z něhož mluvčí

¹³

Kotext z hlediska systémového je odlišný od kotextu z hlediska pragmatického.

čerpá, je vždy odrazem vnějších motivací mluvčího pohybujícího se v jazykové komunitě mluvčích, a to v určitém vývojovém stadiu jazyka (a též na konkrétním území).¹⁴

Jinými slovy, pokud jsme hledali pojmenování pro to, co nás při studiu řečové zdvořilosti zajímalo, dospěli jsme k závěru, že přiléhavým pojmem, který je nutno mít neustále na zřeteli není nic jiného než pojem funkce ustanovený pražskou strukturalistickou školou. Pojem funkce tu ovšem je nutno rozšířit o její specifikace, a to

1. funkce sociální (jak se uplatňuje řečová zdvořilost jako sociální norma chování),
2. funkce interakční (jak řečová zdvořilost podporuje/nepodporuje interakci mezi komunikanty),
3. funkce kognitivní (jaké pragmatické presupozice vytváří adresát o mluvčím užívajícím řečovou zdvořilost; tedy jaký vztah či postoj mluvčí zaujímá k adresátovi; jaké jsou mluvčího motivace; jak toto vše adresát vnímá, interpretuje a jak na to následně vhodně či nevhodně reaguje).

2.8 Kvalitativní analýza

V praktické komparační analýze mluvních aktů půjde především o kvalitativní porovnání dvou pragmatických systémů. Každý z nich obsahuje zdvořilostní strategie, které se realizují určitým souborem lexikálních a gramatických prostředků typických pro ten který jazyk, potažmo pro jedno či druhé jazykové společenství. K jejich ustavení jsme vycházeli z přímého i zúčastněného pozorovaného chování a též z řízených rozhovorů. Nebylo by ovšem možno vystavět kapitoly pouze na základě konstatování určitých užití. Museli jsme se opřít též o další pragmalingvistickou literaturu, která se konkrétně zabývala jednotlivými mluvními akty obecně i konkrétně pro ten který jazyk. Až v rámci srovnání s dalšími studii založenými na pozorováních bylo možno nalézat motivy řečového jednání. Každá kapitola v praktické komparační analýze tedy obsahuje nejenom soubor jazykových prostředků umožňujících přenos sociálních hodnot, ale nabízí také jejich racionální zdůvodnění, ať už se jedná o naši domněnku či o již publikovaný závěr.

Nejprve jsme se opřeli o základní jednotku lidské řečové interakce a vzali jsme v potaz rozhovor tak, jak jej uvádí konverzační analýza. Domníváme se, že existují tři jazykové prostředky, které podobu konverzace tváří v tvář určují již před samotným počátkem rozhovoru, kdy je jednoznačně ustaven typ sociální hodnoty obou komunikantů. Zavádíme tedy pojem *sociální indexace*, který podrobně rozkreslíme na základě souvýskytu některých pragmemů (oslovení, pozdrav, vykání/tykání), jež dohromady utvářejí hodnotu mluvčího i hodnotu adresáta, čímž udržují po celý průběh konverzační události tuto hodnotu na určité kvalitativní úrovni. Domníváme se, že takto je udržována integrita komunikantů. Zavádíme pojem *sociální integrita*.

S tímto se objevuje i potřeba popsat tyto tři pragmatické prostředky dohromady jako celek, neboť funkčnost jednoho z nich podmiňuje podobu druhého i třetího prostředku.

¹⁴ Řečové zvyklosti se totiž mohou lišit i v rámci jednoho etnolingvistického areálu. Jako příklad zde může posloužit český etnický prostor vymezený politickými hranicemi České republiky. V něm se sice užívá češtiny jako svěbytného dorozumívacího kódu, nicméně horizontální diferenciací češtiny s sebou přináší i jinak pragmaticky vnímaná pojetí vzájemné interakce: typickým příkladem může být Ostravák hovořící česky v hlavním městě – jeho vyjadřování je v souladu s jazykovou normou, nicméně z hlediska chování je vyhodnocen jako příliš přímý.

Navíc se tyto prostředky právě v souvýskytu stávají natolik ustálenými, že je možno hovořit o *sociálně-integritním svazku stereotypů*, pokud s nimi mluvčí nemohou manipulovat a měnit tak jejich kvalitu dle adresáta, který se před ně postaví tváří v tvář. Pokud je taková manipulace možná, pak se bude spíše jednat o *sociálně-integritní svazek prototypů*.

Podstatnou součástí kapitoly o sociální indexaci se stává náhled na tzv. řečový *sociální zoom*, který se v jazyce uplatňuje především při analýze španělských pozdravů. Zavedením tohoto pojmu jako základního prizmatu, kterým se lze na řečové chování dívat, jsme se pokusili odkrýt též kvalitu vzdálenosti mezi jednotlivými mluvčími, čímž se snad lépe odkryje podoba dvou různých kultur, jejichž typ lze ustanovit jako kultura vzájemného vzdalování či vzájemného přibližování.

Druhou kapitolou sledující kvalitu strategií je zastírání, které se v jazykovědě sice traktuje jako součást fungování zájmen, ale z hlediska zisku a ztráty je lze vnímat jako významnou složku komunikačního bezpečí, které (jak jsme již uvedli) považujeme za apriorní podmínku fungování lidské interakce.

Další kapitola se věnuje zdvořilosti valorizační, která má rovněž dopad na vnímání kulturních rozdílností mezi sledovanými řečovými etnolingvistickými areály. Zde se pokusíme uplatnit i postojovou stránku z hlediska genderu. Velmi dobře pomohl proniknout do problematiky českého komplimentu nedávno uskutečněný výzkum (Dvořáková, 2017).

Následně se text věnuje jazykovým prostředkům užívaným pro utváření podoby mluvních aktů poděkování a omluvy a dále mluvních aktů komisivních – nabídky a návrhu, mezi nimiž neexistuje pevná pragmatická hranice. Právě proto je zahrnujeme do společného oddílu.

U mluvních aktů asertivních považujeme za nutné alespoň částečně odkrýt problematiku argumentace a podrobně se věnujeme přípustkové větě složené a odporovací struktuře souvětné. Nemůžeme se v textu této práce věnovat celé problematice argumentace z hlediska zdvořilosti, nicméně alespoň poodhalíme tuto oblast, která by rovněž stála za další prozkoumání. Asertivní mluvní akty pak rozkreslíme z hlediska pseudoperformativních výpovědí, rezervované argumentace, zmíníme užívání reflektivizace v pseudoargumentativní funkci a vyhodnotíme epistemické a doxastické řečové formule. Tímto se již do značné míry přiblížíme psanému jazyku, čímž přestáváme pokrývat prostor vymezený našemu zájmu, a to mluvené interakci.

Poslední kapitola shrnuje poznání o direktivních mluvních aktech a bude se věnovat především podmínkám, které se do mluvního aktu ukládají jako stimulátory kvality mluvního aktu a ukazatele jeho komunikační funkce v tzv. konverzační implikatuře, v čemž spatřujeme právě rozdíl mezi českým a španělským vyjádřením příkazu, zákazu, žádosti atp.

3. kapitola

Terminologie

3.1 Základní pragmlingvistická terminologie

V teoretické části i v popisu jazykové materie se budeme opírat o pragmlingvistické pojmosloví, které je podstatné pro uchopení zkoumaného jevu:

1. Komunikační cíl - je jednání mluvčího, které je vždy zaměřeno na dosažení předpokládaného cíle komunikace. Pod zorným úhlem cíle a dle podmínek stanovených situačním kontextem přetváří mluvčí komunikační úlohu ve vlastní komunikační záměr. Záměr aktivuje záměrný výběr koncepce, výběr látky a předběžnou představu rozvržení textu. Jedná se o textovou strategii uskutečněnou naplánováním jednotlivých komunikačních postojů, které považuje mluvčí za relevantní a strategicky úspěšné. Konečnou realizací cíle (záměru) je řečová realizace jazykových prostředků, které prošly výběrem, tzn. konkurenčním působením několika řečových registrů. Tento výběr jazykových prostředků pak utváří ucelený tón komunikace v pojetí Hymesova klíče (1974).

2. Pragmatická presupozice - je jistý druh logického vyplývání. Je to předpokládaná součást výpovědi. Do značné míry lze chápat presupozice i jako podmínky, které musí být splněny, aby výpověď byla interpretovatelná, tzn. aby jí adresát porozuměl, aby komunikace byla úspěšná (Machová – Švehlová, 2001: 43).

3. Jednotka obsahově-pragmatická - je takový úsek textu, jímž mluvčí sděluje syntakticky a významově ucelenou část obsahově-pragmatického celku. Jejím vyslovením sleduje určitý komunikační cíl, byť jen parciální (Müllerová, 1994: 45). Jde o jednotku srovnatelnou s ilokucí. Jednotka má velmi často nezřetelné hranice, jedná se o jakýsi textový parcelát, který je do značné míry vydělitelný právě hranicemi ustrnulé formule, většinou konvenční implikatury. Tyto jednotky jsou projevem uplatnění komunikačních strategií mluvčího vůči adresátovi.

3.2 Pragmatax

Vydělení *langue* od *parole* s sebou přináší i rozlišení mezi větou a výpovědí. Rozdíl sice může být dán stejným typem dichotomie generativních termínů kompetence a performance, nicméně domníváme se, že situaci je potřeba ještě podrobněji rozkreslit.

V pragmlingvistice se operuje se dvěma vzájemně se doplňujícími pojmy, kterými jsou *type* a *token*. *Type* chápeme jako to co, co česká lingvistika nazývá větným typem, tedy základní či základovou strukturu, jejíž stavbu je možno rozkreslit do stromového diagramu dle jednotlivých funkčních (lépe řečeno funkčně gramatických) uzlů. Větný typ je tedy určitá vnitřně strukturovaná forma, která užívá ustálených jazykových prostředků a tyto ustavuje dle předem daných kritérií řízených kompetenčně.

Na rozdíl od větného typu je *token* definován ze zcela jiné perspektivy: dochází zde k aktivaci volných (a můžeme říci i svobodných) principů a strategií a určitý typ formalizace prakticky není nikdy dosažitelný. K takovému jejich formálnímu popisu se tedy můžeme pouze přiblížit, a to právě nazíráním z různých úhlů pohledu nabízených různými vědními disciplínami. Mezi jednotlivými *token* jsou nekonečné nuance a vztahy mezi nimi jsou volné a velmi nepravidelné. Z toho vyplývá, že klást si za úkol jejich vyčerpávající popis je úkolem nespílitelným.

Hovoříme-li o *type* (větném typu) a jeho vnitřní strukturu vycházející z kompetence, je potřeba říci, že je to právě syntax, která nejzřetelněji odkrývá pragmatický aspekt. Někdy se pracuje také s termínem *pragmatax*, která se soustředěně zaciluje na syntaktické modelování různých pragmatických aspektů. Nicméně není možné tuto součást pragmalinguistiky vnímat pouze z hlediska syntaktického, tedy prizmatem vnitřní stromové struktury. Je nutno se oprostit od formálního popisu větného typu a vnímat to, co je pro pragmalinguistu podstatné, tedy pragmatický potenciál syntaktického jazykového prostředku. Není třeba dále podrobněji rozepisovat, že právě tento potenciál je vysledovatelný, neboť se tu jedná o určitý stupeň syntakticko-pragmatické příznakovosti, kterou lze z výpovědi inferenčně rozeznávat na úrovni ilokuce (např. v podobě slovesného způsobu, zapojení performativních sloves atp.). U řečové zdvořilosti ovšem bude docházet k ještě výraznějším posunům a syntaktické prostředky budou vyjadřovat nejenom ilokuční sílu, nýbrž budou fungovat především jako stabilizátory efektivnosti komunikační situace a ekvilibrátoři nekonfliktního vztahu mezi komunikanty. Pragmatika se tak posouvá k hráčské taktice, k promyšlenému sociálnímu, na socioekonomické směně založenému strategickému kalkulu; k pragmatice. Pragmatika je pak již v hledáčku antropologů a lingvistické antropologie jako součást vědění o metapragmatice.

3.3 Reference

Kromě sledování syntaktického chování a jeho pragmatikálních funkcí, se budeme podrobněji zabývat také jinou rovinou pragmalinguistického zkoumání, jíž je reference. Zde je nutno si uvědomit roviny reference, které postupují od plnovýznamového výrazu k pojmu (tedy mentální obsahové reprezentaci) a dále k objektu mimojazykovému. Tato reference výrazu k mimojazykové entitě je způsobena mluvčím, nikoli samotným výrazem. Na jedné straně je to výraz, který je jediným materiálním prostředkem vedoucím k referovanému objektu, na druhé straně je to ale mluvčí, který výrazu užije.¹⁵

Hovoříme-li o referenci realizované plnovýznamovým slovem, jedná se o deskriptory, které zprostředkovávají deskripci neurčitou a určitou, z nichž první se vztahuje k objektům libovolným nebo k třídě objektů; ve druhém případě (deskripce určitá) o ní hovoříme pouze u španělštiny, která má gramatickou kategorii (určitého) členu. Čeština kategorii členu nemá, i když se k ní přibližují určitá demonstrativa; jejich užití je ovšem v češtině redundantní. Reference je závislá na interpretační schopnosti příjemce, tedy záleží na adresátovi, zdali mluvčí referoval správně a takto svoji referenci do mluvního aktu uložil. Reference je totiž zjištělná až z perlokuce, tedy při pokračování komunikační výměny, z reakce na straně adresáta (popř. z jeho nečinnosti, která má rovněž informační charakter).

3.4 Deixis

Další oblastí, jež se v našem zkoumání uplatňuje, je deixis. Deixis je pojem vycházející ze sémantiky, i když se jím zabývá především pragmatika. Navíc je deixis silně podřízena syntaktickým pravidlům a též fonologii, takže je vysoce gramatikalizována

¹⁵ Nicméně zde se již dostáváme k problematice mluvního aktu ilokučního dle Searla (1976), který jej vyděluje na fázi aktu referenčního a fázi aktu predikačního. Tyto dvě fáze pak společně utvářejí rovinu propozice (propoziční akt), který následně s aktem ilokučním vytvářejí hotový mluvní akt.

v obou sledovaných jazycích. Zájmena v češtině obsazují stejné pozice jako plnovýznamová slova (*Udělím studentovi₁ zápočet₂ – Udělím mu₁ ho₂*), na rozdíl od španělštiny, v níž deiktická zájmena mohou pozičně variovat vlivem morfosyntaktických či fonologických pravidel (*Entrego el texto₁ al profesor₂ – *Entrego se₂ lo₁ – Se₁ lo₂ entrego – Le₂ entrego al profesor₂ el texto₁*). Podrobněji jsme se zdvořilostními charakteristikami pozice zájmen ve španělské gramatice již zabývali v samostatném článku (Slowik, 2016).

Deixe se uplatňuje ve dvou typech, a to jako

- a) ukazování
- b) odkazování.

Mluvčí zaujímá vztah k mimojazykovým skutečnostem a jazykovými prostředky tento vztah vyjadřuje vůči základním konstituentům komunikační události (já, ty, zde, teď). V tomto případě hovoříme o tak zvaných čistých indexech, kterými jsou demonstrativa, zájmena, prostředky časové čili časové gramémy, časová a lokační adverbia a prostředky personální deixe. Indexy se v průběhu komunikační události různým způsobem vyplňují obsahově, tedy je jim přiřčena jiná odkazovací či ukazovací platnost, a přesouvají se tak od jedné entity ke druhé. Odtud tedy též přiléhavé pojmenování *shifters*.

Indexy, které odkazují k základním laboratorním podmínkám komunikačního modelu, jsou pak soběstačné; někdy se setkáme s pojem *token-reflexive*, neboť odkazují k sobě samým a nemají žádná synonyma. Aby mohly být tedy indexy vyhodnoceny z hlediska jejich užití, musí existovat komunikační událost, a jsou tudíž spíše součástí zájmu pragmatiky. Z toho vyplývá, že deiktické výrazy budou odkazovat k entitám mimo větný typ/výpověď. Znamená to dvojí směřování:

- i) k situaci,
- ii) ke kontextu/komunikátu.

Dichotomie mezi deixí situační (i) a kontextovou (ii) je ustavena se zřením k zacílení na předmět deiktického odkazování a k jeho existenci vně jazykového aktu i uvnitř něho.

K deixi situační patří deixe časoprostorová a deixe personální, která uplatňuje široký rejstřík jazykových prostředků roztroušených v jazykových rovinách od morfologické po syntaktickou. Čas se v jazycích vyjadřuje různě, nicméně vždy se jedná o lineární chronologii, která je zaznamenatelná na pomyslnou linku časové osy. Naproti tomu stojí prostor, jenž je trojrozměrný a jehož vyjadřování v jazycích se různí.

V češtině a španělštině je otázka prostoru do značné míry zásadní, chceme-li hovořit o interpersonální blízkosti či vzdálenosti mezi komunikanty. Prostor fyzické vzdálenosti je parketou proxemiky a posturiky, které sice mají s řečovou zdvořilostí mnoho společného, ale v této studii budeme muset od takového pozorování upustit, i když pocítujeme, že se prostor mezi komunikanty češtiny a španělštiny, tedy jejich vzájemná komunikační pozice ustavují rozdílně. Spíše nás bude zajímat poslední typ deixe, jež je spojena se sociálně hodnotovým systémem zkoumaných komunit, tedy deixe sociální, kterou vnímáme jako partnersky identifikační.

3.5 Pragmalekt

V pragmalinguistice je operuje s pojmem pragmalekt, jenž zpřístupňuje určitý typ jazykových prostředků se stejným komunikačním cílem/záměrem. Pragmalekt funguje tak, *aby byl zachován textový vzorec běžných spontánních komunikátů* (Petráš, 2002: 44). Jde tedy o určitou vnitřní řečovou soudržnost, terminologicky řečeno o homogenní distribuci. Petráš vyjmenovává čtyři základní soubory jazykových prostředků, které mají povahu konvencionalizovanou a ritualizovanou:

- a) *soubor výplňkový, který zabezpečuje překlenutí dočasného komunikačního vakua;*
- b) *náhražkový [v orig. surogátny] soubor, který zahrnuje zástupné komponenty, jenž umožňují zachování komunikačního řetězce při nedostatku verbálních složek,*
- c) *gestační soubor a*
- d) *estetizační soubor, který zahrnuje rétorické figury s nízkou frekvencí užití* (Petráš, 2002: 44, překlad autora).

Máme za to, že existuje ještě jeden soubor prostředků v pojetí Petrášové (2002), a to soubor zdvořilostní, který je rovněž dán vysokou mírou frekvence i svou konvenčností a rituálností (čes. obřadností). Někdy se tento soubor nazývá řečová etiketa. Řečová etiketa je *konvenčně a ritualizovaně užívaná verbalizovaná část etiketních zvyklostí, která v daném společenství dané doby funguje jako vyjadřovací mikrosystém principu zdvořilosti a její prostředky/formule odrážejí relevantní mimojazykové faktory sociální a psychologické povahy (trvalé a proměnné, např. sympatie/antipatie, solidarita aj.)* (Machová-Švehlová, 2001: 99).

Nejasnost definice řečové etikety/řečové zdvořilosti spatřujeme v pojmu mikrosystému. Dle našeho názoru

1. neexistuje žádný mikrosystém, který je předem ustanoven;
2. nejedná se o pragmalekt,¹⁶
3. nýbrž o návyk filtrovat obecné jazykové prostředky přes
4. registr, jenž je přeregistrováva z prostředků pragmaticky neutrálních na prostředky pragmaticky zatížené – zdvořilé,
5. užitě dle sociální normy (neuvědoměle) jako konverzační implikatura, anebo
6. jako prostředek strategický (uvědomělý) za účelem
7. vyrovnání předpokládaného komunikačního nebezpečí (např. zisku na straně mluvčího/ztráty na straně adresáta).

Jinými slovy, existuje pouze registr, přes který mluvčí čerpají jazykové prostředky z obecného jazykového systému, v němž nejsou opatřeny žádnými funkčními nálepkami. Takové funkčně nezatížené prostředky mohou svou zdvořilostní funkcionalitu teprve

¹⁶ Pragmalekt je pouze to, co umožňuje mluvčímu vnímat situaci jako tu, kterou je potřeba nějak vyrovnávat. Pragmalekt určuje, zdali je potřeba se chovat zdvořile. Nejedná se o soubor prostředků, spíše jde o soubor předpokladů o místě, času a adresátu, kteří utvářejí komunikační událost.

nabývat, jsou-li užity jednak v adekvátní kombinaci s prostředky dalšími, a jednak pro konkrétní, jim nejprůhodnější typ situace. Svou funkci nabývají průchodem přes zdvořilostní registr, který je intersubjektivní celému jazykovému společenství. Jeho struktura se opírá o typy situací, o bezpečí komunikační události a o ustálenou řečovou normu.

Vrátíme-li se k definici řečové etikety (Machová – Švehlová, 2001: 99), můžeme uvést, že řečová zdvořilost je jevem pankulturním a je součástí sociální symboliky jazykového společenství, které pro své potřeby utvořilo soubor klišé či formulí za účelem zmírnění sociální náročnosti komunikace. Klišé a formule ovšem nejsou tím jediným, co do řečové zdvořilosti spadá. Povahu otevřeného řečového zdvořilostního registru pomohla odkrýt právě komparační analýza, jež velmi často odhaluje prvky, které jsou v počátku výzkumu považovány za nerelevantní či neexistující, a na druhé straně upírá důležitost těm, jež se zpočátku jeví jako zásadní.

Domníváme se, že pragmalekt jako způsob obrazu světa či lépe řečeno předpoklad existence takového obrazu v daném etnolingvistickém areálu aktivuje jazykové prostředky z různých registrů, nikoliv pouze z jednoho.¹⁷ Na příklad pro zdárné vedení komunikace s univerzitním profesorem je potřeba aktivovat registr zdvořilostní i registr odborně komunikační. V komunikačním procesu tedy dochází ke konkurenci registrů, které pragmalekt zapojuje podle potřeby komunikační události. Samotný registr však mikrosystémem není, i když vykazuje četné prvky systémovosti – tj. má lexikální výbavu i gramatické/pragmataktické prostředky. Tyto prostředky jsou ovšem v obecném systému z hlediska zdvořilosti funkčně nespecifikované; lexikální i pragmataktické prostředky se totiž shodují s lexikem i se syntaktickými strukturami všech projevů, nejen těch zasažených zdvořilostí. Z hlediska systémovosti je tedy pragmalekt i registr nestrukturní, stejně jako sociolekt a idiolekt. Nazývat jej mikrosystémem nebo subsystémem tedy není zcela na místě.

Pragmalekt v našem pojetí tedy vnímejme neterminologicky pouze jako pojmenování vnitřně uspořádaného a do značné míry abstraktního etnického vzorce chování, který nám umožňuje řečově ustavovat vztah k adresátovi. Anebo jinak řečeno, udává nám pravidla, kterých se máme držet, abychom takový vztah ustavili tak, jak je v daném místě a v dané době typické, očekávané. Pragmalekt tedy aktivuje u mluvčích zapínání pouze některých sociálních příznaků, jiné neaktivuje, neboť nespádají do shodného typu distribuce.

Řečová zdvořilost, jak uvidíme dále, je intersubjektivní; nemůžeme ji tedy definovat sociolekticky pouze na určitém místě vertikální stratifikace společnosti; nelze ji považovat za primární ani do co vztahu k dalším nestrukturním útvarům národního jazyka na základě horizontální/územní diferenciac (dialekty, interdialekty). Zdvořilost tedy svou intersubjektivitou nevytváří to, co se v lingvistice často dá vtěsnat do pojmu styl, útvar či varieta. V žádném z jazyků neexistuje funkční stylová platnost zdvořilá či zdvořilostní. To, co skutečně existuje, je jen soubor ustálených jazykových prostředků, kterých lze uplatnit ve všech existujících stylových vrstvách/stylech/varietách na straně jedné, a na straně druhé i v obou doposud přijímaných jazykových módech, tedy v jazyce mluveném i jazyce

¹⁷ Řečová zdvořilost je až odrazem předpokládaného obrazu světa. Je to tedy určitá racionalita racionality, neboť existuje-li svět, který vnímáme jako objektivní, jeho objektivitu vnímáme jako obraz, jenž se nám před očima a následně pak v našich myslích koncepčně ustavuje. Řečové chování je pak odrazem tohoto konceptuálně uchopeného obrazu.

psaném. *Nejvlivnější faktory dějin jsou intersubjektivní, tak jako peníze, jež samy o sobě nemají žádnou hodnotu* (Harari, 2017: 145).

Důkazem intersubjektivnosti řečové zdvořilosti je i to, že se uplatňuje i v hybridním jazykovém módu (jenž je charakterizován narušením tradičního parametrického rozdělení rysů mluvených a psaných komunikátů a vzájemnou kontaminací těchto rysů). Tento soubor jazykových prostředků tudíž nevyplňuje konkrétní abstraktní jednotku. I toto musíme mít na zřeteli, domníváme-li se, že zdvořilost je v obou zkoumaných jazycích souborem jazykových entit, které jsou mluvčímu k dispozici jako tzv. společenské regulátory komunikačního rámce. Takovými regulátory se mohou stát všechny prostředky, které skýtá langue.

Na druhou stranu můžeme říci, že řečová zdvořilost vyplňuje pojem etnografie řeči, jímž se rozumí pojem *klíč* (Hymes, 1974). Jedná se o tón, v němž je konverzace vedena. V češtině není možné vést konverzaci v nezdvořilém tónu/klíči, aniž by nenastaly sankce, stejně tak to není možné ani ve Španělsku. Jak je tedy možné, že se mluvčí obou areálů chovají z hlediska fungování řeči tak rozdílně, že se tyto rozdílnosti v mezietském potkávání často komentují jako zvláštní či nepřijatelné typy chování? Jde tu o rozdílné pojetí etnicko-řečových klíčů. Klíč je totiž nutno chápat jako funkční rozpětí zdvořilého chování či, řečeno metaforou, jako klíčovou díрку, prostřednictvím níž se mluvčí dívají na svět. Ke každému způsobu vidění světa (tedy ke každé klíčové dírce) je jen jedna cesta, jež ji může dešifrovat (odemykat), a hymesovský klíč je prostředkem k takovému antropologicky orientovanému štěpení světa a vstupu do něj.

3.6 Řečový registr

Považujeme na tomto místě za klíčové podrobněji se věnovat pojmu *registr*, který je zaveden do lingvistiky anglosaských a románských jazyků už poměrně dlouhou dobu; v českém lingvistickém prostředí se dostává tento pojem do jazykovědných prací až v posledních několika málo letech (Čmejková, 2011). S jeho zavedením souvisí i určitá nelibost užívání tohoto termínu, neboť rozbíjí ustálenou strukturu jazykových rovin a jednotek, které jazyk systémově utvářejí. Pojem registr se jeví jako termín sociolingvistický, který pokrývá prostor, který obecně definujeme jako varietu jazyka či sociolekt. Nicméně takto definovaný pojem ve smyslu languovém je pro náš badatelský cíl nevhodný. V našem pojetí je potřeba pojem registr vnímat prizmatem pojetí komunikačního. Jeho definice tedy zní takto: jedná se o *sociálně podmíněné konvencionalizované jazykové a parajazykové chování* (Slančová a Slančová, 2012: 180). V mnohém se tato definice ztotožňuje s definicí stylu v pojetí tradičním, tedy se způsobem výběru, užití a usouvztažnění jazykových prostředků. O stylu ovšem hovoříme spíše u jazyka psaného; chování zachycuje až pojem registru.

Nicméně pro naše potřeby je třeba chápat pojem registru ještě o trochu širěji. Vstupují do něj totiž i prostředky, které rozhodně nepatří do jediné stylové jazykové roviny. Ztotožňujeme se s tvrzením, že registr je *záměrně i nezáměrně zdrojem, kontrolou i cílem mluvy a mluvení, i projevem sebepojetí v daném kolektivu* (Uličný, 2014: 59). Je zde podstatná především orientace na kolektiv a jeho minimální jednotky interakce, tedy na mluvčího a adresáta. To podstatné mezi těmito participanty spočívá v tom, že *je tu zjevné napětí mezi mluvčím a adresátem projevujícím se snahou o pozitivní čili nekonfliktní ráz komunikace* (Uličný, 2014: 59).

Některé práce zužují pojem registru natolik, že mu vyhrazují pouze prostor patřící tradičně slangu, nicméně z takového zúženého definování registru můžeme přijmout pouze tu definiční část, jež ustavuje takovou jazykovou jednotku jako svébytnou součást národního jazyka.

Jak jsme již uvedli výše, to, co umožňuje komunikantům, potažmo hráčům, realizovat konverzační hru, jsou pravidla zprostředkovaná návodem čili pragmalektem. Pragmalekt není než jazykem jsoucím k dispozici pro řečové jednání, stejně tak jako návod je hráčům k dispozici pro pravidly řízenou hru v šach. Pragmalekt má mnoho projevů závislých na individualitách, jež do komunikační události vstupují. Pragmalekty jsou různého druhu; metaforicky se jedná vlastně o různé typy strategického přístupu mluvčích k adresátům - mluvčí zapojují různé aspekty jako primární, a jiné jako nepodstatné. Jde tedy o různé řečové taktiky, jichž lze uplatnit na cestě za získáváním společností nabízených požitků a výdobytků. Hru v šach také nehrají všichni stejně; každý se vůči svému protihráči jinak vymezuje, jinak se mu brání a užívá vlastních strategií, ovšem vždy pouze v rámci předem ustálených a závazných pravidel. Tyto různé individuální projevy se zhmotňují prostřednictvím registru.

Výhodou pojmu registr v pojetí komunikativním, jak jej užíváme v průběhu našeho výzkumu, je, že zdvořilostní registr češtiny a/nebo španělštiny může obsahovat

- a) to, co je z hlediska stylového a sémantického považováno za zdvořilé,
- b) to, co je z hlediska stylového a sémantického považováno za nezdvořilé či vůči zdvořilosti indiferentní, ale co působí v dané komunikační situaci jako zdvořilé či nevystupující proti zdvořilosti či v konfliktu s ní.

Registr tedy nutí zařazovat i výrazy ne-neutrální. Navíc má i tu výhodu, že registr si neklade za cíl být preskriptivní či dokonce normativní – znamená to, že tyto ne-neutrální jazykové prostředky nejsou závazné v konsekvenci na pojem registru. Termín je příhodný i proto, že registr *je schopen jazykový vývoj registrovat* (Uličný, 2014: 61).

Pokud k tomu dojde, pak již nejde o pojem strukturní, nýbrž o pojem nového uchopování jazyka, neboť do sebe absorbuje všechno to, co je původně strukturalisticky rozlišitelné. Registr tuto tradiční rozlišitelnost nepovažuje za relevantní pro mluvčího, ani pro adresáta. Tedy jinými slovy, registr pouze registruje, nijak vnitřně neorganizuje a nerozlišuje to, co zatím ještě stále považujeme za rozlišitelné na základě dichotomií strukturalisticky ustanovených.

3.6.1 Vnitřní pořádek zdvořilostního registru

Sledování řečového projevu mluvčích obecně vede ke konstatování faktu, že co do informému interpretovatelného na úrovni langue v tzv. nulovém kontextu, jedná se zpravidla o struktury sémanticky vyprázdněné; vyprázdněnost je u např. u direktivů v užším smyslu slova dána právě aplikací pragmemického svazku. Pragmemický svazek je očekávaný soubor pragmemů, které se v určitých mluvních aktech pravidelně opakují v souvškytu.

V institucionálním dialogu na příklad není možné realizovat v českém prostředí komunikační funkci žádosti prostřednictvím nepřímé struktury, a přitom nepřijmout celý svazek pragmemů, který obsahuje také požadavek vykání a adekvátního způsobu kontaktu na počátku celé dialogické sekvence: k úřednici na poště není možné se obracet mluvním

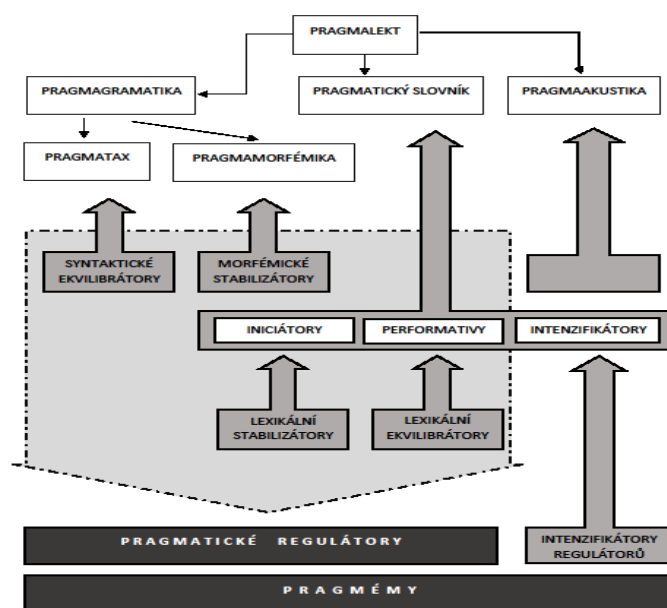
aktem **Nazdar, můžeš mi, prosím tě, říct, kolik zaplatím za balík do Anglie?* Takto realizovaný mluvní akt není v souladu s očekáváním a není rovněž z hlediska mluvěcího racionální, i když by zřejmě v této situaci mluvěcí svého komunikačního záměru dosáhl. Nicméně toto řečové chování by pro něj znamenalo jistou ztrátu, neboť efektivita, s jakou by se k požadované informaci dostal, by byla narušena vloženou reakcí adresáta, která by mohla vést ke schizmogenetické konverzační sekvenci podporující konflikt, čímž by zisk na straně mluvěcího spotřeboval více času.

Pragmémické svazky jsou utvářeny jazykovými prostředky různého typu, a to jak povahy znakové, tak i neznakové. Záleží na složitosti vztahu mezi mluvěcím a adresátem, jak dalece se budou svazky ujednocovat v komplexy pragmaticky distinktivních rysů. Jak jsme již uvedli výše, materiálová výbava zdvořilostního registru v tomkterém jazyce vychází ze sociálního signování, tedy pragmatické funkce, již tyto prostředky nabývají při konstruování mluvního aktu. Z toho vyplývá, že vehikuly všech typů proto musejí být užity v transponované podobě a že tedy neexistuje žádný prostředek, který by plnil pouze funkci pragramému; vždy je možno nalézt jeho užití nezátížené pragmatickou perspektivou.

Materiálová výbava zdvořilostního registru je vnitřně strukturována tak, jak se jednotlivé jazykové prostředky obvykle hierarchicky řadí. Zdvořilostní registr obsahuje identickou vnitřní strukturu, jakou vykazuje systém *langue*.¹⁸

Pragmalekt v užším smyslu je pak strukturován dle následujícího schématu¹⁹:

Tab. 2: Vnitřní struktura pragmalektu v užším smyslu slova

¹⁸ Na rozdíl od pragmalektu v širším smyslu slova, který řídí nejenom řečové chování, ale spadají pod něj i další sémiotické soustavy znakové či kvaziznakové povahy – styl oblékání, účesy, proxemika, haptika atp., jež mají neoddiskutovatelnou funkci co do vztahu mezi mluvěcím a adresátem. Styl oblékání, kvalita nošených značek přeci jednoznačně vysílají sociální signál znakové povahy, který je relevantní co do zařazení vysílatele do určité sociální skupiny.

¹⁹ Tabulka autora.

3.7 Inference

V komunikačním modelu se operuje s pojmy kódování a dekodování. Takto ustanovené pojmy ovšem platí pouze pro šifrování a dešifrování jazykových struktur hloubkových. Znamená to, že záměr mluvčího a další mimojazykové významy chování partnera v komunikační situaci, tj. jeho racionalitu či iracionalitu, je potřeba kódovat, a především dekodovat jinak. Takové získávání informací se děje na základě inference, která je považována za základní a nezbytnou podmínku porozumění textu. Inference jsou základem pro jeho kohezi a koherenci. Jedná se o dokonstruování toho, na co již parser nestačí. Adresát tak prostřednictvím inference získává obraz vyřčeného, jenž se ne zcela kryje s obrazem, který šifroval mluvčí. Adresát vychází *ze svého zkušenostního fondu a na podkladě své myšlenkové abstraktní činnosti z jazykového projevu vyvozuje i závěry, které v něm nejsou přímo řečeny, usuzuje z něčeho na něco* (Čechová, 1996: 348). Oba komunikanty spojuje jejich předpokladová báze a u adresáta dochází k *aktivaci relativně rozsáhlých oblastí jeho mentálních struktur* (Nebeská, 1992b: 125).

Pro řečovou zdvořilost je inference podstatná; právě zdvořilostní jazykové prostředky jsou nositeli celé řady funkčních významů, které se proměňují dle situačního kontextu, který je ustanoven především sociokulturními vlastnostmi komunikantů. Jejich funkční typologie je bezbřehá a každý z komunikujících v konverzaci musí být schopen alespoň nějakým způsobem efektivnost situace podepřít uplatněním těch prostředků, které případný vznik konfliktu remedializují (moderují, umírňují). Proč je řečová zdvořilost vůči někomu uplatněna, je pak mnohdy pouze na inferenčních schopnostech adresáta, na něhož zdvořilý mluvní akt cílí.

V předchozím oddíle jsme uvedli, že adresát zdvořilost pozná. Jakou má ovšem funkci, resp. jaký je její účel, to již tak snadno interpretovatelné není. Adresát se (někdy) snaží odhalit, do jaké míry je řečová zdvořilost zapojena strategicky, a tím pádem je nevýhodná pro něj, anebo zdali je uplatněna pro potvrzení adresátova sociálního statusu či role, a tudíž podporuje jeho společenskou tvář a jeho sociální souřadnice. Podpora tváře adresáta tedy souvisí do jisté míry i s neupřímností, neboť mluvčí se na adresáta obrací prostřednictvím masky, již nasazuje za účelem, který je znám pouze jemu.

3.8 Kontext a situace

Z hlediska uplatnění pragmalingvistického přístupu je potřeba definovat kontext jako základní entitu interakce. Řečová zdvořilost existuje jen do té míry, pokud existuje situační komunikační kontext, jenž jazykovým prostředkům dodává jejich funkční vymezení. Kontext jako mimojazykový rámec textu determinuje průběh komunikace v reálné situaci a doplňuje to, co není vyjádřeno explicitně. Bezprostředními konstituenty jsou počet účastníků, jejich známost/neznámost, rovnost/nerovnost, sociální prestiž, role, kredit, status, pohlaví. Tyto činitele aktivují řečový zdvořilostní registr a fungují jako pragmatické presupozice. Míra zdvořilého vyjadřování, kdy a jakými prostředky je zdvořilost pociťována jako noremní, to vše je pak v obou sledovaných areálech různé právě díky rozdílným konstituentům široce kulturním a historickým, které jsou součástí dvou kulturně a etnicky rozdílných předpokladovýchází.

Komunikační kontext zařazuje *jedinečnou komunikaci do řetězce, skupiny příbuzných, obdobných, vzájemně vázaných komunikačních procesů* (Hoffmanová a kol.,

1979: 9). Definice potvrzuje náš předpoklad, že existují nejenom situace, které jsou si podobné, ale že také vznikají více či méně zřetelné situační typy, které jsou determinovány více či méně zřetelným interpersonálním vztahem mezi komunikanty. Právě tento vztah, obecně platný pro všechna etnika, nás zajímá při komparaci zdvořilého řečového chování. Snáze se tímto způsobem bude odkrývat řečová zdvořilost v češtině a španělštině jako krajový kolorit, kulturní zvyk a tradice či jako kulturní archetyp člověka.

Mluvnice češtiny (1987: 552) uvádí trojí vymezení kontextu:

- a) kontext aktuální,
- b) širší kontext situační,
- c) společné znalosti.

Hranice mezi jednotlivými kontextovými sférami jsou neostré. Společné znalosti chápeme jako předpokladovou bázi a též prostor omezený mantinely, v nichž se mluvčí pohybují. Rozdílnost sdílených znalostí zavdává existenci dvou různých optik, různých perspektiv, jimiž mluvčí partneři v komunikačních událostech vnímají. Jednoznačně z toho musí vyplývat i jinak utvářené pragmatické presupozice, a jinak se tedy budou aktualizovat a řečově dynamizovat vztahy mezi komunikujícími složkami. Na základě tohoto pak bude i společenský obraz světa u mluvčího španělštiny a u mluvčího češtiny jiný.

Při analýze řečové zdvořilosti je potřeba, abychom se věnovali interpretaci kontextu na obou stranách komunikačního modelu, tedy na straně mluvčího i adresáta. Situace zde ovšem není symetrická. Jde o to, že existuje objektivní a subjektivní vyhodnocení výpovědi z kontextu. Mluvčí objektivně kóduje svou intenci dle kontextu a dle parametrických vlastností zřejmých či inferovaných z proti němu postaveného adresáta; mluvčí tedy užívá kontextu koincidenčního, jenž je zpřístupněn také adresátovi. Ten ovšem pracuje také s kontextem komplementárním, neboť v něm uplatňuje presupozice a implikatury. Pro řečovou zdvořilost bude potřeba vnímat kontextový komplex *jak pro roli produktora, tak pro roli příjemce, protože ovlivňuje nebo podmiňuje jejich vzájemné reagování založené na interpretaci replik komunikačního partnera* (Hirschová, 2013: 21).

Kontext je nutno vnímat jako teoretický konstrukt obsahující seznam relevantních kontextových rysů, tzn. rysů, které jsou kulturně a jazykově relevantní pro produkci a interpretaci výpovědi. Kulturně jazykové rysy musejí mít ustálenou jazykovou formu, *kteřá musí odpovídat regulérním jazykovým procesům* (Hirschová: 2013: 21). Řečový zdvořilostní registr tedy musí obsahovat pouze prvky, které jsou v repertoáru jazyka vůbec a které tudíž nemusí mít a ani nemají povahu pouze zdvořilostní. Tu nabývají až v určitém situačním kontextu a jejich funkční vymezení je dáno širokou škálou interpersonálních vztahů a strategických tlaků, které mezi komunikanty vznikají. Zdvořilostní funkce je tedy funkcí pojatou obecně; zdvořilý jazykový prostředek pak bude nabývat konkrétní povahy, např. vyrovnávací, kontaktové, strategické, fatické, emocionální, udržovací, zastírací atp. pouze v určitém kontextu.

S problematikou kontextu souvisí i jazyková relativita. Ta hovoří o různosti světů různých jazykových etnik. Svět, jenž je okolím pro určitou výpověď, je konstruován na základě relevantnosti, tzn. na základě pravdivosti pro dané účastníky komunikace. Jako pravdivé jsou vyhodnocovány pouze určité presupozice o světě, jiné jsou hodnoceny jako nepravdivé, a tudíž nerelevantní. Soubor presupozic vytváří určitý konkrétní a jedinečný obraz světa a lze jej považovat za svého druhu hodnotící proces. Obrazy světa ale mohou

vznikat různou kombinací pravdivých presupozic. Každá výpověď může mít tedy několik světů, v nichž je interpretována. Tento soubor světů pak utváří soubor možných kontextů.

Sociálně podmíněné řečové chování, uplatňující výběr z jazykových prostředků, bývá označováno jako sociální modalita. Jedná se o podmíněnost smyslu výpovědi mimojazykovými faktory. Sociální modalita zahrnuje veškerou oblast oslovování, pozdravů, volby jazykové variety ad. vhodných pro danou interakci (Machová – Švehlová, 2001: 126). V psychologii se operuje s pojmem modální osobnost, *kteřá nejvýstižněji charakterizuje příslušníka dané kultury s jejími rysy a vlastnostmi. Je způsobena mj. i faktem, že společnost určité sociální hodnoty vnucuje a klade důraz na napodobování a vyhraněnou individuálnost příliš vysoko nehodnotí* (Kohoutek, 2010). Na základě pozorování Čechů a Španělů si již na tomto místě můžeme dovolit konstatovat, že se jedná o dvě různé modální osobnosti, které se od sebe odlišují celou řadou různě nastavených sémiologických soustav a jejich různou vzájemnou provázaností. Mluvní španělštiny a mluvní češtiny tak utvářejí ve svých etnolingvistických areálech svébytnou kulturu založenou na jedinečném typu etnické/národní sociální modality.

3.9 Řečová činnost

Řečová činnost je součástí činnosti komunikační, jež spočívá v produkci a recepci znaků a jež zahrnuje více než pouhou výměnu informací. Představuje součást sociálního jednání *zahrnujícího činnosti realizující a formující formou komunikace sociální vztahy* (Kořenský, 1992: 78). Komunikativní chování jedince je to pouze tehdy, upoutá-li pozornost komunikačního partnera (Sperber a Wilsonová, 1994). Jedná se o interpersonální intencionální sdělování znaků na základě existence sdílené předpokladové báze. Jednotkou řečové činnosti je řečové jednání, které je spojeno s *preferencí určitých výrazových prostředků* (Hoffmannová, 1983: 102). Vzniká vztah mezi dvěma lidmi, případně mezi dvěma skupinami lidí, jenž je ustanovován nebo potvrzován skutečnostmi souvisejícími s těmito vztahy, časoprostorovými okolnostmi, psaností nebo mluveností.

Často se hovoří také o řečové komunikaci, jež bývá ztotožňována se společenským procesem jako takovým zakotveným v komunikačních normách daného jazykového společenství. Je to verbálně-komunikační stránka sociálního styku uspořádaná do komplexního procesu zahrnujícího jevy empiricky pozorovatelné na jedné straně, a na straně druhé jevy empiricky nepozorovatelné. Tyto procesy nám zůstávají skryty a je jedním z dílčích úkolů výzkumu odhalit vnitřní procesy mluvčích, kteří se v řeči určitým způsobem sociálně chovají. Pokusíme se odhalit soustavu činitelů, jež na řečovou komunikaci působí, a pokusíme se najít souvislosti mezi nimi.

Charakteristika produkce mluvené řeči je již částečně odkryta; co je ovšem pouze v zárodkách zkoumání mluvených komunikátů, je právě společenský aspekt řečového chování. Studium řečové zdvořilosti může významnou měrou přispět k teorii mluvenosti, která doposud nenabyla pevnějšího teoretického tvaru.

Řečová činnost je podmíněna existencí řečového kontaktu, což je jev dynamický a do značné míry je nositelem konfliktu. Kontakt má své východisko, průběh, vrchol, podstatu sdělení, jež do značné míry koresponduje s intencí mluvčího, a též výsledek, jenž se však se záměrem mluvčího shodovat nemusí. Jedná se o *soubor časově-prostorových charakteristik (vzdálenost, míra zprostředkování auditivního a vizuálního atd.), které ovlivňují komunikační styk partnerů* (Kořenský a kol., 1987: 134). Z pohledu zkoumání

řečové zdvořilosti ve dvou areálech je podstatný extralingvistický pohled na tzv. jazykový kontakt, který je potřeba chápat jako střet dvou pragmlingvistických systémů (Hlavsová, 1991). K tomu považujeme za nezbytné připomenout, že v současné době dané existencí pevně daných politických hranic a jednoznačně definovaných obyvatel světa z hlediska národnosti, dochází k mnohem konfliktnějšímu kontaktu pragmlingvistických systémů; v minulosti se pragmlingvistické systémy přelévaly mnohem pozvolněji jeden v druhý právě existencí přechodových pásem dvou jazyků v kontaktu. V českém prostředí to může být např. oblast česko-polského smíšeného pruhu, která se rozprostírá na pomezí češtiny a polštiny. Oblast je zajímavá tím, že politicky spadá do České republiky, a tudíž jsou její občané převážně české národnosti a také se tak ve skutečnosti sami cítí; na straně druhé jde z hlediska nářečního o jazykovou varietu, která se z hlediska dialektologického řadí do oblasti polského národního jazyka – mluvčí tohoto dialektu jsou tedy vybaveni spíše pragmlingvistickým systémem polštiny. Pomezí oblasti peninsulární španělštiny jsou na tom podobě, i když je jejich situace z hlediska jazykové politiky jinak specifická. Jako přechodové oblasti můžeme chápat oblasti galicištiny a katalánštiny, kde se střetávají dva pragmlingvistické systémy mezi kastilštinou a portugalštinou a kastilštinou a francouzštinou. Politický vývoj v 2. polovině 20. století jim přiřadil status svébytných jazyků, čímž jejich pragmlingvistické systémy vlastně oficiálně potvrdil nikoliv jako folklórní složky národní identity španělské, nýbrž jako samostatně existující perspektivy, jimiž se dá vnímat svět. Z toho možná vyplývá i následná tendence neustoupit z takto vytvořeného obrazu světa a vést (alespoň v některých oblastech) boj za svébytnost se stále se stupňujícími požadavky.

Řečová činnost je ustálena a je zakotvena ve společenské konvenci, jež dbá na dodržování platných pravidel jednání a na potírání pravidel neplatných. Do značné míry je s tím propojena i konvence jazyková, jež zahrnuje *pravidla určující, jaký způsob vyjadřování je společensky vhodný při konkrétních příležitostech* (Kořátko, 1998: 262). Společenská konvence ustanovuje i normy chování obecné²⁰, z nichž pak vycházejí i komunikativní normy a poté normy řečové a jazykové. Vztah konvence a morálky je obvykle nazýván pojmem etika. Konvence je regulativem jednání i vystupování. Jednání je etizujícím prvkem konvence, vystupování je jejím prvkem estetizujícím.

Řečová zdvořilost spadá do oblasti konvence etické – je to způsob jednání, zacházení s partnerem v komunikační události; spadá rovněž do oblasti konvence estetické – vhodné uplatnění prostředků řečové zdvořilosti může být přitažlivé pro posluchače, pozorovatele, adresáta a může plnit výraznou součást osobní společenské prestiže, charizmatu a image mluvčího.

To, co je v jazyce determinováno sociálními vztahy, studuje teorie sociální komunikace, která se zabývá přenosem informací v sociálním chování lidí, což *umožnilo integrovat do popisu jazyka jevy dosud těžko integrovatelné a interpretovatelné* (Machová – Švehlová, 2001: 83), kam řečová zdvořilost bezesporu spadá.

Konvence je realizována v uzavřeném etnolingvistickém areálu.²¹ Dorozumívací kód daného areálu je souborem zvláštních předpokladů řečového jednání, jehož nositelem

²⁰ Dejme tomu kodexové z hlediska náboženského, i když nikoli pouze takového.

²¹ Jako uzavřené areály je potřeba vnímat i ty oblasti, které sice užívají shodný jazyk, jsou však z hlediska kulturně historického rozdílné. Chápeme tedy území politických celků latinskoamerických jako samostatné oblasti vyznačující se různou modifikací původní společenské konfigurace mateřských

je jednatlivec i určitá společenská skupina (národ). Konvence v širším, tedy kulturním smyslu slova pak může charakterizovat větší územní celek, např. celý evropský lingvistický areál.

předkoloniálních společenství. Toto je ovšem jev v lingvistice zřejmý: není možno považovat španělštinu evropskou a americkou za zcela shodné dorozumívací kódy, zejména pokud jde o mimogramatické složky, jež jsou konvenčně i nekonvenčně sdělovány; nelze dokonce vnímat za identické ani jednotlivé americké normy španělštiny.

ČÁST DRUHÁ CHARAKTERISTIKA ETNOLINGVISTICKÝCH AREÁLŮ

4. kapitola

Etnolektické chování a prožívání

4.1 Etnolekt

Etnolekt je společenským dorozumívacím produktem, který je vytvořen společenstvím, jež zabezpečuje své potřeby prostřednictvím dorozumívání etnickým dorozumívacím kódem. Etnolekt je souborem výdobytků vytvořených nikoliv jako entita, nýbrž jako distribuce. Každá kultura v širším slova smyslu disponuje jazykem jako kulturním prostředkem pro distribuci jejích vlastních rysů, a to v přírodních i politických hranicích daných vymezením populace.

Hovoříme-li o etnolektu jako o jedinečném způsobu řečového chování, který je dán určitému společenství v určité době a na konkrétním místě, je nutno ho vnímat prostřednictvím základních charakteristik, které jej jako distribuční fenomén definují. Totiž v rámci etnolingvistického areálu dochází k ustanovování pragmatického, celospolečenského návyku prostřednictvím vnitřně uspořádaných procesů, které pak svou kombinací vytvoří nezaměnitelný a jedinečný pragmatický systém. Ten je nositelem národní charakteristiky.

Prvním procesem je mutace, kam spadají všechny účelové inovace, které mluví do jazykového prožívání vnášejí a které se z periferie přesunují do centra. Některé z jazykových prostředků se tak stávají centrálními na dlouhou dobu a utvářejí základní typologickou charakteristiku jazyka, jiné se usídlí v úzu pouze na nějakou dobu a postupně z jazyka opět vymizí či mutují na prostředky kvalitativně jiné. K tomuto procesu se řadí i mutace náhodné, které jsou v distribuci řečových zvyklostí dány především kopírováním chyb, které se v jazyce a v řeči udržují. Kopírováním chyb dochází k jejich zachycení v systému jako jevů nesystémových, jež postupně vedou k systematizaci. Jazykový a řečový úzus jsou účelovými i nahodilými mutacemi zasaženy neustále.

S jedinečností distribuce je úzce propojeno rozdílné řečové prožívání u mluvčích. Mluví žijí své životy prostřednictvím užití jazyka různě, i když užívají stejného kódového systému i sdílejí jeden intersubjektivní pragmatický návyk. Odlišnosti se odrážejí v rovině osobní a osobnostní. Řečové prožívání individua je jev pozorovatelný; uživatel jazyka se stává modelem, který je či není hodno následovat. Vzniká tak transmise řečových prvků; přenášejí se z jednoho mluvčího na druhého. Vliv na tuto distribuci řečových prvků má i kulturní drift, tj. způsob fluktuace jednotlivých řečových vzorků, které vystupují jako kopírovací matrice. Dynamika společnosti od středověku po současnost doznala značného posunu; dříve se řečové prvky šířily z centra do odlehlejších oblastí. Dnes vlivem médií a celoplošně přístupného internetu je možno sledovat v krátkém čase na různých místech různé řečové prvky a z nich čerpat ty, které jako mluvčí podrobíme kulturní selekci.

Selekce spočívá v rozhodování mluvčích daného společenství; jejich rozhodování vychází sice z jednotlivců a z jejich idiolektů, ale podmínkou pro kulturní selekci je cit jedinců pro výběr těch řečových prvků, které jsou jako relevantní vnímány většinou. Tento cit je dán rovněž geneticky, neboť pro určitý typ chování (agresivní, neagresivní,

impulzivní, klidné atp.) jsme geneticky nastaveni. Řečové chování v jednotlivých etnolingvistických areálech tedy vychází z kolektivní zkušenosti, jež je dominována kulturní pamětí. Kulturní řečové prvky jsou pak zjistitelné v kulturních premisách, které vycházejí z žité konceptuální reality. Navíc, řečové chování mluvčích tyto premisy podvědomě uchovává v kulturní paměti, tedy v jakémsi sdíleném souboru představ o světě. Taková společenská pravidla jsou mluvčími považována za objektivně existující a jsou závazná.

Kulturní premisy českého a španělského etnolingvistického areálu jsou tedy výsledky různých procesů distribuce, do kterého zasáhly různé typy selekce, driftu, transmisí a mutací. Výsledkem je rozdílné řečové prožívání a s ním je spojen i jiný typ vnímání skutečnosti.

Je zřejmé, že obraz světa českých a španělských mluvčích musí být z hlediska antropolingvistického různý a že tedy budou mluvčí užívat různých jazykových prostředků, které budou pociťovat jako normativní z hlediska společenského chování, a jako nutné z hlediska jejich osobní konverzační strategie v tékteré komunikační situaci.

Základní předpoklad pro naše tvrzení, že řečová zdvořilost v češtině a španělštině užívá jiných jazykových prostředků a že tyto jazykové prostředky, pokud budou užity podobně či stejně, nemohou vyjadřovat stejné konkrétní mimojazykové skutečnosti, je splněn již imanentně, neboť obě etnika hovoří jiným jazykem.

4.2 Evropský temperament

Lingvistické areály srovnávané z hlediska řečové zdvořilosti budou vykazovat odlišnosti způsobené jejich geografickou polohou v rámci celoevropské kulturně-jazykové konfigurace. Řečová zdvořilost tvoří součást způsobu chování člověka a je tedy součástí temperamentu, který může nabývat archetypálních národních podob. Temperament je souborem citových a volních znaků lidské povahy, které determinují způsob chování a reakcí na vnější podněty. Interakce mluvením je chováním, jež na vnější podněty reaguje; komunikanti totiž při komunikaci vstupují téměř vždy na pole, které je zatíženo konfliktností již z imanentní podstaty lidského kontaktu.

Evropský kontinent lze z hlediska národních temperamentů rozdělit dle dvou os. První, významnější osou, je severojižní vertikála. V žádné z literatur jazykovědných ani antropologických jsme nenašli podrobnější informace o řečové zdvořilosti v rámci areálu ELA²². Dovolujeme si nicméně vycházet z osobní zkušenosti i z neodborné literatury a elektronických zdrojů, které uvádějí určité typologické znaky chování v jednotlivých jeho částech. Domníváme se, že rozrůzněnost národních identit vychází z geografických os:

- a) severojižní vertikála
- b) západovýchodní horizontála

Severojižní vertikála definuje kontinent na dva extrémy: severní část a jižní část s přechodovým – středovým prostorem.

²²

Evropský lingvistický areál.

Severní část lze charakterizovat jako oblast s těmito rysy: [+] rezervovanost jedince, [+] sebeovládání, [-] afektovanost, [+] reflexe nitra, [-] projevy vášně, [-] projevy vznětlivosti, [+] věcnost, [+] prožívání přítomnosti.

Jižní část Evropy lze vyhodnotit temperamentními rysy opačnými: [-] rezervovaný (tj. živější) jedinec, [+] družnost s většími projevy náklonnosti, [+] afektovanost, [-] reflexe nitra, [+] projevy vášně, [+] projevy vznětlivosti, [-] věcnost, [+] senzuálnost. Hovoříme-li o obecném pojetí temperamentu, lze severojižní vertikálu charakterizovat třemi základovými dichotomiemi: a) introvertnost – extrovertnost, b) odtazítost – náklonnost, c) pomalejší a rychlejší psychomotorické tempo. Třetí dichotomie se projevuje především v gestikulaci, hlasitosti, rychlosti jednání a mluvení.

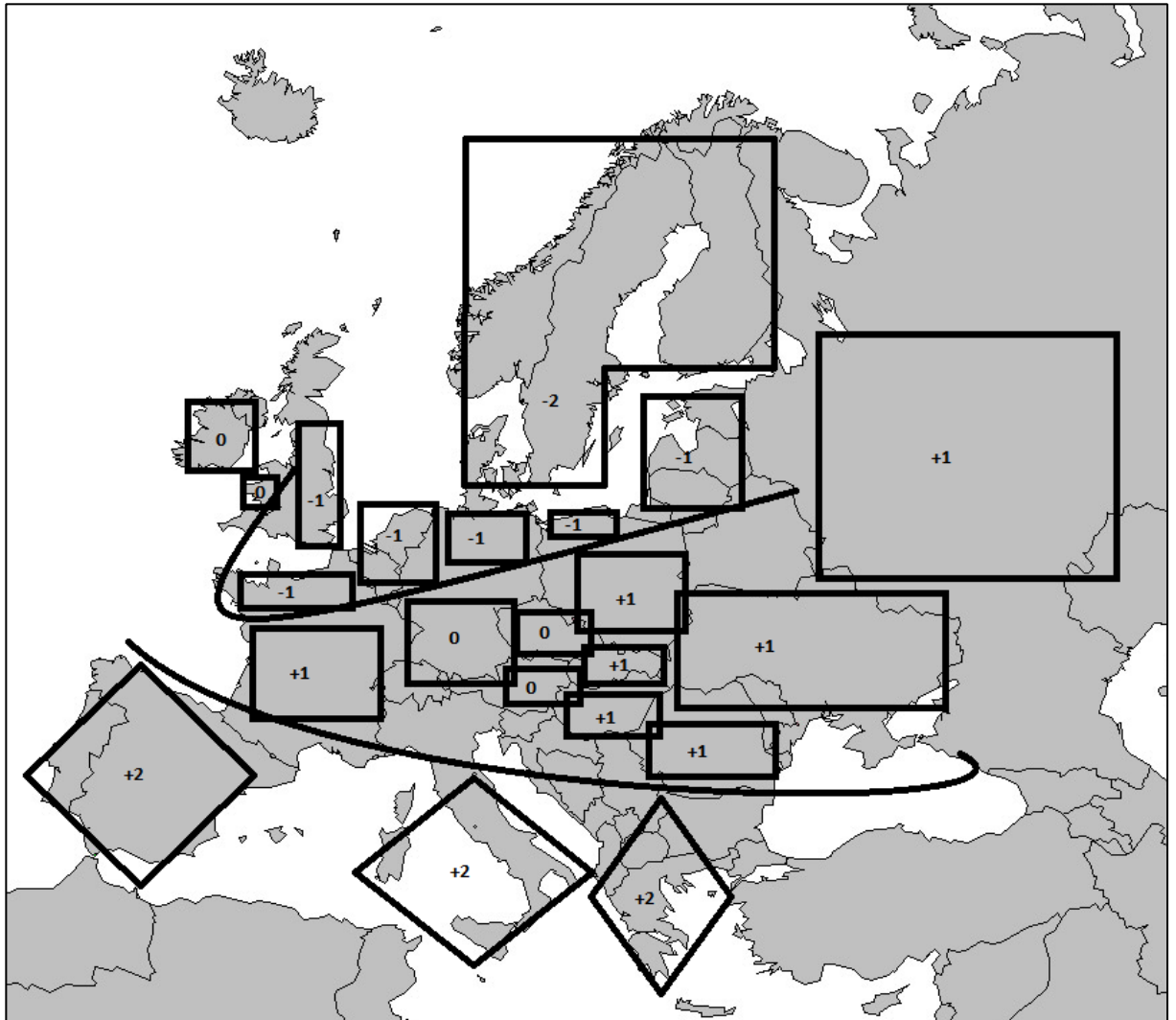
Do severní části spadají všechny národy Skandinávie, dále Holandsko, Severní Německo, bývalé části Pruska v Polsku a Pobaltí, Anglie, Vlámové v Belgii a obyvatelé Normandie ve Francii. K jižní části patří Portugalsko, Španělsko, Itálie a Řecko. Oblast, která zůstává mezi těmito dvěma extrémy, je středový prostor zahrnující Francii, Německo, jih Belgie, Švýcarsko, Rakousko a slovanské národy a také průmyslový sever Itálie. Balkánský prostor zůstává samostatnou oblastí s heterogenním temperamentem, jelikož se jedná o etnicky zcela nesourodou oblast.

Druhou, komplikovanější osou, je západovýchodní horizontála. Na této horizontále jsou rozdíly méně zřetelné. Lze vypočítat méně temperamentní oblast, která je tvořena evropským středem, ve kterém leží oblast Německa. Německý temperament můžeme považovat za nulový. Západním směrem temperament roste (Francie), lze vypočítat i mnohem silnější temperament u Irů a Velšanů vzhledem k seversky laděné Anglii. Směrem východním se také ve středovém pásmu temperament zvyšuje: slovanské národy jsou považovány vzhledem k Němcům za temperamentnější. Slovanské národy dávají silnější důraz na nálady a pocity, jsou hovořnější než Němci. Směrem na východ se slovanské národy zase zklidňují: Slovinci a Ukrajinci jsou temperamentnější než Rusové. Domníváme se, že výjimku mezi slovanskými národy tvoří Češi. Zaklínění geograficky mezi německy hovořící země nasálí Češi germánský temperament od svých odvěkých sousedů.

Je zajímavé sledovat, jak je takové dělení evropského národnostního temperamentu shodné s dělením Evropy na oblasti vína a vodky, které jsou obvykle temperamentnější, a na oblasti piva, které jsou rezervovanější. Kombinací severojižní vertikály a západovýchodní horizontály můžeme vytvořit mapu evropského temperamentu. Měla by nám poskytnout základní předpoklad o obecném vzorci chování, ze kterého způsob řečového chování vychází. Diference mezi oběma sledovanými areály tak bude zřetelnější.

Temperamentnější oblasti Evropy jsou shodné s oblastmi katolické a ortodoxní náboženské orientace; oblasti tradičně protestantské jsou temperamentně méně výraznější. Oblast nad severní linií je charakterizována jako oblast deprivace, oblast pod jižní linií jako oblast euforická. Středový pruh je oblastí melancholického temperamentního rysu. Někdy se také hovoří o jižní oblasti jako o Evropě olivového oleje oproti zbytku kontinentu jako o oblasti másla. Jižní část lze také charakterizovat jako oblast sexuální frustrace, oblast rajčatového pásma; severní oblasti jako regiony frustrace citové či oblasti bramborového pásu. Z výše uvedeného grafického schématu vyplývá, že zkoumané areály se odlišují svým temperamentem jednak z hlediska severojižní vertikály, jednak také na základě západovýchodní horizontály.

Obr. 1: Mapa temperamentu v ELA²³

Temperament a vztah k určitým charakteristickým kulturním rysům daného jazykového společenství je podstatný pro porozumění jednání mluvčích. Totiž způsoby prožívání života po stránce emoční i způsoby života po stránce fyziologické (způsoby zajišťování biologických potřeb) jsou vlastně typy sémiologických soustav, které se prolínají, a které utvářejí jedinečnost behaviorálního prototypu. Ten je pak jedinečným teoretickým konstruktem jako reprezentativního imaginárního nositele řečového prožívání.

²³

Zdroj: autor.

5. kapitola

Kulturní premisy české a španělské etnické zdvořilosti

5.1 Důvěra mluvčích španělštiny

Španělská zdvořilost je charakterizována jako zdvořilost pozitivní. Pojem pozitivní zdvořilosti je zaveden v teoriích o zdvořilosti již od chvíle, kdy tuto teorii publikovali Brownová a Levinson (1987). Nejpropracovanější aplikací této teorie na současnou španělštinu provedl Haverkate (1994) a další badatelé jako Ardilla (2001, 2002, 2003, 2004, 2005), Romero (1996), Márquez Reiter (2000). Všichni autoři se shodují v tom, že španělská řečová zdvořilost je zdvořilostí pozitivní, tzn. že tendence u mluvčích je nastolit takový kontext, který zjednodušeně řečeno zkracuje fyzické vzdálenosti mezi mluvčími, smývá jejich sociální rozdílnosti hierarchické i věkové, udržuje prostředí solidaritní atp. Navíc je pro pozitivní řečovou zdvořilost charakteristické takové jednání mluvčího a adresáta, které vychází z toho, jak mluvčí či adresát na veřejnosti vypadat chtějí, nikoliv z toho, co se od nich očekává.

Bravo (1999) zavádí příznačný termín, který je pro španělskou řečovou zdvořilost z našeho hlediska velmi správně zvolen: je jím *confianza* neboli důvěra. Autorka tvrdí, že komunikace vedená ve španělštině na vlně důvěry mezi komunikanty má za následek rozvolnění vztahů mezi mluvčími do té míry, že jsou si náhle zcela familiární. Důsledkem pak je absence takových mluvních aktů, které jsou pro danou situaci v jiných jazykových komunitách zcela nezbytné (Bravo, 1999). Stejně tak Vázquez Orta (1994) hodnotí španělské řečové chování jako spontánní a plné entusiasmu, se silnou tendencí k přímému vyjadřování, což způsobuje, že u nich existuje jakési celospolečenské vědomí o vzájemné podpoře, a že tím pádem není nutno např. děkovat nebo se omlouvat.

Existuje celá řada studií, které se termínem *confianza* zabývají podrobně. Řada diskusí byla vyřešena, když Hernández Flores (2001: 89) vyčleňuje čtyři hlavní funkce pojmu *confianza*:

- a) *mít důvěru a být blízký druhému v komunikační situaci;*
- b) *být důvěryhodný, tzn. hovořit s upřímností a otevřeností [dodejme také s přímostí],*
- c) *být přijímán partnerem v komunikační situaci jako přítel či dokonce příbuzný,*
- d) *chovat se v kontextu důvěry znamená vyjadřovat se svobodně, nemít strach urazit adresáta a s vědomím, že naše akty budou hodnoceny jako přirozené (překlad autora).²⁴*

²⁴ A) *Tener la confianza del interlocutor significa disfrutar de una relación cercana y afectiva con él, B) valerse de la confianza implica hablar con franqueza y sin reservas, C) ser una persona de confianza exige ser percibido por el interlocutor como un amigo, casi como un familiar, D) actuar asistido por la confianza permite expresarse libremente, sin temor a ofender al interlocutor y a sabiendas de que nuestros actos serán interpretados con naturalidad.*

5.2 Afiliace, vměšování a nezávislost

Řečová zdvořilost v hispánském světě je nejvíce prozkoumána v peninsulární diatopické normě; ostatní, americké zdvořilostní normy byly podrobeny pečlivému výzkumu taktéž, vždy byly ovšem extrapolovány vůči španělštině peninsulární. Všechny diatopické normy vykazují způsoby vztahu mezi komunikanty v konverzační události prostřednictvím míry afiliace, tedy vzájemné náklonnosti komunikantů. Náklonnost v hispánském kulturním prostoru se ovšem odehrává v rovině *involvement* – vměšování – a v rovině *independencia* – nezávislost (EDICE, 2012).

Jestliže hovoříme o rovině *involvement*, spadá do ní solidaritní systém jednání, kdy je upřednostňována sociální blízkost mezi komunikanty a rovněž přímot mluvního aktu. Jde-li o kulturu založenou na rovině *independencia*, aktivizují se spíše respekt a únik do formálnosti vyjádřené prostřednictvím mluvních aktů nepřímých (EDICE, 2012).

Domníváme se, že řečová zdvořilost španělštiny peninsulární se jeví spíše jako *involvement*, tj. projevuje se tendencemi k vnucování, které pokud je vůbec takto mluvčími španělštiny vědomě vnímáno, je považováno za mírné. Řečová zdvořilost peninsulární španělštiny je tedy interakční postoj mezi mluvčími, kdy vzdálenost mezi nimi není považována za nepřekonatelnou, čímž dochází k podpoře spojení a vzájemného pochopení a poznání, což uvádějí také Márquez Reiter a Placencia (2005), kteří vyhodnocují chování Španělů jako chování spíše valorizační²⁵, kdežto v ostatních diatopických normách se jedná spíše o tendence ke zdvořilosti zmírňující spojenecké tendence.²⁶

5.3 Peninsulární španělština a nezdvořilost

Hispánský prostor se dá rozdělit do tří segmentů, v nichž jsou zastoupeny vždy různé pragmatické návyky, které se kulturně distribuovaly náhodně v národních celcích, jež nemají společné hranice. Tato pragmatická charakteristika jednotlivých etnolingvistických areálů tedy nemohla vzniknout difúzně, tedy postupným šířením z jednoho centra.

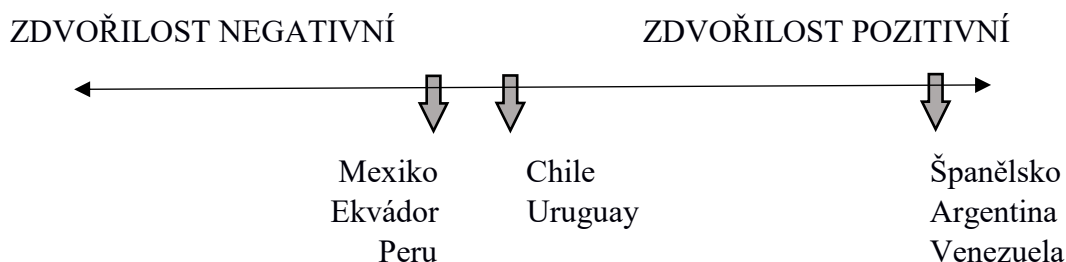
Španělský (peninsulární) zdvořilostní návyk dovoluje snáze vyjadřovat individuální hledisko mluvčího, aniž by rozhodovalo, zda mluvčí stojí v kontrapozici vůči partneru v komunikační události. Deference (vzájemné zjištění submisivní sblížování, např. v názoru, v náhledu, v konání, v jednání atp.) se tedy nevyjadřuje tak často, a pokud ano, jedná se o implicitní vyjádření spíše než o její vyjádření otevřené (Curco a De Fina, 2002).²⁷

²⁵ Valorizace je typ spojení, které je řečově uskutečňováno především pochvalnými mluvními akty, které fungují jako prostředky sociálního zoomu (viz podrobněji v kapitole o zdvořilosti valorizační).

²⁶ Chtěli bychom se na tomto místě podělit o naši osobní zkušenost s růzností zdvořilého chování ve Španělsku a v Mexiku. Jako mluvčí, kteří nabyli svou pragmatickou kompetenci v prostředí evropské španělštiny, jsme tento návyk samozřejmě uplatnili i v Mexiku, kde je španělština jazykem globalizovaného jazykového trhu. Přímot, která spadá do oblasti *involvement*, tedy byla přijímána bez reakcí pouze v případě, pokud jsme nad mluvčími měli sociální moc (klienti vůči personálu). Pokud jsme se ovšem ocitli v typu situace, kde žádný z komunikantů neměl na druhým sociální moc, byla přímot, kterou jsme při našem řečovém chování uplatnili, přijímána s rozpaky.

²⁷ *Deferenci* rozumíme určitou zdvořilostní podřízenost, submisí, podlézavost.

Tab. 3: Tendence ke zdvořilosti pozitivní / negativní v hispánském kulturním okruhu

(Márquez Reiter – Placencia, 2005: 190, překlad autora)

Domníváme se, že opuštění deference je výsledkem egalitarizace společnosti, která v sociálně spravedlivém společenství postupně stírá sociální a ekonomické rozdíly (na rozdíl od států v Latinské Americe, kde se jedná o značnou socioekonomickou rozkolísanost, a kde jeden mluvčí nad druhým tak vystupuje v mnohem více extrapolované pozici moci než v Evropě). Egalitarizace společnosti vede k vzniku egalitářských diskurzních pravidel, které španělská pragmalingvistika nazývá pojmem *confianza* neboli důvěra (Bravo, 1999).

Řečově egalitarizovaná španělská společnost je řízena systémem, jenž se dá shrnout do několika kulturních premis, kterými lze řečové chování charakterizovat. Vzniká tzv. španělská funkční řeč čili etnoлект, jenž vykazuje sedm základních rysů, jež se v interakci tváří v tvář projevují:

1. autonomie a sebepotvrzení mluvčího (projevující se u mluvčího nutností potvrdit své místo ve skupině mluvčích; tato nutnost se realizuje mluvním akty přímými a frontálními) (Bravo, 1999);
2. společenská čest vycházející ze sociálních souřadnic mluvčího; mluvčí svou sociální pozici brání a je kritický vůči všem tlakům, které jeho pozici пониžují či jinak negativně nahlíží (Bravo, 1999);
3. svoboda vyjadřování a tolerance k rozdílným názorům (Bravo, 1999);
4. záliba v diskurzní konfrontaci (Bravo, 1999);
5. ohodnocení ostatních, postoje štědrosti a upřímnosti (Hernández Flores, 2003);
6. podpora přátelství, nezištnosti a disponibilnosti pro ostatní (Bravo, 1999);
7. touha po rozhovoru, který se stává příjemným interakčním kontextem (Bravo, 1999).

Obsah jednotlivých premis osciluje mezi osobnostní autonomií španělského mluvčího a schopností afiliace (přidružení) k partneru komunikace. Lze je shrnout do tabulky tak, jak ji ustavila Bravo (1999):

Tab. 4: Základní zdvořilostní obraz Španěla jako individuality

Premisa	Obsah	Chování	Efekt
1.	autonomie	být originální	přijmout uznání své jedinečnosti
2.	autonomie	bránit svou tvář i sociální pozici	přijmout uznání své tváře s konkrétními sociálními souřadnicemi
3.	autonomie	být přesvědčen o svých názorech a trvat na nich	moci konfrontovat své názory s ostatními
6.	autonomie	nabízet přátelskou tvář jako integrální součást osobnosti	přijmout uznání své egalitářsky vyměřené osobnosti
5.	afiliace	vyvolávat kontext důvěry (confianza)	být zařazen do skupiny; deaktivovat principy urážky, pohany
6.	afiliace	uznání tváře a sociální pozice druhého	potvrzení svého práva být členem skupiny ²⁸

Dále se domníváme, že čím více je zdvořilostních prostředků ve zdvořilostním registru, tím více je společnost hierarchizovaná z hlediska pocitu, kterého mluvčí nabývají ve vztahu k socioekonomické rozrůzněnosti. Řečové chování Španělů bude vykazovat pouze takové jazykové prostředky, které budou podporovat individualitu mluvčího a jeho tendenci se začleňovat ve všech komunikačních událostech do etnika, které je vnímáno jako komunita.

O španělském etniku by se tedy z hlediska sledování řečového chování dalo říci, že se jedná o etnikum vzájemného přibližování, kde podstatnou úlohu hraje vnitřní motivace jednotlivce působit jako jedinec integrální, nepřizpůsobivý a akcentující důraz na svou jedinečnost na jedné straně, nicméně který se na straně druhé snaží svou jedinečnost vždy integrovat do sociální sítě vnímané jako egalitářská z hlediska socioekonomického. Řečové chování Španělů by se tak mohlo definovat jako příjemný pocit ze spravedlivé společnosti.

Španělská společnost se orientuje na uznání individuality druhého a na tendenci utvářet síť individualit vzájemně nesoupeřících. Nesoupeřivost vede k rovnostářství individualit; žádná z nich není lepší či výše postavená než jiná, všechny individuality mají identickou společenskou platnost, čímž ve společnosti vzniká pragmatický postoj solidarity.

Domníváme se, že tento stav je výsledkem sociálních změn, které společnost zaznamenala se změnou politické orientace (po r. 1975) a rovněž odklonem od společnosti nesvobodné; již od 60. let existuje *tendence zjednodušovat různá řečová užití jazyka za účelem učinit sociální stratifikace spíše flexibilní a upřednostňovat tak, aby vynikly především mezilidské vztahy* (Carrasco Santana, 1999: 33-34). Rozšíření jevu *tuteo* a postupná eliminace zájmena *usted* z vyjadřování vztahů mezi komunikanty jsou podmíněny zvýšenou tendencí vyjadřovat zdvořilost valorizační, jež lépe odkrývá lidství jako projev blízkosti a sounáležitosti k sociální skupině. Veškeré projevy naznačující sociální distanci

jsou považovány za nevhodné, spojené s potížemi, represemi, napomenutími, výtkami a důtkami a jsou v jazyce přítomny pouze jako pragmatické intenzifikátory mluvních aktů kritiky, nesouhlasu nebo výtky (Blas Arroyo, 1994).

Ve španělské společnosti došlo k rozpadu sociálních bariér, které vedlo k rovnoměrné distribuci společenské rovnosti (García Wiedemann - Montoya Ramírez, 2008: 586-587), jež byla efektivně distribuována také za pomoci médií. Valorizační tendence španělské etnické zdvořilosti tím pádem nabývají značné důležitosti ve způsobu jak španělskou komunikační interakci interpretovat.

Solidarita se v evropském i americkém kulturním prostoru objevuje v určité míře ve všech kulturách. Vždy byla ovšem nejvíce pozorována v prostoru vymezeném etnickou peninsulární španělštinou. Vychází to z celé řady studií, které porovnávaly různá etnika se Španěly z hlediska řečové zdvořilosti. Ze všech těchto studií vyplývá, že v řečovém chování etnik euroamerického kulturního okruhu jsou to právě Španělé, kteří vykazují nejmenší míru strategického řečového chování s funkcí vyrovnávací či zmírňovací, a naopak vykazují největší míru valorizační zdvořilosti, která je ostatními kulturami chápána jako tzv. atentát na intimitu, neboť je takové řečové chování vnímáno mezietnicky jako invaze do osobního prostoru; z hlediska énického se však o žádnou invazi nejedná.

Z toho vyplývá i jiné vyhodnocení španělského řečového chování zvenčí, tj. eticky. Totiž pojem *confianza* je ustaven španělskou pragmalingvistikou. Énické nahlížení na španělskou řečovou zdvořilost prizmatem pojmu *confianza* je dle kritiků (Ardilla, 2006) pouhou zástěrkou toho, že se jedná o etnolekt, který je z pozic ostatních západních etnik vnímán jako nejméně zdvořilý.

Jestliže stojí Španělé na konci zdvořilostního spektra sledovaných etnik, pak je lze vnímat jako etnikum nezdvořilé. Kritika pojmu *confianza* (Bravo, 1999) vychází ze sociologických šetření, jež ukázala, že je zdrojem sociálních konfliktů (Bravo, 1999: 168).²⁹ Klademe si následující otázky:

1. Jak je tedy možné, že španělští mluvčí ustavují prostředí důvěry v rozhovoru mezi prakticky všemi mluvčími, jestliže je důvěra zdrojem konfliktů?
2. Jedná se tedy o skutečnou zdvořilost, pokud imanentně konfliktnost nevyrovnává?

Hovoří se také o kontextu tzv. *amiguismo*, tedy protekcionismu a nadržování, které bylo pozorováno u obchodního jednání u Španělů ze střední a jižní části poloostrova (Villemoes – Kjaerbeck, 2003: 73). Hovoří se také o *compadreo* (kamarádšoftu), který ukazuje na mluvčí, jež ztrácejí dekórum (Pérez Reverte, 2003: 10).

Pojem *confianza* se rovněž dynamizuje v tom pojetí, že se ve skutečnosti nejedná o upřímnou důvěru mezi komunikanty, nýbrž že se jedná o tzv. hru na důvěru (*confianza game*) (Villemoes – Kjaerbeck, 2003), která nezaručuje prosazení komunikačního záměru bez konfliktnosti. Problémy, které s sebou tato hra na důvěru přináší, jsou spíše charakteru multikulturního. Španělské řečové chování upřednostňující hru na důvěru je součástí

²⁹ Samotná autorka, která tento pojem ustavila jako základní charakteristiku španělského řečového chování, zanedlouho definovala jeho dopad jako konfliktní. Nicméně konfliktnost, jak už jsme se dozvěděli výše, je přítomna všem typům interakce mezi lidmi. Záleží, jak se tato konfliktnost proměňuje v další způsoby chování (např. v agresivitu).

současné španělské sociálně-řečové skutečnosti a je samotnými Španěly považováno za zdvořilé. To ovšem neznamená, že se španělský zdvořilý habitus ostře nevymezuje vůči všem ostatním pragmatickým zdvořilostním systémům v Evropě a na americkém kontinentu. Jako důkaz neslučitelnosti španělského zdvořilostního habitu s jinými habitusy je odmítnutí řečového chování označovaného termínem *confianza* ve španělských obchodních společnostech, které mají nadnárodní charakter a jejichž klienty se stávají stejně tak Španělé jako cizinci. Tyto společnosti vydaly tzv. pravidla řečového styku, která zahrnují pouze takové chování, které stojí v protikladu k obsahu pojmu *confianza* (Ardilla, 2006: 19). Navíc byly provedeny sociologické výzkumy, v nichž měli evropští podnikatelé vyhodnocovat způsoby řečového chování v obchodním jednání. Španělé byli ti, kteří svým jednáním nejvíce působili jako nedůvěryhodní (Gibson, 2002: 85). Také nebyla potvrzena podobnost španělského řečového chování s okolními kulturami vycházejícími z podstaty románských jazyků (Ardilla, 2006: 23). Této situace si povšimli i filozofové, mezi nimi i Ortega y Gasset (1967: 67), který v minulém století prohlásil Španělsko za *nedělitelnou říši nezdvořilosti* (překlad autora) nebo Javier Marías (2002: 8), jenž tvrdí, že *ve Španělsku již nějakou dobu sotva nějaká zdvořilost existuje, a pokud ano, vyvolává neomalenost a vulgaritu* (překlad autora).

5.4 Česká řečová zdvořilost

Situace řečové zdvořilosti v českém prostoru může být charakterizována pomocí pojmu *moc* zavedeným Brownem a Gilmanem (1960). Domníváme se, že solidarita si zde vymezuje jen určité omezené místo v komunikačních situacích zcela neformálních. Myslíme si, že právě solidaritní tendence se v poslední době objevují stále častěji a že mluvčí češtiny se postupně otvírají solidaritnímu vyjadřování.

Dle Nekvapila a Neústupného (2005) se česká řečová zdvořilost otáčí kolem dvou hlavních os, kterými jsou

- i) relativně silný egalitarismus,
- ii) relativně silná diferenciací sociální vzdálenost.

Podoba diskurzu je tím pádem předem určena mnoha pravidly, které vstupují do hry jako danosti. S tím souvisí i složitost interpretačního klíče, který je mnohem složitější a mohli bychom jej charakterizovat jako dogmatický řečový klíč. Ačkoliv můžeme vypočítat určité solidaritní tendence v češtině, stále zůstává normované používání celé řady jazykových prostředků, které vedou mluvčího k udržování fyzické i sociální distance, k respektování druhého, k minimalizaci ztrát na straně adresáta a také k minimalizaci zisku na straně vlastní, což je vlastně záležitost z hlediska základní funkce dorozumívání dosti nelogická. Český mluvčí je veden pocitem, že vedení konverzace v jiné, tj. nenormované struktuře povede ke konverzačnímu neúspěchu a k urážce na straně adresáta.

Egalitarismus, jak ho chápou Nekvapil a Neústupný, není egalitarismem na úrovni sociální stratifikace, neboť česká společnost jako součást západního světa egalitářská není, je společensky stratifikovaná. Egalitarismus je dán tím, že mezi mluvčími je udržována rovnováha imaginárních společenských souřadnic, které jsou od sebe nezávislé a jsou vyhodnocovány jako shodné a zároveň jako vysoké. Nelze někomu tykat pouze pro to, že spadá do nižší příjmové či vzdělanostní skupiny. Rozdíly mezi neegalitarizovanou

společenskou objektivitou jsou stírány egalitářskými řečovými pravidly, které jakoby naznačují sociální povýšení všech jedinců, kteří jsou vyhodnocováni sociálně vyššími prvky řečového pořádku. Právě tato imaginární struktura vede komunikanty k udržení naopak diferenční vzdálenosti, neboť objektivní rozdíly jsou podvědomě pocíťované všemi mluvčími.

Obenbergerová (1992) sledovala, jak jsou mluvčí češtiny v užívání jazykových prostředků zdvořilostních přesní a jak jsou tyto mluvní akty realizovány stereotypickými strukturami, tedy formulami, které někdy přecházejí ve významově vyprázdněné floskule, které postrádají skutečný obsah a jsou užívány jen z toho důvodu, aby byla udržena především jejich forma. Tato tendence byla nejpatrnější v direktivách v užším smyslu slova, kde bylo zjištěno, že český mluvčí automaticky vstupuje k žádosti, prosbě, výzvě ad. s takovým pesimismem, že předem počítá s tím, že jeho přání nebude vyplněno a že adresát vyhodnotí výpověď mluvčího nikoli jako pouhou ztrátu, nicméně jako osobní útok a vstup do adresátova výhradního osobního prostoru. Česká řečová zdvořilost je tedy charakterizována jako zdvořilost negativní.

ČÁST TŘETÍ ZDVOŘILÝ ŘEČOVÝ HABITUS

6. kapitola

Vztah řečové zdvořilosti a antropologie

6.1 Řečové chování

Při hledání funkčního rozpětí řečové zdvořilosti jsme nejprve přistoupili k odhalení vztahu mezi zkoumaným problémem a kulturní antropologií. Ta se zabývá člověkem a jeho kulturním prostředím jako základním determinantem každého jedince, a v posledku také všemi jedinci, kteří dohromady v určité uzavřené skupině, na jednom místě a v dané době vytvářejí určitou kulturní společenskou strukturu. Ta poté funguje jako základní dogmatické paradigma pro všechny, kteří se v dané komunitě nacházejí.

Pro vlastní definování vztahu řečové zdvořilosti jako jevu společensky-kulturního stojí za to nahlížet na tento v mnoha pracích pouze linguově traktovaný jev jako na základní jednotku antropologického zkoumání. Takové jednotky mohou mít různou povahu i různé místo v hierarchii antropologického pojmosloví a mohou různě, tu více tu méně přiléhavě, popisovat lingvistickou aktivitu mluvčího ve vztahu k jeho adresátům. Při zkoumání řečového chování mluvčích se často obejdeme bez antropolingvistického vnímání skutečnosti a omezujeme se jen na popis nabízený tradičně lingvistickými disciplínami. Nicméně právě antropologické hledisko považujeme za zcela zásadní pro pochopení paradigmatu řečové zdvořilosti a pro určení funkčního rozpětí řečové zdvořilosti i) jednak obecně a ii) jednak konkrétně v češtině a ve španělštině. Co nás k takto orientované perspektivě antropologického pojetí řečové zdvořilosti zkoumaného problému vede?

Jednak je to domněnka, že etnolingvistické komunity, užívající rozdílné dorozumívací kódy, mají předem omezenou možnost vnímání reality světa, což je dáno limitacemi jejich jazykového systému a způsobem sémantického procesování reprezentací. *Společenští savci včetně Homo sapiens se v průběhu evoluce vyvinuli ke xenofobii. Instinktivně dělíme lidstvo na „my“ a „oni“. „My“ jsou lidé jako já a vy, sdílíme jazyk, náboženství, zvyky* (Harari, 2013: 241). Každá skupina, která se vymezuje jako společenské „my“, jinak zpracovává vjemy od jednotlivin až po obecnosti, a to na základě vnitřně ustavené intersubjektivní, prostřednictvím níž si jednotliví členové společenství usnadňují kategorizaci světa, čímž vzniká jedinečná pojmová hierarchie. Ta je v rámci skupiny „my“ jedinečná a ustavuje společenské hodnotové paradigma.

Procesuální zpracování všech jednotlivin na obecnosti se děje prostřednictvím jevu zvaného redukce. Redukce musí u každého etnolingvistického společenství probíhat podobně, ovšem nikdy ne zcela shodně. Právě podobnost procesu redukce svědčí na jedné straně o oprávnění některých univerzalistických teorií, na straně druhé rozdíly v průběhu redukce pak hovoří pro platnost myšlenky jazykového relativismu a jazykového determinismu.

Za druhé je řečová zdvořilost jevem orientovaným na kulturu. Jedná se o konstrukt, který je sice realizovaný pomocí jazykovým systémem utvořených a řečově produkováných entit, ale nemá s přenosem informací, respektive s kvalitou přenášené informace nic společného; je spíše odrazem společenské formace, v níž se mluvčí nacházejí. Vztah kultury

a řečové zdvořilosti je pak zcela průhledný. Mnohdy hovoříme o „jazykové kultuře“ v užším slova smyslu, tedy o vhodnosti způsobu, kterým je přenos základního významu jazykově realizován. Někdy jsou pro konkrétní omezené množství komunikačních událostí, kterých se účastní pouze vybraní mluvčí, řeč o pravidlech společenské etikety, kam jazykové projevy ve své fosilizované, a zároveň více než normované (tedy preskripční) podobě také spadají.

Řečovou zdvořilost můžeme považovat za irelevantní tam, kde jde o uspokojení potřeb individua bez přihlédnutí k potřebám ostatní společnosti. V tomto spatřujeme zásadní význam, neboť vztahy mezi jedinci, které jsou z hlediska sociologického nějakým neviditelným a často neuchopitelným předivem uspořádány, mohou vyjít najevo prostřednictvím určitého způsobu vedení komunikace, kde se toto sociologické předivo ztvárňuje pomocí jazykových prostředků, které pak dokáže popsat lingvistika. Považujeme tedy za klíčové přiřadit těmto lingvistickým entitám nejen jejich funkčnost parolovou, tedy promluvovou, ale také navázat je do vzorce řečového chování pro ten který jazyk. Takové řečové chování pak bude jedním ze segmentů, jež utvářejí kulturní vzorec chování určité společnosti. Je to tedy určitý politický postoj, jak uvádí Watts (1992: 60), určité *rozšíření politického řečového chování jako vědomé volby lingvistických struktur, které dle diktátu doby a módy jsou konvenčně srozumitelné jako pokus vycházející z „já“ k udržení své pozice ve vztahu k druhému, ať už je důvod jakýkoliv* (překlad autora).³⁰

Za třetí je řečová zdvořilost součástí kulturního prostoru, který je definován jako etnolingvistický areál; řečová zdvořilost je na konkrétní kulturní prostor navázána a je nepřenositelná do jiných kulturních oblastí.

Za čtvrté se řečová zdvořilost opírá o základový kvartet elementů komunikačního modelu: já – ty – tady – teď, z jehož první dvojice vyplývá, že jejím účelem bude reflektovat (modifikovat, fingovat, modulovat, transponovat, manipulovat) vzájemný vztah mezi mluvčím a adresátem, resp. skupinou, do které spadá mluvčí, a skupinou, do které spadá adresát. Zjednodušeně řečeno, řečová zdvořilost mění velikost třecí plochy tam, kde se jako dva partneři v komunikační události postaví proti sobě příslušníci skupiny My a Oni. Jejich jednání je tedy opět politickým jednáním v definici Wattsové (1992: 50); je *určitým sociokulturním chováním směřujícím k pokusu o ustanovení nebo udržení rovnováhy v meziosobních vztazích mezi jedinci určité sociální skupiny (otevřené či uzavřené) v právě probíhající interakci* (překlad autora).³¹

Za páté je řečová zdvořilost zdrojem kulturního konfliktu při multikulturní komunikaci, což je jev v dnešní společnosti sice zcela běžný, ale který nutí klást si otázku, jak se v takové situaci nejlépe jazykově zachovat, jak se připravit na jednání s příslušníkem jiného (ale měli bychom říci spíše cizího) etnika. Haverkate (1994: 56) srovnával kulturu španělskou a holandskou a dospěl k závěru, že *předem dané rozdílnosti mohou vést k nedorozuměním nebo konfliktům etnolingvistického druhu. Pak není divu, že v oblasti rutinních mluvních aktů je interakční chování Španělů považováno Holanďany za*

³⁰ [...] extensions of enhancement of politic verbal behavior, as a conscious choice of linguistics forms which, in accordance with the distates of the time and fashion, are conventionally understood to be an attempt or the part of ego to enhance her/his standing with respect to alter – for whatever reason.

³¹ [...] socio-culturally determined behaviour directed towards the goal of establishing and/or maintaining in a state of equilibrium the personal relationships between the individuals of a social group, whether oper or closed, during the ongoing proces of interaction.

nezdvořilé, zatímco Španělům připadá Holanďany preferovaná verbální forma příliš přehnaná nebo zbytečná (překlad autora).³²

Jazyk pro antropologa je po environmentálním prostředí nejzákladnějším determinantem lidské činnosti a vede přímo k odhalování kognitivních schopností jedince i jeho ustálených vzorců chování. Vždyť přeci vyjadřování se jazykem se ve své podstatě kryje s chováním člověka. Všimněme si, jak může být porušení určitého normovaného a očekávaného jazykového vyjádření sankcionováno výtkou „*Takto se chovat nemůžeš!*“ Vliv jazyka je neoddiskutovatelný ve vztahu k socializaci člověka, který nabývá jazykové dovednosti nápodobou vzorů interakcí mezi pozorovanými, jemu blízkými jedinci. Jedině tak může člověk nabývat zkušenosti chování, které jsou nabývány najednou s komunikačními kompetencemi.

Svým způsobem je vztah antropologie a jazyka propojen s emočním hnutím, které vyvolává u jeho uživatelů. Jedná se tu o komunikační paradox, který *tkví v tom, že komunikace sice předpokládá společné médium, ale úspěšná je jedinečně tehdy, když probouzí a oživuje jedinečné, a to značí: sociálně signované prožitky* (Bourdieu, 2014: 15). Řečová zdvořilost je produktem trhu – ten je založen na entitě mluvčího, který uplatňuje určitý „výrazový zájem“ (tj. říkat ty a ty věci). Mluvčí se pohybuje na poli jazykového trhu, kde je vystaven pragmatickým systémům specifických akceptací a sankcí. Bourdieu (2014: 14) dále říká, že *dokud lingvisté přehlíží konstitutivní meze své vědy, nemají jinou volbu než zoufale hledat v jazyce elementy, jež jsou naopak vepsány ve společenském rámci fungování jazyka, anebo nevědomky provozovat sociologii, tedy propadat riziku, že na poli gramatiky objeví přesně to, co tam podvědomě vnesla spontánně přijatá sociologie lingvistů.*

Vztah závislosti řečové zdvořilosti vůči kulturnímu konstruktu je obousměrný, samotná struktura společnosti a její změna vede ke změnám v paradigmatu řečové zdvořilosti. Ne ovšem stejně rychle; *ve srovnání se změnami uskutečněnými v kultuře jsou změny v jazyce pomalejší a pravidelnější; jazyk je mnohem kompaktnější a nezávislejší než kultura samotná* (Salzmann, 1996: 94). Mezi těmito dvěma entitami tedy vzniká neustálý obousměrný tlak. Při zkoumání řečové zdvořilosti tudíž není možno na tento jev nazírat pouze zúženou optikou lingvistického popisu. Jinými slovy je potřeba řečovou zdvořilost jako pojem vztahovat nejen k lingvistickému pojetí languového a parolového, nýbrž také ve vztahu k roli člověka jako mluvčího, který svým jazykovým jednáním determinuje společenskou konfiguraci v daném územním celku v konkrétní době a přijímá užíváním jazyka jedinečný způsob myšlení, uvažování a hodnocení: neboť jazyk přispívá k tomu, aby byly věci posuzovány a vnímány shodným způsobem, což vede k výstavbě společného národního povědomí.

Antropologické hledisko v kombinaci se sociologickým pomůže odhalit podobu společenského diskurzu, jehož kvalita či charakter vycházejí přímo ze struktury společnosti. Bourdieu (2014) jej nazývá stvořitelskou řečí. Lingvistická antropologie v dnešním smyslu je pak především *studiem fungování jazyka v jeho kulturním a společenském kontextu. Jejím*

³² *La conclusión general es que las diferencias prescritas pueden dar lugar a malentendidos o conflictos de tipo etnolingüístico. Así pues, no es raro que, dentro del contexto de los actos rutinarios, el comportamiento interaccional de los españoles les parezca descortés a los holandeses, mientras que a los españoles la reacción verbal preferida por la cultura holandesa les dé la impresión de ser exagerada o superflua.*

zájmem není a nemůže být jen struktura jiných jazyků, studuje řečové chování a jeho vazby na kulturní představy a podmínky života svých nositelů (Pokorný, 2010: 8).

S řečovou zdvořilostí se pojí zejména jazyková relativita. Jak o tom hovoří Fraser (1990: 220), jedná se o *soubor sociálních norem, které spočívají na pravidlech tu více tu méně explicitních, která předepisují určitý typ chování, stav meziosobního vztahu nebo způsob přemýšlení v kontextu* (překlad autora).³³ Různé pragmalingvistické systémy řečové zdvořilosti tedy budou relativizovat vhléd do světa. Svět tak lze chápat jako kontext pro konkrétní jazyk. Záležitost se vlastně blíží k filozofickému pojetí pravdy. Hledání pravdy je umožněno pouze do té míry, co nám jako mluvčím umožňuje tento pragmalingvistický systém, jenž uspořádává všechny životní hodnoty do hierarchie; ostatní položky skartuje pro jejich irelevanci do položky hodnot „neživotních“. Řečová zdvořilost odkrývá strukturu jazykově-etnických žebříčků hodnot. Ve spojitosti s tím hovoří Müllerová (1991) o vědomí veřejnosti, o hodnotovém systému, který nelze změnit; lze jej pouze přijmout jako danost, i když někdy s vnitřním nesouhlasem.

K problematice významně přispělo také zkoumání struktury jazyka jako systému, jenž dle De Saussura (1996: 139) pomáhá odkrýt naše myšlení, neboť právě ono je *psychologicky, odhlédneme-li od jeho vyjádření slovy, pouhou amorfní a nezřetelnou masou. [...] Sama o sobě je myšlenka mlhovina, kde nic není nutně vymezeno. [...] Předem dané ideje neexistují a nic není zřetelného před objevením jazyka.*

Pro jazykový relativismus je však zásadní především zákon jazykového společenství spočívající v tvrzení, že každý člověk si osvojuje s jazykem i specifický způsob myšlení. Jeho vidění světa není výsledkem pouze vlastních úvah a zkušeností, ale zejména úvah a zkušeností jeho předchůdců, jak jsou uloženy v pojmech jeho jazyka. K jazykovému společenství se vztahuje také Bourdieuovo (2014) pojetí jazykového trhu, na kterém mluvčí uplatňují své jazykové produkty jako ekonomicky úspěšné či neúspěšné. Řečová zdvořilost má s úspěšně vedenou interakcí vztah kauzálně-konsekvenční.

6.2 Předpokladová báze

Řečová zdvořilost je hodnotovou strukturou jazyka, lépe řečeno je ukazatelem hodnot, které dané společenství vyznává. Hodnotový žebříček je intersubjektivní a je uložen v mentálních konceptech jedinců. Intersubjektivita je dána společnou předpokladovouází u všech příslušníků etnika. Je to soubor předpokladů řečové činnosti zahrnující určité sociální normy, komunikační normy, soubor znalostí o světě a pravidla řečového chování umožňující jedinci řečovou komunikaci (Kořenský, 1992: 76). Je součástí osobnosti jedince jako jeho vnitřní mentální a též vnitřně organizovaná struktura, která *se vytváří na základě dispozičních vlastností jedince v průběhu jeho interakce s okolním světem* (Nebeská, 1992a: 92), a je souborem všech zkušeností mluvčího, které dostávají obecnější charakter vlivem redukce. Zde připomínáme existenci situačního typu, který je mluvčímu tím zřetelnější, čím je jeho zkušenost bohatší. Vyplývá z toho, že předpokladová báze je jedinečná, individuální. Nicméně *lidé žijící ve srovnatelných podmínkách získávají v průběhu svého života obdobné zkušenosti, osvojují si obdobné znalosti, někdy i tentýž přirozený jazyk* (Nebeská, 1992a: 92). Tyto sdílené zkušenosti a znalosti jsou předpokladem vzájemného dorozumění. Řečová

³³ [...] set of social norms consisting of more or less explicit rules that prescribe a certain behavior, a state of affairs or a way of thinking in context.

zdvořilost jako intersubjektivní fenomén udržuje všechny členy daného společenství v neměnné představě o světě: *z imaginárního řádu není úniku. Když zbouráme vězeňské zdi a dostaneme se na svobodu, záhy zjistíme, že jsme jen vyběhli na větší dvoranu možná většího vězení* (Harari, 2013: 147).

Jak uvádí Uhlířová (1993: 96), jednou z nadějných oblastí sbližování psycholingvistiky a lingvistiky může být oblast předpokladů řečové komunikace (mentálních konstruktů v mysli uživatele jazyka). Vnímat řečovou zdvořilost

- a) jako výsledek předpokladové báze společné jen omezenému počtu mluvčích tvořících jedno jazykové společenství a
- b) jako jedinečný etnicko-kulturní žebříček hodnot,

vychází z teorie jazykové relativity. Předpokladová báze z hlediska systémovosti vykazuje několik charakteristik:

- a) jednota – dána integritou osobnosti, provázaností obsahů, systémovostí, procesualností;
- b) dynamičnost – je to *otevřený, interaktivní autoreglativní systém* (Nebeská, 1992a);
- c) kreativita – v rámci interakce je systémem tvořivým, nikoli jen pasivně odrážejícím kontext.

Pro řečovou zdvořilost je klíčové právě pojetí heterogenosti obsahů předpokladové báze. Spadají tam věcné znalosti, komunikační prostředky uspořádané do různých znakových soustav, mezi nimiž výsadní postavení mají prostředky přirozeného jazyka; znalosti o tom, za jakých okolností užít kterých prostředků (normy); a v neposlední řadě komunikační dovednosti.

6.3 Vstřícnost

Veškeré bádání na poli řečové zdvořilosti by nebylo možno bez neustálého vědomí, že veškerá lidská komunikace je proces, který lze schematicky znázornit komunikačním modelem. Řečová zdvořilost je signál s určitou formou a funkcí, tzn. s hodnotou spíše sociálně-sdělnou než pouze sdělnou. Takový signál zapadá do modelu komunikační situace, který již ustanovil Jakobson a který obsahuje šest entit: mluvčího (podavatele), posluchače (příjemce), zprávu, kontext, kontakt a kód (jazyk) (Jiráček a kol., 1996: s. 62). Jakobsonův model komunikační situace byl psycholingvisty rozveden do modelu komunikačního, jenž byl později nazván jako kódový či informační a stal se základem mnoha dalších oborů, zejména teorie informace. Došlo k terminologickému přeregistrování: produktor – kanál – kódování – sdělení – kód – kanál – dekódování – recipient. Je zaveden i pojem šum. Model umožňuje globální pohled na komunikační proces a zdůrazňuje procesualnost a kódovost.

Pro řečovou zdvořilost považujeme za velmi podstatnou právě kódovost, poněvadž zdvořilé chování je z velké části rituálové, habituované povahy. Je to ustálený společensko-

hodnotový kód, jenž stojí nad kódem jazykovým.³⁴ Stejně jako je šifrování a dešifrování syntaktických entit dvěma parsery shodné, předpokládáme, že by mělo být shodné i šifrování a dešifrování zdvořilostního kódu u obou participantů v komunikační události. Znamená to, že kódovanou zdvořilost interpretuje adresát jako zdvořilost stojící v opozici k nezdvořilosti či k zdvořilostní indiferenci³⁵.

Pro řečovou zdvořilost je podstatný také model konstrukčně integrační dle Kintsche (1988), jenž akcentuje využívání struktury znalosti adresáta při porozumění textu. Opírá se o dvě fáze. První je fáze konstrukční; porozumění textu spočívá ve vytváření textové báze na základě vstupních informací z textu a *s nimi korespondujících znalostí recipienta (vytváření pojmů a propozic, vytváření dalších propozic připojených inferenčními mechanismy, výběr těsně sousedících znalostí aj.)*. Výsledkem integrační fáze je začlenění textové báze do znalostí recipienta (Nebeská, 1992a: 65). Jelikož je řečová zdvořilost součástí pragmatické kompetence, je dekodování zdvořilosti v souladu s jeho znalostní a s předpokladovou bází, jež je utvářena životní empirií adresáta ve zdvořilostních normovaných situacích. Řečová zdvořilost jako jeden z projevů imaginárního řádu je tedy v rukou těch, kteří ji předávají; zodpovědnost za kvalitu tohoto imaginárního řádu nesou ti, kteří vedou mladé mluvčí k udržování určitého typu jednání: *v tomto duchu je zapotřebí důkladně vzdělávat všechny členy společnosti a od narození jim neustále vštěpovat zásady imaginárního řádu a používat k tomu všechny prostředky: pohádky, divadelní hry, obrazy, písně, pravidla společenského chování, politickou propagandu, architekturu, recepty i módu* (Harari, 2013: 141).

Jiné pojetí je model mentální dle Johnsona-Lairda (1983). Porozumění textu je neustále probíhající proces, jenž navazuje na porozumění jiným textům spojeným s aktivitou jiných kognitivních modulů.³⁶ Pro mentální modelování textů je potřebná rekurzivnost, která je procedurálně utváří, a porozumění je tak pouze dočasné a proměnlivé. Mentální model je tedy vždy neuzavřený a nekompletní; porozumění textu je tak rektifikovatelné.

Řečová zdvořilost, jak ji zde vidíme my, je výsledkem orientace na adresáta, tedy na opačný protipól k mluvčímu: podmínkou úspěšně a efektivně vedené komunikace je *orientace produktora textu na jím předpokládaného adresáta nutná, a to jak ve vztahu primárním (autor – recipient), tak v relaci druhotné (překladatel – čtenář)* (Hrdlička, 1997: 33). Celá organizace komunikace probíhá ve třech fázích: 1. *fáze vzájemného propojování signálů a reakcí komunikujících osob*, 2. *fáze sdílení komunikovaných významů* a 3. *fáze vzájemných vztahů mezi účastníky komunikace (role a status)* (Nakonečný, 1999: 167), z nichž právě třetí fáze je podstatnou pro řečovou zdvořilost, která ze vztahů mezi komunikanty imanentně vychází. Řečová zdvořilost je svým způsobem operativní: operativnost spatřujeme v tom, že vlastnost textu je orientována na příjemce. Dle Popoviče (1983: 92-93) je operativnost základem komunikace vůbec a uplatňuje se ve všech stylech.

³⁴ Ačkoliv jsme hovořili o řečovém systému, z hlediska sdělování mimogramatických entit stojí z hlediska důležitosti v interakci nad samotným jazykovým systémem a řídí se pravidly jednak jazykovými, ale také ryze řečovými. Ty jsou systémové, nicméně jejich systémovost ještě zcela odhalena není.

³⁵ Nezdvořilost a zdvořilostní indiference nás v této práci zajímají pouze do té míry, jak dalece vymezují hranice zdvořilosti.

³⁶ *Moduly jsou chápány jako autonomní subsystémy založené na určitých principech. Tyto principy samy o sobě jsou jednoduché, komplexnost zajišťuje interakce mezi moduly* (Nebeská, 1992a: 70).

V komunikačním modelu se hovoří také o komunikační ose, jež je přímou spojnici mezi mluvčím a adresátem. Zelinková (1987: 9) hovoří o komunikační ose jako o *výkonné funkci textu*.

Povaha komunikace je tedy zejména interakční. V naší práci se budeme orientovat pouze na mluvené komunikáty, a to ani zdaleka ne na všechny typy dialogických textů, které by možnost výzkumu značně ztížily. Bude nás zajímat, jakými jazykovými prostředky udržují komunikanti na parcelátech svých textů (na konkrétních mluvních aktech) vstřícnost v širším slova smyslu. Výše jsme hovořili o orientaci na adresáta; vstřícnost k adresátovi je vztah, jenž zabezpečuje možnost vzniku komunikace vůbec a její udržení. Komunikace se totiž neomezuje pouze na dialog jako takový (Nebeská, 1991a: 146 uvádí, že tento názor je často mylný i mezi lingvisty); ten je pouze *nejtypičtějším reprezentantem komunikace, a právě v něm je vstřícnost mezi účastníky komunikace (zpětná vazba mezi nimi) zřetelně patrná* (Nebeská, 1992a: 146). Vstřícnost je pak realizována jazykovými prostředky, které mohou odkazovat k sociativnosti výrazu, což je *vyvažování mezi komunikačním uplatněním subjektu odesílatele a komunikačním respektováním příjemce. [...] Ohled (vstřícnost) na příjemce se v řeči všeobecně projevuje koncipováním cíle komunikace a charakteru vyjádření se zřetelem na kontakt s příjemcem* (Popovič, 1983: 94). Popovič následně ve své definici *sociativnosti výrazu* (prostředku) dodává to nejpodstatnější, co je pro řečovou zdvořilost v našem výzkumu klíčové: *vyvažování se děje s přihlédnutím na jeho [adresátův] osobní status, chápavost, jemnocit, důstojnost, názory, zájmy, společenský a věkový status* (Popovič, 1983: 94), které jsou relevantními sociopragmatickými faktory či činiteli vystupujícími jako filtry, jež řečovou zdvořilost aktivují.

V lingvistice se dále užívají i pojmy jako *přístupnost výrazu* (prostředku), což je výběr uskutečněný tak, aby se mluvčí přizpůsobil mentální úrovni a úrovni vzdělání adresáta; stejně tak se užívá pojmu *příznivost výrazu*, jež akcentuje spíše respektování zájmů adresáta a vyjadřuje osobní a společenské vztahy lidí. Jako jeden z mnoha principů komunikace se také uvádí princip vstřícnosti, který v obecné rovině znamená, že jako adresáti máme z možných interpretací promluv volit tu, jež nám *umožní vyložit komunikativní a na ně navazující mimokomunikativní chování mluvčího jako racionální* (Kořátko, 1998: 268). Řečová zdvořilost jde s racionalitou ruku v ruce – je to právě zdvořilost, která pomáhá vyhybat se konfliktu v interakci a má strategický charakter. Řečovou zdvořilostí se slovy mění svět jak na straně mluvčího, tak na straně adresáta.

Je potřeba podotknout také fakt, že ačkoliv se mluvčí snaží zakódovat do své výpovědi za pomoci zřetelných a jednoznačně funkčních jazykových prostředků svůj záměr, sám o sobě text smysl nemá. Interpretace je povahy mentální a existuje jen v mysli interpreta; na autorově záměru je do značné míry nezávislá.

6.4 Solidarita

Orientace na adresáta se rovněž reflektuje v solidaritě mezi partnery. Solidarita je *nejdůležitější složkou psychosociálního vztahu partnerů spjatých neformálními psychosociálními vazbami* (Machová – Švehlová, 2001: 73). V řečové zdvořilosti je solidarita klíčová pro to, co nazýváme vstřícností na jedné straně, a na straně druhé je to užívání jazykových prostředků, jež dynamizují sociální vzdálenost mezi mluvčími. Vzdálenost a blízkost vyjádřená jazykovými prostředky je součástí kulturního komplexu a komplexu řečového. Solidarita je založena na dvou emočních stavech: na respektu a na

lásce. Některé aspekty řečové zdvořilosti, jež jsou součástí funkčního rozpětí pojmu „zdvořilý“, jsou také charakteristiky nenucenosti, kolegiálnosti, družnosti, důvěrnosti, přátelskosti, intimnosti, familiárnosti, sousedskosti či žoviálnosti, což jsou polohy konformnosti jazykového prostředí (Popovič, 1983: 95).

Pragmatická lingvistika také operuje s pojmem *empatie*, jenž je definován jako *různý stupeň identifikace mluvčího s participanty události* (Uhlířová, 1993: 243) a představuje nejvýraznější složku aktuálního členění. Sem spadají určité honorativy nebo zdvořilostně indexové či referenční výrazy, jež utvářejí *ohnisko empatie* (Encyklopédia jazykovědy, 1993: 128).

6.5 Zdvořilost jako kompetence

Řečové chování mluvčích je řízeno komunikační kompetencí. Ta je strukturována ve dvou rovinách: kompetence jazyková a kompetence pragmatická. Jazyková kompetence v užším smyslu slova, tedy *linguová*, která je dle generativistického pojetí gramatiky příslušníkům lidského rodu vrozena, umožňuje šifrovat a dešifrovat/interpretovat gramatické významy jednotlivých jazykových prostředků, které jsou lineárně realizovány v proudu řeči. Jejich fyzická lineárnost (zvukového signálu, písma) je pouze povrchová. Jazykové prostředky jsou v hloubce hierarchizovány vzájemnými syntaktickými vztahy a rekurzivností. Schopnost interpretovat syntaktické a rekurzivní struktury je úlohou parseru, který funguje jako dešifrovací přístroj a jehož dovednost zpětně strukturovat z lineárního proudu slyšeného zvuku členy řídící a závislé na jedné straně a rekurzivnost na straně druhé je považována za jedno z jazykových univerzálií.

Samotné fungování mezilidské komunikace ovšem nemůže být argumentačně podepřeno pouze existencí tohoto univerzálního jevu, byť je jeho funkce neoddiskutovatelná. Jazyková kompetence se realizuje v performanci, která využívá kromě zapojení parseru také dalších interpretačních mechanismů, tzn. nejen systémově jazykových.

Interpretační mechanismus je aktivován při veškerém jazykovém chování a tvoří její pragmatická kompetence. Umožňuje mluvčím v komunikační události vyjadřovat postoje k této události, umožňuje vymezovat základní osobní prostor pro jednotlivce, umožňuje modifikovat vzájemný vztah mezi komunikanty, a tudíž upravovat jejich vzájemnou interpersonální vzdálenost, umožňuje působit na adresáta způsobem žádoucím – strategickým, umožňuje, aby efektivně proběhla sociálně-ekonomická směna. Taková pragmatická kompetence je zásadní pro to, abychom vůbec mohli ve společenství lidí řádně komunikovat a abychom komunikací nebyli poškozeni.

Domníváme se, že v postindustriální společnosti jsou mnohdy překážky v komunikaci jediným, co znemožňuje mluvčím přístup ke všudypřítomným zdrojům. Jedním z projevů pragmatické kompetence je řečová zdvořilost, která je ustálena v tom kterém jazykovém prostředí různými způsoby.

Rozdíl mezi kompetencemi jazykové a pragmatické spočívá také v tom, že se zásadně odlišují ve vztahu k akvizici: jestliže se dá kompetence jazyková zvládnout v průběhu prvních šesti let vývoje dítěte, pak kompetence pragmatická se rozvíjí v průběhu celého životního cyklu a je neustále pod tlakem okolního kontextu, který ji utváří a který nutí mluvčího ji takto, tedy nápodobou vzorů, uskutečňovat směrem k adresátovi. V průběhu lidského života se ovšem kontext (žitý svět) proměňuje. Pragmatická

kompetence se v průběhu života rovněž proměňuje tak, jak jedinec prochází různými vývojovými fázemi společnosti, jejíž strukturní změny se reflektují v řečovém chování mluvčích. Navíc je ve světě umožňujícím migraci konfrontován mluvčí nejen s jinými jazykovými kompetencemi, které se dají získat prostřednictvím studia cizích jazyků, ale také (a především) s jinými komunikačními normami, které obvykle narážejí na nedostatečnou pragmatickou kompetenci návštěvníků jiných etnolingvistických areálů.³⁷

Nabývání kompetence je spojeno s asimilací a akomodací. Dítě na data získávaná v průběhu interakce s okolím reaguje dvojím způsobem. Jednak začleňuje nová data do existujících schémat (vzorů jednání) – tzv. asimilace, jednak vytváří nová schémata nebo přizpůsobuje dosavadní tak, aby jimi mohlo nová data uchopit – akomodace (Šebesta, 1999: 35). Akomodace a distribuce jsou dva procesy, které lze považovat za doplňující se mentální činnosti, které mají za výsledek homogenní způsob vnímání světa. Jinak řečeno, jde o hodnotový systém, v němž mají všechny položky stejnou distribuci.

6.6 Řečový habitus

Řečovou zdvořilost můžeme definovat v první řadě jako určitý typ sociálně podmíněného chování, to znamená, že se jedná o jev zvykový. Tento řečový habitus vytyčuje *limitní formu všech situací mocenského uvalení, kdy se prostřednictvím jisté technické kompetence, která přitom může mít daleko k dokonalosti, prosazuje jistá společenská kompetence, totiž kompetence legitimního mluvčího* (Bourdieu, 2014: 17). Pro antropologa je zkoumání zvyklostí/zvyků/habitů v daných komunitách vždy založeno na dvou základních typech pozorování:

- a) jednak se jedná o pozorování mluvního chování, pro něž je podstatná znalost jazyka nebo alespoň přístup k interpretaci mluveného, většinou za pomoci tlumočníka nebo překladatele,
- b) jednak je jím pozorování zvyklostí nejazykových.³⁸

Obě tyto složky se při antropologickém zúčastněném pozorování prolínají, neboť valná většina činností prováděných lidmi během dne je doprovázena jazykovým projevem. Fyzická činnost může být mluvním projevem buď zcela řízena z hlediska dopadu na organizaci ve skupině, nebo má pouze doprovodnou, tzn. do značné míry fatickou funkci. Někteří autoři se domnívají, že právě fatická funkce komunikace je zastoupena čteněji; *sdělná úloha jazyka je užívána zřídka a třeba u lovecko-sběračských národů prakticky nikdy k pracovním instruktážím – výrobní dovednosti se učí odkoukáváním, zatímco komunikace při nich má většinou charakter přetrásání kmenových klepů* (Eibl-Eibesfeldt, 1984, in Komárek, 2008: 55).

³⁷ Uplatňování vlastní jazykové kompetence při užívání cizího jazyka je již důsledně popsána a je objektem zkoumání mnoha lingvistických oborů, především psycholingvistiky. Jedná se o transfer, kterým jsou určité jazykové prostředky mateřské jazykové kompetence přenášeny do jazyka cizího. Při transferu pragmatické kompetence však může docházet ke konfliktu vlivem konfrontace dvou kulturních vzorců chování, jichž je pragmatická kompetence organickým segmentem.

³⁸ Podstatnou roli hraje v antropologickém výzkumu informátor.

Řečový habitus je návyk, který soutěží na jazykovém trhu o to, aby byl přijat jako akceptovatelný a nebyl sankcionován. Při řečovém jednání se tedy vždy jedná o souhru či kombinaci tohoto habitu a jazykového trhu, čímž vzniká *překřížení doposud nezávislých kauzálních sérií* (Bourdieu, 2014: 14).

V češtině a španělštině nás zajímá široká paleta řečových zvyklostí, které můžeme charakterizovat jako zdvořilé. Takové jednání mluvčích v obou jazycích bylo doposud nahlíženo pouze z hlediska languového, tj. byly popsány jazykové prostředky, které vstupují do určitého registru prostředků, jemuž by se v určitém performativním užití dala přiřadit nálepka „zdvořilý“. Řečová zdvořilost je systém, který mluvčí užívají neměnně a který je trvale zakotven v jejich pragmalektu, tzn. v tom, co nám jazyk poskytuje pro komunikaci v určité situaci jako možné a vhodné. Řečová zdvořilost je projevem kulturního komplexu jako jeden z jeho kulturních prvků či rysů. Takový soubor kulturních rysů je pak v každé etnolingvistické komunitě opodstatněný a hlavně jedinečný. Jedinečnost systémů je dána především různou mírou akcentace vztahů mezi jednotlivci, kteří mezi sebou vstupují do komunikačních událostí.

Lidský život se může řídit stejně dobře různými soubory pravidel, aniž by jeden byl vyspělejší či dokonce považován za kulturnější než ten první. *V celosvětovém měřítku jsou tradiční zvyky obrovskou masou detailně propracovaného chování, které přinášejí mnohem více překvapení, než jaké by dokázal vzbudit kdokoli, i kdyby se svými činy od ostatních odlišoval sebevíc* (Benedictová, 1999: 17).

Na příklad zvykové chování českých a španělských mluvčích můžeme na první dojem odlišovat v několika základních dimenzích: tempo řeči, hlasitost, přímost, komunikační vzdálenost, solidaritnost atd., které zjišťuje i ne příliš zkušený pozorovatel. Tyto zvyklosti jsou jedněmi interpretovány jako primární a u druhých je takové jednání hodnoceno jako nevhodné či nepřijatelné. Stejně to platí i naopak. To, co je cizími v naší kultuře interpretováno jako nepřijatelné, je v našem kulturním komplexu chápáno jako vhodné.

Řečová zdvořilost je řečovým habitem, který osciluje okolo dvou základových os: v českém i španělském prostředí je funkcionalita zdvořilého řečového habitu přikloněna buď na stranu sociální normy, anebo na stranu konverzační strategie. Komplex zdvořilého řečového habitu charakterizuje Escandel Vidal (1993: 161) jako

- 1) *soubor sociálních norem, ustanovených každou společností, které regulují adekvátní chování svých členů zákazem určitých typů chování a preferováním jiných; to, co odpovídá normám je považováno za zdvořilé, co se jim vymyká, je sankcionováno jako nezdvořilé;*
- 2) *soubor konverzačních strategií k vyhnutí se konfliktu nebo k jeho zmírnění, tzn. užití všech možných prostředků jazyka/řeči pro udržení srdečného vztahu, zvláště když mluvčí musí čelit konfliktu mezi svými zájmy a zájmy adresáta (překlad autora).³⁹*

³⁹ 1. un conjunto de normas sociales, establecidas por cada sociedad, que regulan el comportamiento adecuado de sus miembros, prohibiendo algunas formas de conducta y favoreciendo otras: lo que se ajusta a las normas se considera cortés, y lo que no se ajusta es sancionado como descortés. 2. un conjunto de estrategias conversacionales destinadas a evitar o mitigar conflictos, es decir, utilizar todos los medios que posee el lenguaje para mantener una relación cordial, especialmente cuando el hablante debe enfrentarse a un conflicto entre sus objetivos y los del destinatario.

Řečové habity se tedy budou odlišovat již tím, že spadají do jiných kulturních komplexů; v nich se jak sociální normy, tak i konverzační strategie odlišují.

Uvedený pojem kulturní komplex je potřeba vnímat jako soubor vzájemně provázaných kulturních rysů ustavených v integrální celek. Tento vnitřně spjatý logický a funkční celek *vtiskuje každé kultuře její charakteristický ráz* (Maříková, 2000: 93). Někdy je kulturní komplex (co se týče složitosti jeho vztahu k jiným kulturním komplexům) součástí vyššího celku nazvaného konfigurace, což je případ postindustriální společnosti západní civilizace.

Kulturní komplex tedy zahrnuje především provázané kulturní rysy. Předpokládáme, že řečová zdvořilost v češtině a španělštině se bude vyznačovat mnoha odlišnými kulturními rysy, které budou spadat do kulturního komplexu. Jedná se o komunikační hodnotové principy, kterými je zdvořilý řečový habitus řízen obecně, nicméně obecná funkcionalita je v každém etnolingvistickém areálu různá, tj. specificky zatížená. Porovnáváme-li dva komplexy, oba budou autonomní a svébytné, a zároveň budou oba součástí vyšší kulturní konfigurace.

Charakter zdvořilého řečového habitu v jednom či druhém kulturním komplexu vychází z dominantních kulturních rysů – principů. Myslíme si, že těmito dominantními pragmatickými principy je např. interpersonální vzdálenost mezi komunikanty a sociální souřadnice komunikantů. V konkrétním případě to znamená, že český kulturní komplex bude v řečovém chování upřednostňovat dominující tendenci distantní a bude vyjadřovat respekt vůči druhému, ve španělském komplexu bude naopak dominovat tendence proximální. Kolem dominujícího prvku se budou soustřeďovat z nich odvozené a s nimi vnitřně spjaté další kulturní rysy.

Dominujícími kulturními rysy řečové povahy ve studovaných etnolingvistických areálech mohou být ovšem i jiné dominantní prvky, nikoliv pouze jeden. Ty mohou být oběma kulturním komplexům společné a budou tak alespoň zčásti (nikoliv zcela) tvořit dominantní kulturní rysy celé konfigurace (např. emancipace žen bude dominantním kulturním rysem v celé evropské konfiguraci; půjde o řečové vyjadřování nediskriminační a vyjadřující vzájemný respekt mezi mluvčími muži a mluvčími ženami).

Vraťme se ovšem k motivacím. Každý jedinec má vlivem determinace sociálně kulturním prostředím jinou vnitřní i vnější motivaci konkrétně se jazykově chovat. *Každou nám důvěrně známou motivaci obhajujeme jako nevyhnutelnou a vždy se při tom snažíme naše místně omezené způsoby chování ztotožnit s Chováním nebo naše zespolečenštělé zvyky s Lidskou povahou* (Benedictová, 1999: 20). Tyto motivace jsou neustále působící a mají silnou tendenci neustále potvrzovat momentální stav jedince, který se setká s jedincem jiné kultury a má/měl by přijmout, tzn. respektovat projevy jeho kulturního komplexu. [...] *přilnutí k vlastnímu jazyku bylo vystupňováno novověkým nacionalismem a nabylo ještě nekritičtějších forem, než jaké by mělo ve své původní podobě (např. čeština zní většinou cizích mluvčích jako nelibozvučné nakupení šelestivých a syčivých konsonant)* (Komárek, 2008: 71). Situace není snadná, neboť přijmout cizí zvyk jako nepříznakový je prakticky nemožné. Ustálené lidské jednání a chování, jinými slovy pragmatická kompetence, je utvrzována nikdy nekončícím přizpůsobováním se vzorům a standardům tradičně předávaným ve společenství. Soudit vhodnost a nevhodnost určitého zvykového jednání

z hlediska člověka stojícího mimo hodnocenou sociokulturní strukturu je ohroženo uplatněním hlediska kultury vlastní pozorovateli. Takovou perspektivu nazírání je potřeba odstranit jako překážku v pochopení. *Vždyť u lidí téhož etnika můžeme soudit pouze per analogiam se sebou samými, že skutečně myslí a rozumějí zvukům, které vydávají. Neexistuje experiment, který by s poslední jistotou potvrdil, že vnitřní svět jiných osob (neřku-li dokonce zvířat) je nějak podobný našemu a nejedná se o rafinovaný mechanismus představující pro nás záhadnou černou skříňku* (Komárek, 2008: 15).

Situace dvou kulturních rysů, které se dostanou do kontaktu v rámci setkání dvou kultur, v našem případě dvou komunikantů z českého a španělského jazykového prostředí, může být konfliktní. Jedním ze základních důvodů, proč určitý kulturní rys nejsme schopni přijmout, ač bychom mu sebevíce rozuměli a chápali jeho tradiční pojetí i funkčnost v dnešní době, je distribuce komunikantů mezi dvě heterogenní skupiny (My versus Oni).

Právě problematika skupin z hlediska sociologického, ale i antropologického nám dává nahlédnout do světa přírodních národů a až tímto poznáním potažmo vhlédnout do světa západní civilizace. U všech etnik, která byla dosud zkoumána, ať už se jedná o přírodní či předindustriální národy nebo moderní postindustriální společenstva západního kulturního okruhu, se vyskytla silná akcentace základního rozdílu, jež lidé uznávali již v dobách nejstarších: rozdílu mezi My a Oni; *mezi svou uzavřenou skupinou na jedné straně – a člověkem stojícím mimo ni na straně druhé* (Benedictová, 1999: 19).⁴⁰ Svědčí o tom i fakt, že ačkoliv jsou Češi i Španělé s jejich ustálenými jazykovými i nejazykovými zvyklostmi součástí ohromné euroamerické kulturní konfigurace, sami sebe navzájem vnímají jako cizince. Vždy záleží na kontextu, v němž se příslušníci dvou daných etnik nacházejí.⁴¹

6.7 Akceptabilita, expektace, deficit

S rovinou zvyklosti je spojena také akceptabilita textu vycházející z toho, že mezilidská komunikace je zásadně určena principem kooperace. Kooperace je sice dána Griceovými maximami (1975), nicméně je na úrovni etnika dále konstruována určitými jazykovými prostředky a řečovými strategiemi, které se pojí k její přiměřené uspořádanosti, distribuci a informativnosti. Je zde výrazná orientace na adresáta, jehož mluvčí vyhodnocuje inferencí ze situace nebo dle společenské normy: mluvčí se tedy řečově chová s ohledem na partnera v komunikační události. Adresátovi zároveň akceptabilita usnadňuje vyvození záměru mluvčího. Akceptabilita se projevuje na úrovni jazykových prostředků různou měrou (prostředky komunikačního souladu či prostředky kontaktními atp.).

⁴⁰ *Je zajímavé, že slova označující ty, kteří u primitivních národů stojí mimo vlastní skupinu, tzn. cizince, jsou vlastně označeními těch, kterým je upíráno být lidskými bytostmi. Velké množství běžně užívaných jmen jsou jména, jimiž primitivní kmeny nazývají samy sebe, přičemž v jejich jazycích tyto výrazy mají význam „lidé“, tj. „oni sami“. Mimo uzavřenou skupinu není lidských bytostí* (Benedictová, 1999: 21).

⁴¹ V prostoru asijského kulturního komplexu budou oba dva vykazovat celou řadu shodných vnějších i vnitřních motivací pro ustálené zvykové chování, které bude vůči příslušníkům asijského kulturního komplexu nestandardní. Budou pocítovat tendenci orientovat se v prostředí tak, jak jsou primárně svými zvyky nastaveni – jejich „omezené“ způsoby chování budou považovat za jediné možné a pro ně přijatelné, čímž budou celou komunikační událost interpretovat pouze na základě zapojování filtrů, které jim vlastní kulturní zvyklosti zapojovat umožňují. Takto filtrované chování Evropanů v asijském kulturním prostoru může způsobit nedorozumění – tzv. kulturní konflikt.

Jestliže je text akceptován, znamená to, že jeho podoba byla adresátem očekávána. Ještě před tím, než začne adresát text vnímat a kognitivně zpracovávat, vytváří si na základě své pragmatické kompetence určitou představu o obsahu a stavbě textu. Stavba textu je určena komunikační situací, zkušeností s totožným mluvčím nebo s mluvčím ze stejného prostředí. *Posluchačova expektace tak tvoří jakýsi filtr, přes který recipient text a celou komunikační událost vnímá. Jestliže je percipovaný text s jeho expektacemi v souladu, podstatným způsobem to jeho kognitivní zpracování usnadňuje* (Nebeská, 1992a: 124). Expektace jsou definovány také jako vstřícné postoje orientované k adresátovi a opírají se o komunikační normy platné v celém společenství. Adresát předpokládá, že mluvčí normy daného společenství zachovává; normy mu poskytují základní vodítko, jakým směrem se má expektace orientovat (Nebeská, 1992b: 61-62). Je to mentální proces opírající se o aktivování příslušných oblastí předpokladové báze. Je zajímavé, že expektace je proces spojený vždy s určitým napětím, neboť již ze samotného definování vyplývá, že expektace se nemusí nutně krýt s tím, co adresát přijímá (Čechová a kol., 1996: 348).

Řečová zdvořilost je spojena s normou. Znamená to, že pokud je zdvořilost v té které situaci vyžadována a pokud je jí zároveň užito, bude dosaženo očekávané komunikační hodnoty. O komunikační hodnotě se hovoří zejména v teorii překladu, nicméně i v pragmalinguistice se s tímto pojmem setkáme. Komunikační hodnotou textu (diskurzu) *rozumíme dosažení adekvátního komunikačního efektu a komunikační ekvivalence* (Hrdlička, 1989: 51); ta může být nesprávně vedenou zdvořilostní strategií snížena. Kořenský a kol. (1987: 132) charakterizuje komunikační efekt jako *celou změnu skutečnosti objektivní nebo subjektivní, mentální, která je výsledkem komunikační události*. Komunikační efekt tedy operuje se světem, který je měněn slovy. Komunikační efekt je též v pojetí Petrášové (1995: 2-13) naplněním pragmatického záměru, který je veden dvoukolejně:

- a) tvořením a využíváním formalizovaných, situačně zakotvených parcelátů (se značnou mírou indexovosti a jazykové kreativity),
- b) výběrem a kombinatorikou ustrnulých komunikačních šablon s rozličnou délkou.

Bude-li dokonce v některých zdvořilostně normovaných situacích zdvořilost deaktivována, dojde na straně adresáta k tomu, co se v lingvistice nazývá komunikační deficit, který definoval Kořenský (1992: 77) jako *smíšenou hodnotu komunikačního procesu viděno se zřetelem k jednotlivému komunikantu. Deficit způsobují nedostatky připravenosti komunikantů k aktuální komunikační interakci*.

7. kapitola

Konflikt

7.1 Řečový konflikt

Konflikt je v rámci setkání dvou kultur definován přiléhavějším termínem kulturní šok, což je *psychický i sociální otřes způsobený překvapivým, nečekaným nebo neuvěřitelným zjištěním, které bylo vyvoláno bezprostředním kontaktem jednotlivce, sociální skupiny nebo celé společnosti s cizí, neznámou, dosud neinteriorizovanou kulturou* (Maříková, 2000: 112). Ke zdvořilému chování v některých asijských kulturách patří říhnutí při jídle, které nahrazuje jazykové prohlášení o kvalitě jídla v prostoru evropském, což jsou dva různé kulturní rysy, které nejsou směnitelné mezi sebou. Vzniká tak kulturní šok. Jiným příkladem může být situace při návštěvě asijské domácnosti, kde je nutno na důkaz etablování vhodného vztahu mezi mluvčími (návštěvníky a hostiteli) nejprve při vstupu odplivnout do plivátka přede dveřmi domácnosti. I takové záležitosti vstupují do řečové zdvořilosti; nejsou sice jazykovými entitami, nicméně zdvořilé řečové chování doprovázejí a jsou od něj neoddelitelné. V asijských jazycích byla popsána silná tendence řečové zdvořilosti vyjadřovat hierarchické stratifikační vztahy mezi mluvčími. Tento kulturní rys je přítomen i v západní konfiguraci, nicméně jak se zdá, v Asii jde o kulturní rys dominantní; *většina lidí tvrdí, že hierarchie jejich společnosti je přirozená a spravedlivá, zatímco řád jiných komunit stojí na bludných a směšných předpokladech* (Harari, 2013: 168).

Společenská hierarchie má přímý dopad na diferenciaci slovní zásoby a tím i do procesu slovo tvorby jako takové – *předměty vlastněné výše postavenými osobnostmi či činnosti jimi vykonávané se jmenují často jinak než u osob podřízených, v javánštině je i slovní zásoba pro promluvu k výše a k níže postavené osobě odlišná asi jako u sice příbuzných, ale výrazně jiných jazyků* (Komárek, 2008: 64). Hierarchie je základem lidské společnosti, je jejím hybatelem v tom smyslu, že neexistuje skutečný objektivní egalitarismus: *podobně jako šimpanzi mají lidé sociální instinkt, navazují přátelské vztahy, budují hierarchickou společnost a loví a bojují společně* (Harari, 2013: 39), což není nic jiného než uplatňování chování, které se dá přirovnat skutečnému tržnímu mechanismu, který je řízen pohybem pomyslného ukazatele mezi ziskem a ztrátou. Hierarchie je imaginárním řádem společnosti, který vede jednotlivce k tomu řadit ostatní obyvatele společenství *do vymyšlených kategorií [a] plní jednu důležitou úlohu: napovídá lidem, kteří se navzájem neznají, jak se k sobě navzájem chovat, aby nemuseli plýtvat časem a energií na osobní seznámení* (Harari, 2013: 169).

Kulturní šok může být vyvolán i mezi tak blízkými národy jako jsou Češi a Španělé. Pozdravová sekvence u přivítání je ve španělském kulturním prostředí doprovázena polibkem na obě tváře, zatímco v prostředí českém se pozdravová sekvence spíše podtrhuje podáním pravé ruky. Pro mluvčí češtiny, kteří se pohybují v multikulturní společnosti zejména v městských aglomeracích, je takové heterogenní chování ze strany Španělů považováno za přinejmenším zvláštní, a to jak pro ženy ze strany španělských mužů, tak pro muže ze strany španělských žen. Záleží pak na typu společenského prostoru v širším slova smyslu, kde k transferu kulturního rysu dojde. V multikulturním společenském prostoru se tento jev očekává spíše, neboť vztahová síť mezi mluvčími takového prostoru

je nasycena transmitovanými a difuzně šířenými kulturními zvyklostmi různých společenství. Ke kulturnímu šoku ovšem může dojít, když se na příklad objeví Španěl v prostředí českého venkova a starší mluvčí – ženě při pozdravu ruku nepodá a namísto toho ji políbí na obě strany tváře. Samotné vysvětlení funkčnosti tohoto kulturního zvyku však v žádném případě neznamená jeho bezproblémové přijetí u toho, kdo byl kulturním šokem zasažen. Ba naopak, takový kulturní šok může vyvolat prohloubení již tak rezervovaného postoje vůči cizosti. Zároveň s tím dojde *k prohloubení identifikace jednotlivce (či skupiny) s kulturními hodnotami vlastní skupiny* (Maříková, 2000: 113).

Je zajímavé, že dle teorií sociolingvistických i antropolingvistických je oproti právě řečenému častější *postupná modifikace či nahrazení hodnotami, normami, ideami a vzory chování cizí kultury* (Maříková, 2000: 113). Myslíme si, že k takovému nahrazení hodnotami cizí kultury dochází jen velmi obtížně, pokud není domácí kulturní konstrukt invazivně zasažen kulturou jinou, která kulturní zvyky domácí překryje jednak počtem nově příchozích cizinců, anebo zavedením autoritativního společenského řádu. Záleží vždy na tom, k jakému osobnímu kulturnímu konfliktu dochází na úrovni individua. Přijetí pozdravové sekvence se dvěma polibky je možné v určitém typu organizace či komunity, v níž se cizinec se svým kulturním zvykem pravidelně objevuje, např. jako zaměstnanec.

Při pozorování chování mluvčích španělštiny v českém pracovním prostředí (např. v jazykové škole, v call centrech, v pražském španělském hotelu *Barceló* apod.) dochází k zajímavé akulturaci španělského mluvčího: jeho zvyklosti (z české perspektivy jako heterogenní) jsou omezeny, ale nevytrácejí se zcela. Španělský mluvčí se akulturuje a svůj zvyk (dle různých motivací) se snaží neuplatňovat. Je to dáno především tíhnutím k udržení neosobního vztahu mezi ním a klientem. Takový neosobní vztah, jak uvidíme později, je v českém společenském komplexu rysem dominantním (u španělských mluvčích je to poněkud odlišné). Je s tím ovšem spojeno značné úsilí, neboť zvyky jsou automatizovány natolik, že jsou ve většině případů neuvědomělé. Získat kontrolu nad vlastními stereotypními automatizacemi a modifikovat je ruku v ruce se schopností správně interpretovat sociokulturní schéma v komunikační události je velmi náročný kognitivní proces. Aby byla integrita osobnosti zachována, modifikovaný (tzn. akulturovaný) kulturní rys byl nahrazen domácím kulturním prvkem (podáním pravé ruky). U španělského mluvčího dochází k akulturaci vlivem kontextu rozdílného paradigmatu chování, jež je řízeno příslušným kulturním komplexem, kde dominují příslušné kulturní rysy. Vraťme se k příkladu: to vše proběhlo v rámci neosobních vztahů na pracovišti. Právě charakter vztahů mezi mluvčími je totiž klíčový pro trasmisi/difuzi kulturní zvyklosti. V jiných vztazích, zejména ve směru k bližnímu se pak heterogenní zvyklosti nevytrácejí.

Pro řečovou zdvořilost je důležité to, s jakou mírou konfliktnosti se může užití/neužití toho kterého jazykového prostředku setkat na straně adresáta. Je-li řečová zdvořilost konfliktní i pro mluvčí ze stejného jazykového společenství, musí znamenat značnou konfliktnost v komunikaci interkulturní. Dojde-li ke konfliktu v rámci domácí půdy, bude moci být komunikační událost narovnána pouze příslušným normativním komunikačním principem, který je závazný pro oba mluvčí. Jaký normativní komunikační princip ale bude řídit komunikační událost s mluvčími jiných kultur? Odpověď podá až čas, kdy frekvence komunikačních událostí a jejich finální efektivita určí, která z kulturních realizací komunikační normy převládne. Dvě kultury v kontaktu proti sobě vyvíjejí neustálý, nestejný, střídavý tlak jednoho kulturního rysu na druhý.

Souhrnně řečeno je kulturní konflikt procesem, ve kterém *členové dvou či více vzájemně propojených komunikujících kultur nebo subkultur prosazují zároveň (proti sobě)*

značně odlišné, až protichůdné kulturní prvky (Maříková, 2000: 115). Tlak, který je vyvíjen z jedné strany na druhou, má za následek vznik soupeření, které může vyvolat pocit, že dvě proti sobě stojící strany jsou ve vztahu kontrakultur. *Emocionální vazba na vlastní jazyk (nemusí to být nutně jazyk „mateřský“, může se jednat i o lokální jazyk kulturní komunikace) je velmi silná a nezřídka bývá zvykem shlížet na jazyky sousedních etnik jako na neplnohodnotné; jazyky menšin bývají často mezi lidem chápány jako umělé tajné řeči, překrucující „skutečnou řeč“ za účelem krytí nepravostí* (Komárek, 2008: 71). Takové soupeření pak vede k tendenci prosadit své cíle i za cenu konfrontací a kulturní dezintegrace. Kulturní dezintegrace je způsobena vlivem tlaku jiné kultury, jež transmitovala své kulturní rysy, a je charakterizována rozpadem a zánikem funkčního uspořádání konfigurace artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí, které tvořily osobitý, jedinečný a neopakovatelný charakter rozpadlé kultury.

Kulturní konflikt je způsoben lpěním na uplatnění určitého kulturního rysu. Toto lpění je výsledkem automatizace. Cokoliv získáme v útlém dětství jako návyky, které se nemění, se zautomatizuje. A nejenom v dětství; automatizační proces neustává v průběhu nabývání pragmatické kompetence, která se tvoří a rekonstruuje (řekli bychom raději přeregistrovává) v průběhu celého životního cyklu.

Automatické chování má kromě pozitivního účinku, který spočívá ve snadnosti provedení, rovněž záporný účinek, který je stejně důležitý. Všechny činnosti, které stojí mimo naši automatizovanou činnost, působí nepříjemně a směšně tím více, čím více útočí na naši emocionální stránku. A vztah, který k mluvčímu zaujímá partner v komunikační události, nesmí být zesměšněn. Mluvčího status a role, kterou tak může jeho komunikující partner posílit, upevnit, nebo také rozklížit a relativizovat, se stává objektem mluvčího obranných mechanismů. Proto tak silná tendence ke konfliktnímu stavu mezi oběma komunikujícími složkami.

Automatické chování, tedy i to řečové, je pod drobnohledem všech členů společenství. Pokud dojde k určitému odklonu od automatického jednání (v jazyce to mohou být veškeré prostředky tzv. aktualizace), pozornost adresáta/pozorovatele je sice upoutána, ale nevyvolává konflikt ihned. Ten nastává až v situacích, *pokud by se po nás chtělo, abychom také tak jednali. Museli bychom v sobě překonat silný odpor. Pokud by šlo o motorické návyky, spočíval by odpor v potížích při získání nových návyků* (Boas, 1971, in Maříková, 2000: 47).

7.2 Faktory řečového konfliktu

V rámci uzavřené skupiny dochází ke vzniku konverzačních výměn, které jsou vždy nositelem konfliktu. Konfliktnost je součástí každého dialogu, samotný dialog je dle Müllerové (1991: 246), svou podstatou potenciálním konfliktem. Hovoříme o vyhraněných pólech dialogu, který představují mluvčí a adresát, *jejichž samostatnost a protikladnost se buď vyhraňuje, nebo se zmenšuje, ale nikdy nezmiří. Smysl dialogické komunikace je v tom, že účastníci prosazují vlastní pozice, požadavky a vše interpretují na individuálním pozadí, od něhož se pak odvozují konfliktní situace* (Müllerová, 1991: 247).

Řečová zdvořilost hraje úlohu v tom, zdali konflikt mezi participanty bude gradovat nebo bude nějakým způsobem usměrňován či remediálně vyvážen. V rovině parolové je vyhnutí se řečovému konfliktu, jak jej definuje Hlavsová (1991: 256-263), předpokladem pro možnost předcházení střetu, konfrontaci, konfliktnímu – tedy nenormálnímu,

patologicky disharmonickému průběhu komunikace. Z hlediska sociologického konfliktualismu je každá interakce vlastně svým způsobem konfliktem a ten je inherentním prvkem všech společenských jevů.

Jak jsme uvedli již výše, Hymesova etnografie řeči (1974) se zabývá obecně platným rámcem komunikace, tudíž zahrnuje i konflikt jako její nedílnou součást. Každý ze sedmi Hymesových komponentů může být pro konflikt relevantní. Hlavsová (1991) dále hovoří o apriorním konfliktu, kdy předpokládáme, že řečová zdvořilost bude deaktivována, popř. kdy budou jazykové prostředky užívány v přeneseném ironickém smyslu slova. Účastníci takových konfliktů jsou rozděleni etnosociální bariérou, ale může jej způsobovat také téma, prostředí ad. Apriorní konflikt zůstává latentní, není řešitelný narovnáním komunikačních principů kooperativních (Grice, 1975) ani zdvořilostních (Leech, 1983). Ve vztahu k řečové zdvořilosti je *důležitou fází řečového konfliktu jeho počátek, často nenápadný, zdánlivě nezávažný, který často spočívá jen v nesprávné interpretaci počáteční navazovací kontaktní aktivity (např. špatné interpretace zdvořilostní formule, gesta apod.), spočívající v tomto ohledu v posuzování prvního velmi krátkého časového úseku konfliktu* (Hlavsová, 1991: 263).

Řečové konflikty jsou součástí konfliktů komunikačních v širším smyslu slova. Rozumíme jimi různou míru dynamizujících procesů mezi personalitou a rolí a dále tendence mluvčích podílet se (destruktivně, aktualizacně či inovačně) na dynamizaci konvencionalizovaných, popř. kodifikovaných komunikačních vztahů (Kořenský, 1996). Můžeme tedy rozdělovat konflikty na konstruktivní a destruktivní. O konfliktu hovoří také Lébllová (2001: 5) a definuje jej jako konkrétní komunikační událost (s určitým průběhem a řešením), v níž *se střetávají odlišné až protichůdné představy, názory a postoje mluvčích, v níž převládá princip soupeření*. Hovoří o třech fázích konfliktu:

- a) vytvoření konfliktu – počáteční komunikační nesoulad,
- b) stupňování a vyhrocení názorů a stanovisek,
- c) tlumení konfliktu popř. jeho překonání – hledání kompromisu, vyřešení sporu.

Hlavsová (1991: 256 – 263) uvažuje o konfliktu z hlediska extralingvistického a uvádí, že je vázán na konfliktní vztahy ostatních norem; konflikt je založen na inkompatibilitě hodnotových východisek mluvčích. Zvykové, řekněme habituované formule řečové zdvořilosti, jejich uplatnění nebo neuplatnění může vést k stigmatizaci jednoho z komunikantů. Takový předsudek v konfliktním společenském kontaktu pak vede ke xenofobnímu pohledu.

Co do vztahu personality a role je pak konflikt charakterizován odstupem a bariérami. Kořenský (1996: 55) uvádí, že *zatímco proces vzniku komunikačních konfliktů je nejvlastnější dimenzí záměrný, vědomý, uvědomovaný odstup personality od konvencionalizované a touto personalitou dostatečně anticipované, poznané charakteristiky příslušné role, je pro vznik komunikačních bariér nejvlastnějším rozměrem nedostatečná personická vybavenost jedince pro realizaci role, nedostatečná znalost příslušného typu komunikačních vztahů, počínaje neznalostí příslušných struktur a funkcí a konče nedostatečnou znalostí verbálních vyjadřovacích norem*.

Forma sdělení je závislá na normách chování a řečového jednání, na normách komunikačních řízených principem kooperace a principem zdvořilosti a také principem relevance. Zákonitosti, kterými se forma sdělení řídí, jsou dány předpokladovou bází mluvčích jazykového společenství a také jedinečností předpokladové báze mluvčího. Z této

jedinečnosti vycházejí i rozdílnosti v bázích i expektacích jednotlivých mluvčích, kteří si svou pragmatickou kompetenci utvářeli individuálně. Jak jsme uvedli výše, zdrojem řečového konfliktu mohou být rozdílné normy etnokulturní a různé sociální stereotypy, které mluvčí nabývají v různých společenských okruzích (ne-li třídách společenské hierarchie). Znalost charakteru zdvořilostní normy v komunikaci, mezikulturně srovnávané v úzu zejména vzdálených etnik, hraje následně výraznou úlohu pro mnohem úspěšnější, méně konfliktní průběh komunikace jako takové, nejen komunikace mezikulturní (ne-li multikulturní).

Zdvořilostní normy jsou tedy přítomny ve všech jazykových společenstvích. To, co je ovšem konfliktní, je míra verbální komunikace a také vhodnost, kterými je komunikační proces iniciován. Tím pádem je rozdílný i celý průběh komunikačního konfliktu. Hlavsová (1991) uvádí, že větší či menší konfliktnost sdělení spočívá ve správném rozfázování a jejím správném pragmatickém vyhodnocení s následnou adekvátní volbou jazykových prostředků. Hovoří o adekvátnosti formulí vstupních a závěrečných, pozdravů i díky a přiměřenosti jejich užívání. V jazykovědě je zaveden dokonce i takový pojem jako řečový svaz, v němž jsou určité zdvořilostní normované konstrukce komunikátů podobné v různých etnicích a jdou napříč jazykovými hranicemi - odtud pak možnost zpracovávat řečovou zdvořilost také z hlediska areálového.

Dalším ze zdrojů konfliktu může být samotný kód. Z hlediska řečové zdvořilosti je právě kód významným komponentem komunikačního modelu a jeho nesprávné zvládnutí se může stát nevýhodou pro mluvčího. Toto nezvládnutí pak může vyvolávat až *lingvosociální deprivaci společenství, jež je tímto méně prestižním kódem vybaveno* (Hlavsová, 1991: 256). Se zřetelem k řečovému zdvořilostnímu registru pak z roznosti kódů vyplývá různé čerpání ze zdvořilostního souboru; z prostředků morfologických je to na příklad striktní odsouzení přílišného užívání zájmena *ona* v přítomnosti třetí osoby, která je tímto zájmenem denotována (všimněme si, že dítě za přítomnosti matky nemůže/nemělo by ji označovat druhé osobě referentem *ona*; stejně tak je ve španělštině považováno za méně zdvořilé nadměrné používání zájmena *yo*, což je určitým znakem nepřijatelného egocentrismu; není třeba podotýkat, že nezdvořilé je nezvládnutí zájmených posunů při vykání a tykání/užíváním zájmen *tú – usted* v jejich dichotomii sociální atp.).

Zdrojem konfliktu se může stát potenciálně i samotná situace, kterou Hymes (1974) pojmenovává příhodnějším pojmem *scéna*. Ta zahrnuje komplexní síť sociálně kulturních vztahů všech účastníků a jako taková je zdrojem konfliktu, neboť každý z nich vstupuje na scénu se svým záměrem, který bude prosazovat.

Mnohem zajímavějším se v rámci studia řečové zdvořilosti ukazuje jako zdroj konfliktu právě téma. Obsahový komponent konfliktní je v obou areálech různý; existují témata, která jsou v českém prostředí mnohem snáze komunikovatelná než v prostředí španělském, kde je takový obsah zapovězen vnitřními společenskými pravidly, konvencemi, jež jsou dány také mírou religiozity dané společnosti. Téma jako zdroj konfliktu vzniká tehdy, pokud k jeho komunikování nejsou oba partneři vybaveni jednak mentálními procesy (schopností se na choulostivé téma bavit), jednak úrovní intelektuální. Jedna strana je vždy na takové téma velmi citlivá a dochází u ní k vyvolání pocitu sociální nebo individuální křivdy. Hlavsová (1991: 563) uvádí, že *mezietskicky konfliktní může být i samo položení otázky, neboť bývá hodnoceno jako určité obtěžování – tázaný je otázkou k odpovědi vlastně nucen, a to není zdvořilé*. Vznik jazykového tabu je známým a zkoumaným jevem komunikačních norem. Jazyková tabu jsou v rozporu s široce akceptovaným principem zdvořilosti, a patří proto k prostředkům, pomocí kterých jedinec

nebo malá sociální skupina dává najevo, že se neidentifikuje s širším společenstvím (Nebeská, 1996: 84).

Konfliktní řečové jednání je signalizováno extralingvistickými jazykovými prostředky. Nejvýrazněji vyčnívají právě hlasová intenzita, tempo řeči a intonační průběhy, čili psychomotorická aktivita. Uvědomme si, že právě těmito prostředky v jejich vysoké intenzitě vnímají Češi řečové chování u Španělů a zároveň že Španělé vnímají tyto prostředky v jejich tlumenosti a umírněnosti v řečovém chování českých mluvčích. Interkulturní kontakt, tedy může být a priori konfliktní již, co se týče suprasegmentálních jevů, aniž by bylo potřeba porozumět obsahovému komponentu. Rovněž „boj o slovo“, jak jej uvádí Müllerová (1991: 247), rozklížuje českou představu o vstupech partnerů do konverzace, pauzy se stávají nezřetelnými a vše probíhá ve výrazných intonačních výkyvech. Takové řečové chování pak českému mluvčímu může působit potíže tím, že se mluvčí ke své promluvě nedostává, neboť mu nejsou poskytnuty vstupní pauzy, které jsou v českém řečovém habitu dosti zřetelné. Tyto vstupní prostory ve španělském řečovém habitu nevznikají a u českého mluvčího tak může vznikat pocit, že je v konverzační výměně méněcenným partnerem. U španělských mluvčích pak může dojít k vyvolání dojmu, že jejich český partner je nekomunikativní a příliš zdrženlivý, v čemž bude španělský mluvčí vyhledávat určitou racionalitu a bude jej považovat za odtazitého a nečitelného, nesolidaritního, a tedy jako partnera v interakci nedůvěryhodného a nebezpečného.

Mezi prostředky konfliktního jednání uvádějí mluvnice lexikální výraz *no* a *ale* v češtině, a výraz *si pero* ve španělštině. Tyto výrazy (kromě mnohých dalších) naznačují názorové střety a protikladná stanoviska mluvčích, zejména v mluvních aktech argumentativních. Často se tyto výrazy snaží iniciovat repliku, k jejíž realizaci ovšem nedojde, neboť mluvčímu nebyl dán prostor reagovat. Jeho partner v komunikační události pokračuje zvýšeným hlasem, skoro vždy navíc za doprovodu dalších gestických či jiných mimojazykových symbolických posturických znaků.

Úkolem řečové zdvořilosti je tedy vyvarovat se vzniku konfliktu v komunikační události. Ten, jak jsme viděli, může být vyvolán různými zdroji. Řečová zdvořilost má těmto zdrojům zamezit v jejich aktivaci. A pokud jsou aktivovány, má řečová zdvořilost remediálně působit na oba mluvčí tak, aby mohla i konfliktní situace dosáhnout svého komunikačního cíle. Zdvořilost pak pomáhá formovat společnou interpretaci a projekci světa v souladu s příslušnými rolemi mluvčích (Kořenský, 1991: 241–242).

Zkoumání řečového chování *pod zorným úhlem vytváření, zesilování, tlumení a překonávání konfliktů přináší nové poznatky o způsobech interakce a komunikace* (Müllerová, 1991: 255). Řečová zdvořilost patří k jevům, které dosud nebyly soustavně zkoumány. Doposud nebyla vytvořena žádná společensko-řečová paradigmata, která by zahrnovala sociologický, lingvistický, kulturně-antropologický aparát pro její ucelený popis. Přesto každý z nás pociťuje, že řečová zdvořilost je přítomna vždy; není jen upozaděným typem sociální interakce, nýbrž okupuje centrální část řečového habitu. Jedná se o komunikační normu, která zabezpečuje způsoby řešení problémů a sporných otázek a je domluvou všech členů jazykového společenství.

Řečová zdvořilost je vědomím veřejnosti, které působí tak, že nesouhlas či protikladné stanovisko se často nevyjadřují přímo a vyhroceně; dále se zdvořilostní normy uplatňují při hierarchickém rozdělování práce ve skupině, při zmírňování příkazu, anebo nařízení u přidělování nejen pracovních úkolů atp. Jak uvádí Bourdieu (2014: 16), *využití neutralizovaného jazyka se stává nutností všude tam, kde je třeba dosáhnout praktického konsenzu mezi jednajícími jedinci nebo skupinami, jež sledují zčásti nebo zcela odlišné*

zájmy – a tedy nepochybně na prvním místě na poli legitimního politického boje, ale také v transakcích a interakcích každodenního života. Řečová zdvořilost takovým neutralizovaným jazykem ve společnosti je; je to způsob možnosti vzájemného kontaktu vůbec.

8. kapitola

Univerzalita a partikularita řečové zdvořilosti

8.1 Řečové univerzálum

Při studiu zvyklostí u kultur přírodních lidí se opíráme o jediný vzorec, který v sobě zahrnuje základní lidské potřeby, a vzory chování se těmito potřebám přizpůsobují. Mezi takové základní potřeby patří: zajištění bezpečí, zajištění potravy, zajištění úspěšného rozmnožení, zajištění příhodného místa pro život. Toto jsou čtyři základní hybatele, které konstituují kulturní konstrukci ve všech společenstvích. Vzájemnou kombinací několika úspěšně integrovaných kulturních rysů pak vzniká kulturní komplex daného společenství.

Postindustriální společnost ovšem sama o sobě není než souborem obrovského množství kulturních projevů, které není možno analyzovat v jejich komplexní konfiguraci, a je nutno přistoupit k jejich atomizování a rozparcelování na dílčí zkoumané problémy, jež se budou limitovat pouze na určité vztahy mezi komunikanty uzavřených společenství v konkrétním čase. Tyto dílčí rozborů budou však samy o sobě nedostatečné, poněvadž při nich působí celá řada neovlivnitelných faktorů: *průzkum kterékoliv skupiny zahrnuje jednotlivce z kontrastních heterogenních skupin s různými měřítky, společenskými cíli, rodinnými vztahy a morálkou* (Benedictová, 1999: 28).

Nemůžeme se tedy spolehnout na to, že náš výzkum bude ve svém závěru podávat ucelený obraz řečové zdvořilosti obou zkoumaných areálů tak, jak by to bylo možné u přírodních lidí, kde lze snáze získat podobu jasně vymezeného všeobecně platného vzorce. Je potřeba zdůraznit, že pro řečovou zdvořilost primárně nejsou až tak potřebná studia jednotlivých přírodních národů, i když by bylo přínosem objevit, jak se na základě jazykových prostředků vyjadřují vzájemné vztahy mezi mluvčími, jakou hodnotu má u mluvčího jeho komunikační partner (adresát) a naopak. Pro nalezení definice řečové zdvořilosti je potřeba především prozkoumat nejprve společnosti, jež se kontrastně jeví jako společenství bez řečové zdvořilosti, a porovnat je se společnostmi, kterým je takový fenomén vlastní. S antropologií má totiž řečová zdvořilost společné to, že vnímá kulturní rysy, jež jsou přítomny v lidských společnostech všude, nebo téměř všude; každopádně jsou automatickou součástí lidského chování.

Pro řečovou zdvořilost bude nutno si uvědomit dva základní protiklady: existují společenství, která řečovou zdvořilost (realizovanou zapojením řečového zdvořilostního registru) uplatňují a její používání je organickou součástí každodenní komunikace v určitém typu situací. Oproti nim existují společenství, která jazykové prvky řečové zdvořilosti nejen že neuplatňují, ale specifické řečové zdvořilostní prostředky vůbec nemají, nevytvořili je (z různých důvodů). Pojem „řečová zdvořilost“ je pro příslušníky dané komunity konceptuálně neuchopitelný⁴². Příkladem takového jazykového společenství, kde se řečová zdvořilost (v podobě, kterou tu definujeme) nerozvinula, může být komunikační řečová norma občanů

⁴² S tím souvisí i vznik kulturního konfliktu při transferu kulturních rysů komunikační povahy při jejich uplatnění v kultuře, kde zdvořilost tvoří součást sociální normy. Vede to k významnému nepochopení na obou stranách a takový ne-zdvořilý transfer kulturního zvyku je považován za nepřijatelný, vyvolávající mnohdy četné poznámky rasového či náboženského vymezení.

izraelského státu.⁴³ Moderní hebrejšтина mluvená v Izraeli netvoří větné konstrukty, které svými jazykovými prostředky vyrovnávají ztrátu na straně adresáta; direktivy jsou zde realizovány přímo bez ohledu na ztrátu, která takto může vzniknout; absence jiného oslovovacího kódu než solidaritního je podtržena neexistujícím vztahem respektu. Tento vztah respektu v evropském smyslu je tedy touto optikou nazírán jako vztah vzájemného nerespektu (Segerová, 2016: ústní komunikace). Je třeba ovšem tento termín „nerespekt“ odmítnout, neboť se jedná o uplatnění etnocentrismu, který je značně zkreslující. Když jsme se podrobně zabývali touto nevyvážeností mezi jednotlivými etnolingvistickými areály, byla to právě hebrejšтина, která nám nepřítomností řečově zdvořilostních kulturních rysů ukázala nesmírné výsadní úlohy, kterou řečová zdvořilost jako kulturně podmíněné chování v češtině a ve španělštině zastává.

Je nutno podotknout, že kulturně podmíněné řečové chování se v dnešním světě nelimituje pouze na území geografické, tedy na to, co zde nazýváme tradičně entolingvistickým areálem. Nové způsoby migrace a soužití jazykových komunit vedle sebe na území jazykově/kulturně heterogenním s sebou přinášejí opuštění tradičních geografických hranic a řečové jednání/chování se přesouvá do teritorií, kde bylo původní obyvatelstvo vybaveno odlišnými substrátovými normami chování. Pojem etnolingvistický areál tedy není možno chápat pouze geograficky, ale také z hlediska jeho přesahů na území jiných substrátových dorozumívacích kódů, především do něj budou spadat i místa s komunitním životem mimo národní geopolitický útvar.

V našem konkrétním případě se ale o žádné výrazné přesahy mimo vymezené národní teritorium nejedná, neboť ani ve Španělsku neexistuje uzavřená komunita českých mluvčích, ani v České republice neexistuje uzavřená komunita etnických Španělů. Takoví mluvčí, kteří pobývají na území jiného státu, jsou velmi často roztroušeni v rámci substrátového obyvatelstva.

Soubory kulturních rysů vznikly, jak uvidíme později, vývojovou konfigurací jako výsledky evolučního procesu. Stejně tak prostředky řečové zdvořilosti prošly určitými evolučními stádii. Řečová zdvořilost je mechanismus regulační a jako takový má za úkol regulovat chování mezi mluvčími navzájem dle platné, společností ustanovené normy. Každá společnost potřebuje mít zavedeny takové společenské regulativy, které jí pomáhají udržet homeostatickou rovnováhu. S takovými sociokulturními regulátory se setkáváme na většině míst.⁴⁴ Jsou jimi různé technologie, peníze, tržní systém, právní řád atd. I řečová zdvořilost pomáhá společenskou rovnováhu udržovat již v prvopočátku veškerého kontaktu

⁴³ Není možno zde stavět naroveň příslušníky náboženské komunity a národní izraelské příslušnosti. Představitelé židovského náboženství, kteří žijí v diaspoře a jsou asimilováni evropskými společnostmi, přijímají jako transfer komunikační normy substrátové. Zejména pokud komunikují většinovým jazykem, komunikační normy se kryjí s normami vyžadovanými v tomkterém územním celku. Při komunikaci mezi sebou je pak možno pozorovat výrazný posun ke zdvořilostní komunikační normě, kterou jim vštípil substrátový řečový zvyk, oproti představitelům izraelského národa, kteří se jako cizinci dostávají náhle na území evropského kulturního komplexu a transferují zvyklosti ze zcela jiné kulturní konfigurace.

⁴⁴ I společnost izraelská má sociokulturní regulativy, které ji homogenně vydělují vůči okolním společnostem státním/národním/náboženským a dodávají jí charakteristický ráz s dominancí určitých kulturních prvků. Že se tyto prvky nesoustřeďují primárně okolo jazykových entit a že pragmalekt neumožňuje čerpat z neexistujícího řečového zdvořilostního registru, neznamená, že je možno takovou kulturu považovat za nezdvořilou. Existuje v ní totiž dominance přímosti a ekonomičnosti vyjadřování, které s sebou přinášejí určité komunikační i společenské výhody.

mezi příslušníky – děje se tak v komunikačním procesu samotném, který teprve o technologiích, penězích, tržních systémech, právních rádech atd. bude traktovat, vyjednávat. Takový mechanismus přispívající k optimálnímu řešení stejných problémů je proto přejímán i dalšími společnostmi, ať už se jedná o kulturní transmissi/difuzi, nebo o endogenní evoluční proces.

Řečovou zdvořilost tedy můžeme nalézt v mnoha jazykových společenstvích, která při svém vzniku nebyla v žádném kontaktu a ani nevzešla ze stejného genealogického jazykového základu, ba ani se neshodují jejich společenské hierarchické konstrukty. Řečovou zdvořilost tedy můžeme považovat za evoluční univerzálium. Boas se ve svém článku *Stabilita kultury* (1971) věnuje porušování určitých zautomatizovaných zásad, kterými naše chování řídíme, čímž se přímo dotýká i porušování zdvořilostních norem (on sám hovoří o slušnosti): srovnávací studie ukazují, že slušnost lze nalézt po celém světě, avšak představy o tom, co je slušné a co neslušné, se neuvěřitelně odlišují (viz např. pragmatický prostor Izraele).

8.2 Zdvořilostní paradigma

Integrace a přínos kulturního prvku/rysu je součástí studia diachronie, která si klade za cíl popisovat změny v podélném řezu na časové ose. Všechny společenské jevy, které procházejí společností od jejího počátku, jsou na svém příčném řezu odrazem proměn na linii řezu podélného. Jazyk a jeho vývoj je tímto dobrým důkazem a nelze než konstatovat, že řečové jednání zdvořilé je ve svém současném stavu podmíněno svým evolučním procesem.

Řečová zdvořilost je jev linguový a antropologický a jako takový je pouze jednou z mnoha vývojových fází, neboť ani časovému sledu kultur nelze uniknout. *Vždyť podíváme-li se zpět byt' jen o jednu generaci, uvědomíme si, k jak velké změně od té doby došlo, někdy i v našem nejintimnějším chování. Zatím jsou tyto změny nepřehledné, což způsobují okolnosti, jejichž vliv můžeme zmapovat pouze při pohledu zpět* (Benedictová, 1999: 23). Kdybychom mezi sebou srovnali navzájem soubory příčných řezů z jednoho a druhého areálu a chtěli zjistit, jak se lišila řečová zdvořilost mezi jejich různými vývojovými etapami a jak se vývojové tendence stávaly normovanými, můžeme vypožorovat jistě ne náhodné podobnosti v obou areálech.

Řečová zdvořilost vznikla jako požadavek hierarchizace společnosti a v závislosti na distribuci moci, která byla dána možností ekonomické směny a kvalitou této směny. V obou zkoumaných společnostech takto docházelo k zavedení určitého oslovovacího mechanismu, který začíná metaforicky označovat vztahy mezi komunikanty prostřednictvím počtu (tykání – vykání) a prostřednictvím tendence k příslušnosti k cizí skupině (tykání – onkání). Vlivem celospolečenských změn, které výrazně zasáhly vždy do možnosti nabývání moci prostřednictvím kvality směny, docházelo i k rozvolňování normovaných zdvořilostních pravidel, což s sebou přinášelo nelibost u starších mluvčích, kteří vývojový posun vyhodnocovali jako příklon k nezdvořilosti. Změna může být tedy *znepokojivá a může také vést k velkým ztrátám, ale to je důsledek obtížnosti změny samé, nikoliv skutečnosti, že naše doba a země našly jedinou možnou motivaci, která dokáže lidský život řídit. Změna je nevyhnutelná vždy a je nutno ji přijmout se všemi nesnáze, které ji provázejí* (Benedictová, 1999: 40). K otázce kulturní změny je nutno podotknout následující. Jestliže je řečová zdvořilost součástí kulturní konfigurace společnosti jako jeden

její organický segment a jestliže zároveň dokážeme vnímat na podélném průřezu její vývoj jazykový, který odráží změny ve společenském uspořádání, pak se jedná o změnu kulturní. Je to *nehodnotící kategorie sloužící k označení procesu vzniku, transformace nebo zániku sociologických systémů, resp. subkultur nebo jejich částí (kulturních prvků, konfigurací apod.)* (Maříková, 2000: 109).

Pokud se ptáme uživatelů jazyka na to, co si myslí o současném stavu řečové zdvořilosti, často se mluvčí upínají v odpovědi na popis změny, velmi často tuto změnu hodnotí nelibě a s jistým despektem. Řečová zdvořilost je tedy typickým produktem kulturní změny a je nositelkou změny sama o sobě, neboť její dopředná tendence ke změnám je řečovou normou chování zpětně regulována právě starší generací mluvčích, kteří novinky nepřijímají snadno, ba dokonce je odmítají jako kontrakulturní řečové rysy chování. Kulturní změna řečové zdvořilosti je tedy spojena s takovými pojmy jako pokrok, kulturní stagnace, retardace anebo regres. Všechny čtyři pojmy lze na řečovou zdvořilost navázat.

Vývoj a proměna v čase může způsobovat kulturní změnu generativní a transformační, z nichž ta druhá je produktem vývoje řečové zdvořilosti. Na rozdíl od změny generativní, kterou vzniká a rozvíjí se určitý sociokulturní systém od samého počátku, je změna transformační tou, která zaznamenává změny v procesu přeměn nebo zániku. Změny v jazykovém chování mluvčích jsou takovou transformací sociokulturního schématu. Vývoj jazykových forem je postupný, pomalý. Zejména je docela odolná vůči změnám pragmatix, jejíž pragmatická složka je navíc podepřena jazykovou kompetencí syntaktickou, která nedovoluje rozvolňovat ustálené syntaktické/rekurzivní struktury tak snadno, jako je tomu např. u osamocených lexikálních výrazů zdvořilostních, které mohou snáze reagovat na společenskou změnu, neboť nejsou do systému zapojeny vztahy syntaktickými, nýbrž pouze diskurzivní kohezí a koherencí.

Pokud se řečová zdvořilost vyvíjí na jazykovém území a dojde k proměně společenského kontextu natolik, aby to vyvolalo změnu nutnou uvnitř schématu řečové zdvořilosti, pak dojde k přeregistrování jazykových prostředků na zdvořilé a zároveň se některé zdvořilé jazykové prostředky přestanou užívat. Proměny jednotlivých kulturních rysů uvnitř společnosti, které se reflektují proměnami uvnitř zdvořilostního registru, jsou kulturními inovacemi, které nabízejí nové způsoby dosahování určitých cílů. Všimněme si např. zavedení oslovení *soudruhu* po únorovém převratu v roce 1948. Původní český výraz pro „společníka z organizace cvičících pro svůj vlastní prospěch, který se v dobré víře organizuje v občanském spolku“, byl náhle přeregistrován a získal zcela jiný význam, který ustanovoval umělý vztah mezi mluvčími vyplývající z jediné možné společenské třídy. Tento výraz tedy potíral hierarchizaci, která se ovšem ze společenského podvědomí nevytratila. Takovou změnu můžeme chápat jako změnu endogenní. Zůstaneme-li u našeho příkladu, můžeme tuto kulturní změnu ještě dále specifikovat. Jednalo se o změnu kvalitativní, neboť došlo k ustanovení nového sociokulturního regulativu. Nový sociokulturní regulativ navíc osciloval mezi obyčejem, mravem a zákonem, neboť toto oslovování patřilo v té době k ustáleným dobrým mravům na jedné straně, a na straně druhé bylo jeho neužívání sankcionováno. Závazná komunikační norma té doby byla záměrně porušována, aby mluvčí dal najevo svůj nesouhlas s nově ustanoveným společenským řádem/schématem. Takový mluvčí mohl být sankcionován dokonce do té míry, že mohl být prohlášen za narušitele veřejného pořádku či dokonce celého společenského řádu. Dále se tu jednalo o změnu rychlou, náhlou, která byla způsobena státním převratem, který nastolil nové uspořádání společnosti, měl tendenci rušit hierarchii a odstranit stratifikační rozdíly mezi jednotlivci či skupinami (třídami) a nastolit parazitickou hierarchizaci společnosti

s ustanovením jiných tříd (vládnoucí a nevládnoucí). S určitou metaforikou můžeme konstatovat, že i ve společenské konfiguraci v té době došlo k určitému přeregistrování společenských hodnot. Jednalo se o řečovou změnu celkovou, neboť právě její příklon ke stupni společenského zákona způsobil, že byla akceptována v celé ploše etnolingvistického areálu. Tím pádem se jednalo o kulturní změnu manifestní, neboť mluvčí cítili potřebu procházet komunikačními událostmi bez vyvolání konfliktu, což způsobilo, že tento řečový prvek volili jako strategický způsob řečové zdvořilosti k dosažení svého cíle. V posledku se jednalo o změnu revoluční, neboť byla způsobena významnou společenskou změnou uskutečněnou v krátkém časovém sledu.

Ustanovením nových sociokulturních regulativů různých forem, mezi nimi regulativu řečového ve formě řečové zdvořilosti, dochází ke konfliktu se zafixovanými stereotypy mluvčích starších generací, kteří pragmatickou kompetenci musí znovu nabývat učením se novým společenským pravidlům, což útočí přímo na jejich konformitu. Řečová zdvořilost totiž, tak jak funguje, usnadňuje mluvčím vstupovat do komunikačních událostí s určitou pohodlností, konformitou. Tato konformita je jakýmsi komunikačním bezpečím, které obaluje celou komunikační událost a dodává jí apriorně nekonfliktní charakter.

Řečovou zdvořilost můžeme chápat jako paradigma, tedy bazální myšlenkové východisko konceptuální, vycházející z jazyka. Taková paradigmata byla historicky nevyřčena a nepopsána, nicméně byla neméně podstatná pro *vznik celospolečenského myšlenkového schématu, které bylo v dané epoše považováno za jediné platné* (Komárek, 2008: 143). Paradigmatu vždy předchází v čase paradigma jiné. U změny v systému řečové zdvořilosti se pak přeregistrování paradigmatu děje ruku v ruce s podstatnou generační obměnou, neboť přijetí paradigmatických změn všelikého typu je u velkého počtu lidí spojeno s útokem na konformitu. U změn v paradigmatu je potřeba také sledovat, k jakým ztrátám došlo při jeho výměně. Nové paradigma se totiž svým obsahem nemusí plně shodovat s obsahem paradigmatu opuštěného. Např. u řečové zdvořilosti se změny ve společenském konstruktu reflektovaly tykáním/vykáním/onkáním/onikáním atp. ještě do poloviny 20. století, než byly přetrženy válkou a nástupem komunismu. Tyto jazykové prostředky oslovovací upozorňovaly na vztahy podřízenosti – nadřazenosti mezi mluvčími různých společenských tříd, a také protiklady solidarity a distance. Nástupem nového paradigmatu se takové vyjadřování vztahů redukovalo či vytratilo. *Přechod k paradigmatu novému, byť dokonalejšímu, není nikdy beze ztrát a takové paradigma, které by bezezbytku a korekčních retuší vysvětlovalo úplně vše, co „má“, je pouze ideální fikcí* (Komárek, 2008: 145).

Oproti endogenní kulturní změně stojí proces interakce mezi dvěma sociokulturními systémy, které se dostaly do kontaktu, ať již geografickou polohou či politickým překrytím jednoho kulturního areálu druhým. Takovou změnu chápeme jako exogenní. S tímto jsou spojeny procesy akulturace, kdy jsou určité kulturní rysy přenášeny do jiných kultur a tam jsou přijímány (z různých důvodů) a integrovány do domácího kulturního komplexu. I zde samozřejmě narážíme na konflikt se stereotypy a útokem na konformitu.

Jako exogenní změnu můžeme chápat i příliv kulturních rysů způsobený transferem z jiných jazyků, kterými mluvčí vládnou a ve kterých se jejich každodenní komunikace odehrává, např. u bilingvních mluvčích, kteří doma a se svými přáteli užívají češtinu jako rodný jazyk a na pracovišti a v pracovně-právních vztazích užívají angličtinu jako jazyka pracovního. Ten může pronikat i do roviny osobních vztahů, pokud se spolupracovníci stávají přáteli.

S kulturními změnami přicházejí ruku v ruce kvantitativní i kvalitativní změny kulturních artefaktů a idejí. Řečová zdvořilost je takovým kulturním artefaktem, stejně jako písmo, neboť rezervuje pro mluvčí stále stejně bezpečné místo pro pohodlnou, konformní a efektivní komunikaci.

8.3 Řečový ritus

Hovořili jsme o automatickém chování, kam spadá i to řečové. Řečová zdvořilost je typem automatického chování, které si neuvědomujeme, pokud jej používáme jako komunikační normu, která se kryje s normou sociální. Automaticky zdravíme či se loučíme způsobem, nad kterým není potřeba přemýšlet. Automaticky volíme určité jazykové stereotypní formule, abychom někoho o něco požádali atd. Automatizované řečové chování tedy lze definovat jako určitý sociální rituál. Je to *takový proces, který ztratil svou původní funkci, je pouze více či méně stylizovaně naznačován a jeho smysl je nějakým způsobem přeznačen, většinou ve stylu nějaké komunikační či znakově-symbolické funkce* (Komárek, 2008: 291). K řečovému zdvořilému ritu patří to, co je automaticky užíváno jako jediný způsob vyrovnání se s komunikační situací. Je to svým způsobem *kodeks ve smyslu systému norem, jimiž se řídí jazykové praktiky* (Bourdieu, 2014: 21). Řečová zdvořilost je v některých společnostech tak zakotvena z hlediska lpění na užívání standardizovaných výpovědních forem, explicitních performativních formulí, konvenčních konverzačních implikatur, že takové řečové chování můžeme nazvat normalizovaným produktem.

Řečový ritus je normou a je uznán napříč sociologickým spektrem. Je vtištěn do schopností a sklonů, které jsou mluvčím vštěpovány v procesu osvojování, jelikož je schvaluje jazykový trh; *nejedná se tedy ani o cyklický kalkul, ani o vědomě pocítované donucování: zmíněné tendence se přizpůsobují nadějím na hmotný i symbolický zisk* (Bourdieu 2014: 27).

Stereotypní chování je pro člověka, stejně jako pro jiné živé tvory, charakteristické. Automatizované chování nebo jednání má primárně povahu instinktivní. Instinktivní nebo rituální chování pak umožňují efektivnější zvládnutí situace, neboť se realizují naučenými nebo vrozenými způsoby. Tyto způsoby jsou pak vnímány např. obřadně nebo ceremoniálně. Chování je v celém společenství standardizováno a jeho funkce je stabilizační. Je nástrojem, kterým společnost udržuje své normativní uspořádání a svou organizaci (konstrukci, konfiguraci). Právě u rituálů dochází k tomu, že *se vymykají kritériím individuální potřeby, tedy účelové racionality, mohou ale z hlediska sociálního celku plnit významnou integrační funkci* (Maříková, 2000: 147). Jestliže hovoříme o zdvořilosti jako o sociokulturním regulativu, pak ten musí mít prvky rituální povahy, neboť soustřeďuje individua společnosti kolem nezpochybňovaných skupinových hodnot.

Mluvčí je povinen splnit takové rituální řečové chování, které tvoří sociální normu chování obecně. Někdy mu ovšem nezbyvá než vystoupit z tohoto stereotypizovaného a neproblematického vzorce (a chovat se nezdvořile) ve snaze zachování mezi své přirozené racionality. U mluvčích je zřejmá další spojitost s rituálem, již je strategičnost řečové zdvořilosti. Užití jazykových prostředků strategicky se uskutečňuje za účelem provedení kvalitní sociologické směny a *charakteristickým rysem rituální činnosti je přeměna prostředků ve svůj vlastní účel* (Maříková, 2010: 146). Detailní popis komunikace mezi mluvčími, kteří se snaží představit se jeden druhému v co nejlepším světle, provedl E. Goffman (1967). Takové jazykové jednání pak nejenom referuje o vzájemném vztahu

mluvčích v komunikační události, ale komunikanti správnou volbou jazykových prostředků potvrzují své nároky a své zaujaté pozice.

V člověku je hluboce zakořeněná tendence k tvorbě stereotypů a stylizací (povahy náboženské, vědecké, úřední, vojenské či jiné), tyto stereotypy se proměňují a opouštějí určitý, jim vyčleněný „božský prostor“ a stávají se svěštějšími. Z hlediska řečové zdvořilosti můžeme vyzvednout např. vztahy nadřazenosti a podřazenosti (tykání/vykání/onkání/onikání atd.), které ve zdvořilostním paradigmatu 19. a první poloviny 20. století tvořily „rituální vztah úcty“ k druhému. Tento řečový ritus úcty se ale proměnil ve vztah oboustranného respektu, což svědčí o přechodu od tradiční společnosti ke společnosti moderní. Vztah oboustranného respektu je ve španělském i českém prostoru zastoupen obousměrnými rituálními jazykovými prostředky, které tomuto respektu vtiskují funkci sociální symetrie.

Tato symetrie je dána sociální blízkostí a sociální vzdáleností. Opuštění rituálu úcty ve prospěch rituálu respektu (a dále ve prospěch rituálu solidarity) se ovšem ve sledovaných areálech neshoduje co do typu situací. Změnu rituální povahy charakterizuje i Jung (2017), když hovoří o idolech, které účinkují, byť už ne na vědomé rovině, a představují symboly jaksi pokleslé, otahané a zneužitě. Keller (in Maříková, 2010: 147) hovoří o rituálech úcty z 19. století v tom světle, že se jimi ze všech občanů/mluvčích *stávali drobní bohové obklopeni svatozáří společenské nedotknutelnosti. Rituály úcty se pomalu proměňují v občanskou ctnost.*⁴⁵

Změnami paradigmatu řečové zdvořilosti se tedy rituální řečové chování nevytrácí; dojde pouze k transformaci rituálních obsahů a forem. Změna znamená, že rituál zůstává, vytrácí se z něj ovšem alespoň část obsahu, který zapadne nadobro v propadlišti dějin.⁴⁶ Jako poslední je potřeba zmínit fakt, že řečová zdvořilost je rituálním řešením situace, která může být konfliktní co do vztahu mezi mluvčím a adresátem (z různých důvodů). Volba řečových zdvořilostních prostředků (zejména u remediálních výpovědí) dává možnost překlenout nejistotu v konfliktních situacích a celou komunikační událost zabalit do ochranné fólie ontologického bezpečí. Slova mohou mít smysl, aniž by k něčemu referovala, což je jednou z charakteristik řečové zdvořilosti jako řečového ritu: *formální kázeň může maskovat sémantické vyprázdňení* (Bourdieu, 2014:17). Rituální povaha zdvořilého řečového habitu je přímo závislá na struktuře sociálního prostoru, kde tento rituál nabývá své povahy a kde je očekáván pouze v podobě, s jakou je ve společnosti, na daném místě, v daném kontextu a s danými komunikanty předepsán. Zdvořilý řečový ritus *čerpá svou efektivitu ze skryté korespondence mezi strukturou sociálního prostoru, ve kterém se produkuje, a strukturou domény společenských vrstev, v níž jsou situováni příjemci a s pomocí které si interpretují sdělení* (Bourdieu, 2014: 17).

Je nutno se na tomto místě pozastavit nad rozdílem mezi řečovým zdvořilým habitem a řečovým zdvořilým ritem. Rozdíl spočívá v tom, že u zdvořilého řečového habitu je mluvčí navyklý se zdvořile chovat, tzn. chovat se tak, aby nezpůsobil přílišný tlak na partnera v komunikační události. Takový typ zdvořilosti vychází z různých pragmatických

⁴⁵ Komárek k tomu uvádí, že *těchto rozmanitých ceremoniálních schémat je jen konečné a relativně malé množství, což ostatně působí obecně známou skutečností, že z hlediska jevové stránky jsou si všechna světová náboženství pozoruhodně podobná a světské rituály rovněž* (Komárek, 2008: 292).

⁴⁶ *I novověký turismus k moři má mnoho rysů nevědomého napodobování starých mysterijních obřadů.* (Komárek, 2008: 292).

principů, které jsou součástí kulturního komplexu a které se různě konkrétně řečově ztvárňují. Pouze v určitých situacích je pak mluvčí veden k tomu, že zdvořilost musí konkrétně ztvárnit předepsaným řečovým prostředkem, tedy řečovým zdvořilým ritem. Jeho neuplatnění totiž způsobuje sankce. Domníváme se, že řečová zdvořilost v českém a španělském areálu může být rozdílná též do té míry, jak jsou určité formalizované prostředky, tedy prefabrikované parceláty mluvních aktů užívány z hlediska sociální nutnosti. Ve španělském prostoru to bude především orientace na řečový habitus, kdy je mluvčím dána možnost volby zdvořilostních strategií (či norem); v českém prostředí to bude především orientace na řečový ritus, který se přibližuje reglamentární formě interakce, tedy konverzace dané určitým řádem, předpisem.

Povinnost, obligátnost zmiňuje Held (1992: 148), který uvádí, že řečová zdvořilost *není spojena pouze s konstantně se opakujícími formulami, ale zvláště pak s opakujícími se modely chování, které regulují sociální interakci a nabývají svou funkci a smysl ze specifické konstelace, pro niž jsou povinné* (překlad autora).⁴⁷ S tím souvisí i to, že společnosti, kde je řečové chování řízeno spíše formou řečového ritu než řečového habitu, jsou takovými společenstvími, kde existuje větší index latentního ohrožení, které uvádí Murillo Medrano (2006: 119). Mohlo by z toho vyplývat, že pokud je v českém prostoru řečový habitus řízen řečovým ritem, pak je riziko konfliktnosti v komunikační události mnohem více přítomno než ve společnostech, kde je řečový habitus řízen jiným principem. Mohlo by z toho například vyplývat, že mluvčí češtiny vstupují do komunikační události s apriorní nedůvěrou, na rozdíl od Španělů, kde je pojem důvěry pevně zakotven v interakčních řečových principech jako osa, okolo níž se všechny interakce otáčejí. Podrobné sledování řečového ritu a jeho změn tak může odkrývat jinak neodhalitelné vztahy, které jsou uloženy pouze v myslích jednotlivců a které mají vysokou výpovědní validitu pro pochopení současných společenských nálad.

8.4 Institucionalizace řečového habitu/ritu

Aby se mohla řečová zdvořilost jako kulturní artefakt s funkcí sociokulturního regulativu skutečně utvářet nebo transformovat do pevného tvaru, ustáleného a pevně zakotveného v kulturním konstruktu a integrovaného do celého etnolingvistického areálu, je zde nutný proces institucionalizace. Institucionalizací chápeme proces ustavení a následně postupný transformační vývoj v čase relativně stabilních a integrovaných forem chování, kam řečové jednání bezesporu spadá. Institucionalizace kulturní změny probíhá ve čtyřech fázích (dle Soukupa in Maříková 2000: 111):

- 1) vznik nových kulturních prvků nebo jejich konfigurací prostřednictvím inovace nebo difúze/transmise;
- 2) jejich společenská akceptace a selektivní eliminace na základě jejich funkcí, užitečnosti a atraktivnosti;

⁴⁷ [...] is not only connected with constantly recurring linguistic formulae but in particular with recurrent behavior patterns, which regulates social interaction and gain their function and significance from the specific constellation for the are obligatory.

- 3) *integrace nových kulturních obsahů a souběžná modifikace nebo transformace původního kulturního systému v důsledku přijetí jedněch a eliminace druhých kulturních prvků;*
- 4) *institucionalizace důsledků kulturní změny na základě postupného nebo okamžitého vytváření uznávaných, sdílených a sociálně integrovaných forem chování.*

Jazykovou i řečovou změnu, tzn. posun v řečovém habitu lze prosadit pouze pod podmínkou dynamiky jazykového pole. Jazykové pole operuje se dvěma základními pojmy: znalostí a uznáním. Uznání je základním předpokladem dynamiky jazykového pole. Skupinou obyvatelstva, která je nositelkou těchto změn, je oblast ve středních vrstvách obyvatelstva, kde je *nejpatrnější rozestup mezi znalostí a uznáním, aspiracemi a prostředky k jejich uspokojení – rozestup, jenž plodí tenzi a pretenci, napětí a předstírání* (Bourdieu, 2014: 37).

S tím souvisí i to, že prostřednictvím normovaného, očekávaného, legitimního vyjadřování, které navíc utvrzuje uživatele jazyka v jejich sociálních rolích, či jej dokonce vynáší do společensky vyšších sociálních souřadnic, se mluvčí obalují do hávu distingovanosti. Distingovanost je jejich pretencí, která není ničím jiným než uznáním distinkce, jež se prozrazuje v samotné snaze smazat distinkci tím, že si ji osvojíme. Jinak řečeno příkladem: člověk, který se snaží být distingovaným a takto se snaží jazykově vyrovnávat své sociální nedostatky vůči ostatním, tíhne k tomu, že svou sociální distinkci vymaže v okamžiku, kdy si distingovaný jazyk osvojí natolik, že automaticky u něj dojde k pohnutí s jeho sociálními souřadnicemi směrem vzhůru na společenském žebříku. Pokud se toto vyrovnání distingovanosti ve společnosti dostane na úroveň, kdy již všichni komunikující přijali tuto normu, daný stav *musí podnítit nové distinktivní strategie* (Bourdieu, 2014: 38), což vyvolává řetězcí se změny v řečovém habitu. Změna v řečovém habitu pak automaticky spouští změny v řečovém ritu. Tam ovšem dochází ke změnám obtížněji; *změny v jazykovém systému útočí především na obsahy, méně na formy. Se změnou na straně obsahu dochází i k posunu a vývoji forem, neboť je nutno změnu v rovině obsahové vykompenzovat. Řečová etiketa je tedy v neustálém vývoji, z hlediska diachronního, jakkoliv se může v daný okamžik jevit jako stálá a stereotypní* (Horálek, 1967).

Řečový habitus i řečový ritus souvisejí s jazykovým trhem nejen co do vztahu konsektivního, ale také z hlediska podmínek užívání. Lingvistické teorie o začleňování jazykových prostředků hovoří o dvou typech prostoru, které mohou jazykové prostředky okupovat ve spojitosti s jednou z celé řady funkcí.⁴⁸ Takovými abstraktními prostory jsou centrum a periferie.

Jazykové prostředky stojící v centru jsou přijímány v jejich funkci jako nepříznačové; periferní prostředky mohou být vnímány jako příznačové právě pro nízkou frekvenci jejich vstupování do běžně mluvených komunikátů. Daneš (1965) uvádí, že pojetí centra a periferie vychází ze systémové představy jazyka. Systémovost je pojmem

⁴⁸ Jazykový prostředek může mít množství funkcí, které tvoří jeho funkční rozpětí. Jazykový prostředek sám o sobě nestojí ani v centru ani na periférii languového systému; tam se staví jeho funkce. Všimněme si jako příkladu slova dům. Je-li tohoto lexému užito ve smyslu bydlení, které vlastní či si pronajímá nájemce a slouží k trávení osobního času mimo pracovní záležitosti, pak je tento lexém s touto denotační funkcí v centru jazykového systému. Má-li však označovat banku užitím v kolokaci s přídavným jménem ve formě „peněžní dům“, pak tento funkční status stojí na periférii.

relativním, tím pádem dochází k dynamizaci celého pohledu na langue jako uzavřený systém. Relativní systémovost se odráží v pohledu na jednotlivé jazykové plány, kdy čím vyšší plán, tím nižší je systémovost (počínaje fonetickým plánem, přes morfologický směrem k syntaktickému), ale také v rámci jednotlivých plánů. Místo některých jazykových jednotek se nejeví tak pevné jako u jednotek jiných, což může být způsobeno dvěma motivacemi: jednak nepravidelnostmi (např. v plánu morfologickém) a jednak ve frekvenci užívání jazykového prostředku.

K centrálním prvkům zdvořilostního řečového registru budou patřit takové prvky, které budou mluvčí hodnotit jako nejreprezentativnější pro splnění té které funkce, a zároveň prvky, které se budou uplatňovat ve větším množství komunikačních relací. Ty prvky, které tedy budeme považovat za centrální, budou také nabývat většího funkčního potenciálu i potenciálu koincidenčního ve vztahu k jejich univerzálnosti.

Určité direktivní výrazy a direktivy v širším smyslu slova budou v obou studovaných areálech reprezentovány ustálenými zdvořilostními formulemi. Hovoříme zde o prototypu. Jedná se o jazykový prostředek, který u všech mluvčích automaticky asociuje určitou kategorii, určitou komunikační funkci. Jako prototyp tedy chápeme jazykové prostředky, které mohou reprezentovat určitou funkci v řečové zdvořilosti a jsou intersubjektivní. Právě tato intersubjektivita je v rámci řečového zdvořilostního registru podstatná, neboť konformita a efektivita komunikační události a její úspěch jsou založeny především na předpokladu, že jazykové prostředky řečové zdvořilosti, které mluvčí používá, jsou ve své funkčnosti známy i partneru v komunikační události. Více se prototypy zabývali Rosch (1973), Putnam (1975), Lakoff (1987).

Řečová zdvořilost používá určitých prototypických prostředků pro vyjádření pevně zakotvených a integrovaných funkcí upravujících vztah mezi komunikanty. Takový integrovaný vztah fungující jako kulturní rys a regulující sociální chování mluvčích v té které situaci na celém území lingvistického areálu můžeme nazvat stereotypem. Stereotyp je možno definovat z hlediska sémantického, stylistického i frazeologického, nicméně pro řečovou zdvořilost bude zásadní právě definice z pohledu sociální psychologie. Ta chápe stereotyp *jako ustálený systém názorů, předsudků a hodnot, vlastní určité skupině a usnadňující orientaci ve světě* (ESČ: 442). Jedná se o kognitivní vzor, který je v sociolingvistice spíše pojmenován jako *způsob reflexe světa, který se v řeči artikuluje lexikální kategorizací nebo indexickými nebo lokalizačními výrazy a který se v konkrétní komunikační události aktualizuje, popř. obměňuje prostřednictvím individuálních obrazů cizího/vlastního* (ESČ: 442).

Opět je nutno podotknout, že stejně jako prototypy, jsou i stereotypy intersubjektivní a jsou součástí nabyté pragmatické kompetence. Znamená to, že jde o uplatnění jazykových prostředků čerpaných ze zdvořilostního registru, které jsou kulturně podmíněny a jsou společensky závazným nazíráním světa s funkcí poznávací, sociální. Pro porovnání řečové zdvořilosti v češtině a španělštině bude nutno přijmout fakt, že určité jazykové jednání bude druhou společností sice vnímáno jako stereotypní (např. snižování interpersonální vzdálenosti mezi mluvčími a tendence etablovat solidaritní kontext u španělských mluvčích), ale bude působit stále cize a odtaziť a čeští mluvčí jej budou vnímat jako stereotypní chování konfliktní. U řečové zdvořilosti tedy budeme hovořit o dvou typech

stereotypů: autostereotypy (u mluvčího vlastní skupiny) a heterostereotypy (u mluvčího cizí skupiny).⁴⁹

Stereotypické řečové chování, vyvolané čerpáním z uzavřeného zdvořilostního registru zpřístupněného pragmatikem, se kryje se čtvrtou fází institucionalizace kulturní změny, kterou jsme uvedli výše. S touto institucionalizací z hlediska antropologického se pojí také lingvistické pojetí institucionalizace jazykového prostředku. Jazykový prostředek je užíván jazykovým společenstvím bez ohledu na to, zdali je jeho užití vhodné či nevhodné, správné či nesprávné atp. Takto je definován pojem jazykového úzu, kterému odpovídá ve španělské terminologii pojem *habla*. Jazykové prostředky jsou svou frekvencí užití, tzn. svou pozicí centrální či periferní, více či méně posunovány k takovým funkcím, které jsou řízeny komunikačními normami. Komunikační normy jsou nadřazené řečové normě a tvoří je pravidla, zásady a principy komunikace jako takové. Komunikační normy vycházejí z pojetí komunikačního modelu tradičního a dnes již i hybridního, a navíc jsou řízeny kulturně, environmentálně, situačně. Pro komunikační model tradiční dokážeme excerpovat takové komunikační normy, které se budou krýt s pragmatickými principy komunikace v pojetí Leechově, Griceově či Brown-Levinsonově. Znamená to, že komunikační normy ukazují mluvčímu cestu, jak se v komunikačním modelu tradičním správně/adekvátně řečově chovat.

Řečové chování se bude uskutečňovat ve dvou zcela nezávislých dimenzích. Jednak je to dimenze pragmatická, pro kterou platí dodržování určitých principů řízených maximami, jednak je to dimenze jazyková, která upřednostňuje jazykovou normu. Jazykovou normou chápeme takové jazykové prostředky, které jsou *užívány společenstvím pravidelně a jsou považovány za závazné* (Havránek, 1932). Tato definice je dodnes platná a byla v průběhu času obohacena o specifikace, kde se jazyková norma projevuje nejvíce.⁵⁰ Jazyková norma je ovšem záležitostí přinejmenším ošemetnou, neboť zejména u českých mluvčích (obyvatel Čech, nikoli některých oblastí Moravy) není taková norma zakotvena. Hovoříme zde o spisovné jazykové normě, která je kodifikována v autoritativních příručkách, které ji odrážejí co možná nejpřesněji.

Pro řečovou zdvořilost jsou významnější právě normy komunikační, které jsou popsány v základních pragmalingvistických příručkách a ve španělském prostředí v tzv. *manuales de urbanidad* či v českém prostředí pouze u příruček předepisujících protokolární chování. Aby řečová zdvořilost mohla plnit svou sociální a regulující funkci, musí být dodržovány komunikační normy, které mluvčí nabývají pouze svou vlastní empirií a pozorováním kognitivních vzorů – stereotypů. Stereotypy ustanovují základní pravidla, která jsou subjacentně integrována do pragmatické kompetence mluvčího a jsou postupem času proměňována v autostereotypní řečové chování. O normách komunikačních v podobě principů budeme hovořit v kapitole o vztahu řečové zdvořilosti a pragmalingvistiky. Zajímavé je, že jazyková norma spisovná nezaujímá nijak zvlášť výsadní postavení v návaznosti na řečový zdvořilostní registr.

⁴⁹ Stereotypy jsou zajímavé tím, jak ukazují úspěšnost komunikace a její lehkost navzdory obecné vágnosti jazykových znaků. Stereotypům se lze také vyhnout jinou kategorizací světa. Více o stereotypech Nekula (1999).

⁵⁰ Takovými specifickými místy, kde se jazyková norma potkává se systémem, jsou spojitelnost předložek, vazby sloves a přídavných jmen, abstraktní schémata (syntax), pravidla slovo tvorby, začleňování výpůjček a jejich skloňovací paradigma atp.

8.5 Žebříček hodnot

Řečová zdvořilost je jevem, který vychází nejenom ze snadnosti, se kterou se různé stránky života přijímají za normované, ale také z navzájem se prolínajících kulturních rysů obecných, které život společnosti řídí institucionálně. V rámci řečové zdvořilosti, konkrétně mezi českým a španělským prostředím, to může být v současnosti příklon k náboženství. Náboženství tu musíme chápat jako jeden z významných kulturotvorných prvků, ať už se jedná o společnost v současnosti praktikující nebo společnost v současnosti sekulární. Kulturní rys řečové zdvořilosti se zde do značné míry chová na základě jeho slučitelnosti se zkušenostmi jiného než jazykového původu (vztah k bližnímu, který je v náboženství neustále opakován, vztah ke skromnosti, který je ve věřících pěstován atd.). Tyto zkušenosti vytvářejí základní hierarchickou strukturu ideálních lidských vztahů, které se mluvčí snaží napodobit nebo se k nim řečově alespoň přiblížit. Proto vzniká řečová zdvořilost jako reakce na nutnost chovat se v daném kulturním prostoru tak, aby lidské jednání korespondovalo s vírou, tedy na základě mytologicky daného morálního kodexu.⁵¹ Jak říká Benedictová (1999: 41), *rys hojně rozšířený v jedné kultuře může být prosycen náboženskými představami a může fungovat jako důležitá součást náboženství. U lidí z jiné oblasti může být výlučně záležitostí ekonomického transferu, a tudíž se promítat do jejich monetárních mechanismů. Z toho vyplývá, že povaha každého kulturního rysu bude relativní. Ve své podstatě se bude jednat o rys zcela jiné povahy v kauzální závislosti na prvcích, se kterými se spojil. A to i u takových rysů, jejichž vnější projevy jsou naprosto shodné.*

Postavíme-li do protikladu dvě řečové zdvořilosti, musíme je tedy chápat jako dva různé zvyky, kterou jsou součástí vyšší kulturní struktury. Řečová zdvořilost je totiž pouhým kulturním prvkem, či lépe řečeno kulturním rysem, které jsou definovány jako *pojmy sloužící k označení třídy nejjednodušších základních strukturálních a funkčních jednotek kulturního systému, jsou jeho základními stavebními komponenty* (Maříková a kol., 2000: 93). Takový kulturní rys slouží pak jednotlivcům dané komunity jako kulturní artefakt, který tito jedinci přijímají výchovou a empirií ve výchovném procesu jako jediný možný způsob nahlížení na svět a vztahy v něm, stejně jako na sebe samého a na vztahy vytvářené s dalšími jedinci dané komunity. Jedná se o nabyté jazykové chování, které je vštěpeno mluvčímu tlakem kolektivu z vnějšku a tlakem jedince zevnitř. Tlak na jedince zvnějšku se projevuje v procesu výchovném, kdy jsou jedinci vštěpovány určité konkrétní způsoby jednání v té které situaci, fungující jako modely či vzory; jiné jsou považovány za nepřijatelné, a některé dokonce za tabuizované. Přesněji řečeno se jedná o chování napodobující určitý mluvní vzor. Abstraktní konverzační model jako kulturní rys je vlastně typem mýtu; *každý člověk se rodí do imaginárního systému a jeho touhy jsou od narození utvářeny dominantními mýty* (Harari, 2013: 13), které podstatu světa zdůvodňují.

⁵¹

Ač termíny přirozený svět a přirozený jazyk jsou svým způsobem ošemetné a vždy najdeme dost argumentů pro to, že náš svět a jazyk jsou vždy tak trochu „umělé“, je lehko nahlédnout, že všednodenní kontakt s lidským i mimolidským světem kolem nás a náš způsob řeči o něm jsou za věky svého pomalého vývinu ve většině aspektů na něj lépe adjustovány. Jsou mu jaksi úměrnější než specializované jazyky náboženské, filozofické či vědecké, byť tyto většinou některý z jeho speciálních aspektů odrážejí lépe a mají v lidském světě své nezastupitelné místo. (Komárek, 2008: 93)

V řeči se jedná o nápodobu interakčních modelů mezi mluvčími, neboť jedině tímto způsobem lze získávat to, co se nazývá pragmatická kompetence. Nejedná se o nápodobu určitých větných typů či užití konkrétních jazykových prostředků. Zde má mluvčí možnost volby. To, co je při pěstování pragmatické kompetence klíčové, je vnitřní strukturování vztahu toho, kdo mluví, s tím, kdo poslouchá. Tlak společnosti na jedince je v tomto nesmírně důležitý, neboť v něm vytváří pocit sounáležitosti s daným sociálním prostředím a vyvolává u něj vnitřní osobní tlak neodlišovat se od okolních jedinců a navozovat s nimi trvale uspokojujivé, bezproblémové a efektivně vedené vztahy. Tyto vztahy jsou tedy řízeny sociokulturními regulativy. Takovým regulativem, daným sociálně a kulturně zároveň, je v některých komunitách právě řečová zdvořilost. K definici sociokulturního regulativu připomínáme následující: jedná se o *třídu kulturních prvků, zahrnující relativně stálý, uznávaný soubor předpisů, norem, hodnot, pravidel a vzorů chování, který je sdílen členy určitého společenství* (Maříková a kol., 2000: 102).

Na příčném řezu se v rámci vývoje jazyka jedná o jev poměrně stálý – proměny řečové zdvořilosti jsou pomalé, pokud nedojde k výrazné změně kulturně-politické, která změny ve zdvořilostní normě urychluje. Jazykové prostředky řečové zdvořilosti jsou uznávány všemi mluvčími jako relevantní a nikoli nadbytečné. Neužívání zdvořilostních jazykových prostředků vede pozorovatele ptát se, co vede mluvčího k takovému jazykovému chování; i narušení konvence se snaží partner v komunikační události pochopit pátráním po intencionalitě daného porušení normy. K řečové zdvořilosti se pojí i pojem hodnota, který tak prostupuje celým komunikačním spektrem událostí tím, jak mluvčí přiřazují určitým entitám komunikační události určitou hodnotu. Lze z něj vypožarovat, jaké hodnotové žebříčky mluvčí dané komunity a potažmo celá komunita společně vyznávají.

8.6 Distinkce

Můžeme říci, že řečová zdvořilost jako sociokulturní regulativ funguje jako normativní, negenetický program činnosti jednotlivců. Jednotlivci jsou řečově naprogramováni pragmalingvistickým systémem. Znamená to, že řečová zdvořilost jako norma limituje, stimuluje a determinuje průběh sociálních interakcí ve standardních situacích. Vytváří v každé kultuře prostor žádoucího a přípustného jazykového chování. Vnímáme-li řečovou zdvořilost jako instituci, pak je nutno ji vnímat v rámci stupně institucionalizace, kdy je řečové chování jedince možno klasifikovat na

- i) kategoricky vyžadované (viz řečová etiketa jako preskriptivní norma tzv. společenského protokolu),
- ii) formálně předepsané,
- iii) formálně nepředepsané,
- iv) sociálně irelevantní.

Vůči jednotlivci pak řečová zdvořilost vystupuje jako vnější síla založená na normativním řádu kultury; *s jejím působením se člověk setká většinou pouze při překročení společenské normy* (Maříková a kol., 2000: 103). Řečová zdvořilost je souborem projevů řečového chování, které si člověk osvojuje primárně pozorováním způsobů interakce v průběhu akvizice jazyka, později sekundárně zkušenostmi s vysokou či nízkou mírou efektivity, s jakou prošel všechny své dosavadní komunikační události. Tento způsob

nabývání řečové zdvořilosti tvoří nezbytnou součást socializace a enkulturace jedince a vytváří jeho vnitřní interiorizovanou složku osobnosti. Řečová zdvořilost se tak stává *základním mediátorem vlivu kultury na člověka, resp. [mezi] interiorizace regulativu sociokulturního patří především primární a sekundární instituce, prostředky masové komunikace a zkušenost derivovaná ze sociální interakce* (Maříková a kol., 2000: 103).

Sociální regulátory lze rozdělit podle toho, do jaké míry vyvolávají sankce za jejich porušení. Takovým distribučním dělením sociálních regulátorů jsou

- i) obyčeje,
- ii) mravy,
- iii) zákony,
- iv) tabu.

Kam spadá řečová zdvořilost, pokud tvrdíme, že se jedná o sociální regulativ? Dle našeho názoru pokrývá řečová zdvořilost první tři členy: být zdvořilý je obyčejem, který je ve společnosti nositelem hodnotového žebříčku vztahů mezi participanty v komunikační události i vztahů k participantům stojícím mimo komunikační událost; chovat se zdvořile znamená udržovat určitou mravní hladinu ve společnosti – tato mravní hladina může kolísat směrem nahoru i dolů, neměla by ovšem doznávat výrazných výkyvů ani jedním směrem: dostala by se ke komunikační rovině nezdvořilé či hyperzdvořilé, které spadají do komunikace substandardní; potřetí je pak řečová zdvořilost určitou protokolární normou, jak jsme již uvedli u tzv. řečové etikety.

Hierarchizaci řečové zdvořilosti jako sociálního regulativu lze vymezit takto: jedná se o fenomén obyčejový, který ustanovuje zásady slušného chování – sankcemi za porušení tohoto obyčeje jsou pak posměch, ironie, nelibost, pohoršení atd., které mají svou jazykovou podobu. Tyto výpovědi typu sankce jsou vnímány jako mluvní akty imanentně nezdvořilé a mělo by být v hodnotovém žebříčku mluvčího se jim vyhnout.

Dále je to fenomén spojený s mravy, které představují společenská schémata jednání morálního a vymezují jej tak k tomu, co je v daném sociálním prostoru považováno za nemorální. U zákonů se pak jedná o předepsaná a kategoricky vymezená nařízení a předpisy, které jsou tvrdě sankcionovány institucionální cestou. Zvláštním typem sociálního regulativu je v poslední řadě tzv. tabu, které může mít s řečovou zdvořilostí společné pouze to, že je zdvořilé vyhýbat se určitému tématu v rozhovoru.

Nepřekračování norem společenského regulativu, přesněji řečeno neporušování norem řečové zdvořilosti v daném společenství umožňuje navazovat a vést komunikační událost s určitou lehkostí. Mluvčí se totiž a priori neobává vstoupit do situace jako do interakčního konfliktu, spíše předem počítá s dodržováním komunikačních zvyklostí ze strany komunikačního partnera. Tímto způsobem jsou primárně nastaveny všechny komunikační události ve společenství, a právě pragmalekt a zdvořilostní řečový registr, stejně jako empirie odvozená z vlastní sociální interakce umožňují mluvčímu takto se regulovaně společensky chovat. Pro lingvistu i antropologa je řečová zdvořilost ve dvou entolingvistických komunitách dvěma potenciálními sociálními schématy, kterými tyto společnosti řeší týž problém.

Každá komunikační situace vždy mluvčímu zpřístupňuje vjemy, které mluvčímu slouží jako orientátory k správnému vedení komunikační události jazykem a ve světle jeho vlastní empirie jej vedou k efektivnímu zvládnutí takové komunikační události. Mimojazykové jevy jsou povahy znakové jedině tehdy, jsou-li psychickými skutečnostmi

uloženými v mozku mluvčího jako určité neměnné koncepty. *To, co je nám bezprostředně přístupné, nejsou věci vnějšího světa samy, ale jen naše psychické skutečnosti (a to ještě pouze jejich vědomá část), které se s nimi nějakým způsobem spojují a vážou. Od lidské psychiky a jejího poznání je třeba tedy jakoukoli interakci člověka a mimolidského světa odvíjet* (Komárek, 2008: 13).

S řečovou zdvořilostí jako programem souvisí také jazyková význačnost, která vzniká působením distinkce a korekce. Aby mohl být tento řečový habitus odpovědný za skutečné intersubjektivní modelování celospolečenského povědomí, musí být konstruktem: habitem uměle vytvořeným a uměle udržovaným, tedy korigovaným. K tomu slouží jednak většinová masa mluvčích, a jednak společenské instituce, které s mluvčími mimo tento zdvořilý řečový habitus nepovedou institucionální dialog. Řečový habitus je tedy určitou celospolečenskou ideologií, určitým silovým působením na jazykové společenství, určitým demarkátorem hranic, jež vyděluje určitá deklasovaná společenská postavení. Navíc, pokud se zabýváme tímto fenoménem, nemůžeme odhlédnout od jedné jeho podstatné charakteristiky, že totiž zabezpečuje budoucnost sociální skupiny mnohem více, než bychom si doposud mohli připustit. A porozumět budoucnosti (ale též současnosti) je potřeba právě na základě odhalení hodnot, kterými lidstvo disponuje dnes a z nichž se vytvoří nové hodnoty zítřka. *K pochopení budoucnosti nestačí jen matematika a rozluštit genom, k tomu je zapotřebí především dešifrovat fikce, v nichž je zachycen smysl našeho života* (Harari, 2017: 153).

Většina mluvčích přijme zdvořilý řečový habitus za primární hodnotový systém, se kterým vstupují se svými výpověďmi na jazykový trh a se kterými zacházejí jako s legitimní společenskou řečovou výzbrojí. Tato výzbroj je jednak chrání a jednak jim umožňuje útočit; je to výsledek specifického boje za celospolečenskou kolaboraci na udržení takového strategicky významného řečového mechanismu. Z toho vyplývá i to, že někteří mluvčí budou pociťovat nutnost se tímto řečovým habitem vyzbrojit mnohem více (anebo jinak) než lze spatřit u většinové populace. Z toho pak vyplývá i zájem o distinkci, která bude v rámci řečového habitu reprodukovat systém společenských rozdílů. Jsou tedy lidé, kteří se zdvořilostí záměrně různými způsoby manipulují, aby se jejich zdvořilost stala distingvovanější, a aby zdvořilost následně reprodukovala manipulovaný posun společenských souřadnic uživatele. Reprodukování této modifikace zdvořilého řečového habitu pak způsobí, že jedinci, kteří touto kompetencí nebudou vybaveni, budou fakticky vylučováni z komunikace, anebo budou odsouzeni mlčet (Bourdieu, 2014: 28-32). Zde se již dostáváme na pole strukturní sociologie jazyka, která operuje s pojmem hodnota. Ta může potenciálně způsobit za určitých podmínek zisk distinkce; *hodnota se vždy rodí z odchylky, ať záměrné či ne, od nejrozšířenějšího úzu, od „klišé“ a „frází“, „obvyklých“ pocitů, „triviálních“ obrátů, „vulgárních“ vyjádření, „laciného“ stylu* (Bourdieu, 2014: 35).

8.7 Zdvořilost jako metafora

Řečová zdvořilost je jevem redukčním. Redukce je jev sémiotický, kdy každé individualitě, která je součástí vnímaného světa, lze přiřadit určitou obecnost. Uživatelé jazyka generalizují soubory shodných prvků a vytvářejí sémantické třídy, které jsou otevřené a akcentují jen určitý soubor základních charakteristik. Do těchto sémantických tříd může vstupovat celá řada mimojazykových jevů, které tímto způsobem vytvářejí pojem.

Jedním z modulů je vnímání, jež se vyvinulo v konkurenci s jinými moduly tak, že *smyslové orgány ryze „technicky“ [jsou] schopny zachytit [pouze to, co] projde filtrem lidské (a v ještě větší míře zvířecí) psychiky. [Je to] jen malá část, která je nějakým způsobem pro náš život relevantní, a zbylou houšť vjemů odstiňujeme, protože jejich vědomé zpracování by bylo neúměrným a vyčerpávajícím zatížením bez většího praktického efektu* (Komárek, 2008: 68). Modul pak ze všech vjemů diskriminuje určité rysy, které jsou té či oné jednotlivině vlastní. Diskriminace rysu je podmíněna potřebami vnímat daný rys a rozeznávat jej jako relevantní pro přežití v daném environmentálním prostředí. Diskriminace rysů je schopnost, kterou jedinec nabývá učením prostřednictvím geneticky přítomného a evolučně vyvinutého mechanismu.⁵² Navíc je člověk predisponován svým percepčním modulem doladovat vnímané obrazy v tom smyslu, jakým se ubírá jeho emoční hnutí.

Obraz světa tedy neuchopujeme pouze jazykem nebo jeho konceptualizacemi, ale mentálními otisky založenými na kombinovatelnosti konceptů, která vychází z empirie, konkrétně z vjemového učení. Je zajímavé, jak se různé kulturní zvyklosti v různých kulturách nahlížejí prostřednictvím předem ustálených kaleidoskopických průzorů, kde pouze určité kombinace jsou spatřovány jako přijatelné, anebo nepřijatelné, neboť jsou vyhodnoceny na základě zkušenosti. Jiná seskupení určitých rysů jsou pak sice vnímána, ale nepochopena a zůstávají pro mnohého pozorovatele neuchopitelná, neboť interpretační aparát již neposkytuje ani informace k zaujetí kladného či záporného emočního stavu. V podobné situaci jsme i my *u pochopení jiných lidských kultur s výrazně jiným interpretačním aparátem, který u lidí značně nahrazuje smyslové odlišnosti. Smyslové vjemy jsou pochopitelně primárně kvalitativní povahy a rozmanitým způsobem emocionálně akcentované (odtud výrazné rozlišování mezi příjemným a nemilým, ošklivým a hezkým a jejich eventuální ztotožnění s dobrým a zlým)* (Komárek, 2008: 88).

Schopnost redukce je základem pro správné sémantické strukturování světa. Ten je nazírán vždy jako určitá metafora. Nikdy není svět jazykově popsán jako by se jednalo o nějakou strukturu. Blíže takové pojetí vnímání světa vysvětluje Komárek, když hovoří o duši, která není věc, *nýbrž proces, a je povýtce dynamické povahy. Vzhledem k tomu je každá výpověď o ní pouze metaforické povahy (všechny výpovědi o světě jsou v posledku takové) a není přímým popisem nějaké struktury (jako je tomu třeba u lidské kostry)* (Komárek, 2008: 15). V této souvislosti se uplatňují jazykové prostředky jako mechanismy redukce, slova *umožňují jednotlivé věci nepřímou uchopovat (slova pro pochopení nebo uchopení spadají ve většině jazyků buď vjedno, nebo stojí těsně vedle sebe) a manipulovat s nimi, jednat o nich, nejsou-li přítomné, získat nad nimi vládu* (Komárek, 2008: 35). Takto je možno charakterizovat to, co je lingvisticky nazýváno jako znak a co se v běžném hovoru označuje též někdy jako symbol. Symbol je ale něčím neslovním, co poukazuje k nějakému důležitému duševnímu obsahu a co nemůže být (alespoň ne beze zbytku) vyjádřeno slovy. *Je to vědomým vyjádřením dosud beztvarych psychických sil* (Komárek, 2008: 35).

Redukci je nutno chápat také jako nezbytný předpoklad funkčnosti. *V životě kultur platí totéž, co v jazyce: nezbytným předpokladem funkčnosti je výběr* (Benedictová, 1999:

⁵² Kromě ryze smyslové filtrace neustále probíhá i filtrace působící ve směru smyslu, v jeho druhé významové rovině, a sice akcentováním jevů „důležitých“ a potlačením těch irelevantních, popř. těch, které „být nemají“ (nevědomí pracuje přesně podle známé Morgensternovy maximy, že to, co být nemá, ani být nemůže – *es kann nicht sein, was nicht sein darf*) (Komárek, 2008: 86).

31). Řečová zdvořilost je souborem integrovaných a funkčních prvků, které vytvářejí kulturní rys společnosti. Z celého souboru možností, kterými se dají vztahy mezi mluvčími vyjadřovat a uskutečňovat, si jazyková etnika vybírají pouze některé z nich.⁵³ Tento výběr je pak trvalý a příslušníci na něm trvají – stává se tak součástí normy chování, a v důsledku toho i součástí normy jazykové. *Každý jazyk musí provést výběr a na něm trvat, má-li se vyhnout naprosté ztrátě srozumitelnosti* (Benedictová, 1999, 31). Tento trvalý a normovaný zákon jazykového výběru, shodného v rámci společenství, je základem pro formování identity kultury, i když v průběhu výběru došlo k určitému „znásilnění“ *skutečnosti, ovšem bez tohoto vynálezu by komunikace nebyla možná* (Komárek, 2008: 98).

Vztah světa, jazyka a kultury je tedy dán výběrem a redukcí, která je lidem vrozena. Přirozené jazyky pak svět porcují vzhledem k přirozeným danostem. Zde se přibližujeme touto redukcí k objektu zkoumání sémantiky, kdy jednotlivina jako objekt reprezentována určitým svazkem sémů spadá do obecniny s podstatně širším sémantickým polem. Jedině tak lze jazykem uchopovat realitu světa, jinak by nebylo možné se v ní orientovat. Diskriminace distinktivních rysů tedy není ničím jiným než konceptuálním utvářením sémů.

Kultury takové porcování světa provádějí nezávisle na sobě, a nutně tedy odlišně. Proces, který ovšem takové porcování reality umožňuje, je dán všem bez rozdílu kultur a doby. Máme za to, že právě takto chápou univerzalisté mentálštinu ve fodorovském pojetí či modulární konkurenci v pojetí Pinkerově (2009). Tyto jevy jsou tedy univerzální, a právě jejich univerzálnost je zdrojem různosti kulturních schémat, která různě akcentují vlastnosti a schopnosti vyskytující se u všech příslušníků lidského rodu. Pak není divu, že mohl Brown (1991) formulovat postulát, že za vším chováním, byť by bylo seberoždilnější, jsou abstraktní univerzálie lidské zkušenosti; mezi nimi nejdůležitější

- i) pozice ve společnosti,
- ii) zdvořilost,
- iii) humor.⁵⁴

Identita kultury je pak v různých etnolingvistických společenstvích zákonitě jiná, jelikož závisí na výběru několika segmentů ze zmíněného spektra všech, v našem případě všech zdvořilých jazykových prostředků. Takový výběr provedla každá společnost na světě, která má svou kulturu. Můžeme říci, že zdvořilost je přítomna v každém dorozumívacím kódu, i kdyby to měla být záležitost pouze periferní.⁵⁵

Rozdíl mezi kulturami pak spočívá v tom, v jakém množství se řečová zdvořilost uplatňuje v celkové komunikaci mezi mluvčími, tj. jak často je přítomna a jakým počtem

⁵³ *Způsob uchopování světa řečí má ve své samé podstatě povahu redukce. V praxi mimo rámec vědy je vždy otázkou míry a individuálního úsudku, kde je rozhraní mezi koněm a poníkem, přesvědčováním a vydíráním či zdvořilostí a podlézavostí* (Komárek, 2008: 98).

⁵⁴ Pinker (2009: 470-472) uvádí výčet pruníků rysů lidského chování, který excerpoval Brown (1991) ze všech dostupných antropologických studií. Takto, a ještě šířeji byl uveřejněn jako *Univerzální lidé* (*Human Universals*) a ve svém důsledku podporuje univerzálnost lidského chování, které nemůže být jen instinktem nebo nějak vrozeným psychologickým sklonem; u všech se jedná o velmi složité interakční způsoby mezi univerzální lidskou přirozeností a podmínkami života na této planetě.

⁵⁵ Hovořili jsme o izraelské společnosti, kde bychom takové zdvořilostní vztahy našli také; šlo by ovšem o regulativy jiného typu než řečového.

jazykových prostředků se realizuje. Jinak řečeno, rozdíly mezi kulturami v rámci lingvistického vzorce chování jsou dány rozdílností obsahů jejich zdvořilostních registrů, různým stupněm hierarchizace těchto prostředků uvnitř zdvořilostních registrů a různým pragmatikem, který mluvčímu dává informaci o tom, ve kterých typech situací je potřeba ze zdvořilostního registru jazykové prostředky čerpat tak, aby se cíl komunikační situace shodoval se zájmem mluvčího či se zájmem adresáta. Zde mohou být motivace různé. Kdybychom ponechali hodnocení jednotlivých kulturních rysů, mezi nimi i projevy řečové zdvořilosti, na jednotlivých mluvčích, kteří se setkávají s mluvčími jiných společností, vyhodnocení řečového chování opačné skupiny by ukázalo, že dle názoru jedněch mluvčích jsou ve druhé skupině mluvčími ignorovány prvky základní a využívány bezvýznamné.

Někdy lze redukci provést pouze zavedením zastřešujícího pojmenování pro soubor jevů, traktovaných dosud odděleně, jindy je nutno jeden z nich vybrat a ostatní prezentovat jako jeho převleky a transformace. Zajímavá je v tomto smyslu celá srovnávací morfologie (nejen živých bytostí, ale třeba i jazyková), zabývající se metamorfózami jejich jednotlivých tvarů v čase.

8.8 Mechanismus zdvořilého řečového habitu

Řečová zdvořilost tedy představuje sociokulturní hodnotový řečový mechanismus, který řídí jednotlivé fáze obecně platného vzorce lidského chování a který můžeme schematicky znázornit jako řečový habitus následujícím způsobem:

1. *Chovat se znamená interagovat s těmi, se kterými sdílíme kognitivní schopnosti a kognitivní obrazy světa;*
2. *Uživatelům jazyka je umožněno o kognitivním obrazu světa komunikovat. Tato komunikace je považována za nutnost, nikoli za možnost.*
3. *Nutnost komunikace je podmíněna kooperací mezi uživateli jazyka, kteří provedli výběr. Výběr a kooperace jsou racionalizací kognitivní náročnosti všech možných vjemových činností.*
4. *Jednou z racionalizací a výběru je řečový zdvořilostní registr s uzavřeným souborem jazykových prostředků. Užívání těchto prostředků je jednou ze sociálních strategií.*
5. *Prostřednictvím strategického řečového chování potvrzuje uživatel jazyka svůj status a roli v rámci společenské konfigurace. Potvrzení svého místa ve společnosti je účelem zdvořilostní komunikace.*
6. *Tento účel je spojen s udržením rovnováhy mezi uživateli jazyka, a také s udržením ontologického bezpečí v celé společnosti, která je takovým chováním regulována, čímž dochází k satisfakci mezi jednotlivci (Slowik, 2017)*

Takto lze definovat řečový habitus jako kognitivní schopnost homo sapiens, prostřednictvím které je zajištěno bezpečí a trvání nejenom sociální skupiny, nýbrž sociálního druhu jako takového. Jde o algoritmus řídící kulturní dynamiku *anthropos zoon politicon*.

9. kapitola

Sociologický model komunikačních relací

9.1 Trvání sociální struktury

Různé skupiny mluvčích, u kterých se dá vypořádat podobnost v jazykovém chování, jsou primárně sdružovány na základě sociologických parametrů. Z toho vyplývá, že nemůže existovat jazyková forma vytržená ze společenského kontextu, který ji podmiňuje (Labov 1978). Předmětem studia tedy přestává být *langue* v užším slova smyslu; na jeho místo nastupuje diskurz, který je nositelem konkrétní sociální funkce.⁵⁶ Řečovou zdvořilost je potřeba vnímat jako typ *lidské činnosti vzhledem k vytváření a trvání sociálních struktur* (Machová – Švehlová, 2001: 139). Řečová zdvořilost je nástrojem, který sociální strukturu vytváří, tedy udržuje komunikanty na základě pragmatických principů v určité komunikační, tedy i sociální relaci, čímž zabezpečuje trvání této společenské struktury. Dalo by se říci, že řečová zdvořilost, jež je udržována jako pragmalingvistický systém, který je dán a na který se společnost může spoléhat jako na „ochranné brnění“ i na manipulativní prostředek zároveň; je jakýmsi společenským apelem. Jím *se rozumí jednak přímé působení na člověka jako součást davu, ale také na člověka jako jednotlivce* (Langer, 1993: 62-63).

Skupina, která čítá více než 150 členů, je skupinou, kde se již jednotliví mluvčí jen velmi obtížně navzájem znají. Je proto nutno pro její udržení zavést určitý typ fikce. Pospolitost, soudržnost, homogennost a nefragmentárnost skupiny o větším počtu členů tedy potřebuje určitý typ skupinového apelu. Ten vychází z představivosti členů, kteří důvěřují stejným mýtům (Harari, 2013: 40). Řečová zdvořilost je takovým sdíleným apelem, který existuje pouze ve sdílené představivosti, stejně jako všechny moderní instituce, jež řídí společenský řád již od zemědělské revoluce.

Ve vztahu k apelu je zdvořilost zajímavá tím, že pragmaticky zpřístupňuje informaci o postoji komunikanta. Probíhá-li komunikace zdvořile, automaticky sděluje, že kdyby tomu tak nebylo, došlo by k urážce či podezírání, což jsou nejběžnější prostředky individuálního apelu jako jedné z forem kvaziargumentace (srov. Langer, 1993: 63). Je potřeba si povšimnout toho, že zvýšený stupeň nepřímosti v některých invazivních mluvních aktech předpokládá apriorní nedůvěru, se kterou vstupují mluvčí do interakce. Zdvořilost jako fikce je pak vyžadována také z hlediska práva, neboť veřejná urážka jednotlivce, způsobená nevhodným řečovým chováním jednoho k druhému může mít za

⁵⁶ V úzkém sepětí se sociologií je pragmalingvistická analýza, která sociologické entity ke svému zkoumání potřebuje; interpretace, jak o ní hovoří Machová – Švehlová (2001: 83), pokud není inspirována praktickými problémy komunikace a je realizována metodami, které takto inspirovány nejsou, je charakterizována neúčelným hnidopištvím. Autorky zdůrazňují především hodnotu, která vzniká kontaktem mezi účastníky, a jako objekt zájmu nikoli *slova, ale výpovědi, jejich konfigurace a jejich významy*, [které *náleží syntaxi a sémantice*].

následek právní postih, tedy trest ve formě společenské sankce. Řečová zdvořilost je tedy právní fikcí.

Zdvořilost lze také chápat jako typ argumentace rétorické, která operuje s *některými specifickými skladebními konstrukcemi, jako jsou paralelní stavba vět obsahujících shodná, stupňovaná nebo protikladná tvrzení, opisné konstrukce ad.* (Kraus, 1992: 6). Je potřeba ovšem postavit řečovou zdvořilost do konfliktu vůči argumentaci věcné, k níž patří *potlačování paušálních generalizací, poukazů „ad dominem“, obecných dogmatických nebo frázovitých aj. tezí [a uvést] stanovisko co možná nejpřesněji* (Sgall, 1994: 36). Řečová zdvořilost tedy, pokud je realizována nepřímostí a probíhá-li spíše v řečovém ritu, pak stojí v konfliktu s věcností.

Řečová zdvořilost tedy musí být nazírána z perspektivy sociologické jako typ hry, neboť sama imanentně na tento společenský systém s jeho hodnotami odkazuje nepřímo v podobě metaforických a významově vyprázdněných jazykových prostředků, které byly v minulosti znakově přeregistrovány, tedy přeznakovány. Jde tedy o společenskou konstrukci objektivně neexistujících vztahů mezi mluvčími, kteří se navzájem neznají; *na rozdíl od lhaní ale představované skutečnosti věří všichni, a dokud víra trvá, fikce ovlivňuje dění v reálném světě* (Harari, 2013: 45). Tato schopnost vlastně udržuje lidské společenství ve stavu, v němž jsme jako homogenní celek vystaveni určité sociální představě, kterou považujeme za neměnnou, čímž jsme schopni rychle přizpůsobovat své chování neustále dynamizujícímu kontextu.

Přeznakování jazykového prostředku znamená ztrátu původní sémantické hodnoty ve prospěch hodnoty sociálně-relační. Můžeme říci, že řečová zdvořilost je jakýmsi kulturémem v širším smyslu slova. Jazykové prostředky zde nabývají jednak funkce regulační, ale také funkce sebeprezentační, sebeprojekční a pomáhají mluvčímu situovat se do určité skupiny mluvčích, nebo u adresátů navozovat dojem, že mluvčí do takové skupiny spadá. Výše jsme hovořili o distinkci, již je mluvčí nucen přijímat distingované jazykové zvyklosti, aby vymazal svoji rozdílnost vůči těm, kteří jsou držiteli vyšších společenských souřadnic. Zde je řečová zdvořilost orientována na manipulaci s objektivní společenskou skutečností, kdy jsou vztahy mezi mluvčími navozovány uměle, bez ohledu na jejich skutečné názorové a zájmové postoje. Vycházíme z předpokladu, že

- i) příslušníci jedné a téže skupiny se mohou značně lišit svými jazykovými schopnostmi;
- ii) každý mluvčí používá různých jazykových kódů/variet/variant.

9.2 Řečová zdvořilost a její místo v jazykovém systému

Labovova práce uvedla v život terminologické jednotky sociolingvistiky: varianta geografická, varianta kontextová, varianta sociální. Ve variantě sociální lze spatřovat příslušnost k určitému sociálnímu rozvrstvení obyvatelstva. Jsou to sociolekty (slang, žargon) orientované na zájmovou či profesní skupinu spíše než na ekonomické rozvrstvení společnosti. Sociolekty jsou ve svém důsledku útvary nestrukturní, neboť nemají, kromě žargonu, zvláštní gramatický systém; jejich diferenciaci se děje na úrovni lexikální. Určitý sociolekt je vlastní každému mluvčímu, neboť každý jedinec se pohybuje v určitém profesním či zájmovém seskupení. Tento sociolekt je pak pomyslnou spojnicí s jinými uživateli jazyka; u každého jedince je součástí jedinečného souboru vyjadřovacích prostředků, které konstituují mluvčího idiolekt.

Idiolekt se formuje pěti faktory, z nichž první tři mají charakter biologicko-společenský – i) věk, ii) pohlaví, iii) etnická skupina; poslední dva jsou společensky-stratifikační – iv) sociální ekonomické postavení a v) vzdělání. Tyto činitele jsou v systému řečové zdvořilosti základními konstituenty, které řídí řečovou činnost a vstupují jako proměnné do činnosti pragmalektu, který je vyhodnocuje z komunikační situace a přiřazuje jim relevantní či irrelevantní hodnotu. Jako příklad uvedeme činitel věku: mluvčí v komunikační události se obrací k adresátovi, jehož věk je vjemově zřejmý a funguje jako sociálně pragmatický faktor, který řídí volbu prostředků ze zdvořilostního řečového registru. V komunikační situaci dochází k součinnosti těchto činitelů a celkový charakter promluv by byl na interpretaci velmi složitý. Proto z uvedeného souboru proměnných stačí mluvčímu pouze přítomnost jednoho z relevantních rysů, aby se jeho diskurz ve všech jeho fázích realizoval jako zdvořilý; při absenci relevantního rysu pak řečová zdvořilost není nutná. Vyhodnocení i/relevantnosti je ovšem komplikované, neboť mluvčímu není vždy procesem inference zřejmé, zdali je vůbec nějaký zdvořilostní činitel přítomen. Domníváme se, že v takovém případě pragmalekt mluvčího automaticky tíhne k zapojení zdvořilostního mechanismu, aby bylo zajištěno ontologické bezpečí v průběhu celé komunikační situace. Takové nastartování zdvořilého vyjadřování může v průběhu interakce být ozřejmeno ze strany komunikačního partnera a řečový registr může být následně opět deaktivován.

Je otázkou, zdali je řečová zdvořilost jazykovým útvarem či jeho varietou. Zdá se, že prostředky, které jsou chápány jako syntaktické a které nabývají charakteru pragmatického, jsou součástí jazykového systému jako celku. Zajímavé je zdvořilostní lexikum. Existuje totiž řada lexikálních výrazů, které se užívají pouze ve vztahu k jejich zdvořilému užití. Jindy se jich neužívá; výrazy *děkuji/gracias*; *není zač/de nada*, *dobrý den/buenos días* ad. mají pouze pragmatickou vyrovnávací funkci, která vyplňuje právě jeden segment ve škále zdvořilostní funkcionality. Z hlediska sociolingvistiky by se tedy mohla řečová zdvořilost jevit jako jazykový útvar nestrukturní.

Nicméně zdvořilost je potřeba, jak uvidíme níže, vnímat především jako konverzační hru, která je rozhrávána v celém společenství, tedy napříč sociologickým spektrem. Jde tedy spíše o skutečný kulturém, který je na společnost nasazen jako „brýle“, přes něj je společnost vnímána a přijímána jako danost.

9.3 Zdvořilost jako konverzační hra

Řečová zdvořilost je řečové chování mluvčích, jež funguje jako kohezní činitel mezi participanty z heterogenních sociologických skupin. Pro efektivní vedení komunikační interakce je tedy důležité, z jakých dvou skupin se mluvčí v komunikační události setkávají.

Řečová zdvořilost je určitým typem sociologického poznání okolního světa, který je vytvářen člověkem. Sociologické i sociolingvistické poznání řečového chování se zaměřuje na kvalitu vztahů mezi mluvčími. Sociologie totiž umožňuje vhled nejen do stavu světa jako takového, ale snáze přibližuje činnosti, které se světem jako mluvčí i adresáti děláme (srov. Grepl, 1998). Navíc zobrazuje lidskou společnost tak, jak ji ve skutečnosti vnímá každý její člen ze své jedinečné osobní perspektivy: vnímání vlastního „já“ jako součásti širšího společenského „my“, které se kontrárně vymezuje vůči společenskému „oni“. Takto pojaté společenské schéma je tedy srozumitelné z hlediska pojmenování základních sociologických skupin, a navíc srozumitelně sděluje stupeň společenského napětí, který mezi takovými skupinami v každé společnosti existuje a které řečová zdvořilost vyvažuje.

Uživatelé konkrétního jazyka právě prostřednictvím vlastního řečového kulturu mají přístup ke komunikačnímu modelu, jež si dokážou projektovat jako *mapu lidského světa, kterou si nesou ve svých myslích a poté ji rozvíjejí ve svých skutcích* (Bauman, 1997: 10), tedy i v řečovém habitu.

Výše jsme uvedli, že u řečové zdvořilosti se jedná o společenskou konstrukci, prostřednictvím které jsme schopni rychle se přizpůsobovat měnícímu se okolí. Důvodem pro takovou schopnost je vlastně utváření společného mýtu, že mezi námi neexistují rozdíly v rámci jazykového společenství. Tím pádem nejsme jako mluvčí ohroženi nesvobodou v podobě útlaču těch, kteří nás neznají a které neznáme ani my; *proto může Homo sapiens hrát nejrůznější hry společenské hry. Díky své představivosti vynalézá čím dál složitější hry, které další generace ještě rozvíjejí a upřesňují* (Harari, 2013: 54). Bez společenského závazku v podobě apelu řečové zdvořilosti, tedy bez ustáleného zvykového práva a povinnosti jednat zdvořile s druhými by došlo k tomu, že *geneticky naprosto totožní lidé žijící ve srovnatelném přírodním prostředí [by] si představovali jinou skupinovou realitu a tu promítali do velmi rozličných společenských pravidel a hodnot* (Harari, 2013: 61), čímž by došlo k neefektivní ekonomické směně, popřípadě by tato byla zcela nemožná, neboť by došlo ke agresivnímu xenofobnímu konfliktu.

Řečovou zdvořilost je nutno vnímat jako prvek lidského jednání v širší konfiguraci s vybudovanou sítí vnitřní závislosti, která je charakterizována recipročně podmíněným řečovým chováním. Z této reciprocit vyplývá, že prostředky řečové zdvořilosti budou mít dopad na rozšiřování či omezování svobody mluvčích. Taková dynamizace osobního prostoru a tlak vyvíjený jedním mluvčím na druhého budou ve svém charakteru ovlivněny bohatostí škály manipulačních prvků, jimiž jsou jazykové prostředky, jejich centralita a periferičnost, jejich množství. Z rozdílů škál manipulačních prvků řečové zdvořilosti v tom kterém areálu pak vyplývá i rozdílnost řečových registrů co do bohatosti/zaplněnosti, což má přímý dopad do typizovaného zdvořilostního řečového habitu jako součásti normovaného a obecně platného kulturního vzorce jednotlivých etnik.

Na řečovou zdvořilost tedy budeme nazírat jako na stolní hru, která bude alegorií skutkové podstaty komunikace na mapě lidského světa. Dovolujeme si v tomto oddíle nejprve takto obrazně pojmut sociologické schéma, neboť se domníváme, že může přispět k snadnějšímu uchopení následného schématu skutečně sociologicky determinovaného:⁵⁷

Všem participantům je vyčleněna určitá hrací plocha, tedy etnolingvistický areál. Na této hrací ploše jsou rozestavěny figury, tj. mluvčí. Tito mluvčí jsou nositeli předem daných barev, to znamená reprezentují určitý hrací tým, a jsou v konkrétním počtu. Dle těchto parametrů se seskupují ve vlastní sociologickou skupinu. Takto jsou na počátku hry figury rozestavěny jako jedna skupina vůči druhé skupině a lze mezi nimi spatřovat vztahy socio-paradigmatické. „Skupina“ v pojetí terminologickém obecně charakterizuje svými

⁵⁷ *Spojení řeči a činnosti nazval Wittgenstein jazykovou hrou. Stejně jako u Saussura srovnával jazyk s šachovou hrou. Pro Saussura bylo v této analogii podstatné to, že materiální (dřevěná, slonovinová apod.) podstata šachových figurek nerozlišuje jejich hrací hodnotu (tím zdůrazňoval podmíněné spojení mezi označujícím a označovaným), Wittgenstein tímto srovnáním podtrhl chápání významu jako reglementovaného (tzn. souborem pravidel řízeného) a cílevědomého užití slova a výpovědi (jazyka) a jeho podřízenost pravidlům a konvencím užívání, v nichž hledal nejen podstatu jazyka, ale i podstatu významu. Saussure odkrýval podstatu jazykových jednotek, Wittgenstein princip jejich fungování.* (Machová – Švehlová, 1996: 83-84).

mantinely prostor, který okupuje sama pro sebe. Prostor opačný v pojetí kontradiktórickém je pak vymezen skupinám jiným.

Tab. 5: Metaforické přirovnání řeči a hry

Sociologická skutečnost	Alegorie konverzační hrou
Etnolingvistický areál	Hrací plocha
Mluvčí	Figura
Velikost sociologické skupiny	Počet figur v týmu
Status sociologické skupiny	Barva figur
Společenské souřadnice mluvčích	Typy figur
Pragmalekt	Herní návod

9.3.1 Konverzace typu *Člověče nezlob se!*

Jestliže se rozběhne hra, která je dána určitým herním řádem (komunikačním modelem se splněnými elementy já – ty – tady – teď na straně jedné, a pragmalektem na straně druhé), figury se na hracím poli rozestoupí a budou mezi sebou utvářet vztahy socio-syntagmatické. Mezi figurami vznikne pozice, která není ničím jiným než komunikační událostí. Figury v ní reprezentují mluvčího a adresáta, mezi nimiž existuje určité komunikační napětí, které nazýváme komunikační relace. Ta je charakterizována konfliktním napětím vycházejícím z kombinace proti sobě postavených sociopragmatických činitelů; v našem metaforickém příkladu zatím pouze jednoho z nich: příslušností ke skupině, tedy barvou.

Socio-syntagmatická pozice dvou mluvčích v komunikační situaci bude determinována účelem takového vzájemného postavení. Ten bude dán dvěma protipóly.

Na jedné straně bude intence mluvčího, která bude v jeho řečovém chování pragmaticky zakódována (např. pragmatakticky). Intencionálnost je vyvolána tím, že jedna figura potřebuje druhou, aby druhá figura pomohla první figuře dosáhnout určitého cíle, tedy komunikačního záměru (např. ekonomické směny orientované na konkrétní nebo symbolický zisk). Pokud tedy bude jejich pozice vyvolána účelově čili s intencí mluvčího, bude se mluvčí chovat na herním plánu strategicky tak, že bude čerpat z prostředků, které mu herní návod umožňuje. Některé prostředky budou funkčnější než jiné. Herním návodem je tu pragmalekt, který zpřístupňuje řečový zdvořilostní registr i jiné řečové registry, které stojí v konfliktu vůči zdvořilosti nebo jsou vůči zdvořilosti indiferentní.

Na straně druhé se dostanou figury do kontaktu náhodou. Pokud bude situace vyvolána náhodně, neúčelově, žádná intence mluvčího pragmaticky zakódována nebude. Komunikační relace figur tu tedy bude buď neaktivní, anebo aktivní. U aktivního vztahu se bude jednat o každé postavení dvou mluvčích vedle sebe v komunikační události. Proto musí minimálně alespoň potvrzovat vzájemné postavení a pozice. Opět je zde nutnost čerpat z návodu – pragmalektu, který nabízí možnosti, jak tuto vzájemnou pozici figur – mluvčích v komunikační události jazykově ztvárnit. Nebude to již ovšem uplatnění jazykových prostředků z hlediska strategického, nýbrž pouze fatického. Fatická komunikace ovšem není zcela bez své funkce, co se týče řečové zdvořilosti, neboť i ona udává tón komunikační události tím, že přinejmenším potvrzuje sociální status jednoho i druhého mluvčího a reflektuje tak vztahy obecně ustanovované mezi těmito dvěma konkrétními hráči

spadajícími do konkrétních společenských skupin. Neaktivní pozice postrádá na relevantnosti, neboť mluvčí nevstupují do komunikační události; nedojde k interakci, nebude nastartován rozhovor (ani *small talk*). Konverzační stolní hra mezi skupinami by se tedy dala příkladně představit jako hra v *Člověče nezlob se*, kdy všechny figury v rámci jedné skupiny mají tentýž status, potažmo tutéž roli.⁵⁸

9.3.2 Konverzační šach

Situace v mezilidské komunikaci je ovšem mnohem komplikovanější. Herní plán může být naplněn figurami, které sice spadají pod jednu nebo druhou (třetí a další) skupinu, která je vymezena barvou a počtem vůči skupině jiné, ale mohou mít a také mají uvnitř skupiny diferencovány jemnější stratifikační čili socio-paradigmatické vztahy: ty mohou být dány horizontálně i vertikálně. O horizontálních vztazích budeme hovořit tehdy, budou-li se krýt se sociolingvistickými činiteli *věk, pohlaví, etnicita*; vztahy vertikální budou dány především příslušností jednak k socioekonomické vrstvě se silnou akcentací moci a jednak ke vzdělání, jež je nejtypičtějším projevem distinkce. Příkladem takové hry je hra šachová.

Takto fungují vztahy mezi mluvčími ve všech společnostech světa a fungují takto i mezispolečensky, neboť vycházejí z jednoho jediného komunikačního rámce, který je pro všechny stejný a ve kterém interagují mluvčí vždy se svými statusy a rolemi a vždy se skupinovou příslušností.

Výše uvedené přirovnání řečového habitu mluvčích k figurám stolní hry nás původně přivedlo na myšlenku komparace dvou řečových zdvořilostí v různých areálech. Nyní se snad čtenáři naskytne zřejmější obraz jevu, který chceme touto prací odkrýt. Kdyby hrací plochy skutečně odpovídaly jednotlivým areálům, ve spojitosti s řečovou zdvořilostní hrou bychom potřebovali zjistit a) jaké skupiny figur budou do hry vstupovat jako vůči zdvořilosti relevantní, b) jak dalece je relevantní status a role dané figury, c) jaká by byla pravidla hry odvozená ze všech možných vzájemných typů postavení jednotlivých figur.

Ne nadarmo je hra v šachy považována za nejsložitější hru, kterou lidé vynalezli. Když se pozastavíme nad šachy, zjistíme, že se ani tak nejedná o lidský vynález, jako o kopii objektivního světa, ve kterém se lidé setkávají a prožívají své životy v neustálém dialogu útoku a obrany, akce a reakce, zisku a ztráty, tlaku a uvolnění, výhry a prohry, které jsou součástí strategií efektivní komunikace.

Abychom ale nebyli nepřesní, musíme zdůraznit, že přirovnat řečovou komunikaci ke hře v šach uvádíme jako metaforický příklad. Podoba hry v šach se s podobou řečového chování ne zcela kryje, neboť při hře v šachy mají oba hráči úplné informace o figurách a jejich strategiích. Jedna figura, pokud se dostane do kontaktu s druhou, zná její možnosti tahů i jejich typologii. Jinými slovy první figura ví, co může druhá figura udělat, a rovněž ví, co daná figura udělat nesmí. Jedná se o hru s úplnými informacemi, což se v lidském životě stává jen velmi zřídka. Řečová hra na základě strategické výměny zdvořilostních mluvních aktů je vedena ve víře, že se adresát určitým způsobem řečově zachová, nikoli ovšem z přesvědčení. Mohli bychom říci, že řečová hra je tedy spíše modifikací hry v šach, kdy si mluvčí nejsou zcela jisti všemi informacemi; jde tedy o hru s neúplnými informacemi.

⁵⁸ Ve většině společenství existuje hra s figurami, které se na základě jednoduchého pravidla vzájemně eliminují z hracího pole. Pouze v českém prostředí nese hra název komunikační funkce omluvy: *Člověče, nezlob se!*

9.4 Sedmá funkce jazyka

Na tomto místě uvedeme alespoň oddíl naší stati, kterou jsme publikovali v r. 2016 v antropologickém časopise *Lidé města* (Slowik, 2017). Není od věci se na tomto místě pozastavit nad funkcemi jazyka, které ustanovil Jakobson (1960) jako externí projevy existence jazyka jako fenoménu, jenž má vliv na dění ve společnosti a na jedince, který se prostřednictvím jazykového dorozumívacího kódu dokáže společensky orientovat a vyznat se ve složitosti vjemově vnímaného světa kolem něj. Dojde-li v budoucnosti ke skutečnému odhalení komunikačních hodnot jako kulturního prvku dané společnosti, který prostupuje v řečový kulturém, pak dle našeho názoru není od věci vnímat jazyk jako kulturní artefakt. Kulturní artefakty jsou sice ve všeobecné rovině pojímány jako fenomény materiální povahy, ovšem lze jim subsumovat také jazyk psaný (literární) či písmo samotné, jež by bez jazyka nevzniklo.

Vedle funkce referenční, expresivní, konativní, fatické, metajazykové a poetické lze uvažovat o jazyce jako o způsobu hry v pojetí Calloisově, která je *institucionalizovanou formou hry včleněnou do sociálního života* (srov. Borecký, 1996: 142) a vycházející z podstaty MIMICRY (nápodoby), do níž spadají

- 1) uniformy
- 2) etiketa
- 3) ceremonie
- 4) zaměstnání

Pojem etiketa je potřeba chápat synonymně k pojmu funkční řeči, jež funguje jako kulturní vzor zamezující zpřetrhání vztahů, a naopak zabezpečující trvání vztahů mezi jedinci za účelem jejich vzájemné satisfakce a též za účelem vyrovnaní potenciálních konfliktů a nedorozumění (srov. Callois, 1998).

Jiné typy jazykových her jsou pak kulturními formami na okraji společnosti, kam spadá např. divadlo, literatura, které jsou pouhými metaforami světa či alegoriemi jeho fungování. Takové typy jazykových her jsou v posledku úpadkovými formami živého jazyka, i když jim tímto rozhodně nelze upírat jejich výsostní místo v umění obecně. Na druhé straně jsou pak formy jazykové hry patologické, jež představují odcizení jedinců eskalující v šílenství, zmatení mysli a rozdvojení osobnosti (srov. Borecký, 1996: 142), a tedy v nebezpečnou situaci, před níž je mluvčího potřeba ochránit a ze společnosti odstranit jako její nežádoucí prvek.

Institucionalizovaná jazyková hra má tedy celou řadu různých funkcí, z nichž šest spadá pod Jakobsonův komunikační model (1960); naskytá se otázka, zdali existuje funkce sedmá, tj. funkce bezpečnostní či funkce ontologická. K takovému uvažování nás vede předpoklad, že jazyk je jediným způsobem, jak lze ve světě lidí zabránit konfliktu, který přerůstá do zhooubného ozbrojeného násilí za účelem mýcení etnik či územního zisku. Je potřeba si uvědomit, že válkám, které již proběhly, se nedalo zabránit diplomatickou cestou, tj. strategickým, velmi promyšleným a způsobně organizovaným řečovým chováním a řečovým vyjednáváním. Kolik by ovšem bylo vzniklo na světě konfliktů, kdybychom byli rezignovali na diplomatický jazyk jako na jedinou spolehlivou složku vzájemného porozumění a tolerance na jedné straně, a bezpečnostního vyvážení světa na straně druhé?

Řečová zdvořilost je složkou, která spadá do oblasti kontrolních mechanismů, kterými člověk jako živočišný druh modifikuje celý repertoár agresivního chování (srov.

Janata, 1999). Navíc, a to bychom chtěli zdůraznit, funguje řečová zdvořilost jako modus operandi tohoto repertoáru, neboť *v širším slova smyslu je agrese jakékoliv jednání a chování, které směřuje k dosažení určitých výhod a prosazení cílů, které člověk naplánoval, a kterých chce aktivně a cílevědomě dosáhnout. Mluvíme o tzv. agonálním myšlení a jednání* (Cichá, 2007: 131). Z toho vyplývá, že řečová zdvořilost je tedy adaptací vrozené agresivity a je zároveň adaptací institucionalizovanou, z čehož vyplývá i její funkčnost a společenská prestiž. Lidská zdvořilost je systémem vycházejícím z podstaty imaginárního řádu, který si každý z nás jako reprezentant určité velké sociální skupiny (národa či jinak definovaného jazykového společenství) neseme jako jedinečnou normu. O její objektivní existenci neuvažujeme; při bližším zamyšlení zjistíme, že to, co řečová zdvořilost jakoby naznačuje, objektivně neexistuje: tedy že zdvořilé vztahy mezi lidmi existovat nemohou, pokud se lidé navzájem neznají. A tam, kde se lidé znají, je zdvořilost jiná, méně formální, naznačená jinak než prostředky, které užíváme vůči těm, které neznáme. U známých lidí je zdvořilost vedena spíše emocemi, u neznámých tyto emoce nahrazují zdvořilé řečové prostředky. Nejsme ovšem schopni zdvořilost z našeho chování odstranit, neboť se jedná o jakýsi epistemologický tlak místa a doby, o politický diskurz, v němž jsme uzavřeni; *každého z nás ovlivnilo historické období, do něhož se narodil, jeho normy, hodnoty i ekonomický a politický řád, který často považujeme za přirozený, nevyhnutelný a neměnný* (Harari, 2017: 67).

To, co ve skutečnosti existuje v objektivním hledáčku, je skutečná touha po lidském zisku, který je přirozeným řádem daným biologickou potřebou jednotlivce zabezpečit své potřeby. Tato „agrese“ je rovněž dána biologickou obavou z budoucnosti, která je nejistá. Vývoj jazykových společenství pouze sjednotil původně rozdrobené menší sociální skupiny a tím pádem posunul přirozenou lidskou xenofobii na pouhý strach z cizosti; její projevy fyzické agrese pak imaginární řády postupně smývaly a nahrazovaly jiným typem kontaktu, který umožnil společenskou hru s nenulovým součtem.

10. kapitola

Komunikační napětí

10.1 Diagnostika skupin

Řečová zdvořilost není vlastní pouze jedné určité skupině mluvčích. Všechny sociolingvistické skupiny mají řečovou zdvořilost dánu plošně, asi tak jako je plošně distribuována spisovná norma národního jazyka na celém území. Rozdíl mezi oběma je ovšem v tom, že spisovná norma je konstrukt, který je kodifikován příručkami vycházejícími sice z úzu, ale není považován za komunikační normu sociální. Řečová zdvořilost sociální normou je. Výše jsme uvedli, že řečová zdvořilost je projevem distinkce. Mohlo by se zdát, že z hlediska sociální stratifikace delimituje zdola určitou deklasovanou vrstvu obyvatelstva, která je vůči zdvořilosti vymezena. Toto vymezení ovšem vyplývá pouze z nedostatku kontaktu s mluvčími jiných, lépe ekonomicky situovaných skupin. Nicméně ani tato ekonomicky nejnižší situovaná skupina se řečové zdvořilosti nevyhýbá, neboť ji potřebuje jako strategický prostředek nikoli pro směnu, nýbrž často pro tzv. ne-směnu čili pro dar. Povšimneme-li si chování žebráka na ulici, je jeho řečový registr zdvořilosti sice omezen ve své bohatosti a komplexnosti, ale neustále se opakující zdvořilostní formule se přibližuje hyperzdvořilosti až s jakousi přehnanou rituálností. Toto by byl skutečný řečový ritus vyhnáný ad absurdum. Jeho účelem tu není potřeba vyrovnat směnu; jeho účelem je zde vyrovnat nevyrovnatelné, tedy dar, který je primárně vlastní pouze mezi komunikanty s určitou emoční hladinou komunikační relace.

Znamená to, že všichni představitelé jazykové komunity, tj. příslušníci skupin i jednotlivci zahrnují ve svém sociolektu i idiolektu pevně zakotvené a normovaně řízené zdvořilostní normy jazykového chování. Tato norma je intersubjektivní, což znamená, že všichni mají prostřednictvím pragmalektu k této normě přístup, mají ve svém jazykovém systému ustanoven řečový zdvořilostní registr a uplatňují jej dle pravidel společenské konvence, která utvářejí jejich pragmatickou kompetenci v kompaktní řečový habitus.⁵⁹

Komunikace v rámci skupiny se odehrává formou jazykové variety, která je této skupině vlastní. Jednak jsou to sociolekty jako útvary nestrukturní, jednak jsou to dialekty, které strukturní jsou. Probíhá-li tedy komunikace mezi mluvčími patřícími do jedné skupiny, pak jsou v rámci těchto útvarů, pokud je potřeba jednat zdvořile, čerpány prostředky ze zdvořilostního registru, které jsou charakteru lexikálního i pragmataktického. Domníváme se, že lexikem ani pragmatixí se ve zdvořilostním jednání neliší skupina od skupiny. Výjimkou mohou být dialekty a interdialekty, kde jsou pragmataktické a někdy i

⁵⁹ V naší lingvistické praxi tlumočnické se často setkáváme s mluvčími, kteří spadají do skupiny, jejíž členové porušují společenské normy a konvence (delikventi různých trestných činů). Při vyšetřování většiny z nich dochází k nenormovanému řečovému chování v komunikaci s představiteli totální instituce (vyšetřující orgán, vězeňská služba, soud, ochranka, státní zástupce ad.). Nenormované řečové chování u cizinců mluvících španělsky je často považováno za projev hrubosti a neochotu spolupracovat. Na druhé straně, pokud jsme sledovali chování delikventů mluvících česky, jejich řečový habitus, pokud nebyli pod značným psychickým tlakem projevujícím se kontrapozicí, odpovídal (alespoň jazykově) zdvořilostní normě.

lexikální výrazy na daném území, vymezeném izoglosami tradičního teritoriálního dialektu, přizpůsobovány dialektologické normě. Vnitřní stavba, vzájemná provázanost a pragmatická hodnota užití ovšem stále odpovídá stavbě abstraktního systému celospolečenského (celonárodního) zdvořilostního řečového registru. Z toho jednoznačně vyplývá, že zdvořilostní řečové chování překrývá všechny útvary národního jazyka. Stává se to dokonce i tam, kde jsou některé tradiční teritoriální dialekty na národním území součástí jazyka jiných národů (např. území česko-polského smíšeného pruhu), kde se zdvořilostní normy chování kryjí s normami českými, i když se jedná o mluvčí, jejichž rodným jazykem je polština. Ti sice mají vlivem života v uzavřených komunitách interiorizovanou primárně jinou zdvořilostní normu, čerpající ze zdvořilostního registru polštiny, nicméně neužívají ji v komunikaci s většinovým obyvatelstvem.⁶⁰

Z hlediska sociologického hovoříme o sociální distanci, která utváří vzájemné vztahy mezi mluvčími. Můžeme tuto dimenzi chápat jako pomyslnou přímku, na které se všichni mluvčí postaví do řady. Jako na herním plánu se některé figury nikdy nedostanou vlivem okolností do vzájemného syntagmatického postavení, tak i mluvčí mají mezi sebou určitou distantní vzdálenost, která podmiňuje i) zpřístupnění zdvořilého řečového chování jako relevantní složky potřebné pro efektivní zvládnutí komunikační události, anebo ii) jeho funkční irelevantnost. Existuje jen málo komunikačních situací, kde je zdvořilost upozaděna natolik, že ji prakticky nelze vůbec zaregistrovat. Jsou tím např. direktivy v užším smyslu slova užívané při sexuálním aktu. Zde se taková situace přibližuje tomu, co pak Goffman (1967) nazývá totalitní institucí (armáda, policie, vězení). Haverkate (1994) pak uvádí také případy tzv. emergence, kdy tonoucí volá o pomoc imperativem, nikoli zdvořilostními formulami. V takových případech jsou adresáti takto sdělovaných obsahů nastaveni na princip přímosti. Emergence dává mluvčímu právo chovat se řečově s přímostí, a tato přímost dává adresátovi najevo, že situace, ve které se nachází, je emergentní, a že je tedy potřeba sledovat okolní aspekty kontextové. Ty již nejsou jeho ohrožením tváře, ohrožením společenského obrazu, nýbrž jsou ohrožením životním, fyzickým, ohrožením na zdraví, majetku atp.⁶¹ Zvláštní totální institucí by mohla být také škola, kde určité principy školského dialogu korespondují s komunikačními principy totální instituce.

Záleží na rozsahu společenského styku mezi mluvčími potažmo skupinami mluvčích. Základní sociolingvistické dělení vytváří dichotomii mezi společníky na jedné straně, kteří se setkávají v komunikačních událostech tváří v tvář, a mezi současníky na straně druhé, mezi kterými se komunikační události tváří v tvář neuskutečňují tak často. Vztahy mluvčího k jeho současníkům by tedy mohly být irelevantní pro studium řečové zdvořilosti. Nicméně každý mluvčí komunikuje se svými současníky v nahodilých, neřízených a neplánovaných dialogických situacích. Taková sociální distance mezi současníky je charakterizována fyzickým kontaktem, ale také duchovní vzdáleností, tzn.

⁶⁰ Jiná situace je v místech, která jsou ještě dnes charakterizována polskou většinou a českou menšinou (Jablunkovsko, Třinecko, Těšínsko).

⁶¹ Zajímavou situací emergence může být příklad společnosti Američanů žijících ve Spojených státech, kde je i přes emergenci situace normou vyžadováno, aby došlo k nepřímému mluvnímu aktu. Pokud se někdo v bazénu topí, plavčík je povinen nejprve položit otázku *May I help you?* a teprve pak zasáhnout. Mohl by se totiž dostat do konfliktu s jinou normou, a to nevyžádaného dotyku, což je v americké společnosti považováno za takřka společenský přestupek. Pokud dostane pozitivní odpověď, zasahuje; pokud je odpověď negativní, nezasahuje; pokud nedostane odpověď žádnou, je to považováno za emergenci emergence a v tu chvíli musí zasáhnout.

neexistenci emocionálních vztahů mezi komunikanty. Navíc čím sporadičtější je kontakt mluvčího se současníkem, tím častěji jej mluvčí zařazuje do třídy typizovaného partnera v komunikační události. Typizovaný partner komunikační události je takový komunikant, u kterého mluvčí nemůže předem určit jeho vlastnosti, stavy, momentální rozpoložení myslí, příslušnost k socioekonomické skupině atd. Jedná se většinou o takového komunikanta, u kterého lze určit více či méně bezpečně pouze jeho pohlaví a věk. Rovněž v mnoha situacích lze předpokládat, že komunikant patří ke skupině sekundární, tedy k takové, která není vlastní skupinou mluvčího.

Naopak mluvčí ve vztahu ke svému společníku prožívá pocit sounáležitosti, který se také odráží v jazykovém chování. Fyzický kontakt, zdali je distantní nebo proximální, je pak charakterizován dalšími sociopragmatickými faktory, které mohou a nemusí znamenat interakční bariéru.

V sociologii se používají pojmy in-group a out-group, které stojí v kontrapozici, nicméně tento antagonismus tyto skupiny utváří: *obě tato behaviorální opozita se navzájem doplňují a podmiňují a veškerý svůj význam čerpají právě ze své protistojnosti. Oni nejsou My a My nejsme Oni* (Bauman, 1997: 44). Tato opozice je podstatnou pro vytváření obrazu světa, neboť obraz světa každého z nás je vše to, co z naší perspektivy individuální jedinečnosti můžeme vnímat mimo nás.

Podstatnou složkou úspěšné mezilidské komunikace je fakt, že spolu mohou komunikovat i ti jedinci, kteří se navzájem neznají. Jde o zcela zásadní jev, neboť v době existence tlup a kmenů byla tato komunikace prakticky nemožná. Nebylo možné komunikovat napříč oblastmi, kde se vyskytovalo více kmenů, neboť neexistoval jednotící prvek bezpečné a srozumitelné komunikace. V moderní době je řečová zdvořilost jevem, který zabezpečuje možnost bezpečné komunikace mezi těmi, kteří se na jedné straně navzájem neznají, ale zejména umožňuje intersubjektivně šířit představu, že se jako mluvčí mohu dohovorit i s těmi, kteří nespádají do sociální skupiny mluvčího. Sociologický výzkum totiž prokázal, že *maximální přirozená velikost skupiny stojící na tom, že se všichni vzájemně znají, je přibližně 150 osob* (Harari, 2013: 39). Můžeme se dohadovat, zdali je dnes toto číslo skutečně hraničním počtem, kdy již homo sapiens není schopen svou pamětí obsáhnout vyšší počet jedinců, aniž by neopomněl všechny sociální aspekty, které je potřeba mít stále na zřeteli jako relevantní, pokud chceme bezpečně a ekonomicky úspěšně komunikovat. Zaměříme-li se ovšem na firmy, seznamy přátel na sociálních sítích, skutečný počet fyzických přátel, se kterými člověk za život naváže kontakt a udržuje jej alespoň v minimální možné míře, pak se i dnes *kritická hranice lidských organizačních schopností pohybuje kolem tohoto magického počtu spolupracovníků* (Harari, 2013: 39).

10.2 Komunikační napětí – in-group

Bauman (1997: 88) uvádí, že v komunitě i v organizaci musí dojít k uchování rutinní činnosti jejích členů. Jinak by došlo k zániku a diskontinuitě skupiny jakožto vydělené entity. Tyto rutinní činnosti vyhovují společné mentální představě skupinových vzorů chování.

V rámci řečové zdvořilosti je tedy potřeba vytyčit, jaké základní sociologické skupiny existují a tyto podrobit analýze řečového habitu. Pro takové chování bude nutno vyjít z předpokladu, že vztahy mezi mluvčími uvnitř primárních skupin jsou ustanoveny jako danosti, které se mohou různým způsobem proměňovat. Základní charakteristiky

vztahů mezi komunikanty v rámci primárních skupin, kterými jsou A) rodina, B) přátelé, C) výrobní organizace, D) zájmová organizace, D) komunita jsou dány následujícími rysy, které jsou základním předpokladem pro modelování stupně interakčního napětí v komunikační relaci.

Tab. 6: Typy skupin a interakční napětí

RODINA	PŘÁTELE	VÝROBNÍ ORGANIZACE	ZÁJMOVÁ ORGANIZACE	KOMUNITA
[+ role] [- formální] [- moc] [± hierarchie]	[+ role] [- formální] [- moc] [- hierarchie]	[- role] [+ formální] [+ moc] [+ hierarchie]	[± role] [- formální] [- moc] [+ hierarchie]	[+ role] [- formální] [- moc] [+ hierarchie]

Stupeň komunikační relace vypočteme tak, že sečteme všechny jednotlivé rysy, kterým přiřadíme hodnotu jednoho bodu. Stupeň napětí je tedy o to vyšší,

- 1) je-li mluvčí nucen nevystupovat ze své parciální role, a tudíž musí hlídat své řečové chování v dané situaci;
- 2) je-li je nucen udržovat formální vztah s ostatními komunikanty;
- 3) stojí-li adresát vůči mluvčímu ve vztahu mocenském;
- 4) je-li v pozici podřízenosti vůči komunikantu;

Tab. 7: Napětí v komunikační relaci

RODINA	PŘÁTELE	VÝROBNÍ ORGANIZACE	ZÁJMOVÁ ORGANIZACE	KOMUNITA
[+ role] -1 [- formální] -1 [- moc] -1 [± hierarchie] ±0 Napětí: -3	[+ role] -1 [- formální] -1 [- moc] -1 [- hierarchie] -1 Napětí : -4	[- role] +1 [+ formální] +1 [+ moc] +1 [+ hierarchie] +1 Napětí : +4	[± role] ±0 [- formální] -1 [- moc] -1 [+ hierarchie] +1 Napětí : 1	[+ role] -1 [- formální] -1 [- moc] -1 [+ hierarchie] +1 Napětí: -2

Z těchto základních skupinových pragmatických faktorů můžeme vyvodit pořadí skupin dle komunikačního napětí, které vzniká ve vztahu k nutnosti chovat se zdvořile, tedy dle zvyklosti či dle potřeb komunikujícího individua: očekáváme tedy míru zdvořilého řečového habitu sestupně u 1. výrobní organizace, 2. zájmové organizace, 3. komunity, 4. rodiny, 5. přátel.

U organizací se zdvořilý řečový habitus očekává; je zde kladen důraz na formu, forma bude výrazem distingovanosti mluvčího, bude odrážet jeho společenský status, který z jeho společensky funkční role vychází.

V komunitách bude toto zdvořilostní napětí omezeno; společenství komunikujících osob se tu budou pohybovat na rovině společníků, budou vést komunitní život, kde jsou smazávány rozdíly mezi jejich společenskými souřadnicemi, bude výrazně upozaděno

mocenské uvalení jednoho na druhého. Sociální směna mezi komunikanty bude neobchodovatelná, nýbrž bude vycházet z fenoménu sdílení.

Jako nejméně konfliktní se bude vůči zdvořilosti jevit prostředí skupin založených na emočních vztazích; zdvořilost tady nebude společenskou hodnotou, nýbrž emoční hodnotou. Znamená to, že zdvořilost zde bude vycházet spíše z respektu vůči jedinci jako souboru určitých postojových a charakterových kvalit, které mluvčí zná. Biologický adresát je tedy nahrazen spíše imaginárním adresátem, který zahrnuje charakteristiky, které nemají se skutečností a fyzickou podstatou pranic společného. Řečová zdvořilost tedy v rozvinuté společnosti funguje jako způsob správy, administrativní nařízení; v *gramotné společnosti jsou lidé organizováni do sítě vztahů, kde jeden člověk je jedním krokem ohromného algoritmu a ten je tím, kdo rozhoduje* (Harari, 2017: 161). V rodině i mezi přáteli je formální zdvořilost upozaděna, neboť není potřeba formálními prostředky navozovat sociální distanci, není potřeba potvrzovat hierarchické souřadnice; spíše se zde jedná o vyrovnání ztráty na straně mluvčího v direktivech v užším smyslu, tedy u imanentně nezdvořilých mluvnických aktů. Pouze zde bude řečová zdvořilost formalizována prostředky pragmatickými či lexikálními a bude také ukazatelem distingovanosti jednotlivých komunikantů a kvality emočního vztahu mezi nimi. Obě skupiny se odlišují rysem hierarchie; rodina má totiž jistou hierarchickou strukturu výrobní organizační jednotky, kde je ovšem tato vnitřní stratifikace dána věkovým a zkušenostním rozdílem mezi mluvčími. V okruhu přátel pak hierarchie postrádá na relevantnosti.

Hovoříme-li zde o primárních skupinách, je nutno zmínit ještě na okraj také velké, roztržité skupiny mluvčích: i) třída, ii) pohlaví, iii) národ, které můžeme chápat jako skupiny My. Zde důvěrnost malé skupiny neplatí, neboť se mluvčí nedostávají do kontaktu tváří v tvář. Mluvčí z jedné společenské třídy, jednoho pohlaví nebo národa, pokud se dostanou do komunikační události, považují tuto příslušnost za irelevantní vůči aktivaci řečové zdvořilosti.

Na příkladu izraelského národa můžeme vidět, jak jazykové/národní společenství může postrádat zdvořilostní řečový regulativ v užším smyslu slova. Takový řečový regulativ je totiž vytvořen v jazykovém společenství, kde distinktivní rys „národní příslušnosti“ nehraje roli. Jak uvádí Bauman, *ve velké vlastní skupině nemá žádná snaha o vzbuzení loajality naději na úspěch, nejde-li budování solidarity s proponovanou vlastní skupinou ruku v ruce s hlásáním a praktikováním nepřátelství k nějaké cizí skupině. Volání po semknutí řad je vždycky voláním po semknutí se proti nějakému nepříteli* (Bauman, 1997: 50-51). Politická situace izraelského státu se v takovém semknutí nachází od svého prvpočátku a vznik ostatních sociokulturních regulativů, především toho řečového zatím nedostalo prioritu, i když se do tohoto území přistěhovali občané z různých částí vyspělého (i nevyspělého světa) a přinesli s sebou řadu zdvořilostních kulturních rysů z původních substrátových kultur.⁶²

⁶² V hebrejštině existuje postoj k tomu, kdy se některý z mluvčích chová neadekvátně. Neexistuje koncept slova „nezdvořilý“ v našem pojetí, které by odpovídalo angl. *impolite*, špan. *descortés*; to, co se užívá jako reakce na neadekvátnost je výraz „*lo-menumas*“ (hebr. nevychovaný), které stojí v protikladu k pojmu „*nimus*“ (hebr. vychovaný). Tento výraz se ovšem v samotné Izraeli skoro neužívá; spíše je užít mluvčími hebrejštiny až v evropském prostoru, pokud Izraelec bystře zjistí, že se jeho vlastní chování neslučuje se zdvořilostním kodexem, který je obklopuje. Teprve pak tohoto výrazu použijí. A ještě konkrétněji, nikdy nenazve mluvčí hebrejštiny takto sám sebe; odpoutává pozornost sám od sebe a negativní hodnocení přiřkne přinejhorším svému chování. I to se ovšem děje velmi zřídka, neboť zpozorovat takový

10.3 Komunikační konfliktnost – out-group

O druhém typu skupiny, kterou mluvčí nevymezuje jako vlastní, nýbrž jako cizí, hovoříme jako o skupině Oni. Vztah mluvčího k adresátu ze skupiny Oni je komplikovaný. Tato komplikovanost vychází z toho, že mluvčí není schopen rozeznat, zdali se nachází v komunikační situaci zaobalené do ontologického bezpečí. Tento relační komunikační vztah lze vyhodnotit na základě několika předpokladů:

- i) míra konfliktnosti,
- ii) sociální souřadnice komunikačního partnera,
- iii) míra institucionalizace, které je partner v komunikační situaci nositelem,
- iv) míra předcházející známosti.

Všechny čtyři entity utvářejí čtyři základní sociopragmatické faktory, které budou operovat s přítomností či nepřítomností pragmatických rysů. Každý parametr bude určitou pragmatickou maximou, na níž se bude míra komunikačního napětí mezi komunikanty pohybovat na levo-pravé ose:

Tab. 8: Předpoklady komunikační konfliktnosti

MÍRA KONFLIKTNOSTI	SOCIÁLNÍ SOUŘADNICE	INSTITUCIONALIZACE	PŘEDCHOZÍ ZNÁMOST
Rysy: zisk ↔ ztráta solidarita ↔ respekt distance ↔ proximita důvěra ↔ nedůvěra ohrožení ↔ neohrožení tváře	Rysy: vzdělanostní rozdíl ↔ shoda socioekon. rozdíl ↔ shoda generační rozdíl ↔ shoda gendrový rozdíl ↔ shoda	Rysy: individuum ↔ instituce	Rysy: známost ↔ neznámost

Všechny rysy jsou sociopragmatickými faktory či činiteli, které ovlivňují míru komunikačního napětí a jsou ve vzájemné interakci. Mluvčí na jedné straně dokáže určité rysy vypožorovat vjemově z komunikační události: generační a gendrový rozdíl; zdali jedná s osobou reprezentující instituci či zdali partnera v komunikační události už z dřívějšího kontaktu zná, anebo jej vidí poprvé.

Poté existují rysy, které mluvčí musí z komunikační události inferovat, což se děje na úrovni racionality, a mluvčí inferuje takové vstupní údaje, které pro danou situaci považuje za relevantní a také ve shodě s jeho zájmem: vzdělanostní rozdíl mezi ním a adresátem, socioekonomický rozdíl mezi ním a adresátem.

Třetí skupinou rysů je takový soubor předpokladů, které vycházejí ze samotného postojů mluvčího, který tak může záměrně situaci manipulovat od respektu směrem k solidaritě, s čímž je spojeno porušení sociální distance ve prospěch sociální blízkosti, od primárně nastolené nedůvěry mezi komunikanty k postojům slučujícím se s důvěrou. Toto

nesoulad svého pragmalingvistického systému se systémem na cizím území spadá spíše k méně časté pozorovací schopnosti.

vše je propojeno do celkového postoje mluvčího, který tak pocítuje, zdali si může nebo nemůže dovolit ohrozit společenskou tvář sebe i partnera v komunikační události.

Řečovou zdvořilost tedy bude zapotřebí aktivovat tam, kde bude povaha komunikační události vykazovat svou orientaci vůči pravému extrému, jak jej uvádí tabulka:

Tab. 9: Tabulka konfliktnosti v heterogenní komunikační relaci

- SOCIOPRAGMATICKÉ ČINITELE VYPLÝVAJÍCÍ Z INTERPRETACE ADRESÁTA -				
ZDVOŘILOSTNÍ EXTRAPÓL				ZDVOŘILOSTNÍ EXTRAPÓL
DEAKTIVACE ZDVOŘILOSTNÍHO REGISTRU	←←	RYS	→→	AKTIVACE ZDVOŘILOSTNÍHO REGISTRU
Parametry míry konfliktnosti				
[- ztráta]	←←	ZTRÁTA NA STRANĚ ADRESÁTA	→→	[+ ztráta]
[- respekt] = [+ solidarita]	←←	RESPEKT	→→	[+ respekt] = [- solidarita]
[- vzdálenost] = [+ blízkost]	←←	VZDÁLENOST	→→	[+ vzdálenost] = [- blízkost]
[+ důvěra] = [- nedůvěra]	←←	DŮVĚRA	→→	[- důvěra] = [+ nedůvěra]
[- ohrožení]	←←	OHROŽENÍ TVÁŘE	→→	[+ ohrožení]
Parametry sociálních souřadnic				
[- rozdíl]	←←	ÚROVEŇ VZDĚLÁNÍ	→→	[+ rozdíl]
[- rozdíl]	←←	SOCIOEKONOMICKÉ POSTAVENÍ	→→	[+ rozdíl]
[- rozdíl]	←←	VĚK	→→	[+ rozdíl]
[- rozdíl]	←←	GENDR	→→	[+ rozdíl]
Parametr institucionalizace				
[- institucionalizace]	←←	REPREZENTACE INSTITUCE	→→	[+ institucionalizace]
Parametr známosti				
[opakovaný]	←←	KONTAKT S ADRESÁTEM	→→	[první]

Komunikační události tak nabývají charakteristik, které vycházejí z kombinatoriky těchto rysů. Čím více přibývá rysů orientovaných napravo ve výše uvedených pragmatických maximách, tím více bude komunikační událost konfliktnější. Bude se jednat o apriorní konfliktnost. Čím vyšší je stupeň apriorní konfliktnosti, tím vyšší je potřeba nastavit řečové jednání tak, aby byl mluvčí schopen ve spolupráci s adresátem komunikační událost zvládnout v zájmu prvotního komunikačního záměru, tudíž nekonfliktně.

Setřít konfliktnost prostřednictvím jazykových prostředků pro mluvčího představuje následující kognitivní procesy:

1. mluvčí si tuto konfliktnost uvědomuje; charakteristiku komunikační události v podobě skrytých pragmatických maxim dokáže vyhodnotit svou pragmatickou kompetencí, zkušeností, empíí;
2. pragmatická kompetence mu poskytuje přístupné jazykové prostředky, které pak mluvčí v řeči užívá tak, aby byl efekt tohoto užití co možná nejpříjemnější pro obě strany.

Akceptabilita pro obě strany znamená, že řečový habitus aktivuje takové prostředky, které jsou intersubjektivní co do forem, ale též co do funkcionality těchto forem. Pragmatická kompetence se zde potkává s pragmatickou kompetencí adresáta a oba mluvčí tak mají dojem souladu svých pragmalingvistických systémů.

ČÁST PÁTÁ MODEL ZDVOŘILÉ KOMUNIKACE

11. kapitola

Antischizmogeneze

11.1 Reciproční antischizmogenetický regulativ

Zdvořilá komunikační norma nabízí mluvčímu i adresátu zdvořilost jako způsob nasazení masky při interakčním kontaktu. Nasazením této masky mluvčí nejenom potvrzuje svůj vztah k adresátovi, ale adresát tuto masku přijímá. Masky má za úkol rozmazávat skutečné postoje mluvčího, jeho intence individuální, jeho touhy po zisku skutečném i symbolickém, jeho osobní animozity, jeho výkyvy nálad apod. Intersubjektivní řečový habitus tedy určuje, jakými principy se mluvčí řídí, které hodnoty jsou pro něj přijatelné z hlediska normy i z hlediska jeho vlastního společenského obrazu, jenž chce navenek zanechat. Zde se zdvořilost kryje s pojmem *face* (tvář), jak o něm hovoří Brownová a Levinson (1987). Řečový habitus nasazující masku mluvčím bude mít dvě podoby: zdvořilost pozitivní a zdvořilost negativní. Pozitivní řečová zdvořilost *se projevuje oceněním adresátovy tváře a naznačením toho, že mluvčí se s adresátovou pozitivní tváří ztotožňuje, resp. že vyznává stejné nebo podobné hodnoty* (Hirschová, 2013: 231). Negativní zdvořilost se zaměřuje na adresátovu negativní tvář, *jádrem je to, co si adresát nepřeje – nepřeje si být k něčemu nucen, ani pokud jde o jakoukoli činnost, ani co se týká vyžadování jeho pozornosti* (Hirschová, 2013: 232-233).

Dojde-li k odkrytí řečového habitusu jako celku, může se odkrýt status tzv. typizovaného mluvčího pro ten který areál. Pro ty, kteří se již ve své životní mluvní praxi dostali do kontaktu s mluvčími španělského či hispánského původu, není potřeba ani zdaleka nikterak dokazovat, že typizovaný mluvčí českého a španělského jazyka jsou dvě rozdílně řečově se chovající bytosti, z nichž každá z nich uplatňuje své vlastní standardizované principy vnímání druhého v komunikační události.

V češtině je status typizovaného mluvčího píše statusem „respektovaného“ ve většině těchto situací. Předpokládáme, že náš výzkum rovněž potvrdí to, že mluvčí češtiny jsou orientováni na negativní tvář. Jedná se o negativní sebehodnocení a sebeprojekci účastníků komunikace, kdy je upřednostňováno takové chování, jež je neinvazivní. Je to chování spadající spíše do konvencionalizovaného formálního vyjadřování. Ve španělštině předpokládáme jazykové chování, které bude odrážet status adresáta „respektovaného“ i adresáta „solidárního“. Tvář mluvčího španělštiny považujeme za tvář pozitivní, tj. takovou, která primárně potřebuje to, aby její komunikační záměry a její osobní cíle byly okolím hodnoceny pozitivně, čímž se může jednat o invazivní vstup do osobního prostoru komunikačního partnera, u kterého toto může znamenat určitou ztrátu (srov. Hirschová, 2013: 230-234).⁶³

⁶³ Problematika tváře byla přijata s kritikou především ze strany asijské pragmalinguistiky, neboť vzhledem k tradicím a komunikačním normám existují *mnohem menší možnosti, jak může mluvčí aktivně jednat směrem k tomu, aby realizoval své komunikační cíle, protože v každé situaci se očekává*

Je třeba mít na zřeteli, že jazykové chování je reciproční, tzn. že si mluvčí potvrzují status, který je obousměrný; nejistota je rovněž oboustranná. Kdyby tomu tak nebylo, došlo by v interakci k narušení rovnováhy mezi ziskem a ztrátou, ke komunikační asymetrii, která nevede z pragmatického hlediska k dosažení komunikačního záměru. Ztráta totiž nemusí být pouze chápána v pojetí materiálním, kdy je adresát vyzván, aby pro mluvčího něco vykonal; za ztrátu můžeme považovat v interakci i mluvčím nesprávné vyhodnocení statusu adresáta. Hovoříme zde o ztrátě symbolické. Buď je mluvčí statusu adresáta neznalý, anebo nezná správné komunikační normy (např. nesprávné titulování akademického pracovníka může vyvolat nelibou, verbalizovanou reakci z jeho strany).

Nesprávné vyvážení komunikační situace pak může vést i k agresivním pózám a k vyvolání tzv. schizmogeneze (pojem Batesonův, 1936), tj. rozkolu, kdy dojde ke vzájemnému obviňování druhého a obhajování sebe sama, což končí komunikačním nezdarem. Reciprocita je tedy pro užívání řečové zdvořilosti klíčová, neboť každý mluvčí nabízí to, co druhý potřebuje a očekává. Expektace jsou rovnoměrně rozloženy mezi mluvčího a adresáta. Schizmogenetické chování je reciproční tehdy, pokud akce na straně jednoho mluvčího vyvolává ostřejší reakci na straně adresáta. Toto neustále narůstající konfliktní chování v jednotlivých reakcích musí být neustále tlumeno řečovou zdvořilostí. Pragmalingvistický systém, který primárně uplatňuje zdvořilost jako primární řečový habitus ve zdvořilostní fázi interakce umí regulovat tuto symetrickou schizmogenezi, a působí tedy jako antischizmogenetický regulativ, který je uložen v podvědomí jazykového společenství.

Uplatňováním souboru řečových pravidel vzniká funkční řeč v širším smyslu slova jako *činnost spjatá s určitými typy nebo třídami typů společenského jednání, zpravidla v rámci určitého společenství, sociální skupiny* (Kořenský, 1992: 81). Funkční řeč vykazuje výrazovou účelovost, jež není přenositelná na jiné funkční řeči v jiných etnolingvistických areálech, a kryje se pouze s jazykem daného společenství; neexistuje prvek funkční řeči jiný než pouze ten, který skýtá langue. V tomto případě je tedy orientace sociálně zakotveného řečového chování hodnotová a tuto hodnotu lze vnímat pouze účelností, kterou danému společenství poskytuje. Jazyk je nástrojem k funkční řeči a funkční řeč je nástrojem k nesankcionovanému chování; *jeho hodnotu lze měřit jen tím, jak svému účelu vyhovuje, [...] a je úměrná míře, v níž se osvědčuje při plnění svého úkolu* (Mathesius, 1932: 14).

Sociopragmatické faktory fungují jako činitele řečového jednání. Sociopragmatické faktory jsou zahrnuty v Hymesově komunikačním modelu etnografickém, vyjádřeném akronymem *S-P-E-A-K-I-N-G* (1974: 53-62): *Setting and Scene*, *Participants*, *Ends* (cíle, záměry), *Act Sequence* (forma a uspořádání kom. Události), *Key* (tón/klíč), *Instrumentalities* (volba prostředků), *Norms*, *Genres* (žánry).

Řečovou zdvořilost můžeme definovat jako jednotící princip komunikace obecně; je tmelícím prvkem různě stylově platných komunikátů. Komunikanti totiž přinášejí do komunikační události různé styly. Jednotícím principem bude tendence k nekonfliktnosti komunikační události a její efektivita, ve druhé rovině pak tato individuální stylová různost bude podrobena stylovému přizpůsobení, vyrovnání a uhlazení rozdílů, které vyústí v singulární styl konkrétního dialogu.

především rituální naplňování vžitých norem daných rolemi a vzájemným vztahem mluvčích (Hirschová, 2013: 235).

Z hlediska komunikačních cílů a řečové zdvořilosti bude relevantní především stránka postojová, stránka názorově konfrontační, stránka pokynová a stránka kontaktní.⁶⁴ Každá z nich vyžaduje jinak orientované prostředky řečové zdvořilosti. Zatímco stránka postojová bude čerpat prostředky spadající do sociální deixe a oslovovacích systémů, jež determinují i stránku kontaktní, stránka názorově konfrontační bude počítat s uplatněním mluvních aktů imanentně nezdvořilých – aktů argumentativních – a stránka pokynová bude uplatňovat mluvní akty direktivní v širším slova smyslu.

Za prototypické uplatnění řečové zdvořilosti pokládáme komunikační událost tváří v tvář. Dochází ke střídání pasivní a aktivní komunikační role. U spontánních rozhovorů jeden mluvčí na druhého působí; vytvářejí tzv. *shaping*, kdy jeden druhému přizpůsobuje styl konverzace tak, aby došlo k celistvému, kompaktnímu a singulárnímu stylu dialogu. Pro potvrzení nebo ustanovení svých komunikačních rolí dochází u mluvčích k *positioning* (Harré - van Langenhove, 1999). Mluvčí se vzájemně staví do rozdílných pozic a snaží se o zachování tváře své i partnerovy. Hoffmanová a kol. (2016: 31) dodávají, že se jedná o neustále vyjednávání, neboť se pozice mluvčích v průběhu dialogu proměňují tak, jak si partneři vycházejí vstříc a umožňují jeden druhému pozitivní sebereprezentaci, anebo naopak jeden druhého omezují, provokují a staví ho do nepříznivého světla.

Vyjdeme-li z Hymesova (1974) pojetí *Setting and Scene*, dochází u partnerů v komunikační události k ustanovení sociální role, které mohou být vyrovnané nebo nevyrovnané. Pravidelné střídání rolí je součástí studia řečové zdvořilosti v kontrastu kulturních zvyklostí. Distribuce komunikačních rolí účastníků je označována jako *turn-taking*, které je v obou areálech značně rozdílný. Existují rozdíly v přesahu jedné repliky do druhé a výrazné skákání do řeči. Takové rozdíly jsou pak kulturně vnímány jako nezdvořilé v prostředí českém. Konverzační analýza může také měřit, kde se do replik umísťují místa, která mluvčí předem konstruuje tak, aby mohla vzniknout tzv. *transition relevance place*. Do takto vymezeného prostoru, který je dán různými prostředky paralingválními, umísťuje adresát počátek své repliky.

V komunikaci tváří v tvář se uplatňují i prvky nejazykové, které však nejsou o nic méně podstatné, neboť právě jazykovou složku doplňují a do značné míry jí přiřazují určité sémantické či prostorové významy, kterými adresáti inferují celou řadu informací relevantních pro obsahovou kohezi dialogu. Nejazyková složka je dána především proxemikou (vzdáleností mezi účastníky): zde se rozlišuje zóna intimní, sociální a oficiální. S proxemikou je propojena možnost vzájemného dotýkání, které je prostředkem haptickým. V dotazníkovém šetření jsme zohledňovali i ta fakta, která respondenti a informátoři propojovali právě s problematickými či neočekávanými výrazy proxemiky a haptiky.

11.2 Mluvenost a kulturní paměť

Mluvenost jako jeden z existenčních módů jazyka je propojena s kulturní pamětí. Kulturní paměť je nositelkou mluvních návyků a utváří při formování nových generací pragmatický návyk určitým způsobem se jazykově chovat. V pojetí Raibleho (1994) lze hovořit o řeči na blízko a řeči na dálku. Řeč na blízko je primárním fungováním jazyka v *intimním prostoru řečové interakce s mnoha znaky působivé konkrétnosti a tělesnosti* (Čmejrková a kol., 2011: 24). Řečová zdvořilost se v takové intimní a tělesné sféře projevuje

⁶⁴

Hoffmanová a kol. (2016: 30) vyčleňují ještě stránku informativní.

tak, že ustavuje vzdálenost mezi komunikanty a řídí tento stupeň tělesného kontaktu, upravuje jej dle kulturních zvyklostí a dle společensky uznávaných komunikačních norem. Zdvořilost je tedy prototypem mluvenosti; do psaných komunikátů proniká také, nicméně tam je řízena jiným sémiotickým principem, tj. řečí na dálku.

Kompletní model mluvenosti, na rozdíl od psanosti, zatím v lingvistice chybí. Jsou naznačeny určité základní parametry, které mluvenost utvářejí, determinují, nicméně skutečně kompaktní a obecně platný model mluvenosti se teprve rýsuje. Studium řečové zdvořilosti může výraznou měrou přispět k jeho následnému modelování. Jak se ukázalo, nelze mluvenost nahlížet parametry psanosti. Takový pohled je destruktivní a je potřeba mluvenost chápat zevnitř, endoskopicky prostřednictvím jí vlastních charakteristických parametrů.

Řečová zdvořilost je dekodována, inferována z diskurzu. Toto dekodování je dáno především její očekávaností, tedy rituálností. Blakemore (1992, 57) uvádí, že důležitá je inference na základě nejazykových informací a předpoklad, že se mluvčí snažil vyhovět určitým obecným standardům komunikace. S rituálovou povahou souvisí i fakt, že celá konverzace jako typ mluveného komunikátu *je mnohem více striktně předepsaným rituálem, než si většina lidí myslí. Jakmile na vás někdo promluví, ocitáte se v relativně determinovaném kontextu a tím pádem nemůžete říci to, co si skutečně přejete* (Firth, 1964: 28). Mluvenost spojenou s rituálním aspektem charakterizoval i Daneš (1994: 49), když hovoří o *jazykově specifickém sémantickém strukturování nebo členění lidské zkušenosti*. Rituální povaha je ovšem do značné míry narušována urgentností, s jakou musí mluvčí reagovat na daný stimul. Rituálnost je tak často rozkolísána a používá dynamicky různé prostředky tak, jak to vyžaduje aktuální situace v komunikační události. Znamená to, že rituální podstata řečové zdvořilosti není dána pouze jedním rituálním rysem/aktivitou, ale že takových rysů je více se stejnou či podobnou funkcí. Všechny jsou obsaženy ve zdvořilostním registru. Pro rozkolísanost rituálního řečového jednání hovoří i multilineárnost, multidimenzionálnost a multimodálnost mluvených komunikátů. Jediné, co je v komunikační události stabilní, je chronotyp (já – tady – teď), o který se může mluvčí opřít jako o jediný statický prvek. Zbytek dialogické konverzace je otevřen.

Hoffmannová (1992, in Čmejrková a kol., 2011: 35) se pokusila charakterizovat mluvené komunikáty prostřednictvím prototypických rysů: *nepřipravenost, spontánnost, neformálnost; orientace na pragmatické složky komunikace; jednodušší tematika; dynamičnost; prospektivní zaměření; involvement; konkrétnost, subjektivnost, emotivnost; neorganizovanost, neuspořádanost; fragmentárnost; implicitnost; neurčitost; koordinace, juxtapozice, eliptičnost, neúplná realizace syntaktických konstrukcí; opakování, korektury a rektifikace, false starts, návraty, frekvence deiktik, osobních a ukazovacích zájmen, vycpávkových výrazů, členících signálů; parajazykové a mimojazykové prostředky; dialog*. Všechny tyto vlastnosti jsou prototypické pro mluvené komunikáty. Z hlediska uplatnění řečové zdvořilosti jsou ovšem některé z nich v konfliktu s její funkcí/funkcionalitou. Např. neformálnost je sice přítomna, nicméně zdvořilostní jazykové prostředky se ji snaží více či méně posouvat zpět k formálnosti; emotivnost je v některých situacích řečovou zdvořilostí neutralizována; neorganizovanost je zpětně pragmaticky organizována ustálenými, očekávanými, strategicky užitými mluvními akty; fragmentárnost je řečovou zdvořilostí zaobalena do dogmatického řečového klíče v pojetí Hymesově (1974); implicitnost mluveného textu je pouze v rovině sdělné – řečová zdvořilost nastavuje explicitně vztahy mezi komunikanty, explicitně potvrzuje jejich role a statusy, explicitně vyjadřuje vyrovnání zisku a ztráty; u neúplné syntaktické konstrukce míní Hoffmanová určitě výpovědi

neperformativní, které nemají podobu a funkci zdvořilostních formulí, jejichž rituálové syntaktické struktury mluvčí obvykle předčasně neukončuje atp. Vidíme, že řečová zdvořilost je vlastností kulturně-sociální aktivity mluvení a má sjednocující a tmelící charakter mluvených komunikátů nejen z hlediska společenského, ale také z hlediska textové koheze a koherence.

S mluveností je propojen stupeň intersubjektivnosti a plánovitosti řečového jednání. Vycházíme z Bühlerova schématu symetrické strukturalistické matice, jež tyto rysy dynamizuje v závislosti na stupni formalizace mluveného textu (Bühler, 1999):

Tab. 10: Bühlerova matice

	Stupeň intersubjektivnosti	
	nižší	vyšší
nižší stupeň formalizace	Sprechhandlung (řečová aktivita, parole)	Sprachwerk (text jako plánovitý produkt)
vyšší stupeň formalizace	Sprechakt (řečový akt)	Sprachgebilde (langue)

Z hlediska uplatnění řečové zdvořilosti se jedná o aktivitu zahrnutou do Sprechhandlung, neboť zdvořilost je charakteru parolového. Intersubjektivita ovšem při uplatnění zdvořilostních norem stoupá, neboť řečový zdvořilostní registr je svým způsobem vnitřním jazykovým subsystémem s pragmaticky a takticky orientovanými prefabrikovanými konstrukcemi či výrazy lexikálními (spadá tedy do langue), které následně utvářejí plánovanou podobu mluvních aktů. Prostřednictvím těchto zdvořilostních prefabrikátů strukturní a lexikální povahy lze určit předem, jak bude dialogicky vedený text vypadat (alespoň z hlediska Hymesova klíče, 1974). Řečová zdvořilost tedy v textech původně méně intersubjektivních, zvyšuje formalizaci a intersubjektivitu, čímž se přibližuje spíše k pojmu Sprachwerk.

Hovoříme-li se o předvídatelném typu promluvy, ta je podmíněna existencí abstraktně vymezeného řečového žánru, přesněji řečeno registru, který je aktivován prostřednictvím *kontextualizačního klíče* (srov. Čmejrková a kol., 2011: 39). Registry jsou intersubjektivně konstruovány a pragmalekt zprostředkovává na základě kontextualizačního rozklíčování pouze ty z nich, jež nabízejí pro danou komunikační situaci vhodné prototypy ustálených textově-promluвовých abstraktních konstruktů, skrze něž mluvčí žijí své životy. Z definice Fergusonovy (1994) vyplývá, že sdělení, která se svou podobou ve společnosti opakují, vypracují si postupem času určitou strukturu vnitřního pořádku. Tyto různé vnitřní pořádky pak dávají možnost mluvčím užívat takových pořádků, které jsou příznačné pro určitý typ komunikátu/konverzace. Tyto vnitřní pořádky pak vytvářejí soubory komunikačních konvencí a konfigurují systém komunikačních praktik v tom kterém jazykovém společenství. Společenství se tedy mohou odlišovat na základě toho, zda je jejich pragmatický návyk udržující bezpečný vztah mezi komunikujícími složkami orientován spíše na Sprechhandlung či na Sprachwerk.

12. kapitola

Zdvořilost a mluvní akt

12.1 Zdvořilý mluvní akt

Každá realizovaná výpověď je nositelkou sociální funkce, kterou účastníci komunikace jsou/nejsou schopni adekvátně vyhodnotit z kontextu, který tuto výpověď utváří. Vyjděme z obecně přijímaného axiomu ustaveného Searlem (1976)⁶⁵, že výpovědi se odehrávají ve třech rovinách: 1) v rovině lokuční, která nabízí jazykový materiál - autosémantický i synsémantický - usouvztažněný v syntagmatické struktuře dle vnitřních pravidel jazykového systému⁶⁶; 2) v rovině ilokuční, díky které je možno emitovanou strukturu vyhodnotit jako určitou komunikační funkci, tj. adresát dokáže přiřadit struktuře určitou hodnotu sociální, která reflektuje vzájemný vztah mluvčího ke světu; struktura se tak v tomto okamžiku proměňuje ve výpověď, která vypovídá o kvalitě takového vztahu; 3) v rovině perlokuční, která je reakcí na takovou výpověď.

Ilokuční síla výpovědi je vlastně jakousi mentální aktivitou, kterou mluvčí do jazykové struktury zakóduje svou intenci. V takovém případě již nelze hovořit o pouhé výpovědi, nýbrž o vzniku mluvního aktu. Mluvní akt tedy sestává ze dvou konsekvenčně propojených akcí, z nichž ilokuce musí na mentální úrovni mluvčího předcházet lokuci samotné, neboť sociální norma vyžaduje v tom kterém etnolingvistickém areálu, aby se určité komunikační funkce realizovaly právě určitou lokuční strukturou. V tomto případě hovoříme o tzv. konvenčních implikaturách, kdy je komunikační funkce výpovědi kódována tak, aby byla s co největší pravděpodobností správně dekodována na straně adresáta. Již jsme hovořili o tom, že tedy vzniká určitý větný typ či soubor větných typů pro tukterou komunikační funkci.

Z hlediska úspěšnosti komunikačního procesu a rovněž z hlediska procesní náročnosti na straně adresáta, jednoznačnosti interpretace a možné konfliktnosti mezi komunikanty je ilokuční síla výpovědi kódována dvěma způsoby: 1) strukturou konvenční, která se stává součástí normovaných jazykových prostředků srozumitelných intersubjektivně v celém entolingvistickém areálu; 2) strukturou nekonvenční, jejíž interpretovatelnost již intersubjektivní není, a vyžaduje tedy značnou psychickou náročnost na straně adresáta, jelikož mu výpověď neposkytuje dostatečné množství materiálních údajů o tom, jakou funkci mluvčí chtěl do své výpovědi zakódovat. Struktury konvenční tedy utvářejí normovaný rámec společenský; jsou to struktury, jejichž užitím se mluvčí nevystavuje riziku nesprávné interpretace na straně adresáta a tím pádem je do značné míry redukována konfliktnost v komunikaci.

⁶⁵ Searlova teorie z filozofie jazyka je přijímaná jako univerzálium, nicméně i pro jeho pohled se našli kritici, zejména pak z francouzského vědního okruhu dekonstruktivistů či poststrukturalistů; mezi nimi jde především o práce Jacquesa Derridy. Tato pojetí ovšem nenabízejí alternativu k teoretickým axiomům fungování jazyka v lidské společnosti, ba naopak sama svým fundamentem zakládají fakt, že veškeré vědění a pátrání vědních oborů vede do slepé uličky.

⁶⁶ Jedná se zde o strukturování na základě dvou protitlaků, jež jsou vytvářeny na mluvčího: tlak ze strany co nejlepší strukturace dle abstraktního systému jazyka na jedné straně, a tlaku kontextu a stylistovných činitelů, které normovanost systémové struktury rozbíjejí.

12.2 Zdvořilý pragém

Každá výpověď, aby nabyla své výpovědní hodnoty, musí obsahovat zakódovaný záměr mluvčího. Searle (1976) pracuje s tzv. performativní silou výpovědi a vychází z toho, že každá výpověď je nositelkou určité performativní funkce, tj. že každou emitovanou výpověď se mluvčí nějakým způsobem chová či jedná a že tímto své propozice sděluje, nařizuje, přikazuje, slibuje atd. Problematika záměru mluvčího ovšem nespočívá pouze v tom, že je užito performativního slovesa či je elidováno, nýbrž že mluvní akty samy o sobě jsou řízeny kontextem, který je jejich verifikovatelnost buď podporuje, anebo nikoliv. *Právě tak, jako je součástí našeho pojmu významu věty to, že doslovné vyslovení této věty s tímto smyslem v určitém kontextu by bylo vykonáním určitého mluvního aktu, tak je součástí našeho pojmu mluvního aktu to, že existuje možná věta (anebo věty), jejichž vyslovení v určitém kontextu by na základě jejich významu byla vykonáním tohoto řečového aktu* (Searle, 2007: 34; překlad autora).

Hodnota mluvního aktu z hlediska sociálního pak vyžaduje jednoznačné vyhodnocení kontextu na straně mluvčího i adresáta. Tento kontext je ovšem zatížen nekonečným množstvím proměnných, které nemá ani jeden z komunikantů čas zkoumat, a tak aby mluvní akt nabyl intersubjektivně zdvořilé hodnoty, musí být použity prostředky ze souboru jazykových prostředků zdvořilostně normativních. Tyto jsou užity konvenčně a zabezpečují tak plynulost a nekonfliktnost komunikačního procesu. Znamená to, že všechny zdvořilé výpovědi či mluvní akty budou nejprve vyhodnoceny mluvčím z hlediska jejich ilokuční síly, tedy z perspektivy komunikační funkce. Komunikační funkce mluvčímu podá informace, zdali se jedná o zisk nebo ztrátu na straně adresáta. Jedná-li se o zisk na straně adresáta, pak mluvní akt z logiky věci nebude vyžadovat žádné vyrovnání sebe sama a zdvořilostní mechanismy nebudou uplatněny, tedy akt nenabude zdvořilé ilokuční síly. Bude-li ovšem komunikační funkce výpovědi znamenat ztrátu na straně adresáta, pak se mechanismy zdvořilosti uplatní a výpověď nabude zdvořilé ilokuční síly.

Tento velmi jednoduchý mechanismus ovšem ne vždy platí, jak se ukazuje např. u mluvčích češtiny, kteří v některých situacích jsou schopni chovat se zdvořile i v takové situaci, pokud se nejedná o imanentně nezdvořilý mluvní akt: výpověď s komunikační funkcí nabídky znamená pro adresáta jednoznačný zisk; výpověď s takovou ilokuční silou tedy nepotřebuje být nikterak vykompenzována, i když se tak u českých mluvčích můžeme s takovou kompenzací setkat poměrně často – mluvčí češtiny totiž preferenčně sahají u nabídek k negaci, která je zdvořilostním jazykovým prostředkem kompenzačním (*Nedáte si kávu?*). Tato konvenčně kódovaná implikatura ukazuje, jak je zisk a ztráta v některých mluvních aktech upozaděna ve prospěch tak zvané hyperzdvořilostní komunikační situace, jež preferuje obraz mluvčího, který celou komunikaci zaobaluje do podpory své vlastní tváře, i když ta není ničím ohrožena.

Výše jsme hovořili o mluvních aktech imanentně zdvořilých, jež se vydělují dle pragmatického principu zisku a ztráty; existují ovšem i mluvní akty zdvořilé dle jiných kritérií, především z hlediska materiálního, které sleduje uplatnění určitých jazykových prostředků ze zdvořilostního řečového registru.

Jazykové prostředky zdvořilosti jsou určitou funkční třídou prostředků; jsou to zdvořilémy. Jako takové jsou ovšem interpretovatelné pouze na základě adekvátního vyhodnocení kontextu na straně mluvčího a správné interpretace na straně adresáta, což jsou procesy, které oba vycházejí ze znalosti sociální normy chování, jež se uskutečňuje jazykovými promluvami. Jako zdvořilémy s konkrétní pragmatickou funkcí vycházející ze

škály řečového spektra řečové zdvořilosti lze vyhodnotit takové prostředky, které jsou ve své primární sémantické funkci obohaceny o funkci sekundární, v tomto případě sociální, jež odkazuje k vzájemnému vztahu mezi komunikanty. Znalost jazykové normy i řečové normy chování pak umožňuje takové prostředky v mluvních aktech zjišťovat jako indikátory jejich pragmatické funkce. Tyto pragmémy přepínají původní primární sémantické funkce na funkce sekundární, čímž dochází při strukturování výpovědí v mluvní akt k sémantickému posunu. Takový výrazový prostředek je poté zatížen pragmatickou příznakovostí, která je v etnolingvistickém areálu intersubjektivní.

13. kapitola

České řečové chování ve vztahu k chování mluvčích španělštiny

13.1 Podoba českého etnolektu

O etnolektických premisách češtiny toho bylo publikováno vskutku velmi málo. Je zvláštní, že se této problematice česká jazykověda věnuje jen velmi okrajově; vždyť způsoby řečového chování jsou i v českém prostoru jedinečné. O jedinečnosti Čechů hovoří ovšem spíše cizinci, kteří nás vnímají eticky čili uplatňují hlediska, která jsou nám cizí či dokonce irrelevantní, stejně tak jako my uplatňujeme náš úhel pohledu na cizince, kteří naši zemi navštěvují. Otázky po motivacích jiného způsobu řečového prožívání jasně odkazují na existenci určitého modu vivendi či lépe řečeno modu comunicandi českého etnika. V této kapitole se jen obtížně budeme opírat o skutečně podložená a publikovaná tvrzení lingvistů či kulturologů. Přesto se pokusíme vnést alespoň základní náčrt, jak by se mohlo v obecné rovině české etnolektické chování charakterizovat.

Nekvapil a Neústupný (2005) hovoří o českém řečovém pesimismu. Vycházejí z představy, že české řečové chování je postaveno na obavě; tato obava je dána určitým stupněm nedůvěry v komunikačního partnera. Nedůvěra je založena na silné společenské tendenci dodržovat noremní pravidla společenského styku. Ta sice nejsou povinně nikde vyvěšena, nicméně společenství Čechů jaksi podvědomě pociťuje, že pro řečový kontakt s kýmkoliv existují jakási nepsaná pravidla. Mohli bychom říci, že se tu jedná o prvek výchovy, která v českém prostoru vypěstovává u malých dětí návyky zejména prostřednictvím příkazů a zákazů (*Nesmíš! Nedělej! Nesahej! – Tak se nemluví. To se neříká. Při jídle se nemluví. Jak to mluvíš s matkou? – Nemluví dva lidé najednou. Nepřekřikujte se! Nemluv s plnou pusou – Nedrmol.*). Když si uvědomím, jak často i já i moji kolegové v učitelské profesi češtináře užíváme někdy až zcela automaticky tyto typy „dobrých doporučení“, uvědomím si, že jsou to projevy mého vlastního cenzorského filtru, který aplikuji svou zkušeností na ty, kteří si tento filtr teprve mají pod mým vedením vypěstovat.

Český řečový pesimismus je zřejmě založený na negaci. Negace vyplývá i z negativní instrukce, se kterou jsme vychováváni (*Nechcete si dát kávu? Nepodal byste mi sůl? Nechceš jít se mnou do kina? Nemůžeš mi pomoci? Jdu si zaběhat – nechceš jít taky?*).⁶⁷

⁶⁷ Jak uvidíme v analýze mluvních aktů a jejich strategií, mluvčí češtiny mají negaci jako jeden z primárních strategických prostředků, jež mají za úkol vyrovnávat možnou ztrátu na straně mluvčího. Když jsme pozorovali v různých kulturách přístup k dětem a k jejich výchově, zjistili jsme, že jim jsou v cizích kulturách (ve Španělsku, Portugalsku, Itálii, Izraeli) nastavována pravidla jiným způsobem. Domníváme se, že rodiče v České republice vytvářejí na dítě společenský tlak, kterým mu dávají najevo, že některé věci se nedělají již od útlého věku. Děti jsou tedy zasaženy určitými regulátory, které vycházejí z rodičů. Tyto regulátory chování považují čeští rodiče za celospolečensky platné. V jižních zemích je dětem dáвана větší volnost, nejsou tak regulovány požadavkem rodičů. Lze z toho vycítit i jistou míru pozdějšího dospívání z hlediska ustavení se ve společnosti: je určitý vyspělostní rozdíl mezi maturantem ve Španělsku a maturantem

Záleží tu na celé řadě kulturních vlivů, které si rigidně neseme s sebou v kulturní paměti. Domníváme se, že jsou to návyky rakousko-uherského mocnářství, které do našich předků uložilo kulturní řečové prvky vycházející z pravidel společenského styku v centrálně řízené říši, která zahrnovala řadu různých etnik hovořících různými jazyky. Vznikl tak jedinečný správní systém, který byl srozumitelný pro všechny uživatele v říši. To, co bylo pro jedno etnikum jedinečné, bylo potlačeno, a do centra komunikačních norem se dostaly způsoby jednání, které odpovídají spíše jakémusi pozičnímu strukturování komunikace. Tím máme na mysli to, že mluvčí jednající jazykem úředním (němčinou) byl nucen zohledňovat pragmatiku tohoto jazyka a tyto návyky si s sebou vnášel kulturní transmisí i do svého původně rodného etnolektu. Proto se domníváme, že čeština je zasažena pragmatickými prvky typickými pro němčinu – jednak z hlediska dlouhodobého působení německých prvků na češtinu vlivem úředního jazyka v monarchii, a jednak dlouhodobým sousedstvím češtiny a němčiny jako jazyků v kontaktu. Navíc jsou celé dějiny českého národa typické neustálým potýkáním se s Němci; Češi jako malý národ obklopený germánských kulturním prostorem se musel takové převaze v kteroukoliv historickou dobu s tímto kulturním (a též jazykovým a řečovým) vlivem neustále vyrovnávat.

Z hlediska premis, které bychom mohli formulovat na základě této úvahy a na základě porovnání s premisami o chování etnických Španělů, které jsme uvedli shora, můžeme české řečové chování shrnout jako chování v rovině INDEPENDENCIA:

1. **autonomie a potvrzení adresáta** - projevující se tak, že mluvčí upravuje své řečové chování na základě toho, co od něj adresát očekává jako noremní; mluvčí se spoléhá na noremní pravidla jako na závazná, která mu zabezpečí hladký, nekonfliktní průběh komunikace; tato nutnost se projevuje v řeči mluvčími akty nepřímými a neinvazivními; splnit expektaci na straně adresáta znamená, že se v českém prostředí bude jednat spíše o řečovou zdvořilost negativní – tj. mluvčí se chová tak, jak jej chce vidět adresát;
2. **společenská čest** – vycházející ze sociálních souřadnic mluvčího; mluvčí svou sociální pozici brání, nicméně primárním filtrem, který uplatňuje při volbě řečového chování, je sociální pozice adresáta; řečové chování udržuje sociální vzdálenost mezi komunikanty;
3. **netolerance k rozdílným názorům** – Češi jsou považováni za národ netolerantní k rozdílnostem; novinky a inovace přicházející z jiných kulturních oblastí jsou vnímány s nedůvěrou; rozdílnost názorů je v řečovém kontaktu považována za nebezpečí, kterému je potřeba se vyhnout; totiž konfrontace nemá jen charakter dočasný, nicméně může natrvalo proměňovat kvalitu vztahů mezi konfrontujícími se komunikanty;

v České republice. Španělské pojišťovny považují mladé lidi za méně zodpovědné; havarijní pojištění vozidla je vedeno na rodiče, aby cena byla mnohem nižší, i když je vlastníkem vozidla již právně dospělá osoba (do 24 let věku). V Izraeli pak není možné dětem cokoli zakázat. Kulturní rys této společnosti považuje dítě za nedotknutelné, a to až do okamžiku, když se musí odebrat do armády, kde, jak říkají Izraelci „z něho udělají člověka“ prostřednictvím regulace, příkazů a zákazů. Tato jejich dvouletá (u žen), anebo tříletá (u mužů) vojenská povinnost je natolik odlišná od období dětství a dospívání, že jsou mladí lidé po vojenské službě posíláni rodiči do zahraničí na několik měsíců, aby si ověřili, zda jsou schopni ve světě uspět. Jde o zcela odlišný způsob formování osobnosti, která tím nabývá zcela jiného obrazu světa i obrazu sebe sama.

4. **odpor k diskuzní konfrontaci** – vedení rozhovoru je podřízeno autocenzuře, která má zabránit konfrontaci; čeští mluvčí se snaží vyhnout i tomu, aby jejich nekonfliktní rozhovor jako konfrontace nevypadal pro třetí osobu (hlasitost projevu, výrazná gestika)
5. **neutralizace emocí** – čeští mluvčí nevnašejí do řečového jednání emoční náboj; rozdíly mezi mluvním aktem invazivním a neinvazivním, pozitivně hodnotícím či kritickým jsou na rovině fonologické méně zřetelné; melodické důrazy a způsoby frázování jsou spíše ploché; hlasitost je projevem nevychovanosti;
6. **rezervovanost v hodnocení adresáta** – mluvčí se snaží potvrdit tvář adresáta tím, jakým způsobem užívá řečových prostředků naznačujících respekt k adresátovi a vzdálenost, kterou mluvčí těmito prostředky jakoby naznačuje; emočně laděné pozitivní hodnocení adresáta je spíše nepřijatelné;
7. **projevy zisknosti** – mluvčí používají mluvní akty strategické povahy, které mají vyrovnávat zisk na jejich straně; používají i mluvní akty strategické povahy pro situace, kdy je zisk na straně adresáta, a tedy nemají co vyrovnávat;
8. **menší zájem o řečový kontakt** – v určitých místech, dopravních prostředcích, restauracích, veřejných prostorách, bankách, školách, prostě v prostředí veřejném se mluví méně; mluvčí pocítují povinnost respektovat osobní prostor ostatních, a proto svůj mluvený projev kontrolují; je zde také mnohem menší tendence k navazování *small talku*.

Dá se říci, že česká společnost je z hlediska ekonomického mnohem více egalitářská, než je společnost španělská. Rozdílnost mezi různými ekonomicky činnými skupinami obyvatelstva není tak zřetelná.⁶⁸ Centrálním aspektem českého řečového chování je ovšem tento egalitarismus zrušovat a nastolovat kontakt s komunikantem tak, jako kdyby mluvčí i adresát vždy představovali výjimečné jednotky dané sociálními souřadnicemi. Mezi těmito komunikačními jednotkami by měl být zachován vztah respektu, který je založen na sdělování rozdílností uložených v sociálních pozicích. Takový způsob řečového jednání vnáší do komunikace českým jazykem očekávanou normu – že tedy osobní prostor mluvčího ani osobní prostor adresáta nebudou narušeny. Očekávání noremního řečového chování pak vyvolává u mluvčích dojem, že jediné takto mohou splnit svůj komunikační záměr.

Český pragmalekt by se dal charakterizovat jako orientace na uznání individuality druhého; rovnostářství individualit je ovšem upozaděno, mluvčí spíše tíhnou k vyjadřování rozdílností. Ta ovšem není realizována v režimu INVOLVEMENT, ale v režimu INDEPENDENCIA, která vzniká tím, že se mluvčí při řečovém kontaktu vzájemně oddalují, udržují mezi sebou vzdálenost. V takovém způsobu chování vzniká pocit solidarity všech mluvčích jen velmi obtížně, a dále, mluvčí sebe sama nejsou schopni vnímat jako komunitu vykazující společenské sdílení emocí. Distribuce emocí je vůbec v českém prostoru považována cizinci až za patologickou: *především jsou to lidi, se kterými se musíte setkávat, aniž byste s nimi rozhovor vést chtěli – prodavačky, číšníci, učitelé, úředníci, zaměstnavatelé – to všechno jsou lidé, kteří v Čechách jednají tak, jako kdybyste se něčím prohřešil a jako kdybyste vy sám jim způsoboval problémy tím, že na ně vůbec mluvíte, že*

⁶⁸ Česká republika je někdy i přes svůj ekonomický růst a velmi nízkou zaměstnanost stále považována za levnou ekonomiku, kde je výše platů spíše nižší a rozdíly mezi nimi nejsou tak výrazné. Někdy se tomuto typu ekonomiky říká metaforicky „levná montovna“.

*po nich něco chcete, že jim vstupujete do jejich výsostného osobnostního pole; je obtížné něco získat, je obtížné i nabídnout; v tomto cizím prostoru mám někdy pocit, jako kdyby mluvit byl společenský prohrěšek.*⁶⁹

Abychom ale nekončili tuto kapitolu tak, že Čechům chybí lidství a pocit sounáležitosti, mají Češi dle cizinců pozitivní řečové vlastnosti: zejména se uvádí jejich smysl pro upřímnost mluvního aktu – sliby, nabídky, domluvy jsou myšleny upřímně; nejsou to plané sliby, pozvání je míněno jako skutečné pozvání, domluva platí a mluvčí ji uskutečňují tak, jak bylo smloueno: přijdou na smlouené místo včas. Všechno toto je pro Španěly pro změnu nepochopitelné a takový návyk je zase obtížné vypěstovat u nich.

13.2 Předpoklady řečových strategií

Ve sledovaných areálech předpokládáme, že se tedy bude jazykové chování mluvčích v rámci in-group skupiny se zřením k uplatnění prostředků řečové zdvořilosti podobat. Co očekáváme jako výrazně rozdílné, bude jejich síla vymezení se vůči out-group komunikantům, reprezentujícím Oni. Očekáváme, že v českém areálu je distribuce mluvčích mezi My a Oni více jazykově podtržena než v areálu španělském, kde se tato hranice mezi mluvčím z vlastní skupiny a mluvčím z cizí skupiny takto zřetelně neprojevuje. S tím opět souvisí i předpoklad, že řečová zdvořilost v češtině tenduje k udržování sociální distance, zatímco zdvořilost ve španělštině tuto distanci neutralizuje ve prospěch sociální blízkosti. A nejen to, užívání jazykových prostředků a jejich pragmatická analýza by snad mohly ukázat, že u vztahů mezi mluvčími v areálu českém bude dominovat kulturní rys respektu sociálních souřadnic, kdežto v areálu španělském to bude solidarita jako dominující rys španělské zdvořilosti.

Rozdíl mezi dvěma lingvistickými areály, dvěma kulturními etniky, dvěma pragmalingvistickými systémy, dvěma řečovými standardy chování, dvěma diskurzními vzorci v mluvených komunikátech dyadických, dvěma hodnotovými systémy můžeme rovněž předpokládat v následujících komunikačních a pragmaticky orientovaných principech:

1. Princip důvěry

Česká řečová zdvořilost bude dynamizovat vztah mezi komunikanty do té míry, aby mezi nimi zabezpečila rovnováhu, která bude vycházet z principu primární nedůvěry mezi komunikanty, z pocitu konfliktu, z potřeby se konfliktu vyhnout v každém případě. Španělská zdvořilost bude naproti tomu operovat s principem důvěry (*confianza*). S tím souvisí i apriorní komunikační nekonfliktnost ve španělském areálu.

2. Princip solidarity

Zdvořilé řečové chování v českém areálu bude akcentovat rezervovanost, personální odtaziťost. Mluvčí češtiny budou s partnerem v komunikační události solidární pouze do té

⁶⁹ Názor studentky ze Španělska, která přijela studovat na rok do České republiky prostřednictvím programu Erasmus. Výňatek ze slohové práce zaměřené na řečovou zdvořilost (překl. autora).

míry, které je vymezena vzájemnému respektu. Naproti tomu španělský mluvčí bude solidaritu dynamizovat ve prospěch vzájemného porozumění, lásky, sounáležitosti.

3. Princip sociální distance

Zdvořilé chování u českých mluvčích bude jednáním udržujícím sociální vzdálenost mezi komunikanty; mluvčí se budou snažit uplatnit řečovou zdvořilost normovaně tak, aby nepoškodili svůj společenský obraz ani společenský obraz (*face*) partnera v komunikační události. Český lingvistický areál bude vykazovat tendence potvrzovat sociální souřadnice komunikantů. Apriorní vztah mezi komunikanty bude distantní, řečová zdvořilost tuto distanci bude udržovat. Ve španělském areálu se bude řečová zdvořilost ubírat směrem sbližování komunikačních partnerů – sociální souřadnice budou nezřetelné, společenský obraz mluvčího ani adresáta nebude apriorně vystaven na statusu a distanci mezi statusy, nýbrž na blízkosti, která společenské souřadnice, tj. kvalitu komunikujících statusů zrušuje.

4. Princip vstřícnosti

Vstřícnost bude české zdvořilé chování pojímat jako udržení nekonfliktnosti komunikační situace, nepoškození tváře komunikantů, efektivní splnění komunikačních záměrů, eliminaci emočního hnutí, splnění požadovaného nebo nabízeného. Španělská zdvořilost bude vstřícnost chápat jako emočně komunikační rámec, dynamizující interakci s otevíráním osobního prostoru a četnými psychomotorickými prvky parajazykovými, se sbližováním podpořeném emočními projevy a projevy pochvaly.

5. Princip charakteru tváře

Česká řečová zdvořilost bude negativní ve většině případů; počítáme s výjimkou v určitém segmentu populace – u mladé generace mluvčích narozených po pádu železné opony, kteří v určitých situacích rezignují na aktivaci řečového zdvořilostního registru. Ve Španělsku bude řečová zdvořilost pozitivní, ve velmi výjimečných případech bude negativní, a to v určitém segmentu populace a v určitém situačním tvaru.

6. Princip přímosti

Jazykové prostředky české řečové zdvořilosti budou pragmatakticky mnohem méně přímé, než prostředky pragmataktické v řečové zdvořilosti španělské.

7. Princip klíče

Řečové chování českých mluvčích bude uplatňovat dogmatický řečový klíč, který neumožňuje mluvčím a adresátům volit ze škály prostředků. Půjde tedy spíše o udržení zdvořilostního ritu; rituálovost bude téměř absolutní. Španělská zdvořilostní norma bude nabízet mluvčím variantnost ve volbě formálních a neformálních jazykových prostředků. Španělé budou užívat nedogmatický solidaritní řečový klíč, což znamená, že nebudou volit hotové rituálové položky, neboť takové rituálové položky pro některé mluvní akty

neexistují; španělské řečové chování bude mít v některých mluvních aktech méně formálních stereotypů (formulí).

8. Princip společenské hodnoty

Společenskou hodnotou v českém prostředí bude formální zvládnutí dogmatického řečového klíče, tedy splnění očekávané sociální normy a adekvátní procesování zdvořilosti z hlediska strategického, tedy správné vyvážení ztráty na straně adresáta. V českém prostředí tedy půjde o určitý typ honorifikačního systému. Ve španělském prostředí bude společenskou hodnotou upuštění od formálních prostředků řečové zdvořilosti a zároveň tendování k emočně laděné interakční vlně odstraňující sociální rozdíly mezi komunikanty.

S tím souvisí i fakt, že mluvčí v českém areálu mají tendenci v řeči vyjadřovat se slušně, která spíše souvisí s vyspělostí, s věkovou vyzrálostí, s distingovaností. Ve Španělsku budou akcentovány všechny ty projevy, které spíše souvisejí s chováním mladé generace, která je nositelnou vzorce řečového chování.

9. Princip sociálních souřadnic

Mluvčí češtiny budou preferovat manipulaci se sociálními souřadnicemi komunikantů. Ty budou apriorně nastaveny jako vysoké, i když ve skutečnosti takové nejsou. Interakční komunikační výměna bude respektovat takový standard vzájemného respektu, který lze charakterizovat jako distingovanost. Španělský mluvčí nebude formálními prostředky své sociální souřadnice odkrývat, ani je nebude respektovat u svého adresáta. Budou irelevantní. Formálními prostředky bude reflektovat pouze určité společenské aspekty, jako např. věk partnera v komunikační události.

10. Princip sociální modality

Z hlediska sociální modality jako celku se bude české řečové chování odvíjet v určitém typu mluvních aktů od lingvistického pesimismu. Domníváme se, že současná společenská skutečnost může být charakterizována také jako lingvistický distantní egalitarismus. V některých situacích lze vyzorovat chování mluvčích, které by se dalo nazvat i řečovým konzervatismem. Je otázkou, jak se jednotlivé charakteristiky budou v našem výzkumu přelévat jedna ve druhou. Ve španělském společenském prostoru je sociální modalita charakteristická temperamentním optimismem. Řečový konservatismus je upozaděn, neboť je přítomen rys důvěry mezi komunikanty a konfliktnost situace nevzniká jako komunikačně-relační napětí, nýbrž jako idiosynkratický standard kultury. Z našeho výzkumu by měl vyplynout i španělský lingvistický proximální egalitarismus.

Tyto principy se stávají základními pragmatickými aspekty, které budeme v našem výzkumu sledovat. Následující tabulka shrne předpokládané pragmatické charakteristiky českého a španělského zdvořilostního řečového chování.

Tab. 11: Předpoklady rozdílnosti řečového chování

Sledované principy ve zdvořilostním interakčním modelu – hypotéza		
Český lingvistický areál	princip	Španělský lingvistický areál
[+] nedůvěra [+] apriorní konfliktnost	DŮVĚRA	[+] důvěra (confianza) [-] apriorní konfliktnost
[+] rezervovanost, nezávislost [+] sociální odtaznost [+] respekt	SOLIDARITA	[+] afiliace-involvement [+] láska, soc. přitažlivost [+] sounáležitost
[+] distance [+] ochrana tváře [+] potvrzení sociálních souřadnic	SOCIÁLNÍ DISTANCE	[+] proximita [-] ochrana tváře [-] potvrzení sociálních souřadnic
[+] udržení nekonfliktnosti [+] ochrana tváře [+] plnění komunikačního záměru	VSTŘÍCNOST	[-] udržení nekonfliktnosti [-] ochrana tváře [-] plnění komunikačního záměru
[+] negativní tvář	CHARAKTER TVÁŘE	[-] negativní tvář (= pozitivní tvář)
[-] přímot vyjadřování	PŘÍMOST	[+] přímot vyjadřování
[+] dogmatický	KLÍČ	[-] dogmatický (= + solidaritní)
[+] sociální norma [+] formalismus [+] strategie [+] vyvážení ztráty	SPOLEČENSKÁ HODNOTA	[-] sociální norma [-] formalismus [-] strategie [-] vyvážení ztráty
[+] manipulace [+] distingovanost	SOCIÁLNÍ SOUŘADNICE	[-] manipulace [-] distingovanost
[+] pesimismus [+] distantní egalitarismus [+] konreztivismus	SOCIÁLNÍ MODALITA	[+] optimismus [+] proximální egalitarismus [+] liberalismus

13.3 Dogmatický a solidaritní řečový klíč

Střední Evropu lze charakterizovat neutrálním stupněm temperamentu; oblast českého národního jazyka je ovlivněna germánským vlivem natolik, že řečová zdvořilost vyplývající z tohoto historického okolí bude vykazovat četné znaky germánské sociální modalit. Tu můžeme charakterizovat jako rezervovanou, vystavěnou na pravidlech, normách, na kodexech. Germánská sociální modalita je také založena na sankcích; nedodržení společenských norem je sankcionováno. Z toho vyplývá i fakt, že řečové normy chování budou spíše tendovat k apriorní nekonfliktnosti, budou primárně nastaveny jako nepřekročitelné. Nekonfliktnost je v nich ovšem pouze uměle udržována právě řečovou zdvořilostí; komunikační relace je totiž v češtině na konfliktnosti založena.

Ve smyslu Hymesova klíče (1974) hovoříme o dogmatickém řečovém klíči. Takový řečový klíč bude na jedné straně akcentovat nekonfliktnost pomocí udržení symetrického společenského vztahu mezi komunikanty. Na druhé straně ovšem tento symetrický vztah bude vystavěn na faktu, že každý z komunikantů bude náležet do jiné skupiny. Interakce v češtině se tedy odehrává v heterogenní komunikační relaci, kdy každý z participantů vnímá partnera v komunikační situaci jako reprezentanta skupiny Oni a nikoli skupiny My. Taková komunikační relace bude nejtypičtějším interakčním napětím v prostoru českého národního jazyka. Heterogenní napětí bude jen velmi těžce odstranitelné; dogmatická

řečová norma chování i rezervovaný temperament mluvčích nebudou moci apriorně nastavenou pragmatickou distanci nikterak zkrátit.

Orientace na adresáta bude závislá na akcentaci kooperačních maxim relevance a způsobu. Právě maxima způsobu bude řídit chování mluvčích; mluvní akty budou rituálové povahy, bude se jednat o prefabrikované zdvořilostní parceláty, v nichž bude zdvořilost kumulována v několika prostředcích najednou (negace, slovesná modalita, posun v osobě). Tyto prostředky se budou překrývat v rámci složité větné konstrukce. Jejich kumulace dá vzniknout značné nepřímosti ve vyjádření komunikační funkce výpovědi v určitém typu konverzační implikatury. Interpretace komunikační funkce bude zřejmá, bude zřejmý i stupeň rezervovanosti, distance či stupeň strategické náhrady ztráty na straně příjemce. Leechovy zdvořilostní maximy budou u mluvních aktů vysunuty směrem k prospěchu adresáta. Řečová zdvořilost bude minimalizovat ztrátu, a to dokonce i tehdy, bude-li i v rozporu s racionálností komunikačního záměru mluvčího.

Naopak oblast zapyrenejská bude akcentovat zcela odlišné typy chování, které budou v konfliktu s habituovanými zvyklostmi středoevropskými. Normou bude ustanovit mezi mluvčími apriorní pragmatickou blízkost; z této blízkosti bude pramenit tendence vnímat partnera v komunikační události jako jednoho z členů společné skupiny, tzn. ze skupiny *My*. Vzniká homogenní komunikační relace. Tento pocit sounáležitosti s mluvčím odstraňuje komunikační bariéry a mluvčí se neobávají invazivně vstoupit do osobního prostoru druhého. Stejně tak neutralizují sociální souřadnice své i svého komunikačního partnera.

Z hlediska uplatnění kooperačních maxim bude se ve španělském řečovém chování uplatňovat porušování maximy kvantity a relevance. Zdvořilostní maximy Leechovy nebudou vykazovat takový posun směrem k prospěchu adresáta jako v prostředí českém. Z hlediska Hymesova klíče (1974) se bude interakce odehrávat v klíči rozvolněném; komunikantům bude dána volba chování. Nazveme jej solidaritním řečovým klíčem. Užití formálních prostředků řečové zdvořilosti bude mít charakter spíše strategický. Španělštinou realizovaná vstřícnost bude odkrývat symetrii mezi komunikanty bez zjevného sociálního napětí v komunikační relaci.

14. kapitola

Řečová zdvořilost a funkce dominování

14.1 Hra s nenulovým součtem

Pokud by měla teoretická část předložené práce shrnout dosavadní teoretické poznání o řečové zdvořilosti v několika větech, byl by to fakt, že řečová zdvořilost je ústrojným způsobem fungující algoritmus, jenž dokáže přesně a dle jemu vlastních několika strategií stmelovat ty jedince, kteří se navzájem neznají. Řečová zdvořilost je pečlivě vytříbeným a vyváženým mechanismem, v němž se egoismus jedince přetaví do fiktivního altruismu, který se pak prodává na jazykovém trhu, jako kdyby se jednalo o objektivní skutečnost. Opak je ovšem pravdou, neboť u těch, kteří se neznají, je z biologické podstaty skutečný a primární pouze a jedině egoismus a tendence k nastolování nevyváženého stavu lidského světa. Řečová zdvořilost je tudíž sdílenou společenskou fikcí a jako *algoritmus zajišťuje, aby váš osud závisel na systému, a ne na omylných lidech, kteří právě zaujímají tu či onu pozici* (Harari, 2017: 162). Jde tedy o mechanismus kontrolní, který svým působením na společnost apriorně zamezuje komunikačním chybám v tom, aby vůbec byly způsobeny.

Shrneme-li řečovou zdvořilost jako svého druhu společenskou hru se dvěma hráči, pak musíme konstatovat, že se jedná o hru s nenulovým součtem, tj. jde o setkání dvou komunikujících entit, z nichž každá je výběrem svého strategického řečového (herního) jednání obohacena určitým typem zisku. Hovoříme zde o zisku společenském. Ten sice není objektivně materiálně měřitelný, nicméně oba komunikanti jej pociťují alespoň v rovině emoční. Navíc jeden z nich může pociťovat i zisk skutečně objektivně měřitelný, který byl vyměněn či vyobchodován za emoční zisk na straně komunikačního partnera. Potvrzení jeho místa ve společnosti je totiž pozitivním emočním ziskem, který člověku poskytuje pevné komunikační východisko pro následující komunikační události. Mluvčí i adresát se tak stávají nikoliv protihráči, nýbrž spoluhráči, neboť oba sledují společný cíl, i když jejich výplatní funkce představují odlišné typy osobního zisku (buď emoční – společenský, anebo materiální – předmětný/zážitkový).

Hra s nenulovým součtem je hrou společenskou, která je založena na faktu, že tu jde o hru kooperativní. Totiž oba spoluhráči se snaží prostřednictvím správně pragmaticky vyměřených mluvních aktů dosahovat účelu tím, že dodržují své závazky. Zde se mohou různé kultury či různá jazyková společenství odlišovat právě v onom dodržování (a také vymáhání) řečových závazků. Domníváme se, že český pragmatický návyk zde může být do určité míry v protistojné pozici vůči pragmatickému návyku španělsky mluvících, neboť závazek a jeho platnost, potažmo následné uskutečnění je v obou kulturách pociťován jinak. Všimněme si na příklad nesouladu v dodržování času ve španělské kultuře, což je právě jeden z mnoha předpokladů pro tvrzení, že řečový závazek může být v některých kulturách nesplněn, a to v určitých tématech téměř vždy (nepřesnost a nedochvilnost jsou pro španělsky mluvící kultury ukazatelem právě takového nedodržování řečového závazku). Záleží však na očekávání spoluhráčů, kteří pokud tuto strategii znají a očekávají ji, v rámci jazykového trhu jim nezpůsobuje žádné nebezpečí.

Řečová zdvořilost je zvláštním algoritmem, který se jeví rovněž jako hra hybridní. Mluvčí se jako spoluhráči jeví na první pohled jako mezi sebou spolupracující. Jak jsme již uvedli výše, jedná se o jakýsi mýtus, v nějž všichni členové etnolingvistického společenství věří jako v jediný možný způsob vedení konverzačních interakcí. Spolupráce je nicméně až sekundárním imaginárním řádem, který je nastaven právě proto, aby zastřel do značné míry nespolečenské hry. Vždyť skutečný, objektivně měřitelný zisk připadá pouze jedné straně. Znamená to, že na první pohled kooperativní hra řečové zdvořilosti v sobě ukrývá hru vzájemně protistojných hráčů, kteří se setkávají v konfliktu zájmů a chovají se navenek altruisticky pouze proto, aby zakryli svůj osobní egoismus. Toto zakrývání je společenskou normou.

K takové formě společenské hry užívají mluvčí omezeného množství jazykových prostředků, které z hlediska teorie her fungují jako dané strategie, tedy soubor možností, jež jsou mluvčímu k dispozici pro řešení interakční situace. Z hlediska teorie her tento soubor strategií vymezuje tzv. prostor strategií, který je vnímán jako neměnná danost; pragmatika řečového habitu neumožňuje mluvčímu v průběhu života nabývání nových jazykových prostředků, nýbrž mu pouze umožňuje jejich stále efektivnější výběr a kombinaci v návaznosti na řečové jednání adresáta. Mluvčí tak dociluje své řečové hodnoty tím, jak se zvyšuje jeho konverzační zkušenost a její úspěšnost.

Hovoříme o strategické řečové dominanci, která utváří jedinečný obraz světa mluvčích, kteří společně utvářejí v hranicích etnolingvistického areálu spolupracující „mužstvo spoluhráčů“, z nichž každý sleduje své individuální cíle, a to pouze tak, aby byl zajištěn prospěch celku. V tom, domníváme se, tkví i určitá životní moudrost, která je se schopností vyhodnocovat situace přímo úměrná počtu prožitých komunikačních událostí a též schopnosti interpretovat jejich výsledky. Pokud jsme hovořili o návyku, tak i řečové jednání je do značné míry přijato jako součást idiolektu, jímž se mluvčí vyhraňuje vůči ostatním členům společnosti a nabývá tím svou osobnostní charakteristiku; nevyčleňuje se ovšem idiosynkraticky ze společenství.

Prostorem strategií tedy není nic jiného než zdvořilostní registr, který se vyplňuje pragmaticky funkčním lexikem a pragmaticky funkční gramatikou čili pragmatikou. Zde se konečně můžeme dotknout tohoto termínu jako nezbytného pro zkoumání jazyků a společenství, která je užívají, neboť studium jazyka by mělo vystoupit z hranic struktury logiky forem a nastoupit spíše cestu zkoumání logiky řečových situací na jazykových trzích. Jazykové trhy totiž slučují navzájem ty mluvčí, kteří mají stejně vymezen prostor strategií se shodnou strategickou řečovou výbavou. Takto lze definovat mluvčí, kteří spadají do stejného etnolingvistického areálu, ať už je jejich národnost jakákoliv. Nejde přeci o zápis v občanském průkazu, ale především o sdílení shodných prvků jednání, které se uplatňují v řečové hře. Jedině takto mohu jako mluvčí pociťovat svého partnera v komunikační události jako skutečného partnera, nikoliv jako protivníka.

Mluvčí jednoho jazykového společenství se navzájem považují za spoluhráče jediné celospolečenské řečové hry. Z toho vyplývá i nutnost, že jeden mluvčí považuje druhého (i třetího) mluvčího za racionálního hráče. V teorii her je racionálně uvažujícímu hráči přiděleno pojmenování inteligentní hráč. Intelligence a racionalita se ovšem v prostředí jazykového společenství nemohou krýt, neboť ve hře v užším smyslu slova (tj. při hře jako typu zábavy) je prostor desky stolu či herního pole pro hráče vjemově zaznamenanatelný či alespoň prostorově uchopitelný. V takovém prostoru se pak uplatní nejsnáze ten nejinteligentnější hráč, pokud jde o hru založenou na strategiích, nikoli pouze na náhodě. Naopak řečová hra daná jedním jazykem se rozehrává v daleko větším prostoru, který nemá

mluvčí/hráč ve svém zorném poli: mluvčí neví, se kterými spoluhráči se setká. Ví ale, že budou spadat oba do stejného jazykového společenství. Proto zde hovoříme spíše o racionálním hráči, který si prostřednictvím víry v imaginární řád v rámci hranic dokáže představit, jak by řečovou hru v podobě setkání tváří v tvář mohl uskutečnit i s těmi, které nezná, ale o kterých ví, že sdílejí stejný prostor herních (řečových) strategií. Jedině prostřednictvím víry v tento imaginární herní řád mohou mluvčí dosahovat výsledků, kvůli kterým do konverzačních událostí vstupují. Jsou jimi komunikační cíle, které definuje pragmatická lingvistika, a zisk, který definuje teorie jazykového trhu. Teprve pak lze soubor strategií používat tak, aby mluvčí maximalizoval hodnotu své výplatní funkce neboli vytvářel zisk.

Ziskovost zdvořilého řečového chování se tedy distribuuje po obou stranách hracího pole. Řečová hra je pak do značné míry závislá na strategickém jednání obou zúčastněných aktérů. Jestliže jsou oba vybaveni stejným návykem, tj. čerpají ze stejného prostoru řečových strategií, je pak i výsledná platba pro oba mnohem předvídatelnější. Z hlediska jazykového trhu se jedná o jakýsi typ svobodného užívání strategií za účelem směny; z hlediska politického jde vlastně o typ hierarchického uspořádání společnosti. Navíc tato předvídatelnost výsledku směny reprezentuje mnohem větší komunikační, potažmo společenské bezpečí zajišťující trvání společenského konstruktu. Co by se ovšem stalo při setkání cizinců s různě definovanými prostory strategií, které jsou různým způsobem vyplněny? Lze zde hovořit o hře s nenulovým součtem? Pokud se takto setkají dva komunikanti, kteří pocházejí z různých kultur, z nichž každá se řídí řečovou hrou s nenulovým součtem, pak je i možnost jejich vzájemného porozumění mnohem větší, než když se spolu setkají hráč hry s návykem vytvářet nenulový součet s hráčem hry, který je navyklý na hru se součtem nulovým. Prostory strategií jsou pak zcela nesourodé, a výsledkem není jen zisk na straně jednoho hráče, nýbrž především ztráta emočního zisku, který byl jednou stranou kulturně očekáván. To může vyvolávat nepřátelství a dojmy kontrakulturní.

Řečová zdvořilost jako přístup jednoho mluvčího k druhému, kteří oba sdílejí představu o světě ovládaném imaginárním řádem, je úplným popisem jak hrát hru s nenulovým součtem. Jiné hry vedou, dle našeho mínění, ke hře se součtem nulovým, kde je jeden hráč vítězem a druhý poraženým. Výhodou mluvčích v západním světě je tedy vstupovat pouze do takových řečových her, které jim zajistí alespoň emocionální zisk. Tím sice nebudou uspokojeny jejich fyzické potřeby, ale může být alespoň zabezpečen jejich emocionální zisk prostřednictvím potvrzení jejich sociálních souřadnic, což mluvčím dodá na pocitu společenského bezpečí.

Jazykové prostředky nabývají kromě komunikační funkce také funkce bezpečnostní, která vychází z předpokladu, že řeč je společenská hra, která je vlastní lidskému světu. Způsob herních strategií utváří národnostní a národní celky prostřednictvím homogenního herního řečového řádu, který jejich členové sdílejí jako danost, a tím pádem jej považují za spolehlivý řád, který jim život usnadňuje. Hodnota jazykových prostředků jako ukazatelů je měřena prostřednictvím účinku, který mají na ostatní uživatele stejného dorozumívacího kódu (ale řekněme raději společenského imaginárního řádu) zabezpečujícího zisk pro všechny.

14.2 Nezdvořilost

Řečová zdvořilost je tedy společenskou hrou v normálním tvaru, kdy všichni hráči znají své strategie a kdy v rámci společenství jsou na tom někteří lépe pouze pro vyšší efektivnost jejich užití vůči efektivnosti užití strategií u jejich partnerů v komunikační události. Všichni pak čerpají ze hry s nenulovým součtem, neboť jsou schopni se smířit s tím, že i nemateriální zisk je pozitivní výplatní funkcí.

S tím souvisí i to, čemu jsme se v našem teoretickém bádání nemohli věnovat, ale k čemu jsme nutně museli dospět jako k hraničnímu setkání dvou společensko-řečových fenoménů. Na samém konci teoretického hledání definice řečové zdvořilosti jsme dospěli do situace, kde se zřetelně dotýkáme fenoménu lidské nezdvořilosti. Tu definujeme jako postavení dvou komunikantů, kteří vystupují jako skuteční řečoví protihráči, resp. jeden z nich způsobí, že se apriorně spolupracující komunikující složky postaví do nespolečenské pozice. Nezdvořák sice hraje celospolečenskou hru v rámci etnolingvistického areálu, ale nezajímá ho fakt, že je potřeba řečovou hru ukončit s nenulovým součtem. Ba právě naopak – zajímá ho řečová hra se součtem nulovým, kde se partner v komunikační události stává protihráčem a kde jsou egoismus a osobní zisk mluvčího otevřeně deklarovány jako primární princip interakce tváří v tvář.

Společenské mechanismy udržující soudržnost společenství zde selhávají pouze proto, že nejsou mluvčím považovány za hodnotné; dle mluvčího-nezdvořáka hodnoty nelze přidělovat ostatním, nýbrž pouze jednajícímu subjektu, tedy jemu samotnému. Nezdvořile jednající subjekt je v teorii her považován za neinteligentního hráče, tedy za projev Přírody⁷⁰. Nezdvořilost se nedá předvídat, jde o náhodný mechanismus, jenž tu a tam rozkolísá ustálenou sociální hru tím, že nechá do lidského společenského chování prostoupit biologický pud, což samozřejmě různou měrou naruší rovnováhu zisku inteligentně vybavených hráčů, tedy mluvčích určitého jazyka, kteří jej užívají jako svou mateřskou řeč s funkcí bezpečnostního agentu, na který se mohou vždy spolehnout.

⁷⁰

V teorii her se záměrně užívá jako termín s velkým P.

15. kapitola

Sociální indexace

15.1 Pragmatická kookurence

Pro potřeby komparace řečového chování je potřeba ustanovit typ klíče, kterým se interakce uskutečňuje. V průběhu interakční události komunikanti stojící tváří v tvář aktivizují tři typy prostředků, které jsou dominantní (z hlediska distribuce zdvořilostních hodnot) od počátku interakčního kontaktu až po jeho ukončení. Výše jsme uvedli, že se jedná o indexy, pokud jde o prostředky, které přímo něčemu referují, mají trvalou referenční platnost, nejsou přepínány mezi referenty. K pragmatické funkci indexů se budou řadit všechny jazykové prostředky, které budou odkrývat adresáta a vztah, který k němu zaujímá mluvčí. Nazvěme tento typ sociálního sdělování sociální indexací, která se realizuje prostřednictvím

- 1) pozdravu (na počátku i na konci interakce),
- 2) pronominálního oslovení,
- 3) nominálního oslovení.

Tyto tři skupiny jazykových prostředků vysílají do interakčního prostoru informaci o sociální hodnotě jednotlivých aktérů. Řečové prostředky jsou potvrzením sociální hodnoty jednotlivých komunikantů na jedné straně, a také ukazatelem sociální hodnoty jejich interakčního vztahu (např. pro zúčastněného pozorovatele na straně druhé).

Nejprve jde o osu sociální vzdálenosti, kterou užití jednotlivých pragmemů nastoluje. Tato sociální vzdálenost je buď výsledkem přirozenosti vzájemného vztahu komunikantů, anebo je přirozenost manipulována tak, aby byla v konkrétních komunikačních kontextech splněna očekávaná norma. Na druhém místě se jedná o osu pozitivní a negativní tváře adresáta; jazykové prostředky totiž mohou adresátovu tvář podporovat, anebo nikoliv.

Výše jsme uvedli, že některé pragmemy slouží jako parametrický ukazatel výskytu jiných pragmemů. Dohromady utvářejí sociálně-integritní pragmemický svazek. Sociální hodnota komunikantů je tak do řečové výměny integrována

- a) na jejím počátku prostřednictvím kontaktního prostředku – pozdravem;
- b) v průběhu interakce nominálním oslovením a podporována slovesnou osobou;
- c) v závěru interakce je sociální hodnota komunikantů opět uznána typem rozloučení.

Hovoříme o tzv. pragmatické kookurenci či o souvýskytu pragmatických prostředků v komunikační události.

Všechny tři skupiny pragmemů utvářejí svazek, který určuje sociální hodnotu komunikanta. Tato hodnota je řečově vysílána mluvčím a adresát ji akceptuje, pokud se kryje s jeho expektací. Pokud je adresátova expektace jiná, mělo by docházet k vyjednávání o typu sociální hodnoty jednoho, anebo obou partnerů. Pragmémický svazek tedy určuje sociální souřadnice adresáta vůči sociálním souřadnicím mluvčího.

15.2 Sociální integrita komunikantů

Pragmémický svazek podává základní informace o adresátovi: jeho identitu prostřednictvím jména, příjmení, přezdívk; jeho společenskou identitu profesní prostřednictvím titulu, anebo jiného oslovoovacího prostředku vyjadřujícího profesní zařazení; jeho identitu gendrovou prostřednictvím jmenného rodu; sociální vzdálenost, kterou mu mluvčí vytyčuje prostřednictvím prostředků transponované slovesné osoby; typ emočního vztahu prostřednictvím pozdravu (rozloučení). Všechny tyto hodnoty utvářejí dohromady sociální integritu adresáta. V takovém případě hovoříme o sociálně-integritním souboru jazykových prostředků, který se přibližuje idealizovanému kognitivnímu modelu. Navíc, a to považujeme za podstatné, se tu jedná o svazek pragmemů svou povahou kategorizační, čímž se přibližují k stereotypům (Vaňková in NESČ: 1759).

Domníváme se, že sociálně-integritní pragmémický svazek utváří základní zdvořilostní klíč (Hymes, 1974), kterým se interakce „odemyká“, uskutečňuje a „zamyká“.

Při komparativním pohledu na řečové chování etnik vyvstává otázka, jak silně jsou jednotlivé sociálně-integritní segmenty mezi sebou provázány, jak silný je tedy jejich parametrický vztah. Ukažme si modelový příklad:

Situace I.

A: *Dobrý den, paní profesorko.*

B: *Dobrý den, co mi nesete, Andreo?*

A: *Já jsem se chtěla omluvit, že dnes nebudu moct přijít na seminář.*

B: *Máte možnost využít dvou absencí. Nic se neděje, jen bude potřeba, abyste mi do příštího týdne odevzdala vypracované zadání úkolu.*

A: *Ano, počítám s tím. Děkuji, na shledanou.*

B: *Na shledanou.*

Situace II.

A: *Buenas tardes, Fátima.*

B: *Hola, Patricia, hija, ¿Cómo estás?*

A: *Es que vengo a pedirte disculpas ya que no podré participar en la clase de la tarde.*

B: *No te preocupes, puedes faltar dos veces, o sea, no hay problema ninguno con que faltes hoy. Sólo me tendrás que mandar la tarea, es decir, hasta la semana que viene.*

A: *Sí, bueno, la haré, cuento con ello. Bueno, me voy, hasta luego.*

B: *Adiós.*

Situace I: Interakce je otevřena pozdravem, který ukazuje na distantní vztah mezi komunikanty; distance je podpořena typem nominálního oslovení, které specifikuje

společenskou roli (*profesorko*), a také gendrový status (*paní*). Navíc, volba slovesné osoby u obou komunikantů je rovněž distantní, neboť vychází z vykání. Studentka se obrací na svou profesorku s prosbou, která je pragmaticky vyrovnána, neboť generuje zisk na straně mluvčího (studentky) (*Chtěla jsem se omluvit*). Interakce je uzavřena formálním rozloučením. Soubor těchto jazykových prostředků je pragmemickým svazkem, v němž je vztah mezi jednotlivými segmenty velmi úzký, jeden z nich vyvolává druhý. Tento typ konverzace je typický pro češtinu tam, kde mezi komunikanty existuje alespoň jeden z následujících faktorů: [-] předchozí známost, [+] hierarchická příslušnost, [+] rozdíl ve společenském statusu, [+] respekt, [+] rozdíl věku. Sociálně-integritní svazek pragmemů v češtině je tedy spíše závazným způsobem kódování relevantních pragmatických faktorů a takový vztah je udržován v průběhu celé komunikační události. Pro češtinu je tedy ustanoven sociálně-integritní svazek stereotypů.

Situace II: Interakce je otevřena pozdravem časovým, který do konverzace vnáší charakter zdvořilostní hodnoty, neboť je vlastně fosilizovaným přáním. Na první pohled naznačuje pozdrav spíše formální vztah mezi komunikanty, tak jako bychom u vztahu učitel a studenta očekávali. Výrazy užití profesorkou ovšem naznačují stylizaci spíše do vztahu intimity (*hija*). Co se jeví jako případné, je charakterizovat vztah mezi komunikanty jako solidaritu, která omezuje rozdílnosti (profesní, věkové, statutární, hierarchické ad.). Ty jsou totiž typické pro češtinu, ve španělštině jsou relevantní pouze při přepínání mezi *tú* a *usted* (viz níže). I akt zisku na straně studentky není tak pragmaticky vyrovnán, jako je tomu v češtině. Jedná se o invazivní mluvní akt, kterým mluvčí pouze oznamuje fakt, že něco vykoná dle jemu příhodných podmínek. Nedochází zde k užití neutralizace zisku pomocí modálního slovesa v matriční větě, ani zmírnění pomocí časového posunu (**Quería pedir disculpas*). Vyrovnání zisku by se takto uskutečnilo v situaci zcela jiné, odpovídala by spíše skutečné omluvě za něco, co znamenalo ztrátu na straně adresáta (*Quería pedir disculpas, lo hice sin querer, no me di cuenta de que el vaso estaba tan cerca de mí*). Studentka profesorce tyká, což není v souladu s pozdravem *buenas tardes*, který naznačuje distantní vztah. Rovněž typ rozloučení je spíše neformální, užívá výplňkového výrazu (*bueno*), studentka nepoděkuje za vstřícnost. Považuje jednání profesorky za neztrátové.

Jazykové prostředky ve španělštině tedy ukazují spíše na neexistenci sociálně integritního svazku. V našem modelovém příkladu jsme uvedli, jak může či nemusí být sociální hodnota adresáta integrována do makroaktu. Samozřejmě, že do konverzace mohou pronikat různé typy mezilidských vztahů, takže náš modelový příklad není dogmatem, které má obecnou platnost, nicméně ukazuje, že integrování i neintegrování sociální hodnoty adresáta do makroaktu je možné. Řečově je tak vztah dynamizován v průběhu dialogu a může se tak do něj promítnout celá řada různých vztahových aspektů. U španělštiny se domníváme, že jde spíše o sociálně-integritní svazek prototypů (na rozdíl od češtiny, kde svazek vyplňují stereotypy).

15.3 Pozdrav jako sociální index

Pozdrav je konvenční expresivní mluvní akt, který je obvykle doprovázen dalšími mimojazykovými signálními prostředky, především gestikou. Definice pozdravu vychází z předpokladu, že jeho základní funkcí je prolomit ticho a spustit řečový kontakt mezi komunikujícími složkami. Pozdrav reflektuje interpersonální vztah mezi mluvčím a adresátem, jímž je podoba pozdravu podmíněna; v některých kulturách je faktor předchozí

známosti podstatným rysem pro výběr ze škály pozdravových formulí či sekvencí, v kulturách jiných je tento rys irelevantní. Pozdravům je též připisována rituálnost, se kterou se neustále opakují v celém entolingvistickém areálu, a jejich ustálenost v čase, což naznačuje vysokou míru symboličnosti.

Pozdrav je idiosynkratický jazykový prostředek a je vlastní všem kulturám. O univerzálnosti pozdravu jako mluvního aktu potřebného pro nastolení řečového kontaktu svědčí i fakt, že ve všech kulturách je podstatným prohřeškem proti normě nepozdravit. V sociální psychologii se hovoří o tzv. přístupových rituálech nebo též o potkávacích řádech. Jejich základní funkcí bychom mohli též rozumět upoutání pozornosti či predisponovat adresáta k obsahu následného diskurzu (srov. Spitzer, 1989). V každém případě se ovšem jedná o zvukový signál rozpoznání adresáta.

Formy pozdravů jsou značnou měrou petrifikovány, tj. jsou to stereotypní formule, které ztratily svůj původní sémantický význam a jsou nositeli pouze informace o vztahu mezi mluvčím a adresátem; fungují tedy po výtce jako pragmémy. Sociokulturní podmínky různých komunikačních systémů zapříčinily různou míru petrifikace; některé kultury užívají pozdravů jako čistých stereotypních formulí, neobsahujících emocionální složku – naopak existují kultury, kde je emotivnost pozdravu základním předpokladem noremního řečového chování (srov. Beinhauer, 1968). Některé pragmatické systémy tedy preferují pozdrav jako čistou kontaktní formu, která sice udává vztah mezi mluvčím a adresátem, nicméně tento vztah je pouhým formálním ztvárněním interpersonální relace, v níž se bude nadcházející řečový kontakt odehrávat; veškerá výměna je tak započata formulí, jež nedisponuje emotivní složkou, čímž je značně ovlivněna i emotivnost celé následující komunikační události. Naopak existují kultury, kde je pozdravová formule nositelnou emočního náboje či *emočního výlevu* (García Wiedemann, Moya Corral, 1994: 400), který pragmaticky determinuje vztah mezi mluvčími, a navíc dotuje komunikační události emotivností.

S emotivností souvisí i vzájemné uznání komunikantů vycházející z deference; pozdrav *jako ilokuční akt vyjadřuje v širším smyslu slova deferenci (opak indiferece) vůči druhé osobě* (Lenarduzzi, 1991: 192). Tímto emočním nábojem pozdravů odhalují další sémantické hladiny, jichž pozdravy mohou nabývat – překvapení, radost, respekt atd., jejichž přítomnost v pozdravové formuli je způsobena celou sérií sociolingvistických faktorů. Pozdrav lze shrnout pod tři aspekty:

- 1) *pozdrav slouží k otevření komunikačního kanálu; funguje jako signál k upozornění adresáta a jako signál výzvy k účasti na komunikaci;*
- 2) *pozdrav může přispět k odstranění potenciálního sociálního napětí, způsobeného tím, že by se dvě osoby potkaly bez jakékoliv slovní výměny; v tomto případě je pozdrav výjimečným mluvním aktem pro nastolení fatické komunikace;*
- 3) *v souladu se svou formou slouží pozdrav pro ustanovení nebo potvrzení konkrétního interakčního vztahu definovaného sociální pozicí, stupněm intimity nebo afektivity (srov. Haverkate, 1994: 84-85, překlad autora).*

Někdy jsou pozdravy hodnoceny jako semiinteraktivní syntaktické jednotky, které *vyzývají k interakci, ale interakce je buď automatizovaná a silně sociálně normovaná, nebo je omezována, popř. znemožňována strukturou komunikační situace* (Mluvnice češtiny III, 1988: 441). Výměna pozdravů má povahu rituálu; jedná se totiž o fosilizované výměny dvoučlenné, které signalizují povahu dosavadního vztahu mezi komunikanty.

Z hlediska sémantické původnosti se zmiňují různé typy pozdravů. Jsou jimi především otázky po zdraví nebo momentálním psychickém stavu adresáta, které vystupují jako mluvní akty expresivní. Problematická mezikulturně je pak ovšem odpověď na takto fosilizovanou otázku; zdali ji podat či nikoliv, a pokud ano, tak jakou formou a s jakou sémantikou. Jiný typ sémantické původnosti spočívá v mluvních aktech přání, která se automatizovala, stala se konvenčními přáními užívanými na počátku interakční situace. Sémantika přání se postupně neutralizovala a vznikla tak fosilizovaná přání, *jejichž výpovědní funkce je prakticky táž. Rozdíl je ovšem v odpovědi. Jestliže posluchač neopětuje pozdrav ' (Přeji vám) dobrý den ' použitím týchž slov, popř. užitím výpovědi typu 'Vám také', 'I vám', pak na přání reaguje poděkováním: Děkuji* (Mluvnice češtiny, 1988: 85).

Pozdrav je sledován konverzační analýzou, která vychází z výměny replik v dialogu. Pozdravové systémy indoevropských jazyků jsou si velmi podobné tím, jak jsou stabilní ve své rituálové podobě (Hirschová, 2006: 176). I v těchto poměrně stabilních systémech ovšem dochází k narušení této stability prostřednictvím aktualizace pozdravových formulí či jejich archaizace. Mluvní jsou sociální potřebou tlačeni k vytváření aktualizovaných pozdravů; děje se to především v segmentu mladých mluvčích, kteří užívají aktualizace jako jednoho z projevů individuality a partikularity, a tím zavádějí do jazykového úzu ve své sociální skupině inovační pozdravové prvky. Druhým procesem je archaizace pozdravu, přesněji řečeno aktualizace archaického prostředku, jehož se již systémově neužívá: i v tomto případě se jedná vždy o příznakové řečové jednání a do značné míry takto formulované pozdravy nabývají ironické kvality (*Má úcta/Služebník/Poklona/Servidor* atp.).

Pozdrav je prvotním signálem, že došlo k otevření interakční události, a je tak prvním segmentem globální organizace dialogu. Párová sekvence na počátku dialogu může nabývat i nepozdravových forem, např. zavoláním, které již spadá do nominálního typu oslovení.

15.4 Nominální oslovení jako sociální index

Nominální oslovení se nazývá také vokativem, který je v češtině i ve španělštině postojovým pádem, kterým se zcela jasně determinuje vztah mezi komunikanty; jedná se o vyhraněné komunikační funkci (Čermák a Zavadil, 2010: 170). Oslovení je nejméně gramatikalizováno, využívá prostředků různorodých, které distribuují hodnoty komunikantů prostřednictvím důrazu na některé adresátovy vlastnosti či různou měrou modifikují úřední jméno a příjmení, čímž se různými způsoby vyjadřuje afektivita nominálního oslovení. Sociální indexace tedy probíhá na základě toho, zda je typ oslovení přijatelný pro adresáta.

15.5 Pronominální oslovení jako sociální index

Do sociální indexace spadají zájmena, která utvářejí opozice (*ty – vy/tú – usted*) nebo celé opoziční svazky (čes. *ty – vy – on*), a která mluvčí volí za účelem vyjádření vztahu k adresátovi. Sociální indexace pomocí zájmen odpovídá různým řečovým režimům označovaných v indoevropských jazycích jako sociální kódování T-V (čes. *tykání – vykání*, špan. *tuteo – ustedeo/tratamiento de usted*). Z hlediska prvotního, obecně platného rozboru

tohoto typu řečového chování je potřeba zmínit práci Browna a Gilmana (1960). Autoři uvádějí, že řečové chování vnášející zdvořilostní hodnoty se děje především na dvou osách:

- a) na ose moci (*eje de poder*)
- b) na ose solidarity (*eje de solidaridad*).

Osa moci distribuuje zájmena mezi mluvčího a adresáta asymetrickým způsobem, kdy jeden komunikant se obrací na druhého prostřednictvím zájmena *vy/usted*, zatímco druhý komunikant reaguje na prvního prostřednictvím zájmena *ty/tú*. Tato asymetrie je obecně způsobena dominancí (nebo mocí v užším smyslu) a statusem vycházejícím z aspektů fungujících jako pragmatické činitele. Jsou jimi věk, příslušnost do primární skupiny (In-group oslovování), příslušnost do sekundární skupiny (Out-group oslovování) a celková sociální situace. Osa moci je dynamizována vertikálně a vstupují do ní sociální rozdíly meziskupinové, které se někdy označují jako sociálně-stratifikační.

Osa solidarity pak vede komunikanty k užití recipročního oslovení, ať už se jedná o reciproční *ty/tú* nebo o reciproční *vy/usted*. Reciprocita se děje na úrovni horizontální a dochází ke vzniku vztahové relace mezi mluvčími, která zahrnuje dva typy solidarity:

- a) solidaritu formální (*usted – usted*)
- b) solidaritu neformální (*tú – tú*).

Užívání zájmen jako prostředků sociální indexace je výsledkem vývoje společnosti, její současné konfigurace vycházející ze společenských změn, ku kterým došlo v Evropě. Prvotní systémy oslovování vycházely především z asymetrických vztahů tak, jak byla moc distribuována do středověké společnosti. Ve středověku bylo oslovení druhé osoby (tj. gramatická druhá osoba) stojící výše na společenském žebříčku realizováno formami, které spíše odpovídaly oslovování jmennému (*výsosti, veličenstvo / merced, alteza, señoría*). Svou sémantikou naznačovala tato jména nejvyšší společenské postavení.

Ruku v ruce s tímto oslovením bylo potřeba systém ještě dále dynamizovat, neboť postupně docházelo k redistribuci moci do většího počtu společenských tříd, kdy se mluvčí postavení výše stávali zároveň podřízenými vůči těm, kteří stáli v ještě vyšších společenských vrstvách. Systém nominálního oslovení tak musel vstřebat další aspekty, které byly realizovány horizontálním a vertikálním směrem. Horizontální směr, kam spadali všichni ti, kteří utvářeli středověkou představu In-group komunikantů (např. dvořané) uplatňovali posesiva druhé osoby (*Tvoje milost, Tu merced / Vuestra merced*). Vertikální směr pak užíval zájmena třetí osoby (*Jeho milost / Su merced*). Z hlediska gramatikalizace tak vzniká v indoevropských jazycích onikání pro oslovení druhé osoby výše postavené a onikání vůči osobám výše postaveným. Z hlediska pragmatického tedy mluvčí nabývali dojmu, že oslovovaný adresát v sobě zahrnuje dvě personality – osobu fyzickou (druhá osoba) a osobu abstraktní, která je rozhovoru přítomna (třetí osoba). Abstraktní osoba nebyla ničím jiným než společenským statusem, který byl v oslovování považován za dominantní. Z této diferenciací pak vznikají typické vykací systémy, které jsou založeny na onikání a onikání a jsou v indoevropských jazycích přítomny dodnes (španělština, němčina).

V průběhu 19. století došlo ještě k dalším podstatným změnám v paradigmatu oslovování, a to na úrovni In-group, především v rámci rodiny. Rodinní příslušníci nukleární rodiny (otec, matka, potomci) také vykazovali v oslovování asymetrii. Potomci

se obraceli na rodiče s vyjádřením respektu, a to prostřednictvím onikání s neetymologickou konkordancí (*tatínek přišli*) či s konkordancí etymologickou (*Mándeme, padre*).

V rámci out-group pak docházelo k redistribuci respektu. Respekt prvního typu měl dynamizovat sociální vzdálenost mezi komunikanty, z nichž oba patřili do jiné sociální třídy. Takové řečové chování lze zaznamenat např. mezi sloužícím a továrníkem:

Sloužící: Chtěla by paní ještě něčím posloužit?

Paní domu: Šla sem, Dorka, a odnesla špinavé nádobí do kuchyně.⁷¹

Z této sekvence lze pozorovat onkání, které mezi mluvčími naznačuje sociální vzdálenost. Mluvčí se na adresáta obrací tak, jako kdyby se jednalo o někoho třetího.

Existuje i druhý typ respektu, který vykazovali In-group komunikanti:

Soused 1: Jakpak se vám daří, pane sousede? Jestlipak jste už řádně zaměstnán?

Soused 2: Co vám budu povídat, sousede, však víte, jak se dnes s chudobnejma zachází.⁷²

Druhý rozhovor vyjadřuje respekt proximální, tedy takový, který naznačuje vzdálenost mezi komunikanty, nikoliv však napříč společenskou třídou. Mluvčí se tak obrací na adresáta tak, jako kdyby adresátů bylo více.

Indoevropské jazyky různě distribuovaly v průběhu vývoje tyto typy společenského řečového jednání. Po druhé světové válce se oslovovací systémy zjednodušily, především vznikem evropského sociálního egalitarismu, který vycházel z ekonomického úspěchu evropských národních států, čímž se sociální stratifikace zjednodušila nebo rozplynula. Navíc, ve východní Evropě dochází vlivem levicově orientovaných režimů k potírání společenských rozdílů a byla pocíťována silná tendence vymazávat tyto rozdílnosti i z řečového chování. Každopádně si je potřeba uvědomit, že se vyjadřování respektu vůči druhým osobám ustálilo do dvou základních systémů: systém onkání/onikání (španělština, němčina) a systém vykání (čeština).

Změna kódování $T \rightarrow V$, anebo opačně $V \rightarrow T$ rovněž neznamenají totéž: *změna solidaritního zájmena na zájmeno vyjadřující vzdálenost ukazuje na interakci charakterizovanou antagonismem, zatímco změna opačná znamená, že komunikanti tíhnou k vyjádření vzájemné solidarity* (Haverkate, 1994: 215).

⁷¹ Autorův příklad, více o onkání viz *Nový Encyklopedický slovník češtiny*, elektronická i tištěná verze.

⁷² Autorův příklad; více o oslovovacích systémech *Nový encyklopedický slovník češtiny*, elektronická i tištěná verze.

16. kapitola

Český sociálně-integritní svazek stereotypů

16.1 Pozdrav jako stereotyp

V této kapitole se pokusíme analyzovat pozdravy v českém prostředí z hlediska jejich sociální funkce, a především z hlediska jejich fungování jako pragmemických jednotek řečového kontaktu. O českém pozdravu se hovoří jako o propozičním nebo polypropozičním monosubjektovém frazému (Čermák, in NESČ: 1433-1434), který je utvářen několika segmenty lexikálními či kolokačními. K takovým frazémům se řadí i jiné mluvní akty, např. poděkování a jiné kontaktní prostředky.

Nechceme zde vyjmenovat všechny typy jazykových prostředků češtiny, neboť předpokládáme, že čtenář této práce svůj pragmatický návyk a jeho specifika dokáže postřehnout. Chceme spíše uvést sociální situaci, kterou integritní jazykové stereotypy mezi komunikanty nastavují.

Starý systém českých pozdravů počítal s protikladem formálnosti a neformálnosti a v kombinaci se zájmeným oslovením docházelo k různé hierarchizaci vztahu mezi komunikanty. Tato hierarchizace vycházela z potřeby odhalovat sociální vztahy fungující v mnohem více hierarchizované společnosti (vykání, onkání a onikání). Po nástupu totalitního režimu byl tento hierarchizovaný systém potlačen – ruku v ruce s potlačením hierarchizace společnosti a nástupu sociálního egalitarismu. Vznikl nový pozdravový systém, který nastoloval normativně a politickým tlakem shůry zjednodušený systém pozdravů, které byly buď neutrální, anebo potlačovaly emoční a stratifikační distinktivní rysy. Pozdravy v době nesvobody fungovaly v českém prostředí jako instituce; mohli bychom říci i jako totální instituce, neboť byly vyžadovány politicky a jejich eliminace či nahrazení jinými pozdravy mohla vést k sankcím, které byly pro uživatele jazyka mnohdy likvidační (*Práci čest / Čest!* atp.) Uplatněním takových pozdravů dával mluvčí najevo svou absolutní či pouze formální loajalitu se soudobým politickým režimem, kde se práce (spíše jako pojem než samotná realita) stala součástí centra ideologie. Všichni mluvčí v takto přednastaveném systému, nepřírozeně preferujícím určité rysy a vylučujícím pozdravy vycházející z přirozené společenské skutečnosti, byli ovládáni tzv. ideologickým komplexem, přes nějž musela být celá komunikativní událost vždy přefiltrována (Macura, 1992: 78). V neformálních situacích se však i takové užívání ideologicky orientovaných pozdravů považovalo za problematické, neboť vyvolávalo u příjemců společenské závazky, které u mnohých musely být na oko přijaty.

Současný český systém pozdravů je velmi redukován. Vykazuje stabilitu v distribuci sociální blízkosti a sociální vzdálenosti. Vyhodnocené pozdravové výrazy jednoznačně odkazují na existenci primární pragmatické dichotomie: in-group pozdravy a out-group pozdravy.

In-group pozdravy (*Ahoj; Čau; Nazdar; Hello*) jsou užity pouze v takové situaci, kdy jsou oba participanté členy jedné sociální skupiny. Skupinová příslušnost automaticky modeluje dialogickou osu jako sociální blízkost. Sociální blízkost zapříčiňuje, že oba mluvčí otevírají interakci tváří v tvář pozdravovou sekvencí solidaritní. Solidaritní pozdravový výraz se pak stává parametrem pro volbu dalších pragmaticky-axiologických

jazykových prostředků. Hodnota, která je užitím pozdravu vysílána, je solidarita. Ta je pak v následné interakci dále udržována prostředky sociální indexace distribuujícími do interakce solidaritu (tykání, oslovení křestními jmény či přezdívkami).

Solidaritními pozdravy se kontaktují komunikanti, u kterých je splněna podmínka předchozí známosti. V českém prostředí je totiž solidaritní pozdrav pragmaticky příznakový. Jeho užití totiž musí vycházet z vyjednávání, tzn. že jeho oboustranné užití vychází ze vzájemné dohody mezi komunikanty. Tato dohoda pragmaticky ustavuje komunikační klíč, který zahrnuje i další solidaritní jazykové prostředky, které tak utvářejí tzv. solidaritní svazek.

Předchozí známost je imanentně dána pouze ve dvou typech skupiny: v rodině a v dětských kolektivech. V takovém prostředí užití solidaritního pozdravu ovšem není součástí vyjednávání, nýbrž je projevem biologicko-fyzické blízkosti všech členů založené na emotivním vztahu. Rovněž v dětských skupinách je solidaritní pozdrav automatickým, neboť zde není potřeba naznačovat sociální vzdálenost mezi komunikanty. S tím je propojena i další sociální distribuce solidaritního pozdravu, a to do školních skupin. Ve školním prostředí (základním, středním i vysokoškolském) se vztahy mezi komunikanty udržují v solidaritě. Spolužáci vytvářejí komunitu, a to i v době, kdy jsou již plnoletí. Do prostředí vysoké školy vcházejí automaticky z prostředí středního a přinášejí si s sebou svůj pragmatický návyk. Užití automatizovaného, tedy nevyjednáváného solidaritního pozdravu je rovněž projevem přátelství, které je rovněž chápáno jako in-group interakce.

Sociální blízkost v jiných typech interakcí je pak způsobena zkrácením sociální vzdálenosti mezi mluvčími, ke které dojde vzájemnou dohodou. Tato dohoda má formu performativního mluvnického aktu „budeme si tykat“. Jde o rituálovou formuli, kdy dojde k přeregistrování pragmatické perspektivy. Mluvčí i adresát opouštějí primární, nepříznakové způsoby vedení konverzace tváří v tvář: pragmémy distantní se přepínají na pragmémy solidaritní. Podmínky, které musí být splněny pro takové přepnutí, jsou:

- 1) předchozí známost,
- 2) vize budoucího interakčního kontaktu.

Další aspekty, které podporují takové přepnutí, jsou:

- 1) četnost předcházejícího kontaktu,
- 2) potenciální nekonfliktnost vzájemného kontaktu.

Respondenti uváděli, že přepnutí z distantního do solidaritního klíče s sebou nese další podmínky, které je potřeba plnit, neboť jsou součástí české intersubjektivní normy: především se jednalo o to, že takový pragmatický shift navrhuje žena, anebo osoba starší či společensky výše postavená. Přepnutí tedy není pouze otázkou vyjednávání, nýbrž především otázkou nabídky. Možnost vyjádřit nabídku je v českém prostředí distribuována nerovnoměrně a je tedy otázkou, zdali se u českých mluvčích nejedná též o určité mocenské uvalení distribuovat do společnosti tzv. dogmatický solidaritní klíč. Druhým problematickým aspektem je reakce na nabídku: je prakticky nemožné nabídku k solidaritnímu klíči nepřijmout; mluvčí by jejím nepřijetím vstoupil na pole konfliktnosti. Nepřijetí nabídky by bylo aktem ohrožujícím pozitivní tvář adresáta.

Solidaritní pozdravová formule je nepřenositelná do situace, kdy mluvčí a adresát spadají do jiné sociální skupiny, tj. kdy je mezi nimi sociální vzdálenost. Ta je dána

především předcházející neznámostí nebo hierarchickou rozdílností. Hovoříme o tzv. distantních pozdravech (*Dobrý den; Dobré odpoledne; Dobrý večer*). Jejich užití v jazyce signalizuje, že vztah mezi komunikujícími složkami je emočně neutrální. Emoční neutrálnost je patrná i z velmi redukovaného množství distantních pozdravových formulí, které prostupují v absolutní kontaktní stereotyp. Distantní pozdravy formalizují a dodávají kontaktní výpovědi uzuální a očekávaný, tj. zdvořilostní nebo i předepisovaný charakter. Míra platnosti je absolutní a porušení očekávaného úzu je sociálně sankcionováno.

České pozdravy jsou zatíženy pragmatickou jednoznačností a stávají se jednotkami jazykového obrazu světa v pojetí Bartmiňského (2007, 2009, 2016). Přibližují se tak ideálnímu kognitivnímu modelu. Všechny tři pozdravy spadají pod stejnou kongnitivně-lingvisticky pojatou kategorii, v tomto případě označující vzdálenost dvou komunikujících složek. Užití pozdravu tedy jednoznačně předurčuje celý další průběh komunikační události, tj. je určen zdvořilostní kód, do něhož bude celá událost ustavena (s distantním typem pozdravu přichází i distantní typ pronominálního oslovení, které vede k užití distantní slovesné osoby atp.). Pozdravový výraz tedy parametricky nastavuje pragmatický typ interakce. Hodnota, kterou parametricky udává, je sociálně distantní, tedy hodnotící či sociálně-integrativní.

16.2 Český negativní sociální zoom

V této části bychom chtěli ukázat, jak se prostřednictvím sociálně-integrativního svazku dosahuje negativního sociálního zoomu, který považujeme za charakteristiku v českém interakčním kontaktu tváří v tvář. Prvním aspektem, který ukazuje na tendenci vzdalovat mluvčího od adresáta (popř. nepřibližovat jednoho k druhému), je kategorizační lpění na vykání v prostoru veřejném. K vykání přistupují mluvčí češtiny pouze v situaci, kdy je není splněna podmínka předchozí známosti, či kdy je mezi mluvčími jednoznačně patrná rozdílná sociální příslušnost každého z nich, a to i tehdy, když by oba spadali do shodné sociální třídy. Jinými slovy, vykání je přítomné tam, kde se komunikanti nemohou opřít o emoční hodnoty vycházející z jejich vzájemného vztahu. Jistě si dokážeme povšimnout, že vykání je mnohdy typické i tam, kde se lidé znají, např. na pracovišti si ne se všemi tykáme, a udržujeme tak vztahy na dálku, zajišťujeme si odstup, který považujeme za případný. Sociální přiblížení se u českých mluvčích neděje pouze na základě předchozí známosti. Je zde přítomen též zvláštní kulturní jev, který lze považovat za projev národní identity, a tím je opět zásluhovost. Vykání vůči osobě je dáno buď věkem, nebo respektem vůči sociální pozici adresáta. Navíc uvádějí někteří respondenti, že tykání s člověkem je pak zavazující. Mohlo by to tedy znamenat, že si Češi spíše nepřejí navazovat sociální blízkost, neboť by pro ně mohla znamenat eventuální ztrátu? Na tuto otázku nedokážeme odpovědět na základě měření či interpretace kazuistik – domníváme se ovšem, že určité typické české kulturní projevy interakční sociální vzdálenosti, tj. nechuti se v afiliaci a vcítění se přiblížit druhému, platí z popudu určité kulturní společenské otažitosti.

V českém prostředí jsou ovšem pozorovány projevy, které ukazují přinejmenším na dvě zvláštnosti. První je situace, v níž mluvčí, kteří patří do stejné věkové skupiny, si při prvním setkání přesto tykají. Jde o rozhovory na ulici, kdy se jeden mluvčí na druhého obrací s žádostí o pomoc. Nekvapil a Neústupný (2005: 251) uvádějí, že *bychom měli věřit trendu ověřenému v studii Jurmanové (2001); užívání [zájmena ty] se rozšířilo a je možné, že dnes zahrnuje všechny první kontakty mezi mladými mluvčími, ať už je jejich pohlaví*

jakékoliv (překlad autora).⁷³ Hovoříme o takovém řečovém chování mladých lidí, kteří se při prvním setkání obrazejí jeden na druhého prostřednictvím recipročního tykání. A právě tady lze spatřovat tendence k pronikání afiliace do českého sociálního zoomu:

A: Ahoj, hele, nevěděl bys o nějakým dobrým hambáči, kde se tu dá koupit?

B: Jasně, tady hned kousek za rohem je hladový vokno.

A: Tak díky, čau.

*B: Tak jo, měj se.*⁷⁴

Afiliace a vcítění se probíhá vlivem tíhnutí obou komunikantů k navazování solidarity, ke sdílení věkové skupiny, ke zrušení zásluhovosti, k vyjádření respektu vzájemným přiblížením. Pro komunikanty je tato řečová situace bezpečná, jedná se o pozitivní sociální zoom, který se přibližuje situaci v evropské španělštině. Podobná je situace v případě, kdy se mluvčí setkávají tváří v tvář v situaci, která je předurčuje k tomu, že budou komunikovat v tzv. komunitě (seznámení proběhne v komunitě lidí, kteří se navzájem přátelí/znají či spolupracují). V rámci komunity dochází k afiliaci buď automaticky, anebo se mluvčí k afiliaci zavazují vyjednáváním: *Nemohli bychom si tykat?* Všimněme si ovšem, že i tady je tato výzva realizována nepřímým mluvčím aktem, jako kdyby se jednalo o ztrátu. Ve španělštině by k takto formulované výzvě nedošlo: jednak tykání není potřeba vyjednávat, a pokud ano, tak je reakce jednoho z mluvčích spíše výrazem překvapení: *Y, ¿por qué me tratas de usted? / Y, ¿este usted es necesario? / ¡No me trates de usted!*).

Druhou situací je nerekiproční tykání. Jedná se o především o dva tři typy situací. Jako první jde o tzv. školní dialog vedený mezi učitelem a žákem. Zatímco se studenti/žáci obrazejí na učitele prostřednictvím vykání, mladí učitelé svým žákům (i ve středním stupni vzdělávání velmi často) tykají. Z perspektivy žáka/studenta se jedná o projev zásluhovosti, z pozice učitele se jedná o tendenci nastolovat spíše solidaritní kontext, ve kterém jde o určitý typ profesní afiliace, jde o vyjádření určité blízkosti, kterou vyjadřuje učitel svému žákovi, aby mu dal najevo své porozumění.⁷⁵ V některých středních školách se pak tradičně udržuje vykání i vůči studentům, což je též projevem zásluhovosti. Tato zásluhovost je ovšem jiného typu, spadá spíše do oblasti honorifikačních postojů: vyžralý a zkušený učitel vyjadřuje úctu vůči svému studentovi, naznačuje reciproční vztah, vztah symetrický. Učitel má od žáka odstup, čímž vzrůstá u studenta dojem zvýšení vlastní sociální pozice. Vyjádření respektu vůči studentovi je rovněž tahem strategickým ze strany učitele – eliminuje tak hypotetickou závazanost, která by ho mohla přivést do konfliktu zájmů. Učitel tak stojí mimo, neprobíhá emoční rezonance se studentem a učitelovo rozhodování je pak od emočního náboje oprostěno, což je jednou ze zásad pedagogického působení (haló efekt, pygmalion efekt). Ať už je řečový kontakt mezi učitelem a žáky/studenty reciproční či nikoliv, vždy se jedná o bezpečnou komunikační situaci, která zajišťuje komunikační bezpečí.

⁷³ *Should we believe the trend discernible in Jurman's study, the practice has further extended and possibly now includes all first-time encounters between all youngspeakers, irrespective of gender.*

⁷⁴ Příklad autora.

⁷⁵ Mladí učitelé na střední škole pocítují soudržnost generační, a tedy svým žákům spíše tykají; postupem času se jejich návyk proměňuje ve vykání, což znamená, že se posunuli věkově do jiné strukturální společenské kategorie, že jejich vztah k mladým je spíše problematizován nesouladem a neporozuměním než shodou a celkovou zkušenostní diferenciací, odstupem.

Jinak je ale vnímána situace, kdy jsou mluvčí mladší generace vystaveni ohrožení své sociální pozice. Myslíme tím typ situace, kdy se na příslušníka mladé generace obrací mluvčí z generace starší. Starší mluvčí se obracejí na mladé komunikanty prostřednictvím tykání. Mladí mluvčí si ovšem nemohou dovolit z hlediska věkového rozdílu se na starší tykáním obracet a jsou nuceni zůstat u vykání. Děje se to především tam, kde je věkový rozdíl markantní. Jak uvádí Nekvapil a Neústupný (2005: 257) *mnozí mluvčí odmítají nadužívání zájmena ty ze strany starších či výše postavených mluvčích, kteří se k nim obracejí prostřednictvím tykání nebo kteří chybují v užívání nepřímosti či dalších zdvořilostních strategií* (překlad autora).⁷⁶

Třetí situací je tendence užívat tykání vůči komunikantu, který vykazuje cizost. Cizostí míníme především cizost kulturní, národnostní, jazykovou, etnickou. Velmi častou situací je, když v rámci obchodního rozhovoru mluvčí češtiny užije tykání vůči prodejci jiné národnosti než české (např. vietnamské): *Ještě mi podej ty červený startky. / Můžeš mi vrátit dvě padesátky? / Máš ještě chleba?* atp.). Reciprocita není nastolena, protože prodejce buď reaguje tak, jak má, tedy prostřednictvím vykání (což také zákazník očekává jako jediné přijatelné), nebo se užití pronominálního oslovení vyhne. Každopádně se jedná o projev dehonestujícího útoku na cizost, jelikož tento aspekt je pro český prostor charakteristický – cizost je symptomem nebezpečí, nejistoty, nepochopení či nedorozumění a je takto řečovým chováním některých mluvčích distribuována do řečové výměny jako projev výrazného despektu vůči nerodilým mluvčím, zejména tam, kde se v interakci potkávají klient a zákazník. Klient má totiž dojem, že si může dovolit neodůvodnit své chování právě proto, že role zákazníka vůči roli prodávajícího znamená určitý typ mocenského uvalení. Do značné míry to lze považovat za projev rasismu, neboť k prodejci českého původu, který na tržišti prodává zeleninu, by takto stejný český mluvčí nevystupoval.

Výraznou stránkou českého negativního sociálního zoomu je normativní způsob jmenného oslovení. Domníváme se, že v českém interakčním chování tváří v tvář dominuje jako zásadní filtr sociální pozice adresáta. Tu je potřeba exteriorizovat prostřednictvím sociálně signovaných znaků, a to zejména vůči statusu mluvčího v širším smyslu slova (pohlaví, etnická příslušnost, národnost, věk) a vůči charakteristikám pozičním/stratifikačním/hierarchickým (nadřízenost, podřízenost). Každý mluvčí nabývá tolika statutárních a pozičních souřadnic, v kolika komunikativních situacích se nachází. Z hlediska bezpečnosti hovoříme o tzv. očekávání sociálních rolí (ředitel banky si udržuje sociální roli ředitele pouze do té míry, pokud se pohybuje v prostředí, kde je tato sociální pozice relevantní; v jiných typech situací, např. při nákupu jízdenky v tramvaji u řidiče, tuto svou sociální roli ztrácí, neboť v konkrétních řečových situacích se význam obrací; nyní je to řidič, který má nad ředitelem mocenské uvalení).

Do diskuse přispívají také Berger (2002) a Kněřová (1995), kteří uvádějí, že nejtypičtějšími formami, jak Češi nastolují distantní charakter komunikační události, jsou prototypizovaná oslovení dvěma základovými syntagmaty:

A) pane/paní + titul

B) pane/paní + příjmení

⁷⁶ *Many speakers detest the abuse of power of seniors and superiors who adress the with „ty“ or fail to use indirectness or other politeness strategies.*

Uvádějí se i další formy, které z původní distribuce vycházejí (např. pane/paní + křestní jméno). Výzkumy Kněřové (1995) rovněž potvrzují fakt, že u Čechů lze pozorovat tendenci téměř v 84 procentech k distančnímu charakteru interakce v situaci, kdy žádali někoho neznámého o časový údaj. Výzkum odkryl zajímavou charakteristiku: *formy zájmenného oslovení se neřídí skutečným věkem neznámého komunikačního partnera, ale věkem předpokládaným, „subjektivním“, tj. tím, který adresátovi promluvy připisujeme* (Kněřová, 1995: 42-43).

16.3 Společenské titulování

Český integritní svazek rovněž ukazuje, že si mluvčí mohou vybírat ze škály různých evaluací co do vztahu mezi mluvčím a adresátem. Jak jsme již uvedli, centrálními nominálními osloveními v češtině jsou

- i) jména, se kterými se propojuje tykání
- ii) struktura *pane/paní/slečno* + jméno, se kterou se propojuje vykání
- iii) struktura *pane/paní/slečno* + příjmení, se kterou se propojuje vykání

Vykání se rovněž uskutečňuje tam, kde jsou součástí oslovení pojmenování skutečného sociálního statusu adresáta. V češtině je takové umístění adresáta ve společenském žebříčku jednou ze základních charakteristik řečové interakce. Nazvěme tento způsob vytváření přesně daných sociálních souřadnic jako společenské titulování. Společenské titulování je v češtině vždy propojeno s vykáním. Jedná se o způsob interakce, která odkazuje na kulturu vzájemného vzdalování; mluvčí vyjadřuje souřadnice adresáta tak, jako kdyby jim chtěl vyjádřit respekt, jako kdyby pro něj samotného byly nedosažitelné, jako kdyby se jednalo o mluvčího, kterému je potřeba přiznat zásluhy a tyto zásluhy jazykově ztvárňovat prostřednictvím několika způsobů:

Na jedné straně jde o oslovování *kolego / kolegyně* (*pane kolego / paní kolegyně*), které může odkazovat na dvě úrovně vztahů mezi komunikanty. Prvním vztahem by byl vztah sociálně symetrický (např. dva učitelé, kteří se neznají, se potkají ve zkušební komisi). Symetričnost vztahu je dána jejich profesním zařazením, které je jim oběma známo, popř. funkcí, která jim byla dočasně přidělena, prostředím, kde se interakce uskutečňuje atp. Jelikož se mluvčí navzájem neznají, udržují mezi sebou sociální vzdálenost prostřednictvím vykání, a to i přesto, že se vzájemně oslovují výrazem *kolego/kolegyně*, který svou sémantikou odkazuje spíše na afiliaci, tedy na sdílení určité sociální role. Relevantní je ovšem v těchto situacích udržovat distanci a mluvčí tak neupřednostňuje sociální afiliaci, což považujeme opět za charakteristický rys české řečové interakce.

Na straně druhé se společenské titulování uskutečňuje v situaci autonomie. Mluvčí vyjadřuje respekt vůči sociálním souřadnicím druhého. Takové jazykové prostředky se sdružují do několika skupiny:

- a) tituly ve vlastním slova smyslu neboli akademické tituly a hodnosti (*pane doktore, pane profesore, pane inženýre, pane magistře* atp.)
- b) tituly profesní (*pane profesore, pane učiteli, paní sekretářko, paní uklízečko, pane průvodčí*)

- c) tituly vojenských hodností (*pane poručíku/poručíku, pane kapitáne/kapitáne*) – zde se oslovení *pane/paní* vypouští v případě, kdy je reakcí na rozkaz (*Ano, kapitáne x Přeji vám dobrý večer, pane kapitáne*)
- d) tituly politických funkcí (*pane poslanče, paní senátorko, pane předsedo, pane tajemníku, paní starostko*).

Řečová zdvořilost v tomto typu je v češtině velmi výrazná. Nejedná se zde pouze o možnost, nýbrž jde o společenskou řečovou nutnost, kterou je potřeba ctít všude tam, kde se oba komunikanti potkávají na veřejnosti, ale také tam, kde mezi nimi nevzniká blízký vztah. Společenské titulování v češtině je jevem, o kterém se domníváme, že je pozůstatkem způsobů vedení komunikace z rakousko-uherského aparátu a jsou důležitými charakteristikami vlastními české kultuře (Kněřová, 1995: 38). Rovněž je podstatným rysem, že se jedná o struktury binární (*paní profesorko*), v menší míře pak se třemi členy (*paní profesorko Nováková*). Binární struktury jsou součástí běžně mluveného jazyka, struktury s vyšším počtem členů spadají spíše do jazyka velmi formálního a spíše do norem, která chápeme jako pravidla společenského / diplomatického protokolu. Kněřová ve svém výzkumu rovněž uvedla (1995), že 68 % mluvčích používá tento typ společenského titulování, které je vzhledem k idiosynkrazii české řečové interakce vnímáno zejména z hlediska jižních národů jako absolutně nelogické. Jako příklad uvádíme text blogu jednoho Španěla, který se v rámci pobytu v České republice setkal se tímto typem udržování vzájemných vztahů mezi mluvčími, a byl tímto středoevropským kulturním rysem zcela šokován:

En los tratamientos se cruzan lo lingüístico y lo cultural. Una parte está encalada en la gramática, por ejemplo la existencia (o inexistencia) de pronombre de respeto y de confianza. Otra parte tiene que ver con convenciones sociales y culturales que varían, incluso para una misma lengua, son tres dimensiones: el tiempo, el espacio y los grupos sociales.

Cuando viajamos por el mundo, esas diferencias enseguida nos llaman la atención. Cualquiera que haya estado en Alemania o en Francia se habrá dado cuenta de que se utiliza mucho más el „usted“. Y no solo eso. En Alemania grados académicos como el de doctor gozan de un prestigio que lleva a que, por ejemplo, Lufthansa o Deutsche Bahn den la opción de incluir la abreviatura Dr. delante del nombre en los billetes que se expiden (imagínense adónde nos mandarían en Iberia o Renfe si le fuéramos con esas).

Pero dentro de los países de habla alemana también hay diferencias. En Austria hay una mayor formalidad que se refleja, por ejemplo, en el uso más frecuente de los títulos académicos en la vida diaria. No es raro que la gente ponga en el buzón, o en la puerta de casa que es ingeniero o licenciado: Ing. Baumann, Mag. Bohmer. Esto es algo que comparten lo austríacos y checos que hablan lenguas diferentes, pero formaron parte del Imperio Austro-Húngaro.

Nunca se me olvidará la boda de mis amigos Martina y Boris. Ella era austríaca y él, alemán. Se conocieron en la República Checa y se casaron al poco tiempo en un pueblecito de los Alpes austríacos. A la boda acudieron alemanes, austríacos, checos y este español que escribe. Pues bien, la primera vez que el alcalde se dirigió a los novios durante la ceremonia lo hizo así: „Estimada Licenciada en Artes Muller, estimado Licenciado en Filosofía Schmidt...“ A mí aquello me pareció un poco ceremonioso, pero bueno, ya se sabe cómo son estos centroeuropeos... Si la cosa hubiera quedado ahí, tampoco hubiera pasado

*nada. Lo que ocurre es que cada vez que el alcalde los nombraba lo hacía en el título completo. Al cabo de un rato, yo procuraba disimular, a los alemanes se les escapaba la risita, y los austriacos y checos seguían como si tal cosa. Ya hacía el final los alemanes tronchaban de risa, los austriacos y checos los miraban con cara de pocos amigos y yo pensaba: „eso lo tengo que contar en casa“.*⁷⁷

16.4 Známost a neznámost

Výše jsme uvedli, jak je podstatná sociální pozice adresáta, ke kterému se čeští mluvčí obrazení. Pokud je sociální pozice jasná, je potřeba ji vyjadřovat, nicméně existují dva typy situací, kdy je sociální souřadnice irelevantní. V takovém případě nastupuje známost adresáta jako primární pragmatický filtr.

V českém prostředí je známost adresáta významným filtrem, přes který se všechna řečová interakce musí profiltrovat. Ti, kteří se znají, vykazují vzájemný vztah [+] familiárnost, [+] důvěra, [+] sociální blízkost/shoda. Jedná se o vztahy rodinné, partnerské a přátelské, jež jsou vyjadřovány explicitně právě užitím emočních oslovení. Mezi ně se v češtině řadí především užití samostatného křestního jména (*Jarmilo / Ivo / Jani / Hanko*), ale také užití deminutiv (*holčičko, miláčku, broučku*) či jinak expresivně zabarvených oslovení (*princezno, královno*). Do této skupiny řadíme i ta oslovení, která jsou užívána mezi přáteli ve skupině (*ženská, chlape, člověče*).

Pokud se ovšem mluvčí neznají a neznají tedy ani sociální pozici druhého, pak se na něj obrazení tak, že vyhodnocují z kontextu věk mluvčího.

Věk se stává základním předpokladem pro správně řečové jednání. Obrací-li se starší člověk na mladšího, obvykle ho osloví *chlapče / chlapečku / holčičko / slečno* (pokud jde o děti či adolescenty), anebo *mladý pane / mladá paní / slečno*, pokud se jedná o člověka již dospělého. U dětí si starší dovoluji použít tykání, u adolescentů a u dospělých je již mluvčí nucen přistoupit k vykání. Ukazuje se, že v češtině je řídící právě starší věk, tj. tomu, kdo je již dospělý, je potřeba za vyspělost vyjadřovat zásluhy, a není tedy možno neznámému člověku, se kterým nedojde k uzavření dohody o tykání, začít tykat automaticky. Český kulturní prostor, jak se zdá, má jako příznakovou sociální formu oslovení právě vykání, nikoliv tykání. Tykání je výrazem dohody, není tedy primární.

K tomu ještě dodáváme, že oslovení *paní* a *slečno* se v češtině řídí striktními pravidly, která vycházejí z protikladu občanského stavu svobodná – vdaná. Nicméně k tomu uvádí Špaček (2010: 39), že oslovení *slečno* si ponecháváme jen pro velmi mladé dívky, obsluhující personál anebo pro ty ženy, které si ho vyžádají. Má-li slečna dítě, stává se automaticky paní, protože je matkou, a ta požívá ve společnosti větší vážnosti. Devatenáctiletého mladého muže neoslovíme *chlapče*, ale *pane*. Zde se dostáváme do ostrého protikladu s tím, jak jsou vnímány lexémy *señor / señora / señorita / chico / chica* Čechy, kteří studují španělštinu jako cizí jazyk, a jak je pak nesprávně pragmaticky používají, neboť vycházejí z jejich české zkušenosti.

⁷⁷

<http://blog.lengua-e.com/2007/el-tuteo-y-los-tratamientos>

17. kapitola

Španělský sociálně integritní svazek prototypů

17.1 Pozdravové výrazy, formule a sekvence

V evropské španělštině jsme se zabývali typy pozdravových formulí, které jsou dnes běžně užívány napříč všemi kategoriemi mluvčích. Kontaktní prostředky mají různou pragmatickou hodnotu vycházející z původního sémantického zatížení pozdravových mluvnických aktů. Jedná se především o tyto kategorie:

- A) otázky po zdraví (*¿Qué tal, ¿Cómo estás?*)
- B) otázky po aktivitě adresáta (*¿Qué haces?, ¿Cómo te va?, ¿Cómo vas?, ¿Cómo andas? ¿Qué me dices?, ¿Qué es de tu vida?, ¿Qué hay de tu vida?; ¿Qué hay?, ¿Qué pasa?, ¿Qué te cuentas?*)
- C) fossilizovaná přání či aluze na počasí (*Buenos días. Buenas tardes. Buenas noches.*)
- D) aluze na dobu, po kterou se komunikanti neviděli (*¡Tanto tiempo!, ¡Cuánto tiempo sin verte!*).

Pozdravy z těchto čtyř základních skupin figurují téměř vždy v kombinaci s primárním kontaktním prostředkem, který považujeme v prsou evropské španělštiny za dominující. Jedná se o původně zvolací částici *hola*, která se stává základním univerzálním prostředkem španělského pozdravu. Tato pozdravová částice se v řečovém chování španělských mluvčích orientuje dvěma směry:

1. je užita v kombinaci s dalším či dalšími pozdravovými prostředky spadajícími do jedné ze čtyř kategorií, které jsme uvedli shora (*Hola, ¿qué tal?*);
2. anebo je doprovázena nominálním oslovovacím prostředkem (*Hola, chicos; Hola, papá*).

Výraz *hola* se stává primárním, sociální deixí nezatíženým elementem, který je kombinovatelný s druhým členem, který již sociální deixi vykazuje. Částice *hola* tedy není nositelkou sociální hodnoty sama o sobě, a tedy nemůže být pragmatickým ekvivalentem pro český pozdrav *ahoj*, jak se občas tvrdí. Rovněž nebývá časté, aby se tato částice vyskytovala samostatně, neboť by takto formulovaný pozdrav postrádal na sociální hodnotě. A ten, jak jsme uvedli výše, by měl vždy reflektovat vztah mezi komunikanty. Jedná se tedy o čistě kontaktní prostředek, nebo též pozdrav v pravém smyslu slova, pokud ho definujeme jako gramatikalizovanou jednotku řeči čili větný kondenzátor.

Pokud jsme se dotázali rodilých mluvčích, kdy lze tohoto pozdravu užít v osamoceně podobě, nedokázali se mluvčí k této otázce vyjádřit. Prosté *hola* jim připadalo prakticky nepoužitelné. Je pravda, že v empirickém pozorování španělských mluvčích jsme ovšem tento typ oslovení pozorovali velmi často: jednalo se o takové komunikační situace, kdy se tímto pozdravem prolomilo ticho; ovšem ze strany mluvčího k další verbální výměně nedošlo. Mohlo by se zdát, že se tedy nejedná o skutečnou pozdravovou formuli, nýbrž že jde spíše o zvolací částici, za kterou se teprve skutečný pozdrav uskuteční. Ten je již

nositelem sociální hodnoty, neboť v rámci jeho struktury se lze dopídit vztahu mezi komunikanty. Tento vztah se reflektuje především v užití slovesné osoby, která odkrývá podstatu vztahu prostřednictvím pronominálního oslovení, a oslovením jmenným, jehož hodnota vychází ze sémantiky výrazu (*Hola, guapa / Hola, ¿puedo ayudarle en algo?*). Navíc pozdrav se slovesným elementem se svou sémantikou přibližuje k otázce po stavu adresáta (*Hola, ¿qué tal andas?*), čímž se vzájemný vztah mezi komunikujícími složkami stává zřetelnějším.

Částicí *hola* se podrobně zabýval Searle (1980), dle něhož se jedná o jedinečnou charakteristiku španělského řečového chování, které nemá v indoevropských jazycích obdoby a jejíž užívání se řídí několika charakteristikami:

- a) porozumět výrazu *hola* znamená chápat jeho pragmatický význam;
- b) jeho význam je určen sémantickými pravidly, které vycházejí z podmínek pro jeho užití a z jeho smyslu;
- c) smyslem výrazu *hola* je, že adresát dostane informaci o tom, že byl pozdraven; že rozpozná záměr mluvčího pozdravit; a že toto rozpoznání se děje na základě přístupnosti výrazu *hola* pro oba komunikanty;
- d) adresát zná hodnotu výrazu a zná rovněž podmínky, za kterých byl uskutečněn.

17.2 Španělský pozitivní sociální zoom

Ke kombinatorice španělského pozdravu je důležité připomenout, že kombinace pozdravů se neděje pouze s univerzálním výrazem *hola*, nýbrž že se do kombinační polohy dostávají i výrazy jiné, sociálně indexované. Sledováním těchto kombinačních pozic lze dospět k univerzální rovnici, která indexuje jednotlivé výrazy stupněm. Nejčastěji dochází ke kombinaci těchto výrazů:

HOLA (1) – QUE HAY (2) – QUE TAL (3) – COMO ESTAS (4),

z nichž každému je přiřazena kombinatorická hodnota. Jedná se o jakýsi pragmatický index. Pravidlo pro pozdravovou formuli je dáno postupným zvyšováním indexu: *Hola, ¿qué hay? / Qué tal, ¿cómo estás? / Hola, ¿cómo estás?* atp.

Postupné navyšování indexu se někdy označuje jako proces progresivního přibližování nebo též sociální zoom (Wiedemann – Moya Corral, 1994: 408). Tento sociální zoom je přibližováním od obecně platného ke konkrétnímu a postupně vkládá do pozdravové sekvence emoční náboj. S tím je spojeno i to, že jednotlivé segmenty v pozdravové sekvenci se ustavují dle stejného pořádku od sémanticky nejvíce vyprázdněného k sémanticky plnovýznamovému. Navíc je tento striktní pořádek elementů ustaven tak, že čím je vyšší počet jednotlivých elementů v pozdravové sekvenci, tím je vyšší pravděpodobnost navázání dalšího konverzačního kontaktu. Posledním pravidlem, které ze striktního pořádku automaticky vychází, je stupeň gramatikalizace, který je nejpatrnější v elementech s nízkým indexem, nejméně jsou pak gramatikalizovány elementy s indexem vysokým.

Situace je jednoznačná do té míry, že se mohou kombinovat elementy stojící na obou extrémech s jedním ze středových elementů. Zvláštní však zůstává kombinace elementů středních v pozici zachovávající indexové navyšování *¿Qué hay? – Qué tal*. Tuto kombinaci neuvedl žádný z dotazovaných respondentů, pokud měl přemýšlet o všech možných

kombinacích. Zeptali-li jsme se konkrétně na tuto kombinaci, čímž došlo k určitému typu pragmatického primování, považovali ji respondenti za možnou, ale považovali tuto kombinaci za zvláštní. Totiž tato kombinace postrádá typizovanou, gramatikalizovanou a univerzálně platnou pozdravovou částici, která by otevírala kontakt s adresátem.

U pozdravových sekvencí tedy lze hovořit o otevíracích elementech (*elementos de apertura*) (index 1) a zavíracích elementech (*elementos de cierre*) (index 4), které mohou být odděleny jedním či několika středními výrazy (*elementos de transición*). Když chybí otevírací, anebo zavírací element, může být nahrazen elementem středním. Nicméně pokud chybí otevírací i zavírací element, pak je sekvence nepřirozená a pragmaticky nesprávně vyměřená, neboť středový element není schopen nahrazovat oba okraje pozdravové sekvence najednou.

Zajímavým prvkem pro zjišťování pragmatiky pozdravů ve španělštině je otázka, zda se jedná o kontaktní formuli, která otevírá konverzační událost, anebo mluvčí a adresát po pozdravu konverzaci nenavazují. Jako první je potřeba zmínit fakt, že pokud se jedná o pozdravovou formuli složenou, konverzační kanál je otevřen. Vždy tedy záleží na tom, jak mluvčí vystaví tuto formuli; je pak na adresátu, jak ji bude interpretovat (*Hola, ¿qué tal?*; *Hola, ¿cómo te va?*; *Hola, Juan?*; *Hola, hace mucho que no te veo?*; *Hola, ¿tú aquí?*; *Hola, buenas?*; *Hola, buenas tardes?*; *Hola, mamá?*).

Jestliže se ovšem jedná o formuli simplexní, pak se domníváme, že mluvčí není ochoten konverzační kanál otevřít. Smyslem takového pozdravu je pouze splnit minimální zdvořilostní pravidlo, které je pro španělské řečové chování typické, a to je uskutečnit v každé situaci *small talk*, ať je jeho délka jakákoliv. I samotný pozdrav je považován za *small talk*, neboť dochází k minimální výměně. K takovým situacím dochází především tam, kde se mluvčí a adresát vzájemně neznají (ve výtahu v obchodním centru, při průchodu do instituce atp.). Prostý pozdrav se v takové situaci uskutečňuje výhradně prostřednictvím *hola*.

Jiná situace nastává v okamžiku, kdy se mluvčí a adresát vzájemně znají a situace či intence nedovolují rozvinout konverzaci. Jedná se o případy, kde se potkají dva sousedé ve výtahu, v garáži, kdy se potkají na ulici. Proběhne mezi mini zdvořilostní výměna, jejímž účelem je sdělit jeden druhému, že byli zaregistrováni a že situace jim nedovoluje, zejména tlakem vnějších povinností, zastavit se a tzv. „poklábosit“ ve *small talku*. Tehdy jsou uskutečňovány řečové sekvence, z nichž každá replika obsahuje pouze jeden zdvořilostní prvek. Navíc se zde tyto prvky v sekvenci zdvojují, aby byla zachována neutralita takového pozdravu a aby jeden mluvčí neužil jiné sociální indexace, tj. aby byla zabezpečena rovnováha takové sekvence (*¿Qué tal – Qué tal, ¿Qué hay – Qué hay, Buenas – Buenas*). Takto rovnoměrně distribuovaná sociální hodnota pak zabezpečuje řečový sociálně-stratifikační egalitarismus, o kterém jsme hovořili výše jako o jedné z kulturních premis španělského řečového chování.

S tím souvisí i to, jak se pozdraví známé osoby v situaci, kdy se na ulici míjejí. Je zajímavé, jak je tato situace podvědomě pojímána španělskými mluvčími ve srovnání s mluvčími českými. Zatímco se čeští mluvčí při míjení pozdraví formulími, které jsou typické pro setkávání, Španělé naopak chápou tuto situaci jako vzájemné oddalování. Užijí tedy pozdravu při setkání, jako kdyby se jednalo o rozloučení (*Adiós – Adiós; Hasta luego – Hasta luego*). Tyto dva pozdravy jsou jedinými, které známe z osobní zkušenosti, a také dotazovaní respondenti udávali pouze tyto dva typy, s častější preferencí typu *hasta luego*. Tedy vnímají situaci jako tu, která se ještě bude opakovat a vzájemně si tím potvrdí, že jejich kontakt není nadobro ukončen.

17.3 Reakce na pozdrav

K otázce po zdraví je potřeba podotknout ještě další dva neopomenutelné aspekty, ve kterých uživatelé španělštiny jako cizího jazyka velmi často chybují. Jedná se především o pozdrav *Qué tal*, který se může jevit jako otázka vyžadující odpověď. Ve španělském prostoru tomu tak není. Jedná se tu o fosilizovanou strukturu, která ztratila sémantiku otázky tím, že došlo k elizi slovesa *estar* (*Qué tal – ¿Qué tal estás?*). Mohli bychom říci, že se tedy svým pragmatickým charakterem přibližuje spíše ke kontaktové zvolací částici a utváří s částicí *hola* dvojici, která je v mnoha situacích pragmaticky identická. Částice *qué tal* rovněž postrádá sociální hodnotu, neboť nedistribuuje do výměny žádnou informaci o vztahu mluvčího a adresáta. Nicméně i zde se situace může lišit, neboť výrazu *qué tal* přikládali respondenti spíše hodnotu pozdravu neformálního, kdežto výraz *hola* považovali spíše z hlediska formálnosti za indiferentní.

U otázek po zdraví existují i varianty v plurálu (*¿Qué tal estamos; ¿Cómo estamos?*), které jsou užívány především mluvčími starší generace. Zahrnutí mluvčího i adresáta do sémantiky otázky po zdraví ukazuje na dlouhotrvající silné emoční pouto mezi komunikanty. Takové pozdravy jsme vypořizovali ovšem pouze u mužů, a to v situaci, kdy byl tento pozdrav doprovázen stiskem ruky či stiskem za horní část paže. Tento projev haptiky je u španělských mluvčích vcelku výjimečný. Jedná se tu o pozůstatek jiného pragmatického návyku, který přetrvává z doby před pádem frankistického režimu. Domníváme se, že totiž inkluzivní *nosotros* bylo v té době známkou jakéhosi sdíleného postoje ke světu, který měl významnou společenskou funkci a který mluvčího i adresáta zařazoval do identické politicky smýšlející a ekonomicky orientované společenské třídy. Takové inkluzivní *nosotros* dle respondentů je projevem archaického vyjadřování a v dnešní společenské situaci působí ve Španělsku jako řečový přežitek.

Otázky po činnosti adresáta ze skupiny C), stejně jako výraz *¿Cómo estás?* jsou pozdravovými formulemi, které již reakci ve formě odpovědi vyžadují. Jsou nejméně gramatikalizovány a jejich sémantická hodnota tím spíše odpovídá skutečné otázce, kterou mluvčí vyjadřuje záměr dozvědět se momentální adresátův stav. Odpověď na takovou otázku je vždy pozitivní (*Bien, Muy bien, Estupendo, Estoy perfecto*), popř. neutrální (*Aquí estoy; Pues como siempre; Pasándolo pipa*). Odpovědi negativní nejsou z hlediska zdvořilosti přípustné; patří k dobrým mravům a dobrým pragmatickým zvyklostem nepoložit pozdravovou otázku otevřenou, která by nutila adresáta odpovědět negativně (např. je-li mluvčímu při prvním pohledu zřejmé, že se jeho komunikant dobře necítí či prožívá obtížnou životní situaci).

17.4 Pronominální oslovení

Už i u výrazů pozdravu se objevuje sloveso jako centrální prostředek. Slovesa stavová či slovesa pohybu (a i další) vykazují v pozdravových formulích vztah mezi mluvčím a adresátem právě slovesnou osobou. Hovoříme o tzv. pronominálním oslovení (*tratamiento pronominal*), které v hispánském kulturním prostoru vykazuje rozdílnosti dle diatopických norem. Jedná se o jednu z nejkomplexnějších otázek španělské gramatiky, neboť zájmena a s nimi spojená slovesná konjugace utváří složitou vnitřně organizovanou strukturu, která vnáší do celého řečového chování určité prvky, kterou jsou pak přítomny

prakticky ve všech typech výpovědí. Jsou-li přítomny vždy, pak utvářejí základní pragmatický návyk u mluvčích daného areálu (diatopické normy) a vnášejí do řečového chování hodnoty, které v jiném areálu buď vyjadřovány nejsou vůbec, či se vyjadřují jiným způsobem. Soustředíme-li se na oblast peninsulární španělštiny, pak se pronominální oslovení opírá o dva ze čtyř hispánských systémů: systém I a systém II.

17.4.1 Struktura a prostředky peninsulárních pronominálních systémů

17.4.1.1 Systém I: el español peninsular

V prvním systému se jedná o dichotomii formálnost – neformálnost, kdy se mezi účastníky komunikace dynamizuje sociální vzdálenost a také pocit respektu. Tradičně se uvádí zájmena důvěry (*tú, vosotros*) a zájmena formální (*usted, ustedes*). Tato dichotomie přímo ovlivňuje slovesnou konjugaci. Slovesná koncovka pak je nositelem této dichotomie a mluvčí ji dokážou vnímat i přesto, aniž by bylo užito explicitně vyjádřeného zájmena v syntaktické funkci podmětu. Španělština jako jazyk parametru Pro-Drop vnáší zdvořilostní hodnoty prostřednictvím slovesných morfémů druhé osoby singuláru i plurálu. Navíc se zájmena *tú- usted x vosotros – ustedes* odrážejí také v dalších paradigmatech:

- a) v objektu (*te – lo/la/le x os – los/las/les*)
- b) v reflexivním morfému (*te – se x os – se*)
- c) v komplementu (*ti/contigo – usted x vosotros – ustedes*)
- d) v posesivech (*tu/s, tuyo/a/os/as – su/s, suyo/a/os/as x vuestro/s/os/as – su/s, suyo/a/os/as*).

Takový systém lze považovat z hlediska jazykového pořádku za rovnovážný, neboť distribuuje zdvořilostní hodnotu rovnoměrně mezi singulár i plurál. Je to jediný systém, který v hispánském kulturním prostoru používá dichotomii formálnost – důvěra v množném čísle. Geografické určení spadá do oblasti celého Pyrenejského poloostrova s výjimkou některých oblastí Andalusie (provincie Huelva, Sevilla, Cádiz a Málaga) (NGLE, 2009 I: 193). V rámci systému dochází i k subregionálním variacím, které jsou způsobeny jevem *leísmo*, kde zájmeno *le/s* se užívá v řeči pro přímý předmět (*zonas leístas*), a také jevem *loísmo/laísmo*, kde zájmena *lo/s, la/s* jsou užívána pro přímý předmět.

Syntaktické podmínky, které řídí tuto diferenciaci v řeči jsou velmi komplexní a věnovala se jim Fernández-Ordóñez (1994). Řečové realizace jsou v mnoha případech v přímém rozporu s kodifikovanou normou, neboť dle RAE je *leísmo* jevem gramaticky akceptovatelným pouze v případech, kdy zájmeno *le* zastupuje předmět přímý v singuláru mužského rodu, a dále, a to je podstatné, při tzv. zdvořilostním užití (*leísmo de cortesía*). Jevy *loísmo* a *laísmo* jsou z hlediska normativní mluvnice považovány za nepřijatelné.

V případě *leísmo de cortesía* dochází k tomu, že je užito zájmena *le/s* v případě, že je adresátem ten, kdo je označován zájmenem *usted*. Zájmeno *le* v tomto případě zabraňuje dvojznačnosti, neboť by se užitím kanonického zájmena *lo/la/los/las* mohl mluvčí obracet na druhou, případně i třetí osobu, která v konverzační události nefiguruje. Další charakteristikou je fakt, že pro *leísmo de cortesía* existuje omezení v užití pro referenty ženského pohlaví. Není častým jevem obracet se k ženám prostřednictvím zájmena *le*, kromě stereotypizovaných pozdravů a rozloučení (*Le saludamos atentamente*).

17.4.1.2 Systém II: el español tuteante

Systém II vychází ze Systému I a došlo v něm k neutralizaci dichotomie důvěra – formálnost v plurálu. Zatímco singulár tuto dichotomii stále pečlivě ctí (*tú – usted*), v plurálu došlo k neutralizaci dvojice *vosotros – ustedes* ve prospěch druhého členu. Do této míry se zdá zjednodušen, nicméně do hry vstupují další paradigmaty, která situaci do značné míry komplikují:

- a) předmět přímý (*te – lo/la/le x los/las/les*)
- b) reflexivní morfém (*te – se x se*)
- c) komplement (*ti/contigo – usted x ustedes*)
- d) posesíva (*tu/s, tuyo/a/os/as – su/s, suyo/a/os/as x sus/s, suyos/as/os/as*)

Systém lze považovat za stabilní; nevykazuje gramatické anomálie v distribuci hodnot. Nicméně jsou registrovány posesivní tvary, které neutralizovanou zdvořilostní dichotomii v plurálu znovu diferencují: *vuestro/a/os/as* pro vztah důvěry a formální tvar *de ustedes*.

Tento systém má v hispánském prostoru velké rozšíření; v evropské normě je přítomen v západních oblastech Andalusie, v některých provinciích Córdoba, Jaénu a Granady (Lapesa, 1980). Sledovaná situace se na Pyrenejském poloostrově rovněž dále diferencuje a užití zájmen důvěry a zájmen formálních se odlišuje oblast od oblasti. V západní Andalusii je zájmeno *ustedes* se slovesem ve třetí osobě užíváno vzdělanějšími vrstvami (*ustedes trabajan, hablan*) (Mondéjar, 1970: 512) – jedná se tu spíše o určitou schopnost rozpoznávat gramatickou konkordanci, která vychází z aspektů stupně vzdělanosti či sečtěllosti spíše než z potřeby distribuce zdvořilostní hodnoty do řečového chování. Naopak vrstvy obyvatelstva méně vzdělané užívají zájmena *usted* ve spojení se slovesnou osobou etymologicky starší, tj. užívají syntagma typu *ustedes trabajáis, ustedes habláis*, v reflexivní podobě pak tvaru *os* (*usted os venís*). Autor uvádí také zájmeno *vos* v pozici předmětu přímého (*para vos*), které je dialektismem v oblasti západu provincie Huelva.

V oblasti Kanárských ostrovů dominuje již zcela zájmeno *ustedes* se shodou ve třetí osobě slovesa.⁷⁸ Je zajímavé sledovat, že na rozdíl od oblastí Systému I, kterému dominuje silně rozšířené *leísmo*, jsou oblasti Systému II k *leísmu* zdrženlivější a mluvčí spíše tendují k etymologické distribuci zájmenných tvarů. Kanárské ostrovy vykazují zcela samostatnou kapitolu řečové zdvořilosti a v této práci je ponecháváme stranou.

Vraťme se ještě ke tvaru *de ustedes*: jedná se tu o řečový produkt, kterým mluvčí obcházejí značnou homonymii zájmena *su/s*, neboť u něj není zcela jednoznačné, jedná-li se o druhou osobu singuláru, o druhou osobu plurálu, či o třetí osobu singuláru nebo plurálu. Jde tedy o to eliminovat nedorozumění prostřednictvím posesivního komplementu *de ustedes* (*¿Son hijos de ustedes?*).

⁷⁸ I když ještě v 60. letech bylo registrováno užití v západní části ostrova Gomera, El Hierro a La Palma užití *vosotros* a *os/vos* (Catalán Menéndez-Pidal, 1964).

17.4.1.3 Pragmatika pronominálního oslovení

Z hlediska užití zájmenného oslovování pro oblasti peninsulární španělštiny (s okrajovým zřením k užití na Kanárských ostrovech jako součásti národního teritoria Španělského království) je potřeba podotknout, že dichotomie, se kterou se v rámci zdvořilostních hodnot setkáváme, se uvádí jako důvěra – formálnost. Na rozdíl od ostatních diatopických norem na americkém kontinentu, neuvádí se pragmatický aspekt intimity (*intimidad*), který tvoří součást pronominálních systémů III a IV, které operují s trichotomií intimita – důvěra – formálnost.

Pragmatika pronominálního oslovení v peninsulární španělštině se zakládá na distribuci užití forem *tú* (*el tutueo*) a *usted* (*tratamiento de usted*).⁷⁹ Mezi španělskými lingvisty existuje celá řada kritiků původního modelu Browna a Gillmana (1960), neboť právě moc a solidarita nejsou vždy skutečným faktorem, který ovlivňuje ve španělštině chování mluvčích z hlediska uplatnění zájmen *tú* nebo *usted*. Co je potřeba vzít v potaz, je skutečnost, se kterou pracuje NGLE; existují tři koncepty, se kterými normativní mluvnické pracuje jako s pojmovými jednotkami

1. trato de confianza,
2. trato de familiaridad
3. trato de respeto.

NGLE navíc uvádí, že *koncepty důvěry (confianza) a respektu nejsou vždy adekvátní, pokud jsou striktně uplatňovány ... a jsou často užívány charakteristiky tzv. oslovení důvěry (trato de confianza) v situacích, kdy mluvčí osobně adresáta vůbec nezná, čímž je zřejmé, že o důvěru se jednat nemůže* (NGLE, 2009 I: 1251).⁸⁰ Tyto koncepty jsou z hlediska uplatnění na systémový popis dosti problematické, protože nemohou zahrnout obrovskou masu mluvčích, a to ani v jednotlivých národních celcích, jsou-li studovány samostatně. Proto dochází ve španělštině k zavedení pojmů forma T a forma V.

Forma T zahrnuje koncepty *solidaridad, familiaridad, intimidad, acercamiento, confianza*. Forma V zahrnuje *formalidad, cortesía, poder, distancia social, distanciamiento, respeto*. Neméně důležitý je také fakt, že na rozdíl od španělštiny v Hispánské Americe nedochází v Evropě k polymorfismu, který vysledovala Murillo Fernández (2003) a který znamená, že mluvčí v Americe v průběhu jediné konverzace střídají jednotlivá zájmena bez jakéhokoli kritéria, které by jejich distribuci řídilo. To, co je u Latinoameričanů při střídání všech tří kódů (*tú – vos – usted*) přítomno, je změna emočního náboje, který toto střídání pronominálních kódů ovlivňuje.

Z hlediska syntaktického se jeví jako jedna ze zdvořilostních charakteristik právě explicitní užití zájmena *usted* v základní skladební dvojici. Ve výpovědích, kde není pozorována žádná potřeba explicitně zájmeno *usted* vyjádřit, má tato explicitace zřejmě vztah ke zdvořilostnímu užití (Bertolotti, 2010: 159).

⁷⁹ Lze se také setkat s hovorovým výrazem *el ustedeo*.

⁸⁰ Zde se NGLE přibližuje svým názorem ke kritikům konceptu *confianza* (Ardilla, 2006), neboť důvěra je možná pouze mezi těmi mluvčími, kteří se vzájemně znají. Není tedy možné určitý typ chování Španělů subsumovat tomuto pojmu; neodpovídalo by to totiž situační skutečnosti.

Peninsulární španělština se opírá o fakt, že Španělé si vždy tykali snáze než kterýkoliv jiný románský národ (Soler-Espiauba, 1996: 199). Dílem je to způsobeno invazí politických názorů rovnostářských stran první poloviny 20. století: „*ty*“ bylo tehdy skutečným *ty*: pro Boha, pro naši rodinu, pro úžasnou a jednoznačnou intimitu (Alonso, 1947: 264 – 265, překlad autora).⁸¹ Dnes se v peninsulární španělštině detekuje podstatné rozšíření formy T, což je důsledek vývoje, jež preferuje v posledních čtyřiceti letech vše to, co je spojeno s mládím, na rozdíl od doby předcházející, která stavěla na zkušenostech a vyzrálosti (NGLE, 2009 I: 1259).

Ještě v 80. letech bylo zájmenu *usted* rezervováno místo pro zhruba 40 % mluvčích, kteří se tak obraceli na své prarodiče. Vůči rodičům a svým vrstevníkům již dominovalo striktní užívání zájmena *tú* (srov. Alba de Diego – Sánchez Lobato, 1980). Vůči ostatním, tedy k osobám mimo prostor rodiny bylo zájmeno *usted* signálem neznámosti či lépe řečeno signálem, že adresát nespadá do skupiny In-group komunikantů, tedy že s ním mluvčí nesdílí rodinnou (ani žádnou jinou) příslušnost (srov. Alba de Deigo – Sánchez Lobato, 1980).

V současné španělštině se objevuje v literatuře celá řada různých kritérií, která se snaží systematizovat užití zájmena *usted*. Všechny tyto práce se vzájemně doplňují či kritizují. Aktuálně neexistuje žádná univerzálně platná teorie, která by takový systém dokázala odhalit a vytvořit jednoznačná abstraktní pravidla pro distribuci zájmen *tú* a *usted* – jedná se spíše o kazuistiky, které sledují různé druhy skupin, které jsou zkoumány; vzorky se vzájemně odlišují počtem respondentů a geografickou lokalizací. U užívání zájmena *usted* se totiž jedná o komplexní kombinaci všech textových a kontextových faktorů, které řečové chování determinují (Blas Arroyo, 1994).

Posledním výzkumným počinem v tomto směru je práce Falkova (Falk, 2006: 247), který shrnuje užití zájmen *tú* a *usted* do přehledné grafické tabulky, u níž je poznámka: *Pragmatické činitele jako věk, pohlaví, pozice, status, přátelství, důvěra nabývají svých skutečných hodnot především v určité konkrétní situaci (či kontextu) a jsou navíc modulovány (či modifikovány) záměrem mluvčího, který se tak rozhodne pro zájmeno tú, anebo pro zájmeno usted.*

Zde se teprve španělština dostává ke skutečnému sledování řečového chování svých mluvčích z hlediska pragmatického; všechny ostatní výzkumy byly spíše sociolingvistickými kazuistikami.

17.5 Typy komunikačních situací

Z hlediska lanugového je forma T považována za nepříznakovou, jelikož je první, kterou mluvčí dominuje v řeči. Změna nepříznakové formy na formu příznakovou je vždy řízena postupnou aplikací pragmatických filtrů, které se zapojují s větší či menší mírou relevantnosti a posloupnost jejich zapojení je také systematicky uspořádána. Výzkum takového přepínání pronominálního oslovení se obvykle v lingvistice odehrává v různých sociologických oblastech. Znamená to, že je potřeba rozdělit komunikační události do čtyř oblastí dle vztahu, kterého mohou mluvčí a adresát nabývat:

⁸¹ *El tú era entonces un verdadero tú: para Dios, para nuestra familia, para la sabrosa y sedimentada intimidad.*

- a) prostředí rodinné – charakterizuje všechny příbuzenské vztahy v rodině nukleární i mimo ni; vztahy mezi komunikanty jsou charakteristické intimní blízkostí, nejvyšší možnou sociální blízkostí, jsou to vztahy afektivní založené na emocích a na sdílení okolního světa;
- b) prostředí pracovní – charakterizuje všechny situace, kde se komunikanti dostávají do verbálního kontaktu jako nutnosti dané jejich parciálními rolemi vycházejícími z podstaty jejich profesní orientace na jedné straně a z podstaty hierarchické uspořádanosti v profesní skupině na straně druhé; vztahy jsou charakteristické především rozdílností v hierarchickém postavení, četností kontaktu v rámci instituce, pracovními úspěchy či neúspěchy, rivalitou mezi pracovními podskupinami (odděleními), rivalitou mezi pracovníky; jedná se komunikační události mezi známými i neznámými účastníky komunikace;
- c) prostředí sociální – charakteristické tím, že vychází z přátelských vazeb, které jsou trvalého charakteru, a také tím, že jsou do těchto přátelských vztahů přizváni ke konverzaci i ti, kteří přátelské vazby nesdílejí – jejich přizvání do konverzace jim přiřazuje automaticky stejný status, neboť přátelé mých přátel se stávají i mými přáteli;
- d) prostředí solidarity – charakteristické sdílením kontextu různých událostí, ať již oficiálních, slavnostních nebo u událostí, které u mluvčích vyvolávají stejné nebo podobné emoce (např. na oslavě, při procházce parkem, v uvíznutém výtahu, při automobilové nehodě atp.).

17.6 Pragmatické faktory

Rodinné prostředí: V rodinném prostředí dochází ve španělštině k preferenci formy T. Dominujícím faktorem, který ovlivňuje přepnutí na příznakovou formu V, je status. Status adresáta je ovšem příznačný pouze tehdy, jedná-li se o člena mimo nukleární rodinu, a to ještě o takového z nich, který vykazuje jako druhou charakteristiku značný věkový rozdíl od mluvčího. Ani tak ovšem tento typ přepnutí na příznakovou formu není častý, neboť se vždy jedná o méně frekventovaný konverzační kontakt mezi mluvčím a adresátem.

Pracovní prostředí: V pracovním prostředí jsou pragmatické faktory více dynamizovány a situace je řízena jednak z pozice mluvčího a jednak z pozice adresáta. Situace je zde rovnoměrně rozložena mezi užitím příznakové a nepříznakové formy oslovení. Pro přepnutí na příznakovou formu V je podstatným faktorem nejprve status a následně věk adresáta a dále předchozí známost. Nicméně předchozí známost je v podstatě faktorem nejslabším, neboť Španělé, jak se zdá, nepřikládají tomuto faktoru přílišnou relevanci – jsou schopni si tzv. důvěrně poklábosit i v situacích, kdy se vidí poprvé. Velmi zajímavým zjištěním, i když ve společnosti, jež sama sebe považuje za stále mačisticky orientovanou, je, že jsou-li mluvčími ženy, je zde silnější tendence obracet se ke všem adresátům spíše prostřednictvím příznakové formy V. Ženy se tak, zdá se, mohou předem vyhnout agresivnímu konfliktu ze strany mužů. Vůči ženám ovšem k takovému vyhybavému verbálnímu manévru docházet nemusí; ženy by se ovšem nepříznakovým oslovením vůči ženám samy prohrály proti tomu, proti čemu bojují, a tím je diferenciaci na muže a ženy a akcentovaly by tak rozdílnost obou pohlaví. Tím pádem je jejich řečové chování stejné vůči všem partnerům v komunikační události, čímž zřejmě ženy udržují svůj obraz na veřejnosti (*imagen pública*), který je pro ně klíčový (Rodríguez Mendoza, 2003: 97).

Sociální prostředí: Kazuistiky posledních let ukazují, že v tomto prostředí dochází k poklesu užívání formy V (srov. 68 % in Medina López 1993, 60 % in Rodríguez Mendoza 2003, 41 % in Yang, 2011). Z jednotlivých kazuistik vyplývá, že dochází k postupnému nárůstu nepříznačkové formy T tak, jak se postupně generace nabývající pragmatický návyk v 90. letech 20. století a první dekádě 21. století začleňují do ekonomicky aktivní společnosti.

Sociální situací chápeme takovou konverzační událost, kde ani jeden z mluvčích nereprezentuje svou parciální roli vycházející z jeho hierarchicky umístěné profesní či pracovní pozice a kdy se zároveň nejedná o vztahy mezi mluvčími, které by naznačovaly příbuzenský vztah vyznačující se intimitou. Do této oblasti komunikačních událostí řadíme např. všechny typy *small talků*, které by měly proběhnout v podstatě vždy, když se komunikanti z jakéhokoliv důvodu zastaví. Lépe řečeno, komunikanti by se při setkání neměli minout, měli by se spíše zastavit, aby *small talk* proběhl alespoň v minimální možné míře. Vzájemné zaregistrování a následné míjení by bylo považováno za prohřešek proti španělské zdvořilosti. Pragmatické faktory, které vyvolávají změnu v oslovení prostřednictvím příznačkové formy V je rovněž dynamizována jak mluvčím, tak i adresátem. Jestliže se jedná o adresáta neznámého, tendence k příznačkovému oslovení je podpořena jeho věkem a také statutem, pokud je tento mluvčímu známý. Faktory na straně mluvčího, které podporují užití příznačkové formy je příslušnost ke starší generaci (*segunda edad*), a to především u žen.

Prostředí solidarity: Tato oblast zahrnuje takové komunikační události, v nichž se komunikanti nacházejí v tzv. sdílení okolního světa. Patří sem všechny situace, které vyvolávají u obou komunikantů pocit, že oba sdílejí z různých důvodů stejný osud, úděl, a to ať již v pozitivním či negativním smyslu slova. Právě toto sdílení vyvolává symetrickou distribuci nepříznačkové formy T, která je v této oblasti komunikačních událostí zastoupena nejčastěji. Jedná se o jakési komunitní vnímání kontextu. Všichni zúčastnění jsou vnímáni jako sobě rovni. Do tohoto komunitního režimu ovšem pronikne příznačková forma zhruba ve čtvrtině případů: tehdy je adresát neznámý, mluvčí k němu (kromě komunitního sdílení zapříčiněného situačním kontextem) nezaujímá žádný vztah. Tendence k příznačkové formě V je vedena vyšším věkovým rozdílem mezi mluvčím a adresátem. Faktorem na straně mluvčího, je to především vyšší věk.

Závěrem lze konstatovat, že peninsulární španělština je španělštinou, ve které je patrná silná tendence k pronominálnímu oslovování nepříznačkovou formou T. V prostředí rodinném, tj. u in-group komunikantů, se tento typ oslovování rozšiřuje prakticky do všech komunikačních událostí. Nejméně je patrný v prostředí sociálním, kde se předpokládá, že se mluvčí a adresát již v dalších komunikačních událostech nemusejí nikdy setkat, neboť jsou to přátelé přátel. Mezi těmito dvěma krajními prostředními se vyskytuje prostředí solidaritní, kde nejsou mluvčí nuceni užívat tak často příznačkové formy V, neboť jejich emoční hnutí je v komunikační události silnější než vyjadřování sociální vzdálenosti.

Zdá se, že emoční hnutí jaksi vypíná pragmatické filtry, které by vedly mluvčího k vyjadřování sociální vzdálenosti. Otázkou by také bylo, proč by měli komunikanti tuto sociální vzdálenost prostřednictvím distantního zájmena udržovat, když se nacházejí v situacích, jež jsou uskutečňovány právě pro to, aby se obyvatelé, lidé, prostě mluvčí všechno druhu společně sbližovali či sdíleli atmosféru (mluvčí často hovoří o užití nepříznačkové formy T, pokud vyhodnocují kontext jako *un buen ambiente*). Stejně tak je

tomu v prostředí pracovním, které frekvencí kontaktu spíše vede mluvčí k tomu sdílet prostor nejenom z hlediska společného profesního konání, nýbrž využívat fyzický prostor zaměstnání ke konverzaci a k interakční verbální výměně, která nemá se střeoevropským prostorem, kde se v zaměstnání vzájemné interakce spíše potírají a jsou drženy pod dohledem shora, nic společného.

17.7 Nominální oslovení

Třetím způsobem, kterým vyjadřuje mluvčí svůj osobní vztah k adresátovi, na kterého se obrací, je nominální oslovení (*vocativo de tratamiento*), které je z hlediska jazykovědy výrazem nominálním s funkcí apelativní. Obecně platí, že existuje různá pragmatická diferenciací nominálního oslovení podle prostředí, ve kterém se řečově realizují, a dle afektivity, která je do nich uložena. Všimneme-li si triády pozdrav, pronominální oslovení a nominální oslovení, jež utvářejí svazek pro sociální indexaci, jsou to právě vokativy v užším smyslu, které do pragmemického svazku mohou různou měrou distribuovat afektivitu. Afektivitu musíme chápat nejenom jako emotivní náboj vycházející z intimity mezi komunikanty, nýbrž také vztahy respektu, obdivu a společenského uznání, které je založeno na distinkci, kterou pociťuje mluvčí vůči adresátu (*pane profesore, paní doktorko; señor Herrero, doña María, señorita Clara*).

Obecně platí, že vokativy lze rozdělit do několika základních skupin (Álvarez, 2005: 38):

A) vocativos de tratamiento

- a) de parentesco (*papá, mamá, pa, ma, hijo, hija, abuelo, abuela, nono, nona, tío tía, primo, prima*)
- b) sociales generales (*señor, señora, don, doña, caballero, joven, niño, niña, chico, chica*)
- c) sociales ocupacionales (*doctor, licenciado, profesor, gobernador, ministro, intendente*)
- d) sociales – gentilicios (*gallego, español, francés, americano, limeño*)
- e) sociales de amistad:
 - entre mujeres (*chata, chatilla, cielo, salada, mona, guapa, guapilla, encanto, preciosa*)
 - entre hombres (*macho, tío, primo, colega, chaval, tronco, querido*)
 - de ambos sexos (*majo, salado, guapo*)
- f) sociales honoríficos (*Vuestra Excelencia, Su excelencia, Va. Señoría, Su Reverencia*)

B) nombres personales

- a) nombre de pila (*Juan, Gabriel, María, Pablo, Silvia, Laura, Pablito, Pedrito, Juanita*)
- b) patronímico (*García, Gutiérrez, Borelli, Petersen, Rossi, Varela*)

Z hlediska pragmatického, jak jsme uvedli výše, se afektivita dělí do dvou základních skupin: vyjádření intimity a blízkého vztahu, anebo vyjádření respektu a vztahu rozdílné sociální situace. V následujících oddílech se pozastavíme nad typy afektivního a neafektivního oslovení.

17.8 Neafektivní oslovení

Jako základní neafektivní oslovení se užívají křestní jména, která jsou modifikována do hypokoristik (*Juan – Juanito, Pablo – Pablito, Paula – Paulita* atd.). K hypokoristické modifikaci dochází jednak etymologicky původním formantem deminutivním (*-ito, illo/-ita, -lla* atd.) anebo zkrácením delšího křestního jména vynecháním slabiky (*Montserrat – Montse, Toñi – Antonia, Mari – María, Concha – Concepción, Gelo – Ángel* atd.). Křestní jména pokrývají většinu komunikačních událostí, hypokoristika si rezervují prostor jen pro některá konverzační setkání – jsou z velké části užívána v prostředí rodinném a v prostředí solidaritním, konkrétně v kontextu pracovním a sociálním.

Jiný, méně častý je typ oslovení prostřednictvím příjmení. Ve španělštině, pokud k takovému oslovení dojde, se užívá první příjmení po otci (nikdy ne druhé po matce). Takový typ oslovení se registruje pouze ve školním prostředí, kde se uskutečňují speciální vztahy mezi mladými a dospělými – mezi žáky a jejich učiteli. Pokud jsme se pídili po důvodech takového jednání, oscilovaly odpovědi respondentů okolo dvou motivací. První, vnitřní motivací je tradice, kterou si učitelé nesou ze svých školních let; k tomu dodali, že oslovování prostřednictvím příjmení je sice považováno za přežitě a do jisté míry vůči adresátům nezdvořilé, neboť mezi učitelem a žákem naznačuje značnou vzdálenost, ale že je ze strany žáků akceptováno jako noremní. Druhou, vnější, motivací je funkce distinktivní, neboť v třídních skupinách je mnoho žáků se stejným křestním jménem. Každopádně je užití takového oslovení ve škole minimalizováno ze strany učitelů na minimum. Co je ovšem zajímavé, je oslovování žáků vzájemně pomocí příjmení. Tento způsob navazování kontaktu je pro žáky typický především v jejich pubertálním věku, tj. od 12 do 16 let. Důvodem, proč se žáci k sobě takto řečově chovají, je dvojí: jednak je to vnější motivace nápodobou, kterou odposlouchali od učitelů, a jednak je to jakýsi způsob navyšování statusu ve vlastní skupině. Děti v pubertálním věku totiž chtějí přijímat statusy dospělých, kteří jsou pro ně často reprezentováni referencí prostřednictvím příjmení, i když tomu tak z hlediska frekvence užívání příjmení mezi dospělými ve skutečnosti není. O dospělých totiž jejich rodiče hovoří jako o těch, kteří jsou reprezentováni především referenční kombinací *señor/a + apellido*.

Pro potřeby referování k dětem a mladým lidem se ustálilo oslovování prostřednictvím obecného apelativa, jehož význam sám odkazuje k nevyzrálosti či vůbec k nízkému věku referenta: *niño/a, chico/a, chamo/a, nene/a, muchacho/a*. Tato oslovení ovšem pronikají do interakčních výměn dospělých, neboť i tam se s nimi setkáme: jednak je jejich užívání zapříčiněno již zmíněnou tendencí zahrnovat sám sebe i svého adresáta do skupiny věkově mladší (mluvčí žena se obrací ke svému manželovi: *Oye, chico, es que ¿no te das cuenta?* Takové zahrnutí mluvčího je ve španělštině správně pragmaticky vyměřeno: odpovídá totiž základní představě, že stárnutí a vysoký věk se na veřejnosti nezdůrazňují. Odtud plyne vysoká frekvence těchto výrazů mezi všemi mluvčími. Kromě toho se užívá těchto výrazů rovněž k vyjádření despektu (*¡Lárgate de aquí, nena!*). Zde je projevem despektu jednak imperativ a jednak komunikační funkce příkazu, která je zde podtržena právě oslovením. Toto oslovení totiž zkracuje vzdálenost, která by eventuálně při komunikační funkci příkazu měla být naznačena, ale mluvčí situaci vyhodnotil jinak. Jedná se o jakousi sociálně-pragmatickou zkratku, kterou dává mluvčí jasně najevo, že sociální hodnota adresáta pro něj není v tuto chvíli relevantní (*Mira, muchacho, creo que ha sido suficiente*).

Zaznamenali jsme také užívání přezdívek (*apodos*), které odrážejí jeden z aspektů (fyzických, charakterových či jiných) adresáta (*Oye, Piernas, ¿cómo andamos hoy? / Mira, ojito, no te me escapes otra vez / ¿Por qué no te apuntas, mocoso?*). Jedná se o užití velmi solidaritní, k jeho užívání nedochází na veřejnosti, jedná se spíše o intimní oslovení adresáta v případě, že s ním mluvčí konverzuje na rovině otevřenosti a s humorem. Toto oslovení je samozřejmě možné pouze do té míry, pokud jej adresát přijímá jako možné a pokud mu on sám přiřazuje pozitivní sociální hodnotu.

K tomu lze také přidat ještě jednu podstatnou záležitost, že totiž různé oslovení prostřednictvím jména mohou nabývat i metaforické či hyperbolické sémantické povahy: např. velmi častým je výraz *jefe*, který se neužívá v jeho primárním významu (tedy znamenající určitou výše postavenou funkci ve vnitřní hierarchii pracovní skupiny), nýbrž je nadužíván právě v přeneseném významu: většinou se takto užívá v případě, kdy se adresát dostává do pozice obsluhy (*posición de servicio*) (*Dos cafés, jefe / Oye, jefe, ¿me cobras? / Cóbrame, jefe. / ¿Me puedes recoger dentro de dos horas aquí mismo, jefe?*). V této situaci se vzdálenost mezi mluvčím a adresátem uměle nastavuje jako rozdíl v hierarchii – adresát přináší svou činností mluvčímu zisk, mluvčí užívá takového řečového prostředku, kterým směřuje adresátův dojem z konverzace tak, aby zamezil negativní interpretaci (tj. aby se adresát necítil jako pouhý posluhovač, ale aby pocítil že nabývá určitého vyššího postavení). Tento typ oslovení se ovšem realizuje pouze vůči mužům, a navíc pouze ze strany mužů. Ženy tento způsob přenosu hierarchické kvality vůči adresátům (mužům ani ženám) neužívají. Jejich postavení se totiž automaticky řídí tím, že v oblasti servisu je žena v pozici klienta považována za nositelku distinktivní role z hlediska gendru. Od ženy se očekává, že se nebude dopouštět příznakových oslovení. Snižilo by to totiž očekávání, že se ženy obvykle ve veřejném prostoru vyjadřují formami nepříznakovými.

Pro označování osob, které jsou ve vzájemném vztahu příbuznosti, se užívají obecná apelativa *hijo/a*, která jsou velmi často determinována prostřednictvím přivlastňovacího zájmena (*hijo mío / hija mía*). Někdy toto syntagma nabývá pragmatického významu v tom, že rodiče se na svého potomka takto obracejí právě v okamžiku, kdy jsou děti příjemci výtky (*reproche*) (*No sé qué decirte, hija mía. / Hijo mío, ¡es un colmo!*). Pragmatická informace, kterou toto oslovení nese, v tomto případě upevňuje již řečený vztah příbuznosti a vyrovnává tak vzdálenost, která by mezi mluvčími mohla vzniknout právě kritickým hodnocením. Jedná se tedy o pragmatický intenzifikátor. K těmto způsobům oslovování můžeme přiřadit i pragmatické stabilizátory, které nastavují vzdálenost mezi komunikanty rovněž v situacích negativního hodnocení (*mocoso, hijo malo, criatura, tonto, vago*), která nahrazují křestní jméno.

Dalšími oslovenými jsou *papá, mamá, abuela, abuelo, tío, tía, primo, prima* a jejich zdrobněliny (*papi, mami, abuelita, tito*⁸² etc.). Je u nich patrný afektivní příznak, který vychází z intimity mezi komunikanty. Pro označení rodičů se také objevuje výraz *viejo, vieja*, které pronikají do mluvy mladší generace a mohou pronikat i do intimního prostředí rodiny, kde se děti takto mohou obracet na své rodiče. Tato forma je rodiči přijímána jako pozitivní, původní sémantická konotace vyššího věku se zde vytratila, respektive proměnila se v určitý typ společenského vědomí, že osoby vyššího věku lze nazývat prostřednictvím tomu určených sémů v prostředí, kde nehrozí negativní interpretace ze strany adresáta (tj.

⁸² Výrazu *tito* se užívá při označení osoby mužského pohlaví, která vystupuje k mluvčímu ve vztahu strýce: jde o deminutivní označení, neboť výrazu *tío* lze užít nelze – výraz *tío* má jinou sémantiku.

není možné se obrátit na starší ženu prostřednictvím oslovení *vieja* kdekoliv a kdykoliv). Mezi manželi se užívá oslovení *marido – mujer*. Muži se obrací na své ženy častěji prostřednictvím oslovení *mujer* než ženy na muže prostřednictvím *marido*. Zde se ženy uchýlovaly k užívání oslovení *hombre*, které má ovšem ve španělštině i platnost oslovení všech (srov. čes. *člověče / čoveče*).

Nejfrekventovanějším prostředkem oslovení je *tío / tía / hombre / macho*. Oslovení původně příbuzenské se proměnilo v obecné apelativum, kterým udržují kontakt prakticky všichni mluvčí. Je to prototypický španělský oslovovací prostředek, kterým se udržuje konverzační relace. Při výrazu podivu, anebo jako zesílení lze užívat výrazu *macho*, který se stává intenzifikátorem (*Hombre, macho, ¡no me lo puedo creer! / Oye, tía, ¡que sorpresa verte aquí, macho!*). V druhém případě se nejedná už o přímé oslovení, neboť referentkou je žena, nicméně jde o jakési pokleslé oslovení přibližující se zvolání s funkcí překvapení. Kromě výše uvedených výrazů se setkáváme i s výrazem *chaval / chavala*: i když se takto mohou obracet dospělí na děti (*¡Sí que has crecido, chaval!*), nejedná se o prototypické přímé oslovení, nýbrž spíše o referenci pro třetí osobu. Je zajímavé, že jsme nezachytili, že by se děti takto vzájemně oslovovaly, jedná se spíše o slovo spadající do slovní zásoby dospělých, kteří tak pojmenovávají skupinu dětských referentů (*Vamos al cine con los chavales, ¿te parece?*). Pro vzájemné oslovení dětí ve skupině lze registrovat výraz *colega*, který je v konverzaci mezi dospělými nahrazen výrazem *compañero* (*Cosa vuestra, compañero / A mí no me metas, compañero*). I zde se výrazem *compañero* dynamizuje vzdálenost mezi mluvčími. Je to pragmatický relátor, kterým se sice mluvčí přibližuje adresátovi tak, by vznikl dojem, že spadají do jedné skupiny, nicméně kdy situace spíše ukazuje na Out-group komunikaci.

Vrátíme-li se k výrazům *hombre / mujer*, zaznamenáváme je v každém typu konverzační události. Výraz *hombre* se aplikuje jako výraz výplňkový (*comodín*), který postrádá vokativní charakter. Obracíme se na jím na ženy i muže, a taktéž na děti. Je to výraz, který se velmi často přibližuje k pozdravu: *Hombre, ¿tú aquí?* Naopak výraz *mujer* se aplikuje ve své vokativní funkci, referuje směrem k ženám všeho věku. Oba výrazy mají spíše funkci vokativu, nicméně ten se neužívá ve funkci kontaktového prostředku, nýbrž spíše funguje jako kompenzátor mluvních aktů imanentně nezdvořilých (způsobujících ztrátu na straně adresáta): *¡Cierra la puerta, mujer!* nebo *¡Cállate de una puta vez, hombre!* Jsou to výrazy, které nabývají na pragmatické funkci v okamžiku, kdy snižují dopad mluvního aktu direktivního.

Takové výrazy jsou ovšem zapovězeny, pokud se jimi obracíme k neznámým lidem, anebo v kontextu mimo důvěru či mimo prostředí solidarity. Mezi neznámými lidmi jsou považovány za možné, i když zároveň za nezdvořilé a za pragmaticky nesprávně vyměřené, tedy jako projevy nedostatečného respektu.

17.9 Afektivní oslovení

Poměrně frekventovaná jsou ve španělštině oslovení hodnotící. Oslovení se tak může stát rovněž jakýmsi doplněním mluvního aktu hodnotícího. Dochází k němu prostřednictvím dvou skupin oslovení: A) výrazy pozitivní (*expresiones afectuosas*) – *guapo/a, bonito/a, precioso/a, monada, majo/a, chato/a* vyjadřují pozitivně hodnocenou vlastnost mluvčího, a to i tehdy, pokud adresát nositelem této vlastnosti není. Spadají sem i výrazy, jež se často spojují s přivlastňovacím zájmenem *mi* (*mi vida, mi amor, mi tesoro,*

mi bien, cielo, cielito, encanto atp.); jedná se tu o abstraktní pojmy, které jsou nositeli pozitivních konotací, a prostřednictvím nich se mluvčí obrací na ty adresáty, se kterými jsou propojeni intimním vztahem. Tyto hodnoty adresáta jsou vnímány vždy pozitivně, nedochází tu k ironizaci (na rozdíl od češtiny, kde je takové vyjádření spíše ironickým přeregistrováním pozitivní vlastnosti za účelem vyjádření neintimního, distantního či despektivního vztahu mezi mluvčím a adresátem: *Nejsem si tím úplně jistá, krasavče / Jdete pozdě, krásko*).

K výrazům afektivním patří také skupina výrazů B) výrazy negativní – *desastre, tonto, chulo, imbécil, estúpido, burro, asqueroso, bárbaro, gilipollas, cabrón, cabronazo, maricón* atp. Tyto výrazy přecházejí postupně od negativních konotací po konotace spojené s vulgaritou. Pragmatická hodnota, kterou tyto výrazy nabývají, je sdělit adresátovi, že mluvčí vyhodnocuje adresátův čin, postoj či názor negativně, že s ním nesouhlasí. Jedná se zde o pragmaticky příznakové výrazy, které sice naznačují Out-group komunikanty, nicméně situační kontext zde odkazuje spíše na prostředí solidaritní a bezpečné, kde si mohou komunikanti vzájemně takové výrazy vyměňovat bez toho, aniž by došlo k ohrožení tváře kteréhokoliv z nich.

17.10 Význam hierarchie a familiárnosti

Pokusíme se shrnout systém španělského řečového kontaktu v následujícím přehledu, jenž pracuje se dvěma základními proměnnými. Díky nim se mluvčí španělštiny dokáže podvědomě orientovat, a vyhodnocovat tak způsob nominálního a pronominálního oslovení. Těmito primárními pragmatickými filtry jsou hierarchie a familiárnost. Filtr známosti nehraje ve španělském řečovém systému primární roli.

Filtr hierarchie v sobě zahrnuje dva parametry:

- a) inherentní a viditelné vlastnosti adresáta – pohlaví a věk
- b) sociální role (např. status)

Filtr familiárnosti v sobě zahrnuje také dva parametry:

- a) předchozí známost
- b) empatii

Sociální role a předchozí známost jsou primárními parametry, zatímco inherentní vlastnosti a empatie jsou parametry sekundární a aktivují se pouze v některých komunikačních situacích.

Čtyři parametry a jejich stupeň určují typ řečového kontaktu, tedy determinují, jakými prostředky shora uvedenými, se bude řečový kontakt uskutečňovat. V každé řečové situaci vstupují do hry různé kombinace těchto čtyř parametrů. Systém lze schematizovat následujícím způsobem:

Tab. 12: Parametry hierarchie a familiárnosti

Hierarchie				Familiárnost	
Inherentní vlastnosti		Sociální pozice		Předchozí známost	empatie
pohlaví	věk	symetrie	asymetrie	vysoká	vysoká
muž	shodný		nadřizený	střední	střední
žena	vyšší		podřizený	nízká	nízká
	nižší				

S tolika proměnnými není možno teoreticky pracovat, neboť by vznikla prakticky neuchopitelná škála všech různých kombinací. Proto je potřeba vnímat z celého systému pouze ty aspekty, které lze považovat za základové orientátory, které mluvčí španělštiny vyhodnocují v řečovém kontaktu vždy. Edeso Natalías (2005) uvádí, že je potřeba pro odhalení vnitřních principů španělského řečového chování vzít v potaz pouze kombinaci dvou základních složek: hierarchie a familiárnosti. Teprve potom se z parametrických vlastností vybere pouze jedna pro každý filtr. Vznikne tak pole devíti základových komunikačních situací, které pokrývají konverzační prostor. Pro filtr hierarchie se považuje za primární parametr sociální pozice (inherentní vlastnosti jsou sekundární). Pro filtr familiárnosti se považuje za primární parametr předchozí známosti (empatie je sekundární).

- E) Vysoká familiárnost – symetrická hierarchie
- F) Vysoká familiárnost – asymetrická hierarchie (nadřizený adresát)
- G) Vysoká familiárnost – asymetrická hierarchie (podřizený adresát)
- H) Střední familiárnost – symetrická hierarchie
- I) Střední familiárnost – asymetrická hierarchie (nadřizený adresát)
- J) Střední familiárnost – asymetrická hierarchie (podřizený adresát)
- K) Nízká familiárnost – symetrická hierarchie
- L) Nízká familiárnost – asymetrická hierarchie (nadřizený adresát)
- M) Nízká familiárnost – asymetrická hierarchie (podřizený adresát)

Pro každou situaci můžeme ustavit modelový příklad dvojice komunikantů, kteří tak reprezentují skupinu všech mluvčích, kteří mezi sebou udržují takové vztahové napětí. Vztahové napětí je sice otázkou subjektivní, nicméně pro popis sociálně-řečové skutečnosti je potřeba přistoupit k zevšeobecnění:

- a) Spolupracovníci, kteří se znají už dlouhou dobu a v rámci zaměstnání vykazují stejnou pracovní pozici.
- b) Zaměstnanec a vedoucí/ředitel/šéf oddělení podniku/firmy, kteří již léta pracují na stejných pozicích v rámci jedné společnosti.
- c) Vedoucí a jeho podřizený, kteří pracují v podniku po dlouhou dobu (jedná se jen o otočení perspektivy situace B).
- d) Spolužáci ze tříd (kurzu), kteří se znají, ale nejsou přátelé.
- e) Obvodní lékař a jeho pacient (popř. profesor a jeho žák).
- f) Mladý učitel a jeho žáci.
- g) Dva neznámí kolemjdoucí, kteří se potkají, a jeden z nich požádá o informaci.

- h) Občan, který se v úřadu obrací na úředníka.
- i) Zákazník, který se obrací na prodávajícího.

Situace A

V situaci A jde o vzájemné tykání, komunikanti se vzájemně oslovují křestním jménem (*Jorge*), jeho hypokoristickou podobou (*Rafa*), anebo zkrácením (*Igna*). U mladé generace je typické oslovování prostřednictvím generických podstatných jmen *macho*, *tío*, *colega*. U mladých v této kategorii jde také o oslovování, která vykazují tzv. inovační oslovovací rys, jímž dochází ke změnám v oslovovacím systému. Inovace mohou být různého typu:

- a) popisné formy: *pelao*, *gordo*, *flaco*, *guapo*
- b) formy hanlivé: *subnormal*, *tonto*, *imbécil*
- c) formy metaforické: *capullo*, *cabroncete*, *pollo*, *cabrón*.

Situace B

Pro situaci B je běžné užívání recipročního tykání, nicméně je možné registrovat i vzájemné vykání, pokud do hry vstoupí sekundární parametr věku. Ti, kteří si tykají, užívají křestního jména; ti, kteří si vykají, užívají rovněž křestního jména, nicméně ve výjimečných případech užívají oslovovací syntagma *don* + *křestní jméno*. Mohou vzniknout dva typy oslovovacích situací:

- a) tykání + *Jorge*
- b) vykání + *don Jorge*

Vykání se užívá tam, kde se podřízený obrací na nadřízeného, který má vyšší věk. Pokud jsou věk mluvčího i adresáta shodné, popř. je-li věk podřízeného nižší, mluvčí mu tyká.

Situace C

Pro situaci C je typické tykání. Jde o opačnou situaci než v situaci B. Adresátem je nyní podřízený. Na podřízeného se nadřízený obrací vždy prostřednictvím křestního jména, hypokoristika nebo zkráceného jména.

Situace D

Shodnost sociálního postavení vede mluvčího k užívání tykání. Oslovení je různého typu:

- a) křestní jméno: *María*
- b) přezdívka: *Quiqui*
- c) hypokoristikum: *Pepe*, *Cheva*, *Gema*

Situace E

V této situaci se lze obracet na lékaře/učitele prostřednictvím tykání, kterým se mu mluvčí snaží přiblížit a vtáhnout jej do situace afiliace. Mnohdy je ovšem v zájmu mluvčího vyjadřovat autonomii adresáta, a mluvčí tak lékaři/učiteli vyká. V posledních desetiletích je pozorovatelný ústup od vykání vůči pedagogickým pracovníkům. Jedná se o tendenci nastolovat symetrické situace; *nárůst započal v první polovině dvacátého století, ale viditelně se rozšířil v posledních třiceti nebo čtyřiceti letech* (NGLE: 322). Vykání ve školském prostředí je tak řízeno především aktivací sekundárního parametru věku.

V lékařském prostředí se jedná spíše o vykání. Mladí respondenti však uváděli, že lékařům tykají, zatímco starší generace svým lékařům vyká.

Komplikovaná je pak situace při volbě oslovení. Mluvčí se obracejí na adresáta prostřednictvím syntagmat *don/a + jméno*, anebo *señor/a + apellido*. U druhého syntagmatu se velmi často vyměňuje na druhé pozici tzv. profesionální oslovení: *señor profesor*, *señor abogado*, *señor doctor*. Tento typ oslovení je zaměřen na vyjádření skutečně vysokého respektu vůči adresátovi. Pokud chce mluvčí tento respekt vyjádřit, nicméně ne tak výrazně, užije pouze oslovení prostřednictvím profesního výrazu: *doctor*, *profesor*.

V této situaci je potřeba zmínit i to, že oslovení v gendrových dichotomiích *don – doña* a *señor – señora* nejsou zcela symetrické. NGLE (25) zmiňuje, že existují generická podstatná jména, jejichž tvary odkazují na pohlaví referenta. Dvojí užití těchto generických podstatných jmen přímo odkazuje na zdvořilost vůči gendru, nicméně je potřeba je otočit v pořadí femininum – maskulinum: *señoras y señores*, *amigas y amigos* a *damas y caballeros*. Dle naší zkušenosti se toto pořadí ne vždy dodržuje. Pokud není užito ve správném, tj. gentlemanském pořadí, i tak je výrazem, kterým se dává najevo gendrová různost, což už u některých mluvčích může znamenat určitý posun ve zdvořilostním vnímání gendru. Je zajímavé, že u dichotomie *don – doña* nelze tuto zdvořilostní charakteristiku nikterak vyjádřit v množném čísle: **doñas y dones*. U tohoto typu oslovení lze registrovat i zdvořilostní a hypokoristika, která i přes svou příznakovost (*doña Manolita – don Paco*) stále vyjadřují jakýsi vztah respektu.

Zde považujeme za nutné rovněž zmínit oslovení z církevního prostoru: *fray/sor*, *hermano/hermana*, *padre/madre*. Tato oslovení by se dala zařadit k oslovením profesním.

Zajímavá je situace užití oslovení *señorita*. Jednak nemá svůj mužský protiklad; výraz *señorito* lze registrovat v množném čísle a je výrazem podřízenosti mluvčího, který takto pojmenovává osoby, pro které vykonává placenou službu, např. uklízečka. Samozřejmě se takto na své zaměstnavatele neobrací, ale hovoří o nich takto se třetími osobami: *Y mañana otra vez a limpiar la mierda de los señoritos*⁸³. Navíc výraz *señorita* ztratil svůj původní význam, který byl stejný jako dnes v češtině – svobodná žena. Dnes se spíše výraz *señorita* užívá pro pojmenování osob určitého profesního okruhu (asistentky, telefonistky, recepční, číšnice atp.).

Otázkou zůstává, zdali se profesní oslovení, která pro tuto situaci považujeme za centrální prostředek, jsou vždy ve spojení s vykáním. NGLE (324) uvádí uzavřenou skupinu oslovení – uvedených jako oficiální oslovení (*alcalde*, *director*, *doctor*, *ingeniero*, *licenciado*, *maestro*, *ministro*, *presidente*, *rector*), kterých lze užít i s tykáním (*con el tratamiento de confianza*): *¿Estás de acuerdo, presidente?* Domníváme se, že takto užitá oslovení odkazují vždy na vysokou familiárnost. Užití v syntagmatu *señor presidente* je charakteristickým projevem respektu a vyžaduje nutně odpovídající způsob zájmenného oslovení: *¿Está usted de acuerdo, señor presidente?*

Situace F

V této situaci je typické tykání a oslovení se uskutečňuje pouze křestním jménem.

⁸³

Replika z filmu *Mientras duermes*.

Situace G

Situace G je komplexní v tom, že se zde aktivuje sekundární parametr věku. Pokud je věk adresáta vyšší, užívá mluvčí spíše vykání a oslovení prostřednictvím *señor/señora*. Je také možné oslovení vůbec nevyjadřovat, nicméně v tom případě je potřeba zařadit do výpovědi, explicitně vyjádřené *usted*. Navíc je situace uvedena speciálními formulemi, které mají charakter zmírňovat invazi mluvčího do adresátova prostoru (*disculpe, perdone, buenos días, por favor* atd.). Těmto výrazům se říká *softener* (Kerbert-Orecchioni, 2004).

Pokud je věk adresáta nízký, užívá se tykání a oslovení osciluje okolo výrazů *muchacho/a, chico/a, joven*. Je-li věk mezi oběma mluvčími výrazný, pak se starší může obracet na mladšího prostřednictvím afektivního oslovení: *hijo mío, hija mía, majico, cariño, majo/a, guapo/a, mi cielo, mi vida*. Výrazy typu *softener* jsou v tomto případě *hola, perdón, perdona, disculpa*.

Situace H

Zvláštní je rovněž situace H. Mělo by být pravidlem, aby se mluvčí na úřadu obraceli na úředníka prostřednictvím vykání. Respondenti uváděli, že se úředník stává dominantním z hlediska pozice. Úředník má totiž nad klientem úřadu moc. Tuto moc si ovšem uvědomují pouze někteří mluvčí. Proto je možné, že se na úředníka obracejí rovněž s tykáním, a vztahují moc na sebe sama.

Pokud si mluvčí vykájí, objevuje se explicitní *usted* jako jediný přímý výraz označující vztah mluvčího a adresáta. Jiné oslovovací výrazy se neužívají. Opět se zde objevují výrazy typu *softener*: *perdone, disculpe, buenos días*. V tomto případě je ale jejich funkce jiná; nejedná se o zmírňování, neboť mluvčí se nenacházejí v prostředí, které by znamenalo zisk na straně mluvčího nebo ztrátu na straně adresáta.

Situace I

V této situaci se rovněž aktivuje sekundární parametr, tentokrát parametr empatie. Mluvčí si mohou tykat, anebo vykat. Současný stav spíše ukazuje na preferenci prvního typu. Oslovení, která se užívají, jsou generickými podstatnými jmény: *chico/a, joven, muchacho/a, señorita*, stejně jako se užívají kontaktní prostředky *disculpa, perdona, por favor, perdón*. Čím vyšší je empatie, tím jsou generická podstatná jména afektovanější: *guapo/a, hijo/a, cariño*.

Podoba sociálně integritního svazku ve španělštině je do značné míry nepřehledná, neboť se zde jedná o mnohem větší kombinační možnosti než v češtině. Situace je v některých situacích rovněž rozkolísána a mluvčím je nabízena volba tykání, anebo vykání a s nimi pragmaticky propojené výrazy oslovení či kontaktní nebo zmírňující prostředky. Ze schématu lze vypozařovat, že ve španělštině existuje silná tendence navazovat symetrické vztahy. Znamená to, že mluvčí udržují prostřednictvím řečové interakce sociální blízkost. Sociální vzdálenost je značně upozaděna a vyjádření respektu vůči sociálním souřadnicím druhého jsou velmi sporadické. Primárními pragmatickými filtry jsou hierarchie a familiárnost. Hierarchie ovšem neznamená, že se mluvčí budou jeden od druhého vzdalovat. Realita řečového chování ukazuje spíše na pravý opak. Empatie a věk jsou až sekundárními parametry.

18. kapitola

Zastírání

18.1 Remedializace pomocí zájmen

Zájmena hrají důležitou úlohu v procesu zdvořilostní řečové interakce v tom směru, že jsou schopna zastírat míru reference, tzn. remedializovat případný konflikt. Hovoříme o tzv. zájmenech zastíracích (*pronombres mitigadores*) nebo o zájmenech zmírňovacích (*pronombres atenuadores*). Tento typ zdvořilosti se objevuje ve výpovědích, které jsou považovány za mluvní akty ohrožující tvář buď mluvčího, anebo adresáta. Mluvčí, anebo adresát se totiž může v určitém typu výpovědi vystavit ohrožení, neboť činnost, která se mu připisuje, je považována za negativní projev mluvčího či adresátových vlastností či je projevem jeho neschopnosti.

Zájmena v pojetí Jakobsonově (1960) jsou jazykové prostředky, jež mají charakter indexu: *já/yo, ty/tú*. K indexům patří i příslovce, např. *tady/aquí, teď/ahora*, a také vlastní jména. Charakter indexu lze spatřit i v koncovkách sloves v jazycích parametru Pro-Drop. Tyto jednotky se někdy pojmenovávají jako *shifters* (přepínače), neboť jejich umisťování v sekvenci výpovědí s sebou přináší přepnutí jejich odkazování na jiného/dalšího referenta.

Ke zdvořilosti se pojí zájmenné jazykové prostředky, kterým lze přiřadit rys zdvořilý (*cortés*) – vůči zdvořilosti indifferenční (*acortés*) – nezdvořilý (*descortés*). V následující tabulce uvádíme jazykové prostředky, které v pozici podmětu, vyjadřují různé vztahy mluvčího a adresáta, různě zahrnují oba komunikanty do jedné skupiny, anebo naopak jednoho z nich vylučují ze skupiny. Jde o strategické jazykové prostředky, kterými dochází ke změně diskurzivní perspektivy:

Tab. 13: Prostředky generické a zastírací

Čeština:	rys	Španělština:	rys
TY generické	indif.	TÚ generické	indif.
		USTED generické	indif.
		VOSOTROS generické	indif.
JEDEN generické	indif.	UNO generické	indif.
ČLOVĚK generické	indif.		
TY mytigační	zdvořilé	TÚ zastírací	zdvořilé
JEDEN zastírací	zdvořilé	UNO zastírací	zdvořilé
ČLOVĚK zastírací	zdvořilé		
MY pseudoinkluzivní	zdvořilé	NOSOTROS pseudoinkluzivní	zdvořilé

18.2 Generická zájmena

Z hlediska užití generických zájmen uvádíme pro současnou španělštinu zájmena *usted*, *vosotros* a *tú*, které se užívají před neurčitým publikem nebo posluchačem.⁸⁴ Na jedné straně tato zájmena odkazují na sociální blízkost komunikantů a mohou být užívána před neznámým publikem nebo posluchačem, na stranu druhou, zájmena vyjadřující určitý stupeň sociální vzdálenosti (např. *usted*) se užívají v prostředí solidaritním a za podmínky, kdy všichni posluchači spadají do In-group skupiny. Jedná se o speciální případy komunikačních událostí: konference, volební setkání atp., u nichž spíš než o zdvořilosti hovoříme o persvazivnosti těchto prostředků. Nicméně existují situace, kde je mluvčí nucen udržet rovnováhu mezi solidaritou skupiny a zároveň nesmí překročit hranice zdvořilosti. Myslíme si, že právě užitím generických zájmen lze v těchto případech dosáhnout spolehlivého vyvážení takové situace.

Co se týče zájmena *tú*, podle Serrano (2006: 69, překlad autora), se jedná o užití, které je poměrně časté, *aniž by nutně implikovalo způsob oslovení osoby, jež je považována za sociálně symetrickou, nýbrž jde o odkaz neurčitý čili generický*.⁸⁵ Užívá se v případech, kdy zájmeno *tú* odkazuje jak na mluvčího, tak na adresáta jako např. v *Y ahora te dices: esto no puede ser* nebo *Siempre estás satisfecho con cómo lo hace la gente*. Tyto struktury odpovídají strukturám *Y ahora uno se dice así mismo: esto no puede ser* a *Uno siempre está satisfecho con cómo lo hace la gente*. V těchto větách je zájmeno *tú* nahrazeno zájmenem *uno*.

Pragmatická funkce generických zájmen *tú* a *uno* má generalizační charakter propoziční platnosti, a adresát se tak stává spíše implicitním. Podle Serrano (2006: 71, překlad autora) se zdá, že se jedná o *nepravidelnost, nicméně, v diskurzní rovině se jedná o pravidelnost, jež je motivována schopností celého paradigmatu odkazovat prostřednictvím osobních zájmen, které normálně či normovaně, referují k osobám zahrnutým v komunikační události, ale které jsou modulovány nebo orientovány různými způsoby k diskurznímu posunu buď adresáta, anebo posluchače (anebo oba najednou)*.⁸⁶

V češtině funguje zájmeno *ty* jako neurčitý referent jako v *Nikdy nevíš, kdy se co stane, Přijde velká voda a všechno ti vezme*. Generické *ty* má stejnou generalizační funkci jako generické *tú* ve španělštině. Kromě toho, má čeština další dva prostředky, které fungují stejně: *jeden* a *člověk*, které mohou nahrazovat generické *ty* jako v *Jeden nikdy neví, co se stane, Člověk nikdy neví, co se stane*.

Španělština užívá i generické *vosotros* a *usted*. V případě *usted* je záměr mluvčího

a) vyjadřovat respekt, nicméně

b) mluvčí je nucen pohybovat se stále v prostředí solidarity vůči posluchačům.

⁸⁴ Pojem *posluchač* vnímáme jako nekonkrétního adresáta veřejné promluvy.

⁸⁵ [...] *sin que implique neesariamente una forma de tratamiento a una ersona a la que se considera socialmetne simétrica, sino que alude una referencia indefinida o genérica*.

⁸⁶ *una irregularidad, sin embargo, en el plano discursivo es una regularidad motivada por la referencia dística de todo el paradigma de los pronombres personales que, formal y normativamente, remite a las personas del acto comunicativo, pero que pueden ser orientadas o moduladas de forma diversa para presentar dicursivamente de una u otra forma tanto al hablante como al oyente*.

Tyto dva záměry jsou protichůdné a vždy bude záležet na interpretaci posluchačů. Zájmeno má funkci zevšeobecnující a užívá se ve veřejných projevech: *Por favor, digan su no a los partidos socialistas / No sean indiferentes a los cambios climatológicos.*

Jiným generickým výrazem je zájmeno *vosotros*, které se rovněž užívá ve veřejných projevech jako výsledek neutralizace mezi *vosotros* a *ustedes*, tj. záměr vyjadřovat respekt není zcela explicitně vyjádřen, nicméně nelze říci, že by ve výpovědi zcela chyběl: *Sabéis que el mundo necesita nuestra ayuda, ayuda de todos nosotros / Os digo que con las elecciones cambiaremos la España de hoy.*

Stylistický rozdíl mezi *usted* a *vosotros* v jejich generickém užití spočívá ve španělštině v tom, že první z nich se objevuje spíše v mluvních aktech direktivních (konkrétně v žádostech), zatímco druhý výraz se užívá spíše v mluvních aktech vyjadřujících urgenci. Považujeme tato zájmena za vůči zdvořilosti indiferentní; nelze je považovat za zdvořilostní prostředky, i když je jejich pragmatická funkce v podstatě v souladu s funkcemi, které zdvořilost může plnit. Generická zájmena jsou ovšem podstatnou složkou výkladu, který bude následovat, neboť z jejich podstaty dochází k dalším posunům, které již zdvořilostní charakteristiku vykazují.

18.3 Zastírací zájmena

Kromě generalizační funkce mají zájmena rovněž funkci snižovat ilokuční sílu výpovědi. Jedná se o tak zvanou zastírací funkci, která se kryje s funkcí zdvořilosti. Zastírací zájmena se užívají v případech, kde by bylo nezdvořilé uvádět v asertivním mluvním aktu osobní zapříčinění mluvčího. To, co mluvčí v takovém případě modifikuje, je jeho upřímnost. Na jedné straně je tedy zastírací zdvořilost pozitivní, pokud mluvčí jejím prostřednictvím snižuje svůj zisk, na straně druhé, mluvčí užitím zastírací zdvořilosti snižuje svou osobní zodpovědnost. Všimněme si následujících příkladů:

*Yo no soy capaz de hacerlo todo.
A lo mejor nunca lo puedo controlar todo.*

V těchto výpovědích mluvčí odkrývá svou vlastní neschopnost něco udělat, vykonat. Vědom si toho, užije na místě zájmena *yo* zájmeno *uno* nebo *tú*, které již osobu mluvčího od neschopnosti vzdaluje:

*Uno no es capaz de hacerlo todo.
A lo mejor nunca puedes controlarlo todo.*

Tímto užitím se zodpovědnost přenáší na celou skupinu, která by mohla být součástí publika. Jedná se zde o manipulativní techniku, kdy se zodpovědnost jednoho rozpouští do mnoha zodpovědností každého. V tomto případě se ovšem nejedná o zdvořilost, neboť zbavovat se vlastní zodpovědnosti a její přenos na ostatní je v podstatě mluvním aktem agresivním, invazivním.

Tato invaze ovšem neznamená pro adresáty, na které je zodpovědnost přenášena, žádnou ztrátu. Jde tedy o mluvní akt, který je jako invazivní vnímán ve skutečnosti jen velmi zřídka. Proto je považován za manipulativní, neboť jeho odhalení volá po schopnostech

interpretovat vnímaný kontext ve vztahu k řečenému, a tedy po schopnostech manipulaci odhalit. Můžeme tedy takový způsob užití zastíracích zájmen považovat za projev řečové nezdvořilosti.

Zdvořilost se projevuje pak v mluvních aktech ziskových. To znamená, že zisk, který je na straně mluvčího, je nějakým způsobem odkloněn. Zisk se rozdělí mezi všechny možné posluchače. V příkladu *Esta vez he ganado yo* lze pocítovat chválu mluvčího, který obrací pozornost sám na sebe. Je zdvořilé tento osobní zisk rovnoměrně rozložit mezi všechny zúčastněné. Takového zdvořilostního posunu lze dosáhnout zastíracím zájmenem: *Uno de vez en cuando gana, otra vez no* anebo *Un día ganas, otro pierdes, ya sabes*. Španělština má tedy dvě zastírací zájmena: *uno* a *tú*, které mohou nabývat zdvořilostní funkce, pokud jsou užitá v mluvních aktech imanentně nezdvořilých.

V češtině fungují jako takové výrazy *ty*, *jeden* a podstatné jméno *člověk*. Jejich zastírací funkci lze spatřovat např. ve výpovědích:

Nezdvořilé zastírání

Nepodařilo se mi to dokončit. – To se ti někdy nepodaří dokončit. To se jednomu někdy nepodaří dokončit. To se člověku někdy nepodaří dokončit.

Zdvořilé zastírání

Nepodařilo se ti to dokončit - To se ti někdy nepodaří dokončit. To se jednomu někdy nepodaří dokončit. To se člověku někdy nepodaří dokončit.

V druhém případě se jedná o redukci neschopnosti na straně adresáta; adresátova neschopnost se zde rozpouští mezi všechny zúčastněné posluchače. Opět se jedná o zdvořilost, neboť mluvní akt způsobující ztrátu na straně adresáta záměrně tuto ztrátu zastírá.

Zastírání v češtině i ve španělštině je podpořeno ještě dalšími výrazy, které zevšeobecňují zodpovědnost mluvčího nebo adresáta (*una vez – alguna vez / někdy, občas* atp.). Zastírací zájmena jdou ruku v ruce s koncovkami sloves, takže se jedná o proces, který je propojen se slovesnou flexí. Slovesná koncovka je tedy nositelkou implicitní zdvořilosti, pokud není zastírací zájmeno explicitně vyjádřeno ve výpovědi. Hovoříme o transpozici slovesné osoby.

18.4 Pseudoinkluze

Užití první osoby jednotného čísla s explicitně vyjádřeným podmětem (*já/yo*) jsou v mnohých případech považovány za nezdvořilé, neboť mluvčí tak obrací pozornost pouze na sebe. Všimněme si následujících příkladů:

Yo nunca he perdido ni un partido

Já jsem ještě nikdy žádný zápas neprohrál.

Explicitně vyjádřené zájmeno *já/yo* upoutává pozornost všech zúčastněných na mluvčího. Jedná se o mluvní akt asertivní, kde je zisk na straně mluvčího. Tyto mluvní akty porušují maximu skromnosti.

Jiným příkladem nezdvořilosti je užití českého zájmena *já* (neexplicitního) v mluvních aktech direktivních: *No tak vezmu kýbl, mop a pořádně to umyju* < *No tak vezmi kýbl, mop a pořádně to umyj*. Mluvčí v tomto případě vyjadřuje svou nadřazenost, situuje se do autoritářské pozice. Tento způsob manipulace se sociálními souřadnicemi lze spatřovat i v užití nevokativního oslovení: *Hele, Kovář, přidám* < *Hele, Kováři, přidejte / Novák, oblíknu se a okamžitě přijdu!* < *Nováku, oblékněte se a okamžitě přijďte*.

Oba tyto mluvní akty direktivní (první jako instrukce, druhý jako urgence) jsou prototypické pro totalitní instituce (vězení, armáda, ozbrojené složky), nicméně mohou být užity i v prostředí školním nebo sportovním. Školní a sportovní prostředí může být v češtině rovněž do určité míry prostředím totální instituce. Jestliže jsou tyto výpovědi noremní z hlediska stylistické platnosti v určitém prostředí, v jiném by neměly být takto totalitně užívány. První slovesná osoba by v takových netotalitních případech měla být zastřena za účelem udržení rovnováhy mezi ziskem a ztrátou tak, aby byla dodržena maxima skromnosti.

V obou jazycích existují shodné strategie. První z nich je strategie pseudoinkluzivní, druhá je strategie poziční.

Pseudoinkluzivní strategie vychází z předpokladu, že druhá osoba množného čísla může zahrnovat mluvčího. Hovoří se o tak zvaném *pseudoinkluzivním my* (*nosotros pseudoinclusivo*), které zahrnuje jak mluvčího, tak i adresáta. Toto zájmeno stojí v protikladu k *exkluzivnímu my* (*nosotros exclusivo*), které adresáta vytěšňuje. V mluvních aktech, které znamenají zisk na straně adresáta, se užívá strategie za účelem snížení ilokuční síly výpovědi. Mluvčí se staví na osobní pozici adresáta a vyjadřuje toto posunutí prostřednictvím druhé osoby množného čísla. Adresát identifikuje tento mluvní akt jako projev empatie nebo solidarity. Je to jedna z nejrozšířenějších zdvořilostních strategií v indoevropských jazycích a může být považována za univerzálně platnou, neboť již byla zjištěna i v latině nebo v řečtině. Čeština a španělština tuto strategii mají; její charakter je stejný, jen jsou tyto jevy popisovány jiným lingvistickým pojmoslovím.

Ve španělštině se hovoří o pseudoinkluzi (*pseudoinclusión*), neboť ve skutečnosti mluvčí nevysloví mluvní akt direktivní jako v případě: *Ahora abrimos la boca y nos tomamos una pastillita / A ahora vamos a dormir, ¿vale?* Touto strategií dojde k ochraně tváře adresáta a perlokuční aktivita na straně adresáta je tím spíše uskutečnitelná. To znamená, že pseudoinkluze má persvazivní charakter. Serrano (2006: 68, překlad autora) uvádí, že *se užívá v kontextech, kde existuje asymetrický vztah*⁸⁷ (tedy vztah vzdálenosti mezi komunikanty) ačkoliv, podle nás, ji lze užít i v případech solidarity a familiárnosti, např. mezi matkou a dítětem, tedy vždy tam, kde je potřeba zmírnit direktivní mluvní akt (*Y ahora te duermes*). Je to také druhá osoba množného čísla, kterou se uskutečňují španělské pseudoinkluzivní pozdravové formule: *¿Cómo andamos?* / *¿Cómo estamos?*

V češtině se tento typ strategie nazývá rovněž pseudoinkluzí, rozlišuje se ovšem mezi *solidárním my* a *empatickým my*. První z nich se užívá v mluvních aktech direktivních, v instrukcích. Mluvčí se situuje do stejného situačního kontextu jako je kontext adresátův. Kromě toho, jak říká Hirschová (2006: 62), adresát může být nekonkrétní jako v příkladu *Maso poklepeme a potřeeme olejem / Silnici nikdy nepřecházíme mimo přechod / Boty si před zouváním rozvazujeme*. V příkladech je ilokuční síla výpovědi zmírněna. Solidarita se projevuje ještě v mnohem větší míře, pokud je mluvčí osobně zainteresován na zisku

⁸⁷

[...] surge en los contextos interactivos en los que existe relación social asimétrica.

adresáta, jako v případě matky a dítěte: *Tak a teď si vyčistíme zuby a půjdeme spát* nebo mezi učitelem/trenérem a žákem/sportovcem: *Pořádně vytahujeme loket z vody a zabereme co možná nejvíce dopředu*. Takové transpozici slovesné osoby se říká *empatické my*. Užívá se v případech mluvnických aktů, kdy se mluvčí vůči adresátovi nějakým způsobem zavazuje.

Hirschová (2006) a Grepl (1995) zmiňují jako prototypické řečové výměny mezi zdravotnickým personálem a pacientem. Promluva lékaře *Tak předepíšeme silnější prášky a za týden přijdeme na kontrolu* obsahuje pseudoinkluzi, prostřednictvím které se mluvčí zavazuje uskutečnit propoziční obsah v první větě a ve druhé jako kdyby se jednalo o uzavřenou dohodu mezi mluvčím a adresátem. V druhé propozici se tedy jedná o mluvnický akt direktivní. Jedná se tedy vlastně o jakýsi mluvnický makroakt, kterým mluvčí – lékař uzavírá s adresátem smlouvu: *já udělám X a ty uděláš Y*.

Na druhé straně pacient může rovněž užít pseudoinkluzi, pokud formuluje mluvnický akt žádosti, a snižuje zisk na své straně, popř. převádí odpovědnost lékaře sám na sebe: *Dneska ještě tu nemocenskou neukončíme, že?* Oba případy pseudoinkluze ukazují na autoritu uloženou buď v osobě mluvčího nebo v osobě adresáta. Charakter autority zmizí v okamžiku, pokud se v češtině i ve španělštině jedná o interakční výměnu mezi zákazníkem a poskytovatelem služby. Jedná se o pseudoinkluzi vyvolanou jako projev servilnosti: *¿Cómo cortamos hoy el pelo? / Jak dneska ty vlasy oštříháme?, ¿Le ponemos algo más? / Ještě něco vám nabídneme?*

Druhým typem strategie je strategie poziční. Její funkce je detematizovat mluvčího. Existují výpovědi, v nichž explicitní přítomnost mluvčího je vyjádřena zájmenem *já/yo*. Detematizace spočívá v realizaci klesání zájmena z vyšší pozice na pozici hlouběji ve větné struktuře: **Yo y Pedro hemos visto una película estupenda / *Já a Petr jsme viděli úžasný film – Pedro y yo hemos visto una película estupenda / Petr a já jsme viděli úžasný film*.

Detematizace zájmena *já/yo* je možná též transpozicí třetí osoby jednotného čísla a zároveň za užití podstatného jména, které vyjadřuje referenta mluvčího: *Maminka dá Pepíčkovi banánek / Ahora mamá te prepara una sopita*. Tyto výpovědi jsou ovšem možné pouze v prostředí emočně laděném, jsou to výpovědi expresivní, afektivní; jsou to mluvnické akty imanentně zdvořilé – nabídky. Spíše než o detematizaci bychom v tomto případě měli hovořit o afektivizaci výpovědí.

Při užívání zájmen je potřeba se ještě zmínit o výrazech, které utvářejí s deiktickými výrazy tzv. honorifikační soulad (*concordancia honorífica*): ve spojitosti s distantním zájmenem dochází také k přepnutí na pozici řídicího člene: *tu casa – su residencia, tu mujer – su cónyuge / tvoje žena – vaše manželka, tvůj dům – vaše vila, tvoje auto – váš vůz*. Řídící člen je při užití distantního zájmena stylisticky přeregistrován z hovorového prostředku na prostředek stylisticky vyšší, knižní.

Být zdvořilý tedy znamená být schopen užívat kontaktní prostředky pro překonání ticha, jazykové prostředky oslovení pomocí zájmen a jmen, a to za podvědomé znalosti pravidel jazyka, který aktivuje jen určité typy filtrů, jiné ponechává neaktivní. Aktivita filtrů se v průběhu různých komunikačních událostí střídá a v případě strategické nutnosti, která má co do činění s persvazí, je potřeba přepínat mezi slovesnými osobami tak, aby chom zastřeli jednoho z komunikantů, anebo jej detematizovali z vyšší syntaktické pozice do pozice nižší. Jedná se o jeden ze způsobů, jak vyvažovat zisk a ztrátu, které mohou znamenat ohrožení tváře komunikanta. Ruku v ruce s tím lze hovořit též o stylistickém přeregistrování, které utváří společně s transpozicí slovesné osoby tak zvaný honorifikační soulad.

18.5 Impersonálnost

Jednou ze strategií, prostřednictvím které lze dosahovat detematizace komunikanta, jsou impersonální syntaktické struktury. Pro španělštinu je typická impersonální konstrukce *¿Se ha entregado ya el documento?*, v níž dochází k vypuštění činnostního agentu. Znamená to, že adresát této promluvy je dotazován, zdali on sám již tuto činnost vykonal. Mluvčí ovšem užívá impersonální konstrukci, neboť nechce adresáta ohrozit, a vyvolat tak u něho ztrátu. Jedná se o zdvořile formulovanou otázku, která případný nedostatek na straně adresáta zastírá. Pro španělštinu jsou takové výpovědi typické, mluvčí španělštiny se tak velmi často ubírají k tomu nevyjadřovat explicitně referenta. Uvedeme ještě jeden příklad: *Se te encargó especialmente que regaras las plantas*. V této výpovědi mluvčí detematizuje sám sebe, neboť nechce před adresátem působit invazivně. Jedná se tu o jakousi manipulativní strategii, kdy je zodpovědnost referenta odstraněna a je jaksi rozpuštěna v neosobní dimenzi. Ve španělštině jsou tyto výpovědi centrálním jazykovým prostředkem a nejsou tedy považovány za příznakové.

Jiná je situace v češtině, kde rovněž mluvčí disponují touto strategií: *Pavlovi se zase vylilo mléko*. I v této výpovědi mluvčí odpoutává pozornost od Pavla, který je původcem děje, a téma se přesouvá na podmět mléko, který ovšem z hlediska hierarchizace větné propozice zůstává stále pacientem. Čeští mluvčí jsou na takové impersonální výpovědi citliví, neboť v češtině není zvykem, aby byla pozornost od mluvčího nebo od adresáta nějakým způsobem odpoutána. Považuje se za manipulativní strategii ne příliš kladně hodnocenou, pokud se tak stane zejména v případě mluvčího, který se takto řečově chová: *Mami, to se utrhlo* < *Mami, já jsem to utrhl*. Reakce na takovou výpověď je pak v češtině typickým odhalením manipulativní strategie: *Ono se to samo utrhlo?* Mluvčí v češtině nepovažují tento typ mluvní strategie za zdvořilý, jedná se spíše o chování, které je považováno za nenoremní.

19. kapitola

Zdvořilost valorizační

K valorizační zdvořilosti se řadí všechny mluvní akty, jejichž funkce je podporovat tvář adresáta, a především funkce nevystavit adresáta nebezpečí či ohrožení. Existuje celá řada studií, které se velmi podrobně věnují analýze řečového chování, které spadá především do oblasti pozitivní zdvořilosti. Lze hovořit o mluvních aktech, které jsou nositeli té nejvyšší možné zdvořilosti; jedná se tedy o verbální dary.

19.1 Kompliment

Kompliment je expresivní mluvní akt, jehož funkcí je zprostředkovat zisk na straně adresáta a vyjadřovat se pozitivně vůči jeho tváři (ke způsobu chování, aktivitě, vzhledu, dovednostem, schopnostem atp.). Jedná se v podstatě o velmi frekventovaný mluvní akt, jímž je potřeba nastavit příjemné prostředí interakční události, a to ve spojení se strategií mluvího. Pragmatika komplimentu je dosti průhledná a odpovídá základnímu sémantickému schématu: *něco se mi líbí // něco dobře vypadá*, z něhož se derivují veškeré jeho výpovědní formy.

Ačkoliv je kompliment realizován za účelem ochrany tváře adresáta, objevuje se takové chování u mluvího i v situacích, kdy je potřeba připravit adresáta na následující mluvní akt imanentně nezdvořilý⁸⁸. Kompliment je jedním ze členů makroaktu a má vyrovnávací funkci. Jeho hodnota by se měla pragmaticky vyměřit tak, aby anulovala negativní výměru ztráty na adresátově straně. Celý makroakt je pak z hlediska zisku a ztráty v rovnováze. Jedná se o velmi silný persvazivní nástroj v typech interakcí, v nichž rovnováha mezi ziskem a ztrátou je otázkou vyjednávání. V nedirektivních kontextech může kompliment vyvolat u adresáta, jemuž je určen, pocit závazku vůči tomu, kdo tento mluvní akt vyslal (Haverkate, 1994: 89).

Hovoří se také o tom, že kompliment je prostředkem solidarity, kterou navozuje či podporuje, čímž dochází k rovnoměrné distribuci zisku a ztráty mezi oba komunikanty. Slouží tedy jako metaforické mazadlo potenciálních třecích ploch v komunikační události (Manes, 1983: 97). Myslíme si, že užití komplimentu v jeho nestrategické funkci spíše odpovídá ideálnímu stavu mezilidské komunikace; považujeme kompliment za strategický vždy, i tam, kde se jedná o záležitost projevů sexuální přitažlivosti. Kompliment je mluvním aktem, který se v různých společenstvích orientuje buď altruismem mluvího, a je tedy primárně nestrategické povahy, čímž zprostředkovává plánovaný zisk na straně adresáta, anebo se orientuje egoismem mluvího, a je tedy strategickým prostředkem zajišťujícím dělení ziskovosti mezi mluvího a adresáta zároveň.

Definice komplimentu ovšem není tak jednoznačná, jak by se mohlo zdát. Existuje bezpočet definicí, jež varíují dle úhlu pohledu. Jediné, co je těmito definicím společné, je evaluační aspekt předmětu, osoby nebo činu.

Komplimenty se odlišují mezietnicky, jak ukazují některé testy zvyklostí (Choi, 2008: 157). Tato mezietnická rozrůzněnost může fungovat jako distinktivní rys či

88

Hovoříme o tzv. nepreferované akci.

parametrická vlastnost kulturních diferencí, podle nichž lze kultury považovat za více či méně diferencované z hlediska řečového chování. Jestliže jsou značné rozdíly ve fungování komplementů uvnitř etnické skupiny i mezi skupinami, které mluví jinými varietami jednoho jazyka, musíme očekávat, že nalezneme ještě závažnější rozdílnosti mezi společenstvími, které hovoří jazyky zcela odlišnými (Wolfson, 1983: 87).

Tematická a referenční distribuce v komplementu se děje na základě variantnosti fenoménů statických a dynamických (předmět, osoba a čin), které se proměňují v téma propozice. Základní pragmatickou klasifikaci komplementů provedla Wierzbicka (1987: 2001):

Vnímám kvalitu tvého Y.

Chci ti říci něco dobrého o tobě.

Říkám něco dobrého o X a jeho Y.

Cítím se dobře.

Říkám to proto, abych ti dal najevo, že o tobě smýšlím dobře.

Těchto pět schematicky fungujících premis utváří pragmaticko-sémantický základ komplementu s funkcí ustanovit příjemnou komunikační relaci mezi komunikanty: obdiv, uznání nebo vyjádření pozitivního hodnocení adresáta (Wolfson, 1983: 85).

Spontánnost, s jakou se komplementy vyjadřují, může způsobovat problémy v interpretaci adresáta. Jsou totiž mluvní akty pochvalné, jež nejsou adekvátně pragmaticky vyměřeny, a adresát tak váhá, zdali byly učiněny z hlediska strategického (tedy spíše podlézavě), anebo s upřímností. Adresát v případě interpretační nejistoty spoléhá na sadu ověřovacích mechanismů, aby zjistil, zdali byla na straně mluvčího splněna pragmatická podmínka upřímnosti. Takové reakce jsou projevem nedůvěřivosti vůči mluvčímu. Jestliže dojde k potvrzení podmínky upřímnosti, komplement figuruje jako akt podporující tvář adresáta; naopak, nedojde-li k jejímu potvrzení, pak se i komplement jako imanentně zdvořilý mluvní akt stává aktem ohrožujícím tvář adresáta. V takovém případě se jedná o mluvní akt strategické povahy, jímž mluvčí vyjadřuje snahu zmírnit zisk na své straně a zároveň jej zasadit do konverzačního prostředí přátelsky orientovaného a solidaritního. Co ovšem v tomto případě zůstane ohroženo, je negativní tvář adresáta, neboť komplement může na straně mluvčího vyjadřovat závist či osobní obdiv. Poškozena zůstává také pozitivní tvář adresáta, neboť je nucen chválu na své straně nějakým způsobem snižovat. Hovoříme zde o tzv. zadlužení adresáta, který se cítí být povinen chválu vrátit (Levinson, 1987: 66). Komplement se tak velmi často může stát mluvním aktem nezdvořilým. Stejně tak neposkytnutí komplementu v situacích, kde je normou vyžadován, je rovněž poškozením tváře adresáta. Takové chování se považuje za nezájem, odmítnutí nebo závist.

Z hlediska vztahu komplementu a zdvořilosti považujeme za relevantní zmínit fakt, že mluvčí vyjadřuje shodu vkusu nebo zájmu s adresátem, čímž posiluje nebo v případě komunikace s někým neznámým vytváří alespoň minimální množství solidarity (Manesová – Wolfsonová, 1981: 124, překlad autora)⁸⁹. Solidaritu je zde potřeba vnímat jako svého druhu porozumění na straně jedné a také shodu na straně druhé; porozumění i shoda se pak potkávají ve společenské funkci obrazného ztvárnění světa, v němž se komunikanti

⁸⁹ [...] the speaker expresses a commonality of taste or interest with the addressee, thus reinforcing, or in the case of strangers, creating at least a minimal amount of solidarity.

potkávají. Kompliment jako promluva vyjadřující pozitivní zdvořilost je *nástrojem pro metaforické rozšíření intimacy, neboť do určité míry vytvářejí společné zázemí pro touhy a jejich sdělování* (Brown – Levinson, 1987: 103, překlad autora)⁹⁰. Kompliment lze vztáhnout k souhlasu či k názorovému souladu mezi komunikujícími složkami, což odpovídá maximě lichocení v pojetí Leechové (1983: 135).

Nejvýznamnějšími komplimenty jsou tzv. komplimenty při povšimnutí. Mluvčí zaregistruje určitý aspekt, který vyhodnocuje jako pozitivní. Adresát se tak pro mluvčího stává nositelem této pozitivní vlastnosti, která osciluje okolo několika témat: fyzický vzhled, kvalita jídla, kvalita činu/činnosti/aktivity/práce⁹¹.

19.2 Ilokuční zřetel komplimentu

Kompliment jako mluvní akt je definován jako akt chování vůči adresátovi (Austin, 1982) nebo jako expresivní akt (Searle, 1976), jehož epistemologická hodnota je pozitivní. Spadá tedy do zdvořilosti pozitivní, jejímž účelem je hledat takové možnosti, které by adresátovi byly příjemné a byly rovněž příjemné pro mluvčího. Pokud je kompliment správně pragmaticky vyměřen, pak by měl být akceptován. Akceptace proběhne tehdy, nebude-li se adresát pít po splnění podmínek upřímnosti. Pokud ano, může nastat zvláštní situace, kdy adresát bude tendovat k zeslabení pochvaly. Jedná se o tzv. *self praise avoidance mechanism*, který rovněž podporuje pozitivní tvář. Jinou situací je pak nepřijetí pochvaly. Zde se takové chování přibližuje svou funkčností k honorifikům, která mají za úkol vyzvedávat adresáta a ponížovat mluvčího. Řečová výměna, která proběhne mezi mluvčím a adresátem, obsahuje určitý ilokuční zřetel (*illocutionary point*), kdy je vyhodnocováno pravidlo kvality, tedy pravdivost mluvního aktu (Searle, 1976).

Komplimenty lze hodnotit i z hlediska jiných aspektů, např. není potřeba sledovat, zdali mluvčí mluvil pravdu, anebo lhal, nýbrž je podstatné, jestli měl právo to udělat, zdali mu realizace mluvního aktu přinesla osobní zadostiučinění a zdali je kompliment zasloužený. Komplimenty totiž formulujeme nikoliv na základě pravdy, nýbrž spíše na základě efektu, který přináší.

Do hry vstupuje i pojem deference; při její realizaci se jedná o dvě strany mince – jedna, kdy se mluvčí koří a poníží, a druhá, kdy mluvčí vzhlíží k adresátu (a tím podporuje jeho pozitivní tvář zvláštním způsobem, konkrétně tím, že uspokojuje adresátovu potřebu být nadřazen (Brownová a Levinson, 1987: 178).

Tím pádem dochází k různému typu rámcování komplimentů (*framing remarks*), které se projevují buď konvenčností, anebo nekonvenčností. Konvenční rámce jsou přímými formami komplimentu, tzn. entita, na níž je pozitivní kvalita uvalena, je přímo uvedena ve výpovědní formě anebo je z této formy zřejmé, kdo je původcem hodnocení kvality a kdo je tedy příjemcem komplimentu. Naproti tomu rámce nekonvenční operují s nepřímostí, a je úkolem adresáta takovou kvalitu ve výpovědi odhalit⁹².

⁹⁰ [...] *a kind of metaphorical extension of intimacy, to imply common ground or sharing of wants to a limited extent.*

⁹¹ V českém prostředí to bude i předmět ve vlastnictví adresáta (viz dále).

⁹² Nepřímé komplimenty jsou doloženy jen velmi zřídka: z některých výzkumů vyplývá, že nepřímé komplimenty se vyskytují pouze v 5 % z celkového počtu hodnotících mluvních aktů (Manes – Wolfson, 1981).

19.3 Kompliment v češtině

Komplimenty vyvolávají pozitivní reakci adresáta. Je ovšem možné, že kompliment vyvolá i reakci opačnou. Specifický způsob vyjadřování komplimentů v češtině a situační rozklad jejich užití ovšem takové rozpaky nikdy nepotvrdil; *v naší kultuře je toto riziko zanedbatelné [...] a komplimenty jsou běžnou součástí každodenního života* (Chejnová 2006). Komplimenty fungují v češtině jako pochvaly; můžeme sem zahrnout veškeré projevy mluvčího, které reagují na adresátovu pozitivní stránku. Komplimenty jsou zkoumány čtyřmi přístupy: etnografický (Manes - Wolfson 2011, Holmes 1988), dotazníkovým šetřením (Chejnová 2006, Válková 2012, Dvořáková 2017), korpusovým výzkumem nebo konverzační analýzou.

Kompliment jako mluvní akt je z hlediska pragmatické analýzy komplikovaný: shora jsme uvedli jeho orientaci na makroakt, vyžaduje tedy reakci nebo další podpůrný komentář. Navíc, a to je pro české prostředí poměrně charakteristické, komplimenty jsou považovány českými mluvčími za choulostivé mluvní akty, jejichž užitím může mluvčí překročit hranice sociálně únosné normy, zejména pokud jde o vztah mezi muži a ženami. Navíc jsou muži vůbec v udílení pochval či formulování skutečných komplimentů v pravém smyslu slova velmi rezervovaní. Čeští respondenti uvádějí, že by ve valném množství situací mluvní akt pozitivně adresovaný k adresátovi neformulovali.

19.3.1 Gendrová a situační pragmatika českého komplimentu

Zdá se, že čeští mluvčí spojují kompliment především se dvěma orientacemi: kompliment se vyjadřuje jako skutečná pochvala vycházející z upřímnosti, anebo je kompliment užíván jako strategický prostředek pro vyrovnání předpokládané ztráty na straně adresáta (Válková, 2012; Dvořáková, 2017). Zajímavé bylo sledovat, jak se v těchto dvou jinak pragmaticky orientovaných kontextech liší chování mužů a žen. Považujeme ještě za podstatné vyhodnotit vztah komplimentu k obecné charakteristice českého mluvčího. Položili jsme stejné otázky padesáti českým mluvčím (cuestionario n. 25-28). Z některých dotazníkových šetření bylo patrné, že mluvčí kompliment nerealizují vůbec. Varianta odpovědi „nereagovat nijak“ se u některých respondentů ukázala jako velmi frekventovaná. Při podrobnějším analyzování situace uváděli respondenti kontexty, v nichž považují kompliment za problematický. Zmiňovali především asymetrické situace, kdy vyšší sociální pozice adresáta a z ní vyplývající dovednosti adresáta, stejně jako vlastnictví i vzhled, bylo raději ponecháno bez povšimnutí. Totiž při formulování komplimentu v situacích vykazujících značnou sociální asymetrii uváděli respondenti kompliment, jenž byl rámcován do makroaktu s negativní perspektivou (*Vy máte ale dobrou barák. No na to my nemáme*). Při následném zjišťování důvodů uvedli někteří respondenti také to, že formulování komplimentu je pro ně v těchto situacích natolik komplikované a nepřekonatelné z hlediska závidy, kterou by mohli přenášet vůči adresátu, pokud by takový pochvalný mluvní akt vůbec exteriorizovali.

Formulování pochvalných mluvních aktů se proto v češtině orientuje především sociální symetrií mezi komunikujícími složkami, kdy jsou oba nastaveni v určité sociální rovnováze a cítí se tak bezpečně. Bezpečnost je zajištěna nedominancí a neautoritou ani jednoho z komunikantů a rovněž musí být splněna podmínka předchozí známosti. Nelze

vyjadřovat pochvalné mluvní akty vůči někomu, kdo je cizí či v tzv. *small talku*. U komplimentů tedy můžeme pozorovat zvláštní orientaci českých mluvčích na tzv. sociální egalitarismus.

Tento sociální egalitarismus je ovšem dynamizován v rámci etnika dle stupně gendrové symetrie. Pokud jsou oběma komunikujícími složkami ženy, pak je tendence formulovat kompliment obecně vyšší. Tento index se zvyšuje tím více, čím více je zabezpečena sociální symetrie mezi ženami.

Pokud jsou oba komunikanti muži, vyjadřování komplimentů při povšimnutí je velmi nízké; dotazníková šetření byla u některých z nich poměrně prázdná. Dali jsme jim tedy možnost nastavit takové situace, které by považovali za vhodné k formulování komplimentu ve prospěch mužského adresáta. Jejich odpovědi se orientovaly především na tematiku sportu či na vlastnictví nové technologie, především na její funkčnost.

Situace v komunikačních událostech mezi muži a ženami rovněž vyjevila určitou gendrovou dynamiku. Pokud jsme zjišťovali, kteří muži tendují k vyjadřování pochvalných výpovědí ve prospěch žen, byli to mladí mluvčí mezi 20. a 30. rokem věku, společně s muži ve věkové kategorii od 50 let věku výše; tematická distribuce nehrála relevantní roli. Střední věková kategorie mužů rozhodně neuváděla komplimenty při povšimnutí s tématem fyzický vzhled, pokud se jednalo o adresáty ženy. Všichni muži v této střední kategorii byli otcové rodin. Výpovědní hodnota takového výsledku nemusí vypovídat o skutečné povaze řečového chování tam, kde stojí muž tváří v tvář ženě, nicméně zdrženlivost, která z dotazníkového šetření vyplývá bude mít jistě další pertinentní aspekty.

Ženy vůči mužům formulovaly komplimenty při povšimnutí především u vzhledu a činu. Méně časté to bylo u jídla, nicméně ženy do takových situací zapracovaly také tzv. komplimenty u společné večeře, kdy muži sice nebyli přímo kuchaři, nýbrž hostitelé. Kompliment se tak orientoval spíše na schopnost výběru kvalitních gastronomických zařízení. Nízkou frekvenci při formulování komplimentů potvrzují i další studie; čeští muži komplimenty spíše nevyjadřují, aby nevyvolávali nežádoucí konotace. Rovněž se uvádí, že kompliment v českém prostředí, pokud je míněn žertovnou formou, může vyvolat sexuální podtext (Chejnová, 2006).

19.3.2 Tematická orientace českého komplimentu

Z hlediska tematické distribuce, vysledovali jsme v českém prostředí výraznou orientaci na kompliment pouze ve třech oblastech, kterými byly i) vzhled adresáta (*Ty máš nové vlasy, ne?*), ii) jídlo připravené adresátem (*Ty brďo, to se ti fakt povedlo*) a iii) kvalita adresátova činu (*S takovýmadle výsledkama se fakt nemusíš stydět*) či jeho provedení (*To rychlé řešení bylo dost efektivní, to se mi líbilo*).

Další tematické oblasti se vyskytly v jednotkách procent; souhrnně ovšem utvářejí tematickou orientaci směrem k vlastnictví adresáta: osobní vůz (*Kdes koupil to žihadlo?*), vybavení domácnosti (*Hele, tadle sedačka je děsně pohodlná*), dům (*Barák jako kráva!*) a jeho umístění v lokalitě (*Takový krásný výhled bych fakt nečekala*), nová technologie (*Ty máš nový iphone?*) a její funkčnost atp. Významnou měrou se také užívaly komplimenty orientované na dovednost adresáta: způsob mluvy, schopnost hovořit cizím jazykem, způsob vystupování (*Taky bych chtěla mluvit jako ty!*) ad. V posledním případě se hovoří o hodnocení objektu řeči (Grepl, 1995: 631).

Témata, která stojí v centru pragmatického zájmu českého mluvčího jsou dominována především osobou adresáta; až na druhém místě stojí orientace předmětem vlastněným adresátem. Samo o sobě je toto pořadí správné a vypovídá o tendenci uskutečňovat pozitivní mluvní akt ve prospěch ochrany či podpory pozitivní tváře adresátovy, v interkulturním srovnání je to ovšem záležitost poměrně zvláštní. Čeští mluvčí totiž považují za pragmaticky správně vyměřený kompliment i takové výpovědi, které se sémanticky obracejí nikoliv na adresáta jako na toho, ku kterému pochvala směřuje, nicméně i na to, co stojí jaksí mimo adresátovu komunikační entitu. Zacílení na předmět a na jeho kvalitu je jakýmsi kvazikomplimentem. Jeho účelem může být buď strategická povaha výpovědi, která ovlivní průběh zbytku komunikační události, anebo se jedná o projev závisti. Ze sledování řečového chování českých mluvčích v různých situačních kontextech vyplývá, že orientace na vlastněný předmět je poměrně charakteristická. Stále je potřeba mít za zřeteli, že takové mluvní akty, ať je považujeme za kompliment či za kvazikompliment, se vyskytují převážně v komunikačních situacích vykazujících sociální symetrii.

Vrátíme-li se k makroaktu, pak kvazikomplimenty se vyskytovaly převážně tam, kde se mluvčí nevyjadřoval přímo k osobě adresáta. Důvody, které jej k tomu vedou, jsou různé a zřejmě poměrně časté, jak vyplývá z předcházejícího oddílu.

U českých mluvčích tedy můžeme z hlediska formulování pochvalných mluvních aktů, či mluvních aktů pozitivně hodnotících pozorovat řečové chování, které tenduje k vyjadřování zdvořilosti pozitivní, zejména pak k podpoře pozitivní tváře adresáta. Tvář adresáta ovšem obsahuje jako projev české řečové idiosynkrazie také adresátovo vlastnictví, které hraje sekundární roli. Sekundární role tzv. českého kvazikomplimentu spočívá ve funkci suplovat skutečný kompliment tam, kde je mluvčí sociální normou tlačěn kompliment přímo zacílený na osobu adresáta nevyjadřovat. Interkulturní rozdíly ve frekvenci komplimentů a jejich tematická diferenciaci vyplývá i z toho, že ke komplimentu nejsme jako mluvčí vychováni. Kompliment nespadá do mluvních aktů, ke kterým bychom byli při nabývání pragmatické kompetence nuceni či vedeni (Austin, 1982).

Ke komplimentu řadíme také struktury, jež reagují na aktuální stav adresáta, na osobní adresátovu kvalitu či schopnost (*Jsem velmi rád, že jsi tu zkoušku udělala / Jsi hodná, že se o mně tak staráš / Ty jsi ale šikovná, takový krásný obraz!*). Ovšem takové mluvní akty již opouštějí pragmatický rámec komplimentu a tendují spíše k mluvnímu aktu poděkování.

K pozitivnímu hodnocení se rovněž připojují hodnotící částice *bohudík, dobře že, naštěstí, ještě že, štěstí že, aspoň že, bohudík že*. Takové hodnocení je ovšem v těchto případech relativní, neboť mluvčí chce vyjádřit pouze částečné uspokojení, tzn. hodnotí pozitivně pouze čin, předmět nebo způsob provedení činu v makroaktu, který je jako celek považován za negativně orientovaný (*Ještě že ses vrátil před bouřkou / Naštěstí jsi tomu psovi utekl / Štěstí, že se nic vážného nestalo*).

Je zajímavé, že i takové výpovědi uváděli mluvčí češtiny jako projevy komplimentu. Pokud jsme se podrobně zaměřili na tyto mluvní akty, shodli se v druhé evaluaci respondenti na tom, že se může jednat rovněž o komunikační funkci výtky, v níž je obsaženo pozitivní hodnocení.

19.3.3 Spontánnost a elicitace komplimentu

V českém prostředí jsou pozorovány komplimenty dvojího typu. Pro vyjádření solidarity se užívají komplimenty s primární komunikační funkcí. Primární funkce, projevující se shodou, souladem či solidaritou v širším smyslu, je v českém prostředí konverzační strategií, *jejímž cílem je zapůsobit na adresáta a/nebo ho potěšit poukázáním na jeho kvality* (Válková, 2002: 43). Český kompliment má tedy sociální rozměr v podobě altruistického chování, ale má také rozměr egoistický, který napomáhá hladkému průběhu komunikace a posiluje pozitivní vztahy mezi účastníky komunikační události (srov. Dvořáková, 2017: 40). Toto má strategický charakter, neboť chování českých mluvčích sice generuje zisk na straně adresáta, ale toto chování je zisté. Zabezpečuje totiž určitým způsobem zisk v následných konverzačních sekvencích. Takové řečové jednání má přípravný charakter a je spojováno s vypočítavostí.

Nejtypičtějším příkladem komplimentu s primární komunikační funkcí je kompliment při povšimnutí, které se někdy považuje za tzv. *noticing* (Golato, 2005). Jedná se o mluvní akt zcela řízený mluveností, neboť *dovoluje okamžitou reakci na událost či podnět* (Čmejrková – Hoffmannová, 2011: 32).

Povšimnutí lze vydělit do dvou pragmatických kategorií: a) spontánní povšimnutí a b) elicitované povšimnutí. Při spontánním povšimnutí reaguje mluvčí automaticky tak, že kompliment pronese ihned, co zaregistruje vjemově hodnocený předmět. Pronášet kompliment v okamžité reakci vede k tomu, že kompliment je zcela nepřipravený. Naopak elicitované povšimnutí je vyvoláno adresátem, který se snaží mluvčího k povšimnutí navést. Oba tyto typy povšimnutí hrají výraznou úlohu v komparaci dvou areálů, neboť odhalují rozdílné behaviorální charakteristiky mluvčích. Ty jsou skryty pod pragmatickými funkcemi, kterých komplimenty v českém a španělském prostředí nabývají. Pragmatická analýza ve spojení s komunikačními funkcemi je tedy nezbytná.

Spontánní kompliment. U komplimentů spontánních potvrzujeme, že prvotním akustickým signálem vyslaným k adresátovi, je citoslovečné ocenění *hmmm*, které je výrazně delší než kontaktové *hm*. Takto pronesené citoslovečné vyjádření je univerzální pro všechny společnosti při hodnocení jídla (srov. Golato, 2005). Následuje zpřesňující informace v podobě větné konstrukce (*to je fakt dobrý / chutná to výborně / vypadáš skvěle / co ty vlasy?* atp.).

Komplimenty při povšimnutí nejsou v češtině realizovány vždy v okamžiku povšimnutí, ale předchází jim často též presekvence, aby si byl mluvčí jist, zdali jsou splněny podmínky pro formulování mluvního aktu. Účelem presekvence je vyhodnotit *posloupnost (verbálních) akcí, v jejímž průběhu mluvčí ověřuje, za jsou splněny základní předpoklady k provedení určité akce* (Nekvapil, 1999: 83). Jako presekvence se často užívají otázkové výpovědní formy (*Tos šila sama? / Fakt sis koupil nový auto? / Že bys měla nověj přeliv? / Že ty jsi zhubla?* atp.). K presekvencím velmi často připojují čeští mluvčí tzv. upoutávky (*hele, různé typy oslovení*) (srov. Liddicoat, 2007).

Elicitovaný kompliment. Kompliment ovšem nemusí být vyjádřen jen při povšimnutí mluvčího, nýbrž může být také vyvolán adresátem. Jsou to mluvní akty, které jsou *reakcí na akci komunikačního partnera, jenž upozornil na předmět komplimentu a tím elicitoval jeho produkci* (Dvořáková, 2017: 50). Reakce na elicitovaný kompliment je především citoslovečná, prostřednictvím prodlouženého *jé*, jak potvrzují i další analýzy

(Chejnová, 2006, 2003, Dvořáková, 2017). Jako velmi zajímavý se jeví také fakt, že samotné upozornění se vždy v češtině realizovalo pozitivním hodnotícím adjektivem, které jako by naznačovalo stupeň kvality (*Hele, jaké mám pěkné tričko!*). Kompliment, který má mluvčí vyslovit, je do značné míry již tzv. sémanticky i lexikálně předznačen, tj. je *pragmaticky primován*.⁹³ Mohli bychom tedy označit toto řečové chování za tzv. evaluační primování, neboť mluvčímu z hlediska zvykového nezbývá nic jiného, že takto ustanovenou kvalitu přijmout. Řečové chování s účelem přimět druhého k vyjádření komplimentu je projevem tzv. verbální agrese; navíc je tato agrese zaměřena na ne zcela přirozeně formulovaný mluvní akt zabezpečující zisk. Mluvní akt je projevem vychloubání, které podporuje mluvčího egoistickou složku – altruismus ustupuje do pozadí. Domníváme se, že takto ustanovené sekvence mezi komunikujícími složkami jsou projevem lovení komplimentů (*fishing for compliments*) (srov. Golato, 2005), které se projevují v určitých typech společností více než v jiných.

Elicitace komplimentu může být vyvolána také pomocí sebehany, kdy se v první replice vytváří kontext ustanovující očekávání určité, konkrétně sémanticky orientované výpovědní reakce. Touto reakcí je právě a jediné kompliment. U sebehany, kterou chápeme jako negativní sebehodnocení na straně adresáta, se automaticky očekává nesouhlas (*Podívej, jak se mi to dneska nevydařilo – Ale, to ne, vždyť je to pěkné*). Zajímavým postřehem je také replika typu *Jak vypadám?*, kterou lze zařadit do kategorie lovení komplimentů.

Ke komplimentům s primární komunikační funkcí se řadí i komplimenty tematické, jejichž funkcí je uvedení nového tématu v konverzaci. Dochází k posunu tématu tím, že je proneseno pozitivní hodnocení. Nové téma bývá signalizováno speciálními výrazy pro to určenými (*mimochodem; no tak řekl bych, že...*). Mimo to existují v českém prostředí též komplimenty se sekundární komunikační funkcí, jež mají za účel posílit nebo zcela nahradit některé jiné mluvní akty. Stojí na místě zmínit především omluvu či poděkování, které jsou komplimentem nahrazeny, či jsou komplimenty vyjadřovány za účelem zmírnění aktu ohrožujícího tvář (kritiku, požadavek, rozkaz), který doprovázejí nebo se s ním v jedné výpovědní strategické formuli dokonce překrývají. Český kompliment lze také očekávat v situacích při navázání kontaktu či při nutnosti změny tématu (srov. Dvořáková, 2017: 40).

19.3.4 Kompliment a ne/preferovaná akce

Komplimenty hrají důležitou roli ve vztahu k akci. Akce mohou být preferované či nepreferované a tato distribuce může ovlivňovat strukturu konverzace, neboť *preferované verbální akce jsou z hlediska vyjádření strukturně jednoduché (nepříznakové) a jsou častější. Nepreferované verbální akce jsou strukturně složitější (příznakové) – začínají pauzami, různými hezitačními výrazy a charakteristickými částicemi (v češ. no, v angl. well), a jsou-li vysloveny, následuje po nich vysvětlení, proč byla užita alternativa*

⁹³ Hovoříme o syntaktickém primování, kdy mluvčí užitím určité struktury vede adresáta k tomu, aby užil podobné struktury v odpovědi. Typickým příkladem záměrně užitého syntaktického primování je školský dialog, kdy je odpověď žáka vyžadována učitelem v určité souvětné struktuře. Ve školském dialogu jde o záměrný výchovný proces; v prostředí mimo školu dochází k přirozenému syntaktickému primování zcela běžně. Domníváme se, že existuje i pragmatické primování, kdy je téma rozhovoru, popř. celý mluvní akt předznačen mluvčím tak, aby adresátovi nezbývalo nic jiného než takto předznačený mluvní akt v řeči realizovat. Jde o typ manipulativní řečové strategie.

nepreferovaná (Nekvapil 1999: 83). Komplimenty doprovázejí nepreferované akce za účelem zmírnění aktu ohrožujícího tvář. Nepřijetí pozvání k jídlu či jiný typ odmítnutí jsou nepreferovanými akcemi a jsou vnímány jako ohrožení. Vyjádření komplimentu je v takovém případě strategickým vyrovnáním ztráty, kterou taková nepreferovaná akce znamená. Hovoříme o tzv. oddalovací konverzační technice (Golato, 2005).

Do oblasti preferovaných akcí patří poděkování. Mluvní akt poděkování je vyjádřen pragmatickou formou komplimentu, tedy pozitivním hodnocením vyjádřeným vůči adresátovi (srov. formy poděkování u Chejnové, 2005). Poděkování obsahuje hodnotící entitu (*To je moc pěkné / Jsi opravdu moc milá / Takovou pomoc bych od tebe nečekal* atp.), jedná se tedy o komplimenty přímé. Existují i hodnotící vyjádření nepřímá, kdy je explicitace komunikační funkce poděkování vyjádřena slovesem *děkovat*, popř. variantou *díky*, která je uzavřena ritualizovanou formou *není zač*. Děkovné komplimenty jsou ritualizované do té míry, jak je potřeba v dané situaci komunikační funkci poděkování vyjádřit. V češtině se jedná vždy o takové situace, kdy je na straně mluvčího generován zisk, ať už jsou status a role adresáta jakékoliv. Někdy se zmiňuje i děkovný kompliment při odchodu z návštěvy (*Fakt se vám to dneska povedlo / To grilování bylo moc fajn / Moc jsme si to užili / Tak tudle pěknou akcičku zopakujeme, tentokrát ale u nás* atp.), kde se jedná o tzv. předzavírací sekvence (*pre-closing sequence*) (srov. Golato 2005, Liddicoat 2007).

Zde je potřeba se pozastavit nad přímostí a nepřímostí komplimentu. Přímý kompliment je adresován tomu, kdo je skutečně původcem hodnocené kvality. Přímé komplimenty jsou nejčastější, mluvčí se na adresáta obrací tváří v tvář a kompliment je doprovázen neverbálními gestickými či posturickými nebo haptickými projevy. Nepřímé komplimenty jsou pozorovány jen velmi zřídka; *v češtině mluvčí formulují nepřímé komplimenty jen velmi výjimečně* (Dvořáková 2017: 78).

Preferovanou akcí je též souhlas. Souhlasný kompliment nahrazuje souhlas či názorový soulad mezi komunikujícími složkami. Souhlasný kompliment je reakcí na předcházející repliku, v níž se vyjadřuje hodnocení. První komunikant se vlastně táže, zda jeho hodnocení je v souladu s interpretací kvality na straně mluvčího. Situace, která může nastat je a) buď akce preferovaná, kdy mluvčí vyjadřuje soulad s hodnocením druhého, popřípadě toto hodnocení podporuje další intenzifikací, b) anebo akce nepreferovaná, kdy mluvčí vyjadřuje nesouhlas s hodnocením na straně komunikačního partnera. Takové reakce jsme rovněž zaznamenali, což svědčí o určité postojové stránce českého mluvčího vůči komunikačnímu partnerovi. Umístění zisku na stranu adresáta je tedy redukována tím, že se hodnocení snižuje⁹⁴. Objevuje se tedy reakce nesouhlasná, která se v českém prostředí nestává zřejmě velmi často, nicméně existuje jako jedna z možností, především v prostředí kompetitivním, kdy mezi oběma komunikanty existuje určitá míra rivality.

19.3.5 Odmítnutí nabídky

Mezi nepreferované akce patří především odmítnutí nabídek. Odmítnout nabídku je akt ohrožující tvář adresáta. Je to mluvní akt, který je v češtině velmi častý, podle našeho názoru mnohem častější než ve španělštině. Odmítnutí charakterizovali čeští respondenti jako projev slušnosti, na rozdíl od Španělů, kteří jakékoliv odmítnutí pozvání považují za projev nesolidarity, tedy za projev nezdvořilý.

⁹⁴

Dvořáková (2017) snižování hodnocení nezaznamenala.

Pozvání a nabídka jsou projevem solidarity. Tendence k jejich odmítání jsou projevem udržování sociální vzdálenosti. Z dotazníkového šetření vyplývá, že pro české mluvčí je odmítnutí projevem, kterým chtějí ukázat, že odmítající nemá zájem generovat zisk na své straně. Respondenti uváděli především odmítnutí pozvání do bytu či vybídku k dalšímu jídlu či nabídku nápoje. Čeští mluvčí si uvědomují, že odmítnutí je do značné míry problematické tím, že může způsobovat na druhé straně negativní reakce. Odmítnutí je proto nutno strategicky vyrovnat komplementem. Jeho pragmatická funkce se přibližuje komplementu děkovnému, který je následně zesílen hodnotícím výrazem: *Dáte si ještě? – Ne, ne, děkuji, bylo to výborné.*

Taková sekvence je prototypicky česká. Jedná se o ritualizovanou podobu nepreferované akce, která je považována za standard ve společenském kontaktu. Mluvčí si nepřeje vypadat tak, že návštěvou či přijetím pozvání či vybídky chce generovat zisk na své straně. Je to pro český prostor poněkud zvláštní, neboť, jak se domníváme, generování zisku na své straně je pro české řečové chování daleko typičtější než ve společnostech, kde je chování řízeno především solidaritou. Sociální vzdálenost rituálnost, se kterými se odmítnutí v češtině řečově realizuje, se zdá být projevem až pokryteckým. Vypadá to, jako by měl český mluvčí obavy pozvání přijmout, neboť by mohl být považován za nezdvořilého z hlediska preferování zisku na své straně. Takto generovaný zisk by byl vjemově zřejmý pro všechny účastníky komunikace (mluvčí by si nabídl další porci zákusku atp.).

Situace při odmítnutí je v českém prostředí komplikována také tím, že je typické ze strany adresáta na nabídce trvat. Adresát byl sice vyhodnocen pozitivně (*bylo to výborné*), nicméně chybí mu důkazní břemeno. U takového hodnocení pátrá adresát po splnění podmínek upřímnosti a trvá na opakování nabídky/vybídky/pozvání (*ale no tak, jen si vezmi / fakt si už nedáš? / ale prosím tě, ber si, je dost atp.*). Opakování nabídky vystavuje mluvčího situaci, v níž již není možno znovu odmítnout, neboť odmítnutí by vedlo k opětovnému aktu ohrožujícímu tvář adresáta. Mluvčí tak pozvání přijímá, nicméně reaguje zvláštní ritualizovanou replikou, která se významově blíží komplementu omluvy (*abych neurazil / když jinak nedáš*) anebo vyjadřuje omezující počet (*no tak ještě jeden kousek si vezmu / dobře, ale už jenom trošičku*).

Odmítnutí v češtině nesouvisí nikterak s kvalitou nabízeného. Je spojeno s představou, že to nezdvořilé je generovat zisk na své straně, především v takové situaci, kde je zisk na straně mluvčího vjemově zaznamenanatelný.

19.4 Jazykové prostředky českého komplementu

19.4.1 Prostředky strukturní

V institucionálním styku, v ceremoniální podobě řečového kontaktu, tedy v situaci, která má ritualizovaný průběh, se v češtině užívá explicitních performativních formulí. Jedná se o předem vytvořené fossilizované struktury, které dodávají celé události absolutní rituální řád. Z tohoto rituálního řádu vychází jejich interpretace na straně adresátů (příjemce komplementu i ostatních zúčastněných posluchačů) jako mluvního aktu s vysokou sociální prestiží (*Vyslovuji vám veřejnou pochvalu za záchranu života / Chválím kolegu Nováka za včasné varování*). Performativní slovesa *chválit* a *vyjadřovat pochvalu* jsou zde centrálními prostředky; společenskou prestiž také dodává explicitace adresáta (*kolegu Nováka*) a čin či objekt, který je s aktivitou adresáta propojen. Jako prostředky periferické figurují slovesa

velebit, oslavovat, oceňovat, uznávat, jejichž performativní užití je sporadické, navíc se slovesa velebit či oslavovat rezervují spíše pro komplimenty ne zcela sekulární povahy – jde tu spíše o určité religionismy.

V neoficiálních situacích se silnou asymetrií, se kompliment vyjadřuje prostřednictvím souvětných struktur s predikátem slovesně-jmenným, anebo pouze slovesným (*Je dobré, že jste si vybral právě tento oblek / Těší mě, že se vám podařilo uspět ve výběrovém řízení*). Taková výpovědní forma komplimentu je jednoznačně dominována ilokučním zřetelem; adresátovi je tak nabízen mluvní akt, který je jednoznačně interpretovatelný.

V situacích sociálně asymetrických lze vysledovat i takové řečové jednání, které vykazuje tendence k symetričnosti (*Ten oblek vám fakt sekne, šéfe*). Tam, kde bychom předpokládali užití registru spisovné češtiny, pronikají lexikální prostředky substandardu. Jedná se především o asymetrické institucionální rozhovory, v nichž je patrná tendence asymetrii eliminovat, čímž dochází i ke sbližování registrů řeči, a to ve prospěch hovorových výrazů. Zdvořilostní registr je zde nastaven pragmaticky správně, neboť mluvčí vystaví mluvní akt komplimentu tak, aby byl jednoznačně interpretovatelný. Navíc, jeho souvětná výpovědní forma odpovídá stále vyjadřování spojeného s určitou mírou institucionálnosti; slovní zásoba v této výpovědní formě uložená ovšem ukazuje, že se registry obou mluvčích sbližují; *realizace komunikačních rolí se v interakci může vzdalovat od původního rozložení sociálních rolí, ale základní institucionálně založená asymetrie přetrvává* (Hoffmannová, 2016 :47). Je potřeba zmínit, že asymetrie vztahů mezi komunikanty v českém prostředí určuje, kdo z komunikujících je profesionál a zároveň v dané situaci je nositelem moci. U těchto mluvčích pak bude vyjadřování spíše tendovat ke standardu, neboť se v jeho řečovém chování spíše projevují automatismy, stereotypy, realizované zdvořilostními prefabrikáty; dominujícím prvkem komunikace jsou ustálené zdvořilostní formule (srov. Hoffmannová, 2016: 46-47).

Komplimenty jsou v českém prostoru ve formálních situacích vyslovitelné jen velmi obtížně; svou roli zde sehrává sociální vzdálenost, která je v českém prostředí dominujícím rysem všech komunikačních událostí i tam, kde taková sociální distance není na místě, např. ve *small talku*; *menší míra distance mezi partnery má za následek spíše neformální vyjadřování. Je-li situace formálnější, mají mluvčí s formulováním komplimentů větší obtíže, pochvalu často ani nevysloví* (Chejnová, 2006).

K výpovědním formám se řadí celá škála výpovědí větných. Evaluační větné typy jsou především konstrukce, kde je nositelem kvality sloveso (*Sekne ti to / Vypadáš skvěle / Máš pěkné tričko / Uvařilas dobré jídlo / Chutná mi to*). Je zde zajímavá délka věty, řekli bychom až její úsečnost, která je pro české komplimenty, pokud jsou vyjadřovány přímo, typická. Spadají sem i výpovědní formy slovesně-jmenné, kde je nositelem pozitivního hodnocení adjektivum, popř. adverbium (*To je boží / To je super / Jde ti to pěkně / Jsi jednička*). Výše uvedené způsoby vyjadřování komplimentů jsou centrálními prostředky tehdy, pokud se jedná o kompliment přímý. Z hlediska ilokučního zřetele jde o věty hodnotící, kterými je podporována pozitivní tvář mluvčího přímo; ilokuční zřetel je tedy na straně adresáta bezpečně interpretovatelný.

Takto ustavené výpovědní formy můžeme považovat za konvencionalizovanou strukturu komplimentu přímého. Ve značném množství se zde prosazuje substandardní, kolokviální registr, především ve slovní zásobě. Toto pronikání hyperbolických výrazů nepřímě potvrzuje, že se tedy komplimenty vyjadřují v situacích spíše sociálně symetrických; předpokládáme, že do situací asymetrických by takové výrazy podporující

expresivnost nepronikaly, neboť by mohly vyvolat u adresátů nežádoucí konotace. Komplimenty ukazují v českém prostředí spíše na kulturu sociálního vzdalování, neboť je jim vymezen pouze určitý prostor; jiné prostory společenského styku jsou pro komplimenty zapovězeny.

Z hlediska jazykových prostředků nabývajících podoby pragmému se komplimenty realizují především strukturami (sou)větnými, které utvářejí základovou pragmatax od struktur nejkomplexnějších, po struktury nejjednodušší s maximální mírou elize:

1. explicitní performativní formule
2. výpovědní formy souvětné s predikátem slovesně-jmenným
3. výpovědní formy souvětnými s predikátem slovesným
4. výpovědní formy větné
5. elidované formy větné

Syntaktické ekvibrátory⁹⁵ nejsou pro kompliment to nejpodstatnější, neboť se jedná primárně o akt neohrožující tvář. Z toho vyplývá, že kompliment musí být zejména vyjádřen tak, aby byla jeho ilokuční síla co nejlépe interpretovatelná adresátem. Syntaktická forma tedy nevyrovnává ztrátu na jeho straně, a kompliment tudíž nenabývá konvencionalizovaných strukturních forem, které by byly vyžadovány řečovou normou. Srovnajme následující výpovědi:

Dneska ti to sluší.

Sluší ti to.

Pěkné.

Dostáváš pochvalu za to, jak ti to sluší.

Poslední výpovědní forma užívá pragmataktického prostředku, který zde může působit přehnaně. Mluvčí sice takové mluvní akty formulují, ale rezervují si pro složitou pragmataktickou výpovědní formuli jen určité velmi omezené množství situací. Navíc, u komplimentu není potřeba vyjadřovat explicitně ilokuci, která by připisovala mluvnímu aktu jeho komunikační funkci, neboť kompliment je především vystaven na sémantice centrálního prostředku, jenž je nositelem adresované kvality.

Strukturní distribuce pragémů v komplimentu tedy osciluje mezi různými výpovědními formami, z nichž musí být patrná především funkce sdělit adresátovi, že mluvčí registruje příslušnou kvalitu s adresátem propojenou. Funkci komplimentu lze závěrem shrnout v definici: *kompliment je vyjádření pozitivního hodnocení určené komunikačnímu partnerovi, který je přítomen v dané komunikační situaci (většinou se jedná o adresáta sdělení) a podle mluvčího si může předmět komplimentu, tj. předmět, o kterém mluvčí předpokládá, že jej komunikační partner hodnotí pozitivně, připsat zásluhy* (Dvořáková, 2017: 15).

⁹⁵

O ekvibrátorech jsme hovořili jako o typech pragmému, jež mají vyrovnávací funkci.

19.4.2 Lexikální stabilizátory

Adresovaná kvalita je uložena v lexikálním stabilizátoru, který funkci komplimentu udává sám o sobě a mluvní akt tak stabilizuje v první rovině jeho interpretace – v rovině lexikální. Užívají se kvalitativní adjektiva, popř. kvalitativní adverbia, jež dodávají mluvnímu aktu jeho sociálně-sémantickou hodnotu: *Máš krásné vlasy / Ta polévka je moc dobrá / Plaval jsi opravdu rychle / Moc mi to chutnalo* atp.

Lexikální stabilizátory adjektivní se vydělují na slabé a silné. Slabé stabilizátory jsou nejfrekventovanějšími hodnotícími adjektivy (*pěkný, dobrý, hezký, krásný*). Jejich frekvence v komplimentech byla velmi vysoká. Celkově tyto čtyři lexémy představovaly 98 % všech hodnotících mluvních aktů. Tato výrazová distribuce jde ruku v ruce s automatizací, a také rezervuje prostor takto formulovanou evaluaci následně intenzifikovat. Výrazová redukce tedy umožňuje intenzifikační aktualizaci (*To se mi líbilo. – Byl to pěkný film – Moc pěkný – Fakt bombastickéj biják*). I další analýzy potvrdily distribuci pozitivního hodnocení do limitovaného souboru lexémů (Golato, 2005, Mustapha, 2012, Válková, 2012). Důvodem by mohlo být, aby mluvčí distribuoval pozitivní hodnocení takovými výrazy, které snižují možnost dezinterpretace na straně adresáta. Proto hovoříme o výrazově-hodnotící automatizaci. Dvořáková vidí výrazovou limitaci daleko strážlivěji: *možnost užít tato adjektiva při hodnocení velkého (snad dokonce neomezeného) množství předmětů komplimentů vede k vysoké frekvenci výskytů těchto adjektiv, mluvčí se tedy s nimi v komplimentech běžně setkávají, a tak se jejich užívání do značné míry automatizuje* (Dvořáková, 2017: 96).

Intenzifikace probíhá lexikálními jednotkami silnými, které ovšem spadají spíše do vyjadřování mladší generace, která jimi nahrazuje původní slabé výrazy (*supr, mega, hustý, bomba, megahustý, brutal*). Mezi silná hodnotící adjektiva užívaná staršími generacemi je pak výraz *luxusní, perfektní, nejlepší, královský, našlapaný*. Zpravidla se výrazy hodnotící užívají v pozitivu, zřídka se mluvčí ubírají k formulování superlativů (*Hej, tak to je fakt nejlepší*), i když se nejednalo o komparaci. Dvořáková uvádí také komparativ ve spojení s negací (*Nemohli jste být úspěšnější*) (Dvořáková 2017: 97).

Můžeme si všimnout, že ve výše uvedených větách se lexikální stabilizátory opírají navíc o intenzifikátory (*moc, velmi, opravdu* atp.). Nejfrekventovanějšími intenzifikátory jsou však napříč všemi mluvčími *fakt* a *docela* (*Takovou zahradu bych docela chtěla / To se mi fakt líbí / To je fakticky moc dobrý* atp.). Invazivním intenzifikátorem je v hodnocení výraz *strašně*, který se objevuje napříč všemi mluvčími; vystupuje též jako intenzifikátor intenzifikátoru (*strašně moc*). K intenzifikátorům řadíme i výraz *teda*: *To je teda bomba / To se ti povedlo, fakt teda*. Funkce intenzifikátorů není pouze intenzifikovat, nicméně také evaluovat, neboť intenzifikátor dodává původně neutrální výpovědi charakter hodnocení: *to je teda rychlost*. Takové výpovědi uvádí Válková (2012), dodáme jen, že takto strukturovaná výpověď vede spíše k hodnocení spojenému s překvapením, navíc ve strukturní výpovědi zvolací. Překvapení je rovněž projevem hodnocení, neboť nepřímě oceňuje, vyhodnocuje konkrétní kvalitu tím, že je pronesena tak, jako by byla neočekávána.

Do struktury komplimentu mohou vstupovat i morfémické stabilizátory, které se projevují v deminutivních tvarech podstatných jmen: *To je fakt dobrůtka / To jsou ale botičky / Hm, kvalitka* atp. Deminutivní strategie reflektují vztah solidarity mezi mluvčími. Při užití deminutivních tvarů jsme registrovali dva typy interpersonálních vztahů: vztah přátelský, nebo vztah sociální symetrie. Ve většině případů se deminutivní strategie týkaly pouze respondentů žen. Vztah českých mužů k užívání deminutiv je rezervovaný; mužské

deminutivní strategie jsme zaznamenali jen u starší generace mluvčích v hodnotících výpovědích typu *To je pohodička*, popř. *To je pohodka*, který jsme zaregistrovali jako výraz módní u českých teenagerů.

Schopnost hodnocení na sebe nabalují i slovesa: *chutnat, líbit se, seknout, sednout* (oba ve významu 'padnout'), *vonět*. Slovesa byla téměř vždy užita s hodnotícím adverbium (*Mě to strašně chutná / Mami, je to moc dobrý / To krásně voníííí*).

Významnými hodnotícími výrazy se staly číslovky či výrazy, které naznačují prvenství či jinou výjimečnost: *Tadle polívka to je značka ideál / Seš jednička / Hraješ na výbornou / Češete vlasy na jedničku* (srov. Válková, 2012, Chejnová, 2006, 2012). Hodnotit mohou čeští mluvčí také prostřednictvím výrazů substantivních: *borec, hvězda, královna, šikula, princezna, umělec*; uvádí se také *chlap* (Dvořáková, 2017: 97). Často se dovednost vyjadřovala v komplimentu určitým profesním výrazem: *Ty jsi hotový malíř / Máme z tebe zpěvačku / Podívejte na krasojedkyni* atp.

19.5 Kompliment ve španělštině

V peninsulární španělštině se do komplimentů řadí veškeré mluvní akty, které vyhodnocují entitu adresáta na základě stejných kritérií, jako tomu bylo v češtině. Pragmatická struktura valorizačního mluvního aktu vychází z potřeby ustanovovat solidaritní prostor. Většina studií o španělských komplimentech vychází z předpokladu, že se jedná o mluvní akt, kdy je mezi komunikujícími složkami přítomna důvěra (*confianza*). Právě tento aspekt je základním zdrojem formulování komplimentů vůči adresátům. Ukazuje se, že španělské komplimenty nejsou mluvními akty strategickými, neboť žádná z provedených studií neodhalila takovou strategii španělských mluvčích; jedná se tedy o mluvní akt po výtce pochvalný. V některých případech se pak jedná o mluvní akt reagující na kritiku z třetí strany čili jde o mluvní akt odmítnutí takové kritiky.

Funkce španělského komplimentu je rovněž zmírňovat kritiku, odmítnout nabídku a vyjadřovat nesouhlas, což jsou diskurzívní praktiky, které se dle kulturních řečových premis vyskytují ve španělštině častěji než v češtině a jsou nekonfliktními konverzačními událostmi. Pokud se tedy v rozhovoru vyskytují častěji, je potřeba na ně reagovat, tehdy může kompliment nabývat strategického charakteru.

Kompliment ve španělštině se neformuluje pouze v jediné výpovědní formě. Velmi často se zde kombinuje několik hodnotících mluvních aktů, z nichž první vyjadřuje pochvalu přímo (konvenčně), následuje pak další vyhodnocení, které již na konvenčnosti ztrácí. Všimněme si následující dialogické sekvence:

A) *Hola, ¿qué tal!, ¿cómo estás?, ¿qué haces por aquí?*

B) *Hola, ¿qué hay!, yo muy bien, ¡Anda! ¡Qué bolso más bonito! A ver si me lo dejas un día.*

A) *Es viejito. Era de mi abuela.*

B) *Te queda muy bien, a ver, con el look que tienes, es un puntazo.*

Stejně jako existuje sekvence pozdravů, které se postupně přibližují k osobě adresáta, je i kompliment pragmaticky řazen tak, aby postupně zvyšoval míru expresivnosti a vyjadřoval tak afektivitu. I tento způsob zapojení hodnocení můžeme považovat za prostředek sociálního zoomu, i když se komunikantka A nevyjadřuje přímo k osobě B, nýbrž

k předmětu, kterým je reprezentována. Tímto způsobem dochází ke zkracování vzdálenosti mezi komunikanty a pravděpodobnost další konverzace se zvyšuje.

Někteří respondenti uváděli, že španělský rozhovor v podstatě nemá začátek. Že se jedná o interakční výměny, které nemají z hlediska tématu konverzace nic společného. Že si prostě jen vyměňují emoční energii, která je uložena do různých typů mluvních aktů, ať je jejich původní sémantika jakákoliv. Co musí být patrné, je ovšem pozitivní emoce, které mluvní akty přenášejí. Emoce jsou pak dány mimikou, haptikou, posturikou a dalšími extralingvistickými jevy.

19.5.1 Gendrová a situační pragmatika španělského komplimentu

Kompliment ve španělštině vykazuje značnou shodu s projevy afiliace; pozitivní vyhodnocení adresáta je v podstatě přítomno v každé komunikační události. Z přímého pozorování si dovoluujeme tvrdit, že Španěl tenduje k nastolení příjemného komunikačního kontextu i v takových případech, kdy by Čech své hodnotící soudy (ačkoliv pozitivně orientované) vůči adresátovi raději neformuloval (muž k ženě; muž k muži). Takové řečové chování je rovněž potvrzeno analýzou jazykových i řečových prostředků (viz níže). V běžném mluveném komunikátu totiž dochází k výraznému navýšení kontaktních a zvolacích výrazů, které oproti češtině v mnohem větší míře přibližují mluvčího a adresáta; tedy dochází k silnější afiliaci.

Ve španělštině se nám nepodařilo zaregistrovat rámcování komplimentu do mluvního aktu kritického, jako tomu bylo v češtině.

Tendence k afilačnímu přibližování mezi mluvčími je patrná i z toho, že velmi výrazně se dotazovaní Španělé bránili uvádět do dotazníků pozitivní hodnocení v určitých typech situací: v situaci výrazné sociální distance (např. mezi vrátným v činžáku a obyvatelem domu) sotva dochází k pozitivnímu hodnocení. Důvody, které byly uváděny, odpovídají nevypěstované důvěře mezi komunikanty (důvod první), anebo vnímali práci vrátného jako tu, která nevyžaduje zvláštní druh konverzace (důvod druhý). Respondenti uváděli, že s některými osobami (*camareros*, *conserjes*, *limpiadoras*, *acomodadoras*, *porteros*), kteří kolem vykonávají práci v podobě služby (*servicio*), vůbec nevstupují do konverzace. Pokud by ovšem z určitého důvodu do konverzace vstoupili, nedokázali se mluvíci rozhodnout, jaký typ komplimentu by vyjadřovali, tj. nebyli schopni určit téma pochvalného mluvního aktu. Na otázku, zda by to mohla být alespoň odvedená práce, odpověděli negativně, že takový typ konverzační situace by považovali za nepřirozený. Nazvali jsme takové osoby „jako službu konající“. Mohlo by se zdát, že tito „službu konající“ by mohli být ze španělského sociálního egalitarismu vyjmuti.

Ve vyjadřování komplimentů ve španělštině existuje přímá závislost mezi sociální vzdáleností a stupněm nepřímosti komplimentu. Sociální vzdálenost mezi komunikanty byla relevantní u faktoru, kde byl jeden z mluvčích hierarchicky vyšší. Celkově vyjadřovali v takových situacích Španělé komplimenty mnohem více než Češi, nicméně z výsledků lze vyčíst tendence k vyjadřování pomocí nepřímých výpovědních forem.

Výzkumy potvrzují, že komplimenty se realizují většinou v takových situacích, kde mluvčí i adresát vykazují stejný sociální status a jsou přiměřeně stejného věku (Wolfson, 1983, Holmes, 1995, Herbert, 1990). Komplimenty tedy závisí na moci, kterou má jeden komunikant nad druhým. Pokud není tato podmínka rovnosti splněna, ne že by se mluvčí

ke komplementům neuchylovali, nicméně vyslovují je spíše ti, kteří vykazují známky autority nad druhým.

Ve španělštině jsme vysledovali také faktor věku. Vyšší věk adresáta znamená, že se komplement vyjadřuje. Témata zde nehrají roli. Věkový rozdíl tedy není v rámci komplementu relevantní. Postrádalo by to smysl zejména pokud uvažujeme o španělské společnosti jako o té, která stírá rozdíly mezi jednotlivými mluvčími napříč společenských spektrem.

Konkrétně ve španělštině se pak ženy staly příjemkyněmi komplementů ve velké míře, neboť se na ně vztahuje vyšší míra realizovaných komplementů za účelem pochvaly fyzického vzhledu. Ženy zase vyjadřují komplementy spíše afektivního charakteru (Holmes, 1995). Španělské ženy vyjadřují komplementy mnohem více ženám, a to zejména známým ženám. Španělští muži realizují komplementy méně vůči mužům, ve zvýšené míře ovšem vůči ženám mladšího věku a těm, které mají k mluvčím mužům vztah buď z prostředí rodinného nebo pracovního.

Objevují se ovšem i časté případy, kdy muži formulovali komplement vůči ženám neznámým. Jde zde o určitou diskurzní praktiku typickou pro španělské společenství – *piropo*, které je v jiných kulturách považováno za společenský přestupek (Achugar, 2002). Většina španělských žen však tento způsob kontaktu považuje za komplement nebo pochvalu (Moore, 1996). Posun ve španělské společnosti sice doznal v posledních letech poklesu frekvence jevu *piropo*, nicméně z kulturních diskurzních praktik *piropo* nevymizelo. Změnou společenského postavení žen došlo spíše k tomu, že i ženy se odvažují vyjadřovat tzv. *piropo* vůči mužům (*Qué culito*) a vystavují je tak situaci, kterou ony sami prožívají, když jsou takto osločovány.

19.5.2 Tematická orientace španělského komplementu

Nejčastější témata, která se ve španělštině stávají zdrojem komplementu, jsou fyzický vzhled, jídlo a dovednost adresáta. Velmi zřídka uváděli respondenti předmět vlastněný adresátem. Činnost adresáta byla považována za téma komplementu pouze v případě, jednalo-li se o výkon v soutěži; rozhodně se tématem nestává pracovní činnost či pracovní úspěch (povýšení atp.). Zdá se, že téma práce a zaměstnání vůbec se nestává tématem rozhovorů mezi španělskými mluvčími. Rovněž se tématem komplementu nestává byt a jeho vybavení či snad čistota v bytě (což byla témata, která se vyskytovala u respondentů v češtině).

U fyzického vzhledu vyjadřují Španělé přímou referenci, nepřímá reference se vyskytuje méně často. Fyzický vzhled se stává tématem i tam, kde lidé navzájem neznají, což užití přímé reference zvyšuje, neboť mluvčí musí dát jednoznačně najevo, co má mluvším aktem na mysli. U fyzického vzhledu se pak objevovaly různé sekvence hodnocení, které kombinovaly přímou i nepřímou referenci. Pouze v minimu případů se respondenti rozhodli u fyzického vzhledu komplement nevyslovit. U fyzického vzhledu je pak nejtypičtější formou nepřímé reference identifikace (*¡Qué abrigo más cool!*).

U dovednosti adresáta se užívají ve zvýšené míře opět přímé reference, nepřímé reference se vyjadřují méně. Velmi nízká je zde kombinace dvou referencí (pouhé čtyři případy). U nepřímých referencí se vyskytují výpovědní formy identifikace, osobního názoru, závidění, vtipkování či žádosti.

19.5.3 Spontánnost a elicitace španělského komplimentu

Kompliment se ve španělštině vyhodnocuje jako mluvní akt neinvazivní; jedná se řečové chování nestrategické, které nemá generovat zisk na straně mluvčího, ale má nabízet zisk na straně adresáta. Řečové chování Španělů tíhne k vyjadřování pozitivních kvalit a vychází z potřeby sociálního zoomu, který je pro konverzaci příznačný.

Zdá se, že u Španělů nedochází k nespontánním řečovým mluvním aktům. Španělské řečové chování není svázáno u komplimentů s žádnou vypočítavostí za účelem vyvážení situace. Vyslovení komplimentu navozuje solidaritní vztahy a manipuluje situaci nedůvěry do situace důvěry. Proběhne-li přiblížení mluvčího a adresáta prostřednictvím sociálního zoomu, není již potřeba, aby se jeden z komunikantů dožadoval pochvalného řečového chování ze strany partnera v komunikační události. Z toho vychází i to, že komplimenty jsou ve španělštině spíše charakteru spontánního; elicitace komplimentu respondenti nezmínili a uváděli u ní, že se jedná o chování příznačné pro situace, kde je přítomna konfliktnost. Takovou konfliktnost charakterizovali jako nedostatečné povšimnutí pozitivní hodnoty ze strany muže směrem k ženě a tento typ konverzace považovali za neverejný, intimní.

Podobně se vyjadřovali také k sebehaně, prostřednictvím které by mohli vyvolat u komunikanta vyřčení pochvaly, nicméně takovou sekvenci považovali rovněž za pragmaticky nepřijatelnou. Spíše se vyjádřili k sebehaně tak, že je možno sám sebe vidět kriticky, nicméně sám mluvčí tuto kritiku v následujícím mluvním aktu zaobalí do makroaktu s pozitivní sémantickou orientací (*La comida hoy no me ha salido muy bien, pero eso importa poco*).

19.5.4 Ilokuční zřetel španělského komplimentu

Španělé vyjadřují komplimenty spíše přímo. Zajímavým zjištěním byla možnost kompliment nevyjádřit. Tuto variantu jsme rovněž zaregistrovali. Nevyslovit kompliment se v západní civilizaci objevuje jako jedna z variant řečového chování, na rozdíl od kultur asijských, kde se kompliment stává součástí složitého honorifikačního systému, kde je vyjádření komplimentu vyžadováno normou i tehdy, nedojde-li u mluvčího ke skutečnému povšimnutí.

Ve španělštině se komplimenty rozlišují na základě přímosti, se kterou se hodnocení uplatňuje. Existují řečové struktury, které odkazují svou konvenční formou ke komplimentu (*¡Qué camiseta tan bonita!* / *¡Qué bien cantas, macho!* / *Eres una chica muy inteligente*). Hodnocení prostřednictvím komplimentu se ve španělštině vyskytuje (jak uvidíme později), poměrně velmi často, a tudíž existují také řečové struktury nepřímé, které lze považovat za nekonvenční (*Me podrías dar clases de baile* / *A ver si un día me lo dejas (un pintalabios)*).

U konvenčních forem se setkáváme s přímou referencí, která je dána též syntaktickou strukturou: *Te queda muy bien* / *Estás estupenda* / *¡Qué elegante!* / *Está muy rico todo* / *Jo, qué inteligencia* / *Jolín, qué moderno* / *Vaya cochazo que tienes* / *¡Cómo mola tu camiseta!* / *Está buenísimo* / *Estás guapísima* / *Te veo muy bien – has adelgazado* / *¡Qué bien te cuidas!* / *Te has puesto cuadrado* / *¡Qué guay eres, tío!* / *Es buena idea* / *Interesante la idea* / *Es todo muy bien pensado*.

Z těchto struktur je patrné, že se jedná o přímou referenci, jež se vztahuje na adresáta, vlastníka předmětu, prostřednictvím něhož je adresát hodnocen, anebo je

nositelem vlastnosti či činu, který mluvčí rovněž pozitivně vyhodnocuje. U přímých referencí se ve španělštině uplatňují pozitivní příslovce (*bien*), anebo hodnotící adjektiva s pozitivní sémantikou (*bonito / moderno / inteligente / interesante / estupendo / maravilloso / impresionante / guay*). Tyto prostředky fungují jako pragmatické evaluátory, které prostřednictvím pozitivního sému vnášejí do jednoduché syntaktické struktury jednoznačnou informaci o komunikační hodnotě – že se tedy jedná o mluvní akt hodnotící, o kompliment. Jako pragmatické intenzifikátory zde fungují předně příslovce *muy* a také morfologie superlativu (*buenísimo / riquísimo / guapísimo*). K nesporným projevům solidarity patří užívání intenzifikátorů augmentativních (*cochazo / besazo / grandote / musculón*), jejichž účelem je intenzifikovat vlastnost předmětů adresátem vlastněných.

Komplimenty ve španělštině bývají často doprovázeny zvoláními, která je doprovázejí jako výpovědní kondenzátory (*Vaya / Jolín / Jo / Hala / ¿eh? / ¡ea!*) – uvozují tak mluvní akt komplimentu, který vychází z momentu překvapení. Takové upoutání pozornosti má apelovou funkci. Spadají sem různé typy těchto kondenzátorů:

- Kontaktné interjekce konceptuální: *Ojo / Venga / Oye / Oiga*
- Emocionální výkřiky: *Halá / Huy / Olé*
- Emocionální zvolání: *Andá / Vaya / Hombre*
- Tabuizované vulgarizmy: *Joder / Me cago en Dios / Me cago en la leche*
- Eufemismy vycházející z vulgarismů: *Jo / Jolín*
- Interjekční fráze: *Vaya*

Tento moment překvapení se tu ovšem odlišuje od češtiny, protože ve španělštině dochází ke komplimentům při povšimnutí v podstatě při každém konverzačním setkání. Vysledovali jsme, že po pozdravové sekvenci většinou přichází na řadu sekvence komplimentů, která jako by otevírala či lépe řečeno uváděla celou konverzační událost. Mnohdy se také stává, že hodnocení se stalo základním tématem dialogu a k dalšímu tematickému posunu nedošlo. Kompliment se tak stává ve španělštině jedním ze základních témat *small talku*, tematicky ihned nastupuje svou frekvencí po tématu počasí.

Co se týče syntaktických struktur, je potřeba vyzdvihnout

- Konstrukce se slovesně-jmenným predikátem (*Estás muy guapa / La comida es riquísima*)
- Konstrukce zvolací (*¡Qué elegante! / ¡Qué inteligencia!*)
- Konstrukce se slovesem jako nositelem pozitivní hodnoty (*Me mola tu camiseta, Me encantan tus zapatos / Me parecen guay tus uñas*)
- Konstrukce slovesné vyhodnocující aktivitu adresáta (*Te has puesto cuadrado / Has adelgazado mucho / Qué bien te cuidas*)

Komplimenty se ve španělštině ovšem nelimitují pouze na mluvní akt vyjádření prostřednictvím syntaktické konstrukce hodnotící s přímou referencí. Ve valné většině jsou dále doprovázeny hodnoceními vybočujícími z konvenčního rámce. Jedná se tu o typickou diskurzní praxi. Její zvláštnost tkví v tom, že se pro vyjádření pochvalného hodnocení adresáta užívají i takové výpovědní formy, které jsou z hlediska interpretace intence mluvčího složitější. Hodnocení je v nich vyjádřeno nepřímě.

Nepřímost je zpravidla postponována referenci přímé, které tak ve španělštině nastavuje prostředí, kterým je jednoznačně komunikantům sdělován ilokuční zřetel mluvního aktu. Formy, které nabývají hodnoty nepřímého hodnocení oscilují mezi několika formami:

- Identifikace (*Qué tinta de pelo tan bonita, ¿es nueva?*)
- Otázka (*¿Dónde la has conseguido?*)
- Vyjádření vlastního názoru (*A mi parecer está muy bien pensado*)
- Hodnotící vtip (*A ver si un día nos liamos*)
- Formulování žádosti (*Me podrías ayudar con mi inglés que es de nivel muy bajito*)
- Vyjadřování závisti (*Qué envidia me das*)

Identifikace se objevovala nejčastěji, zhruba ve třetině případů. Jedná o mluvní akt založený na přímém pozorování, tj. je formulován kompliment při povšimnutí. Povšimnutí se děje na základě identifikace předmětu (*¿Coche nuevo?* / *¿Abrigo de pasarela?*). Může jím být i vyhodnocení minulé akce (*Te has cortado el pelo* / *Te apuntaste el gimnasio* / *Te has vestido, sí?*). Všimněme si, že mluvčí se vyjadřuje sice o aktivitě adresáta, nicméně nevyhodnocuje samotný výsledek této činnosti. Jak bude tento mluvní akt interpretován, záleží na inferenční schopnosti adresáta. Dalším typem výpovědi může být ještě méně přímá výpověď typu *Te veo algo diferente*.

Jinou strategií pro vyjadřování komplimentů je otázka (zhruba pětina případů). Mluvčí se ptá na bližší informace k provedené akci (*¿Cuánto tiempo llevas vistiédote así?* / *¿Dónde lo has comprado?* / *¿Dónde lo venden?* / *¿Dónde se puede conseguir esta monada?* / *¿Por cuánto te lo vendieron?*). Položením otázky se mluvčí nepřímo přihlašuje k hodnotě adresáta a otázkou vyjadřuje svou touhu po ní. Zde se španělština trochu mívá s podmínkou upřímnosti mluvního aktu, neboť respondenti uváděli, že se touto otázkou na adresáta pouze obracejí, ale neočekávají odpověď. Z toho vyplývá, že se pragmatická hodnota takové otázky skutečně přibližuje komplimentu, neboť nevyžaduje komplementární doplnění ve formě odpovědi (i když i tyto se v řeči vyskytují). Pokud ovšem adresát odpoví, pak je reakce na takto položenou otázku mluvním aktem s funkcí snížit hodnotu sebe sama nebo předmětu, velmi často se tak děje prostřednictvím výpovědního kondenzátoru (*Bah, es de Zara, no es nada* / *Ah, por allí, no tiene nada* / *Es que no tiene nada*).

Za způsoby vyjádření nepřímého komplimentu lze považovat i dodatkové komentáře mluvčího (*Veo que el gimnasio te viene muy bien* / *Parece que las cosas empezaron a funcionar* / *Te ha sentado muy bien el curso* / *Creo que ahora puedes salir adelante* / *Se ve que te has esforzado mucho* / *Veo que te lo curraste*). Objevují se méně často, většinou figurují až na třetí pozici jako dodatky, kterými mluvčí komentuje mluvní akty předcházející, založené na větší přímosti.

Ke komplimentům se řadí také žádosti, kterými mluvčí vyhodnocuje kvalitu adresáta (*¿Podrías dejarme este jersey?* / *¿Me puedes mandar la receta?* / *¿No sabes una peluquería dónde me peinen así?*).

Zaregistrovali jsme také vyjádření závisti, které je formulováno s ironií (*¿Qué envidia me das!*). Tento typ formulování pochvalného mluvního aktu je ovšem velmi málo frekventovaný, neboť otevírá prostor k tomu, aby byl mluvčí považován za nezdvořilého a aby tak poškodil svou pozitivní tvář. Porovnáme-li ovšem frekvenci vyjádření závisti

s frekvencí žádostí a dodatkových komentářů, zjišťujeme, že ji mluvčí vyjadřují. Explicitně vyjádřená závist zde není mluvním aktem nevhodným. Navíc se objevila pouze jediná struktura (*¡Qué envidia me das!* / *¡Qué envidia!*), takže se domníváme, že se rozhodně nejedná o skutečné závistivé postoje. To, že je mluvčími tato forma komplimentu realizována, by mohlo naznačovat, že mluvčí španělštiny utvářejí společnost, kde takový projev není interpretován jako vlastnost mluvčího; spíše se lze domnívat, že španělská společnost zde tíhne k respektu a nepotřebuje takové vlastnosti zastírat a podřizovat autocenzuře. Naopak u Čechů se s projevy závisti ve vyjadřování komplimentů nesetkáváme, i když by se mluvní akt *To ti teda závidím* objevit mohl. Takový typ výpovědi považují čeští mluvčí spíše za projev negativní, kterým by mluvčí ohrozil svou tvář.

Jako nejsložitější na proces inference je vtipkování – funkcí vtipu je spíše přeceňovat hodnotu referenta (*¿Te has operado de tetas?* / *Me apunto a tu cocina, ¿eh?* / *¿Quieres salir conmigo?* / *¿Salimos de marcha solo tú y yo?*).

Vysoká frekvence výpovědních forem identifikace a otázek se španělští mluvčí vyhýbají přímo referovat k osobě adresáta; jedná se spíše o vyjádření neosobní, která je považována za neutrální, pragmaticky nepříznakovou.

Identifikace a otázky jsou častější mezi komunikanty, kde je adresát hierarchicky vyšší. Adresát má tedy nad mluvčím moc. Tam, kde je sociální vzdálenost mezi komunikanty vyšší, tím spíše pak mluvčí tendují k vyjádření komplimentu prostřednictvím otázek. V prostředí rodinném nebo v situaci sociální blízkosti mezi komunikanty se spíše užívá strategie „vyjádření osobního názoru“ nebo vtipkování.

19.5.5 Ne/preferovaná akce, odmítnutí nabídky

Odpověď na kompliment je ve španělštině jev, který osciluje okolo dvou mluvních aktů: A) realizace prostřednictvím poděkování a souhlasu (*Gracias*), B) nesouhlasem (*¡¿Qué dices?! Es que a mí no me parece tan bueno como a tí, pero bueno...*). Obě tyto varianty jsou uváděny velmi okrajově.

Poděkovat za vyjádřený kompliment není typickou reakcí. Poděkování totiž spadá do oblasti akcí preferovaných, nicméně neočekávaných. Všechny ostatní preferované akce, pokud jsou očekávány, nejsou jako zisk na straně mluvčího vyrovnány mluvním aktem poděkování. Preferovaná akce očekávaná je vyhodnocena tak, že konverzace mezi komunikanty nadále probíhá – to je potvrzení pragmaticky správně vedeného rozhovoru. Zaznívá-li ve španělštině *gracias*, pak se jedná o preferované akce neočekávané, tedy takové, které u mluvčího vyvolávají moment překvapení (*Gracias, hija, por tu ayuda, es que no me lo esperaba*). Většinou jsou taková poděkování doprovázena reakcí vyjadřující překvapení (*Muchas gracias, pero ¡qué sorpresa!*). Reakce na kompliment prostřednictvím poděkování není tedy typická, poněvadž poděkování jako mluvní akt se ve španělštině řídí zcela specifickými pravidly.

Rovněž odmítnutí komplimentu je ve španělštině mluvním aktem netypickým, neboť vnáší do konverzace nesoulad. Ten je sice možný z hlediska schopnosti španělských mluvčích vstupovat do konfrontací, nicméně došlo by k ohrožení pozitivní tváře mluvčího, jehož intencí bylo vyjádřit se pozitivně ke straně adresáta. Jiné řešení totiž španělština neposkytuje, negativní emoce a hodnocení jsou vždy upozaděny. Reakcí na kompliment by tedy mělo být něco jiného.

Již jsme hovořili o tom, že vyjádřený kompliment vyvolává u komunikanta reakci, prostřednictvím které se pokusí snížit pochvalu (*Es que es de Zara / Es sólo un trapo / Qué va, es un coche normal y corriente*). Snížení pochvaly však respondenti rovněž neuváděli jako reakci frekventovanou. Nebylo tudíž překvapením, že reakce na kompliment by nejčastěji ve španělštině měla zůstat nulová – konverzace by měla dále plynout, což samo o sobě naznačuje solidaritní kontext mezi komunikanty. Jiným typem reakce je vrácení komplimentu jiným komplimentem – dochází ke střídání pochvalných mluvních aktů, zejména u žen při povšimnutí fyzického vzhledu.

Každé etnikum nepreferuje všechny typy reakcí na kompliment; za univerzálně platnou reakci je poděkování (Herbert, 1990: 207-208); je tomu tak i pro španělštinu ve Španělsku, ovšem celkově je poděkování mluvním aktem velmi specifickým, a tudíž málo frekvenčně zastoupeným.

14.6 Shrnutí

Zdá se, že Španělé formulují komplimenty objektivně, nesnaží se zamlčovat svůj skutečný názor na věc, používají přímé i nepřímé mluvní akty, které se kombinují. Kompliment ve španělštině je výrazem neziskovým, je skoro vždy mluvním aktem neironickým, humor se objevuje jen ve specifických situacích.

Češi vyjadřují komplimenty s větší rezervovaností, odstupem. Vyjadřovací struktury odpovídají spíše přímému vyjádření; k nepřímosti se Češi při komplimentech příliš nepřiklání; hrozí totiž nenoremní řečové chování, kde může být interpretováno jako vstup do osobního prostoru adresáta.

Mezi oběma etniky tedy dochází k různému vnímání kvality. Španělé vyhodnocují své komunikanty veřejně, otevřeně, zúčastněně. Hodnota adresáta je obecně platný vztahový jev, je očekáváno, že s člověkem, se kterým se mluví, si budu vyměňovat pochvalné projevy, gesta. Češi vnímají hodnoty spíše ze své subjektivní pozice, která je v nesouladu se sociální pozicí adresáta. Nemohou si tedy být na veřejnosti jisti, zdali by se neprohřešili proti normě, a proto tíhnou k vyjádření zastřenějšímu. Jedná se tu vlastně o rozdíly ve vyjádření tzv. sociální rozsudku, který ve španělštině může zaznívat otevřeně, v češtině spíše v prostoru soukromém.

Rozdíly jsou patrné i v podmínce upřímnosti. Komplimentem mluvčí chce vyjádřit pochvalu vůči svému adresátovi, anebo se jedná o kompliment, který je vyžadován normou řečového chování jako mluvní akt, který je pro danou situaci předepsán. Ve španělštině se jedná o kompliment očekávaný, jde o preferovanou akci. Stává se součástí celé počáteční sekvence pozdravů, které přecházejí svou sémantikou ke komplimentu a vytvářejí tak sociální zoom. Někteří adresáti komplimentů si nemohou být jisti, zdali se jedná o skutečnou pochvalu, či se jedná o fosilizovanou řečovou strukturu, která postrádá skutečné povšimnutí. Po otázce upřímnosti se ovšem Španělé nepídí, považují kompliment jako projev kontaktní, který nastavuje další podmínky pro vedení konverzace. Pokud vyjadřují kompliment Češi, pak je založen na upřímnosti, neboť téměř vždy dojde k povšimnutí.

Povšimnutí ovšem v češtině ne vždy vyvolá reakci prostřednictvím komplimentu. Nevyslovit kompliment se v západní civilizaci objevuje velmi často, na rozdíl od kultur asijských, kde se kompliment stává součástí složitého honorifikačního systému, kde je vyjádření komplimentu vyžadováno normou i tehdy, nedojde-li u mluvčího ke skutečnému povšimnutí.

19.6 Blahopřání

Mluvní akt blahopřání je projevem pozitivní zdvořilosti a znamená zisk na straně adresáta. Nicméně situace při tomto mluvním aktu je zároveň projevem zdvořilosti negativní, neboť ukazuje způsobilost v chování, resp. znalost noremního řečového chování v určitých situacích na straně mluvčího. Vyjádřit blahopřání vůči druhému znamená, že ten, komu je tento mluvní akt určen, užívá reaktivní repliky, jež je pragmaticky ztvárněna jako komplement s funkcí poděkování (*¡Déjate, jste velmi laskav!*).

Pragmatická definice blahopřání není zcela jasná; existuje celá řada definic mluvního aktu. Haverkate (1994) ji zařazuje k typu komplementu jako jeho subkategorii, neboť oba mluvní akty jsou proneseny mluvčím se shodným záměrem – vyhodnotit adresáta jako nositele osobní kvality.

Blahopřání je mluvním aktem, který vyžaduje reakci. Jedná se reakci děkovnou, kterou Haverkate (1994: 93) vyděluje do tří skupin:

- a) přijmout blahopřání a snižovat tak pochvalu
- b) přijmout blahopřání a přenést chválu na třetí osobu
- c) vrátit pochvalu

Struktury užívané ve španělštině jsou většinou zvoláními: *¡Enhorabuena!* / *¡Felicidades!* Z nich vyplývají další výpovědní formy, jejichž základem je podstatné jméno: *Feliz aniversario* / *Feliz cumpleaños* / *Feliz año nuevo*. Jde o ikonická přání, kterým v češtině odpovídají stejná ikonická přání: *Veselé Vánoce*, *Krásné výročí*, *Šťastné narozeniny*, *Hezké svátky* atp.

K podepření síly mluvního aktu jsou užívány kvantifikátory a kvalifikátory: *Muchísimas felicidades* / *Muchísima suerte y enhorabuena*. / *Mi más sincera enhorabuena*. V češtině jsme zaznamenali kvantifikaci v *Stokrát blahopřeji* / *Velice vám blahopřeji* / *Moc gratuluji*. Jedná se o mluvní akty velmi uvolněného mluvního stylu, téměř familiárního, kdy se mluvčí prohřešuje proti pragmatice mluvního aktu blahopřání, neboť neexistuje možnost opačná: **Blahořeji jednou* / **Málo vám blahopřeji* / **Moc negratuluji*. V češtině se totiž nejedná o přání, na rozdíl od španělštiny, kde je v podvědomí mluvčího, že blahopřání je vlastně fosilizovaným přáním.

Další strukturou možnou ve španělštině je blahopřání jako výsledek elize: *Que felicidades a todas las madres de esos días* / *En felicito a toda la congregación*. Z hlediska syntaktického se jedná o defektní struktury (*locuciones*). Nehovoříme zde ani o elizi hlavní věty, ani nejde o elipsu slovesa. V češtině takové struktury mluvního aktu blahopřání neexistují.

Třetím typem blahopřání jsou struktury se slovesem *gratulovat* a *blahopřát* / *felicitar* a *dar la enhorabuena*. Jsou zase typické pro češtinu, ve španělštině se užívají méně často. Vyskytuje se v nich explicitně vyjádřená komunikační funkce. Jde o explicitní performativní formuli založenou na verbu dicendi, které je podepřeno kvalifikátorem: *Upřímně vám blahopřeji* / *Srdečně vám gratuluji* atp. Prostřednictvím kvalifikátorů dává mluvčí explicitně najevo, že došlo ke splnění podmínek pro pronesení mluvního aktu blahopřání, a to podmínek upřímnosti. Je zvláštní, že je potřeba u českých mluvčích tuto podmínku zdůrazňovat. Ve španělštině se lze také setkat s těmito kvalifikátory: *La sincera enhorabuena* < *Le doy la sincera enhorabuena* / *Le felicito cordialmente*.

Odpovědi na blahopřání mají formy:

- a) poděkování: *gracias* / *děkuji*, zdvořileji s kvantifikátorem: *Muchas gracias* / *Velice děkuji*, *Mil gracias* / *Tisíceré díky* atp.;
- b) reciproční vrácení blahopřání druhému: prostřednictvím příslovčí recipročních a příslovčí opakování: *igualmente felicidades* / *já vám také*;
- c) snížení pochvaly: *No es para tanto*, *No fue nada* / *To nic nebylo*, *Není k čemu blahopřát*.

20. kapitola

Poděkování

20.1 Mluvní akt poděkování

Mluvní akt poděkování se považuje za mluvní akt expresivní a imanentně zdvořilý. Pragmatika poděkování spočívá na znovuzískání ztráty, kterou mohl znamenat akt adresáta vůči mluvčímu. K poděkování dojde pouze tehdy, předcházel-li mu nějaký jiný akt. Účelem poděkování je tedy, dle Haverkata (1994: 93) *znovunastavení rovnováhy mezi ziskem a ztrátou mezi mluvčím a adresátem, což odpovídá skutečnosti, že děkovací formule symbolicky kompenzují ztrátu způsobenou adresátem ve prospěch mluvčího zisku*. Akt poděkování (*acto de dar las gracias*) se v češtině a ve španělštině neuskutečňuje ve stejných komunikačních situacích. Pragmatikové, kteří porovnávají dva řečové systémy, jej považují za nejvíce problematický v hledání odpovídajících ekvivalentů, neboť v mnoha případech takové ekvivalenty nalézt nelze. Jinými slovy tam, kde Španěl nepoděkuje a kde zároveň takové řečové chování není považováno za projev nezdvořilosti, musí Čech poděkovat stůj co stůj. V tom spočívá relativnost poděkování jako mluvního aktu vycházejícího z řečové normy. Češi formulují poděkování vždycky, když jim byl prokázán zisk, ať už se jedná o jakoukoliv činnost, kterou pro něj adresát vykoná, ať už jsou popudy a motivace k takovému aktu ze strany adresáta jakékoliv. V českém prostředí není možno nepoděkovat za zisk a zároveň za každou ztrátu, kterou tímto mluvčí adresátovi způsobí. Na rozdíl od češtiny, je mluvní akt poděkování ve španělštině aktem, který odpovídá pouze na takový provedený akt ze strany adresáta, který není považován za rutinní či automatický. V tomto aspektu se může řečová kultura Španělů jevit z hlediska etického jako nezdvořilá. A naopak, Španělům se ostatní kultury mohou zdát jako příliš zdvořilé, či dokonce servilní.

Tento aspekt je zvláště viditelný ve studii, kterou provedl Hickey (2005: 327) publikovanou ve sborníku *Politeness in Europe* (2003). Studie se zabývala interpretací různých reakcí na zisk, který se kumuluje na straně mluvčího. Závěry studie hovoří o tom, že se akt poděkování očekává u mluvčích španělštiny v případě, kdy se držitel zisku cítí být adresátem nějakým způsobem pozván; v případě, kdy adresát plní svou pracovní činnost nebo plní jiný, očekávaný společenský úkon, poděkování se ve španělštině neuskuteční. V tomto pozorování se s ním shoduje Álvarez (2005: 75), který uvádí, že *zatímco ve Španělsku není považováno za povinnost poděkovat slovně za akty rutinní a opakované, které odpovídají ustavením sociálním vzorcům (obsluha číšníka v restauraci, pokladní v supermarketu, revizora ve vlaku, řidiče v autobuse atp.), v jiných kulturách je mlčení zákazníka interpretováno jako záměrná nezdvořilost* (překlad autora).⁹⁶

Druhým zjištěním je, že poděkovat lze neformálně, nekonvenčně. Mluvčí španělštiny tíhnou k formalizaci poděkování v situacích, kde je požadováno, prostřednictvím mluvních aktů

⁹⁶ *Mientras que en España no se considera necesario agradecer verbalmente actos rutinarios repetidos que responden a patrones sociales y verbales preestablecidos (servicio de una camarero de restaurante, de un cajero de supermercado, del revisor de tren, del conductor de un autobús, etc.), en otras culturas, sin embargo, el silencio del cliente sería interpretado en tal situación como una descortesía intencionada.*

neformálních. S tím souvisí i třetí pozorování založené na faktu, že jakákoliv afektivní reakce na darovaný předmět nebo jakékoliv ocenění poskytnuté služby je ve španělské kultuře považováno za mluvní akt poděkování. Empatie je zde známkou upřímnosti mluvčího. V poslední řadě, mlčení v situaci, která vyžaduje poděkování, se rovněž považuje za projev nezdvořilosti.

Escandel Vidal (1998: 46) definovala zdvořilost ve třech dimenzích, v nichž lze zdvořilé chování identifikovat. Za prvé, zdvořilé je to, co je považováno za sociálně a občansky přijatelné. Stejně definuje zdvořilé chování Fraser (1990), který za ně považuje veškeré sociálně korektní chování. Za druhé, zdvořilé je to, co je milé a přátelské. Tento typ zdvořilosti definoval Leech (1983), pro něhož být zdvořilý znamená zabezpečit, aby se adresát cítil pohodlně, dobře. Za třetí, zdvořilé je to, co je diskrétní a diplomatické, což vyjadřuje i postoj Brownové a Levinsona (1987), kteří považují zdvořilost za takový projev chování, který nezpůsobuje, aby se adresát cítil nepohodlně.

Pozorování mluvního aktu poděkování v Hickeyově studii (2005: 317) vede k závěru, že *druhá dimenze je ta nejviditelnější ve španělské řečové zdvořilosti* a dodává, že *poděkovat ve Španělsku znamená splnit sociální a občanskou funkci jako typ nástavby funkce být milý a přátelský* (překlad autora).⁹⁷ Španělská řečová zdvořilost je tedy v tomto případě skutečně sociální normou spíše než sociální strategií, neboť ten, kdo se prohřeší proti pragmatice poděkování, je považován za nezdvořilého. A to i ten, kdo děkuje v situacích, kdy se děkovat nemá. Reakce mluvčích španělštiny na takové situace jsou explicitní: *No me des las gracias, hombre! No hay de qué!* Mluvčí španělštiny se tak cítí být poděkováním zavazováni vůči druhému, a to není interpersonální vztah, který by vyhledávali. Poděkování je spíše projev jakéhosi interpersonálního nebezpečí, neboť se tím narušuje předpoklad jejich vzájemné solidarity.

Jiná je ovšem situace, kdy samotní mluvčí španělštiny některé akty považují za ztrátové. Hickey (2005) uvádí, že *přinejmenším jeden způsob španělského poděkování je skutečně funkcí poděkovat, ačkoliv bez uznání faktu, že došlo ke skutečné ztrátě nebo že by muselo dojít k nějakému vyvážení ztráty* (překlad autora).⁹⁸ Escandel Vidal (1998: 48), když hovoří o očekáváních, dává do protikladu dvě akce: *jestliže vezmu jablko a nechám jej spadnout, počítám s tím, že spadne; pokud pro tebe udělám laskavost, pravděpodobně počítám s tím, že vyjádříš díky* (překlad autora).⁹⁹ Její příklad uvádí, že ten, kdo provede laskavost, automaticky očekává reakci prostřednictvím poděkování. Jako španělská autorka však neuvedla fakt, že se poděkování nerealizuje vždy. Je možné, že autorka pracuje s termínem laskavost (*favor*), který skutečně znamená pouze takové akty, které jsou chápány jako osobní pozvání, tedy ty, které provede adresát poděkování jakoby navíc, ze svého popudu, ze své vlastní vnitřní motivace. K diskuzi přispívá i Held (1999: 30), který hovoří o *provinění*. Podle něj se v západních kulturách cítí osoba vykazující zisk na své straně vinna za to, že způsobila ztrátu na něčí straně. Proto uvede do pohybu strategie zdvořilosti, aby takovou ztrátu vyrovnala a zároveň odpykala svou vinu. Brownová a

⁹⁷ [...] la segunda dimensión es la más visible en la cortesía española [...] dar las gracias en España cumple y, requiere cumplir, la función civil y social como incremento de la función amable/amistoso.

⁹⁸ Could it be at least one Spanish way of thanking counts as giving thanks but without admitting, even implicitly, that any debt has been incurred or that any valance needs to be redressed.

⁹⁹ Si cojo un manzana y la dejo caer, cuento con que se caiga; si te hago un favor, probablemente cuento con que espreses gratitud.

Levinson (1987: 67) uvádějí k poděkování, že se jedná o zřetězené mentální procesy *akceptace – dluhu – pokory*. Nicméně Hickey (2005: 328) uvádí, že co do pokory, ta se ve španělském mentálním procesování nevyskytuje.

Česká kultura naopak tíhne k vyjadřování poděkování vždycky, pokud došlo k ziskovosti na straně mluvčího. To znamená, že mluvčí češtiny uskutečňují poděkování ve všech komunikačních situacích jako projev konvence a normy, a jde tedy o skutečný řečový rituál. Pro českou kulturu je typické očekávání tohoto mluvního aktu, o kterém hovořila Escandel Vidal (1998: 48). Mluvčí češtiny očekává, že za zisk bude jeho držitel vyjadřovat pokoru prostřednictvím poděkování. Mluvčí se tak cítí být vinen za zisk a za způsobení dluhu, který je filtrován přes mentální proces pokory, která musí být odstraněna, neboť se jedná o akt ohrožující tvář mluvčího.

20.2 Španělské řečové prostředky poděkování

Řečové prostředky pro vyjádření španělského poděkování jsou, dle Hickeyho (2005), sekundární, ačkoliv jejich užití nemůžeme ponechat bez povšimnutí. Totiž vyjádřit díky lze jakoukoliv hodnotící reakcí či oceněním, a tedy nesčitelným množstvím forem, které nejsou řízeny normou, nejsou rituálové, nejedná se o zdvořilostní formule. I přesto lze vyzorovat jakousi vnitřní stavbu mluvního aktu poděkování, která nabízí tyto formy jako možné.

Je možné vyjádřit poděkování explicitní performativní formulí s verbem *dicendi*: *Se lo agradezco, Agradezco mucho, Le agradezco profundamente su caballerosidad*. Performativní slovesa si rezervují prostor spíše pro situace s vysokou formálností. Pro podepření ilokuční síly výpovědní formy lze užít také modálního slovesa *Quiero agradecer, Hay que agradecer, Tenemos que agradecer* a také infinitivní konstrukcí *ser de agradecer*. Je potřeba zmínit skutečnost, že sloveso je vždy v přítomném čase oznamovacího způsobu jako aktuální, současnou reakci na minulost.

Pokud je sloveso v budoucnosti, lze taková poděkování považovat za předjímaná (*agradecimiento de antemano*), což se někdy uvádí jako předběžná poděkování (*gracias anticipadas*): *Le agradeceré si me ayuda, Le agradecería muchísimo si usted me acompañara*. Slovesné časy a způsoby modifikují mluvní akt poděkování v tomto případě ve prospěch mluvního aktu direktivního, který je vyjádřen velmi zdvořile. Znamená to, že takovou výpovědní formulí můžeme považovat za velmi strategicky promyšlený mluvní akt invazivní, prostřednictvím kterého vlastně mluvčí vyžaduje, aby pro něj adresát něco vykonal.

V terminologii Austinově se jedná o to, aby si mluvčí předpřipravil kontext pro řízenou adresátovu perlokuci, pro jeho reakci na takto formulovaný mluvní akt. Tento typ poděkování se uskutečňuje rovněž prostřednictvím stereotypizovaných formulí jako *Gracias de antemano, Vaya mi agradecimiento por delante, Te lo agradezco de antemano*. V tomto případě se již nejedná o mluvní akty direktivní, invazivní, neboť se nejedná o žádosti ani výzvy, které by musely být nějakým způsobem vyváženy.

Formální situace vyžadují větné struktury, které explicitně vyjadřují dluh a případnou pokoru mluvčího, pokud ji on sám jako mluvčí španělštiny osobně (nikoli intersubjektivně) pociťuje. Takovými formami jsou: *No sabes cuánto te debo, En deuda contigo para siempre, Espero corresponderle algún día, Gracias, es usted muy generoso, Le estoy muy reconocido*. K těmto typům promluv řadíme i formule odvozené

z náboženského řečového ritu, které vyjadřují božskou náhradu ztráty: *Dios se lo pagará, Gracias a Dios, Que Dios se lo pague*, ačkoliv Álvarez (1995: 76) uvádí, že jejich užití je sporadické a mladí mluvčí španělštiny je prakticky nepoužívají.

V neformálních komunikačních situacích užívají mluvčí španělštiny soubor konvenčních formulí, které zahrnují výraz *gracias*, který je téměř vždy doprovázen intenzifikátorem, jenž zabezpečuje vyjádření stupně naléhavosti: *Gracias, Muchas gracias, Muchísimas gracias, Un millón de gracias, Mil gracias, Gracias de todo corazón*. Explicitní performativní formule *Te doy las gracias por...* nebo zvolání *¡Cuánto te lo agradezco! / No sabes cuánto se lo agradezco / Siempre te estaré agradecido* jsou také možné.

Nicméně všechny shora vedené formule či formy jak uskutečnit mluvní akt poděkování ve španělském kulturním prostoru vycházejí pouze z představy, že tvoří pouze jednu součást souboru všech možných děkovacích strategií. Konvence mluvčího španělštiny spočívá též na užívání reakcí, jejichž pragmatická hodnota není zjistitelná z jednotek, ze kterých se mluvní akty skládají. Jednotky, které jsme shora uvedli, obsahovaly ve svých jazykových prostředcích jednoznačně uloženu ilokuční sílu výpovědi. Jakékoliv afektivní hodnocení zisku ovšem nemusí na první pohled vypadat jako mluvní akt poděkování, přinejmenším ne pro toho, kdo není rodilým mluvčím španělštiny nebo kdo nepronikl do pragmatiky španělského řečového kontaktu. Projev afektivního hodnocení, tedy určitého způsobu poděkování může být například překvapení: *¡Hombre!, ¿por qué te has molestado?, Pero, ¿qué es esto?, ¡Dios!, ¿cuánto te ha costado?, ¡Qué bonito!* atp. Jedná se o reakce příznakové, které jsou typické pro neformální komunikační situace. Poděkování je ve španělštině tedy projevem pozitivní zdvořilosti, tzn. že mluvčí španělštiny má tendenci k tomu vyjadřovat se tak, jak by chtěl být vnímán svým okolím. To jest poděkování je ve španělštině méně formální, není vyjádřením pokory a je projevem méně uctivým (*menos deferente*).

20.3 České řečové prostředky poděkování

V češtině se poděkování vyjadřuje explicitními performativními formulemi, a to jak v prostředí formálním, tak i neformálním: *Děkujeme vám za projevenou laskavost, Vyjadřujeme poděkování za vaši práci a přejeme mnoho úspěchů, Vyslovujeme vám poděkování*. Pro zvýšení rituálnosti poděkování se užívají modální slovesa a také posuny ve slovesném čase a způsobu: *Chceme vám poděkovat, Musíme vám poděkovat, Chtěli bychom vám poděkovat, Chtěli jsme vám poděkovat*. V češtině je typickým projevem explicitně vyjadřovat recipienta prostřednictvím osobních zájmen v dativu, který je v psaném projevu zapsán s počátečním velkým písmenem. Je konvenční uskutečnit tuto referenci v mluvním aktu poděkování navíc podpořenou explicitací existence aktu, který je zrovna vyřčen: *Chtěli bychom Vám tímto vyjádřit poděkování*.

Předběžná poděkování jsou rovněž mluvní akty, které fungují spíše jako mluvní akty direktivní, které jsou realizovány zdvořile a které zastírají zisk, který chce mluvčí získat na svou stranu. Jedná se o složité souvětňné konstrukce v kondicionálu nebo v budoucím čase: *Byl bych ti vděčný, kdybys mi pomohl, Budu ti moc vděčný, když mi pomůžeš*. Jedná se o situace spíše formální.

V neformálních situacích se obvykle užívají krátké formy poděkování. Sloveso *děkovat* se používá v celém morfologickém paradigmatu. Jako problematická může být považována první osoba, která může v přítomném čase oznamovacího způsobu mít vyšší a

nižší stylovou platnost koncovky: *děkuji* x *děkuju*. Opět zde můžeme zaznamenat určitý typ honorifikačního souladu, který vychází ze stylistického přeregistrování: *Mockrát děkuji – Mnohokráte děkuji*. S tím souvisí i užívání intenzifikátorů. Zaregistrovali jsme strukturu *děkuju pěkně*, v tomto slovosledném pořadí. Tento typ intenzifikátoru je považován za zdvořilý prostředek. Naopak v otočené pozici *pěkně děkuju* je možno tento projev zdvořilosti považovat za mluvní akt parazitický, ironický (*to ti teda pěkně děkuju*). Užívání intenzifikátoru *pěkně* je tedy problematické. Neproblematicky funkční intenzifikátor je *moc*: *moc děkuju, děkuju moc*.

Evolučním výsledkem mluvního aktu promluvy je redukce na větný ekvivalent substantivní: *díky* a *dík*, které se užívají v prostředí solidarity a osobní blízkosti; jsou navíc intenzifikovány příslovcem *moc* (*díky moc, díky moc*). Jako reakce, které odkazují přímo na dluh, se užívají konvenční formule: *Jsem ti vděčen, Jsem ti moc vděčný, Jsem tvým dlužníkem, Nevím, jak se ti odvděčím*, které sémanticky vyjadřují rozpoznání dluhu a skutečně explicitně vyjádřenou vděčnost, závazek. Užívají se rovněž reakce nepřímé, které se svou sémantickou a syntaktickou platností spíše přibližují k mluvním aktům valorizačním, v některých situacích ovšem mohou plnit funkci poděkování: *To by bylo od tebe hezké/pěkné, laskavé, kdybys mi pomohl*.

Poděkování je v češtině mluvním aktem ritualizovaným. Jedná se o řečovou povinnost poděkovat i v případě, kdy je aktivita adresáta součástí jeho pracovního nebo rutinního úkolu. Poděkování je také součástí odmítnutí, kdy mluvčí negeneruje žádný zisk, nicméně i tak je nucen tlakem řečové normy poděkovat. Poděkování je součástí negativní řečové zdvořilosti, neboť mluvčí češtiny se snaží řečově chovat tak, aby zamezil negativnímu hodnocení své vlastní osoby. Mluvčí si chrání svou negativní tvář, aby jej adresát nepovažoval za člověka, který neplní subjektivní očekávání.

20.4 Reakce na poděkování

Typickými reakcemi na poděkování je snížení míry zisku/ztráty. Ve španělštině není projevem poděkování pokora, v češtině ano. Reakce na každé poděkování se ovšem pragmaticky shodují v obou sledovaných jazycích. Je potřeba redukovat význam zisku/ztráty prostřednictvím výrazů, které toto snížení významu sémanticky vyjadřují: *za nic / nada, není zač / de nada, není za co / no hay de que, to nic není / no pasa nada, není důvod / no hay motivo, to není důležité / no tiene importancia*. V reakcích se rovněž objevuje snížení významu prostřednictvím výrazů českých *no problem, to nic nebylo, to nestojí za řeč, v pohodě* a výrazů španělských: *no es para tanto, ha sido un placer, con mucho gusto*.

Závěrem uvádíme, že jak ve španělštině, tak i v češtině existují formule pro vyjádření poděkování. Rozdíl mezi oběma jazyky spočívá v rituálnosti poděkování jako mluvního aktu předepsaného pro situace, kdy mluvčí generuje zisk na své straně. Poděkování se tak ve španělštině může realizovat nepřímými formami, které mají za úkol vyjádřit afektivní hodnocení, zatímco v češtině je potřeba vyvažovat dluh prostřednictvím pokory. Právě tato pokora vede mluvčího k vyjadřování poděkování i tam, kde se v běžných situacích ve španělštině děkovat nemusí a nemá, neboť takové poděkování nikdo neočekává. Zjednodušeně řečeno, v češtině potřebujete pro poděkování čerpat ze souboru určitých řečových prefabrikátů, ve španělštině takové prefabrikáty mluvčí nepotřebují, neboť dokážou poděkovat nepřímými formami. Na konec uvedeme ještě slova Hickeyho (2005: 329), který tvrdí, že španělský mluvní akt poděkování je charakteristický *projevem zájmu o*

darovaný předmět, zatímco úsilí na straně dárce (vyvolávající v kulturách negativní zdvořilosti vděk) se ignoruje; stejně jako když španělská řečová zdvořilost obecně sahá spíše po pozitivní zdvořilosti v podobě vřelosti, osobního entusiasmu, obdivu a chvály druhých, než po formách negativních jako je vyhnout se vnucování nebo omlouvat se bez poděkování (překlad autora).¹⁰⁰

¹⁰⁰ *Showing interes in the object presented, while the effort made by the giver, which in negative-politeness societies might evoke expressions of gratitude is ignored, just as Spanish politeness generally takes the positive form of effusiveness, personal enthusiasm, admiration and praise of others, rather than negative forms like avoiding intrusions or apologising without „thanks“.*

21. kapitola

Omluva

21.1 Definice omluvy

Omluva je mluvní akt, kterým se mluvčí zodpovídá adresátovi za své jednání, které považuje za ohrožení tváře adresáta. Jedná se o mluvní akt, který je přímou reakcí na jiný akt, prostřednictvím kterého došlo k porušení konverzačních norem a společenského styku vůbec. Omluva je rovněž mluvním aktem, který podporuje veřejný obraz adresáta, ale také obraz mluvčího. Mluvní akt omluvy je téměř vždy součástí pragmatické makrostruktury, jež je složena ze dvou os:

- I. na jedné straně dává najevo, že si je mluvčí vědom svých předcházejících aktů a určitým způsobem se ospravedlňuje;
- II. na druhé straně se vyjadřuje k minulosti, a tedy součástí omluvy je uvedeno, že se tento minulý akt již nebude opakovat.

Omluva se tedy opírá od dvě časové roviny (*Promiňte, že jsem obtěžoval, už se to nestane / Perdona por haberle molestado, no volverá a pasar*). Pokud se zaměříme na analýzu omluvy detailněji, zjistíme, že se skládá z několika mluvních subaktů, než by se na první pohled mohlo zdát. Jednotlivé propozice subaktů jsou zřetelně rozděleny:

[výraz lítosti + vysvětlení + garance]

Prosím vás za prominutí, paní, ale já jsem to nevěděl, už se to nestane.

Le pido perdón, señora, no lo había sabido, no lo haré más.

Omluva odkazuje na čtyři podmínky, kterými byl akt narušující společenskou integritu vyvolán: omyl, nehoda, nutnost, opomenutí (Lange, 1984). Je to mluvní akt, který nebyl vyžádán adresátem, a má proto jistou autonomii. Ovšem může být adresátem požadován, proto se může stát odpovědí na adresátovu repliku. Pokud mluvčí svého adresáta vyslyší, pak uskuteční mluvní reakci, čímž tento adresátův požadavek přijme a přiřkne mu situační relevantnost. Jestliže k reakci na straně mluvčího nedojde, dává tím najevo, že adresátův požadavek za relevantní nepovažuje a tím dává najevo, že veškeré jeho předcházející akty nenarušily žádnou společenskou či konverzační normu.

Není možno opomenout, že v současnosti mluvčí češtiny a španělštiny nerozlišují mezi mluvním aktem omluvy a mluvním aktem vyjádření lítosti. Ve většině případů, jak uvidíme níže, se tyto dva mluvní akty sémanticky neutralizují, neboť jsou součástí jakési diskurzní makrostruktury. Z pohledu pragmatického se omluvy vydělují do dvou skupin:

- 1) mluvčí považuje za legitimní omluvit se (*Yo me disculpo*)
- 2) adresát přijímá mluvní akt omluvy od mluvčího, považuje jej za adekvátní a jeho reakce je ve většině případů přijetím omluvy, tj. odpuštěním (*Te he disculpado*).

Omluva jako mluvní akt se stala významným předmětem zájmu pragmalingvistů. Ve studii Frasiera (1990) bylo zformulováno deset strategií, kterými lze omluvu uskutečnit. Jedná se vlastně o mluvní akty skryté (*actos de habla encubiertos*), jejichž komunikační (ilokuční) funkce závisí na situačním kontextu:

- 1) dát najevo, že se omluva vyžaduje
- 2) potvrdit, že mluvčí je povinen se omluvit
- 3) nabídnout omluvu adresátovi
- 4) čekat, až adresát omluvu přijme
- 5) vyjádřit špatné svědomí mluvčího vůči způsobené škodě
- 6) požádání o prominutí
- 7) vyjádřit zodpovědnost za způsobenou akci
- 8) vyjádřit slib vůči budoucnosti
- 9) výzva k uvedení nerovnovážného stavu do opětovné rovnováhy
- 10) odmítnutí.

Deset Fraserových strategií bylo podrobena několika úpravám na škále a u některých autorů došlo k terminologickému posunu, např. Cohen a Olshtain (1981) nebo Trosborg (1995), který uvedl, že mluvní akt omluvy je reaktivní replikou na výzvu nebo odmítnutí a že tyto dvě reakce utvářejí koherentní sekvenci (*adjacency pair*). Trosborgova práce je důležitá pro terminologickou stabilizaci se zřetelem k distribuci funkcí jazykových prostředků.

Jazykové prostředky se vydělují do skupin dle diskurzní funkčnosti: prostředky, které zvyšují ilokuční sílu omluvy (*upgraders*), a prostředky, které snižují míru urážky na straně adresáta (*downgraders*). Jsou to jazykové prostředky, které zvyšují zdvořilost uloženou v mluvním aktu omluvy najednou. Čeština nedisponuje vhodným termínem, proto si dovolíme ponechat původní anglický termín.

Upgradery se dále rozdělují do několika skupin:

a) přídavná jména, příslovce b) zvolací částice c) výrazy omluvné, lítosti d) opakování e) obavy f) zesilovače

Downgraders se distribuuje v podskupiny, které I) snižují urážku na straně adresáta a II) tuto urážku rozptylují:

Ia)	zdvořilostní ukazatele	IIa)	otázka na předchozí podmínky
Ib)	výrazy podněcující	IIb)	předstírání neviny
Ic)	výrazy odvádějící pozornost	IIc)	orientátory na budoucnost
Id)	výrazy subjektivizace	IId)	humor
Ie)	výrazy zmírňující	IIe)	výrazy satisfakce
If)	výrazy pochvalné		
Ig)	výrazy poutající pozornost		

Takto se teoreticky ustavuje základové schéma, které odkrývá pragmatickou podstatu omluvy všeobecně. Problém pro češtinu, jak jsme již uvedli, je terminologický, výrazy nemají v češtině svůj vhodný pragmaticky orientovaný ekvivalent, a je proto velmi komplikované je užívat v praktické analýze mluvního aktu. Přesto se pokusíme do naší analýzy tyto termíny zapracovat, i když si uvědomujeme, že některé jejich užití může v textu působit kostrbatě.

21.2 Omluva v češtině

Omluva v češtině se uskutečňuje prostřednictvím explicitních performativních formulí, a to v situacích oficiálních a v situacích formálních. Struktura obvykle nese dva až tři větné prvky: $F + p1 + p2$, které dají vzniknout složité struktuře $F[p1(p2)]$, kde F je explicitní formule s performativním slovesem, $p1$ je propozice, která obsahuje ohrožující akci, za niž se mluvčí cítí být zodpovědný, a $p2$ je propozice obsahující motivy, které způsobily $p1$. Tyto typy struktur jsou v češtině konvenční.

F může být realizováno slovesem *omlouvám se*, $p1$ je zapojena spojkou *že* a $p2$ je zapojena odporovací spojkou *ale* jako v příkladu:

Omlouvám se (za to), že jsem nedorazil včas, ale měl jsem dopravní problémy.

V prostředí formálním se ještě tato struktura posílí jakousi autoreferencí mluvního aktu, a to vložením ukazovacího zájmena *tímto*, a také explicitní referencí adresáta zájmenem *vám* (*Omlouvám se vám tímto, že ...*).

Propozice $p2$ pak obsahuje motivy, které vedly k uskutečnění propozice $p1$, nicméně tyto motivy mohou narušit podmínku upřímnosti tím, že se nemusí zakládat na pravdě. Grepl (1995: 621) uvádí, že *motivы nutně nemusejí být pravdivé, nýbrž pádné, přesvědčivé, neoddiskutovatelné či nezvratné*. V situacích s vysokou oficiálností, protokolárností nedochází k pronesení propozice $p2$ v komplexní struktuře, neboť propozice $p2$ tvoří samostatnou větnou strukturu. Funkce propozice $p2$ v samostatné výpovědi v sobě obsahuje více naléhavosti, omluva nabírá na důležitosti a je uvedena prostřednictvím spojky *totiž*:

F – *omlouvám se, že p1. Totiž p2:* vyšší naléhavost
Omlouvám se, že jsem nezavolal. Měl jsem totiž rozhovor s ministrem.

x

F – *omlouvám se, že p1, ale p2:* nižší naléhavost
Omlouvám se, že jsem nezavolal, ale měl jsem pohovor.

Kromě explicitních performativních formulí se v češtině vyjadřuje omluva také konvenčními výpovědními formami. Jde o souvětné struktury s evaluační funkcí uloženou v sémantice sloves *mrzet*, *litovat*, *být líto*, které tvoří jádro propozice $p1$. Propozice $p2$ je pak zapojena spojkově prostřednictvím *že* nebo vztažným zájmenem *co*: *Mrzí mně, že jsem ti ublížil / Je mi líto, co jsem udělal / Odpusťte, že jsem se takto choval*. Jde o asertivní strukturu, která ovšem v kontextu nabývá komunikační funkce omluvy. Je možné také zakomponovat explicitně vyjádřeného mluvčího, což ilokuční sílu výpovědi znásobuje: *Nezlobte se na mně, že jsem nepřišel, ale nebylo mi dobře*.

Kromě shora uvedeného existuje v češtině ještě jeden indikátor komunikační funkce omluvy: jde o struktury, jaksi vůči shora uvedenému defektní. Z komplexní struktury se vypouští propozice p1, kde je uveden ohrožující akt. Jeho vypuštěním se omluva stává méně zatíženou negativním významem, a může se tak jevit jako zdvořilejší: *Omlouvám se, ale měl jsem pohovor / Odpusťte, ale vlak měl zpoždění / Mrzí mě to, ale nefunguje mi telefon.*

Ještě výraznější redukce je pouhá performativní výpověď: *Omlouvám se / Je mi to líto / Promiňte / Prosím za prominutí / Pardon / Nic ve zlém* atp. Jde o výpovědi, které jsou užity v případě, že a) mluvčího chování nemá žádné ospravedlnění, b) jeho chování bylo způsobeno vnějšími vlivy (např. při jízdě v autobuse, když mluvčí zavadí vlivem jízdy vozidla o spolucestujícího).

21.2.1 Strategie pro indikaci ilokuční síly

Pro ilokuční sílu, kterou mluvčí uloží do výpovědi a která vychází z jeho záměru, sahají uživatelé češtiny po různých strategiích. Jde o strategie, jimiž lze modulovat ilokuční sílu v mluvním aktu omluvy (*illocutionary force indicating devices*; Fraser a Nolen, 1981).

- A. výrazy špatného svědomí: slovesa *litovat, omlouvat se, prominout, odpustit*;
- B. nabídka omluvy prostřednictvím imperativních struktur (*Přijměte moji omluvu*), modální struktury (*Chtěl bych se omluvit, že...*), přímé žádosti (*Žádám vás o prominutí*);
- C. požádání o omluvu: *Promineš mi to? / Odpustíš mi? / Omluvíte mne?*;
- D. uznání chyby: *To byla moje chyba / To je mojí vinou / Vina je na mé straně*;
- E. vyjádření nezáměrnosti: *To bylo nechtíc (nechtěně) / To jsem nechtěl / To nebylo schválně / Neudělal jsem to schválně / To nebylo naschvál*;
- F. uznání pravdy na straně adresáta: *Omlouvám se, máte úplnou pravdu; Je mi líto, samozřejmě s vámi souhlasím*;
- G. stud: *Ani nevíte, jak se stydím, že... / Je hanba, že... / Je ostuda (ostudné), že...*
- H. uznání motivů: *Promiňte, neviděl jsem vás / Odpusťte, měl jsem si to lépe připravit / Omlouvám se, mohl jsem přijít dříve*;
- I. odmítnutí viny: *Promiňte, na dálnici došlo k nehodě / Za takových podmínek je složité zpracovat všechna data / Omlouváme se, ale nebylo v našich silách splnit všechny vaše požadavky.*

Kromě výše uvedených strategií se mluvčí češtiny ubírají též k nápravě škody a znovunastolení společenské rovnováhy mezi mluvčím a adresátem. Výpovědi, které se k tomu užívají, jsou orientovány na budoucnost: *Ihned to napravím / Okamžitě se do toho pustím / Dám vám vědět hned, jakmile to bude hotovo.* Je možno také formulovat hypotézu: *Bude-li něco v nepořádku, ozvěte se a problém vyřešíme.* S touto strategií se pojí rovněž utvrzení adresáta, že se ohrožující akt nebude opakovat: *Už se to nestane / Bylo to naposled / Propříště se to nebude opakovat.*

21.2.2 Upgradery v češtině

V češtině se užívají přídavná jména a příslovce jako intenzifikátory (*Velice se omlouvám / Je mi velmi líto / Strašně mě to mrzí / Je mi to strašně moc líto*). K jejich užití dochází tehdy, pokud došlo k velmi vážnému ohrožení adresáta, kdy jde na jeho straně o velmi silnou urážku. Tento typ situace může vést k tomu, že mluvčí tuto naléhavost pocítuje a omlouvá se expresivními prostředky: *Ježíši, promiňte / Proboha, omlouvám se*. Je možné také reduplikovat omluvu užitím po sobě jdoucích performativních sloves: *Promiňte, omlouvám se*. Prostředky, které zvyšují účinek omluvy, jsou také výpovědi orientující se na zájem mluvčího na současném stavu adresáta: *Promiňte, nestalo se vám nic? / Omlouvám, je všechno v pořádku? / Neublížil jsem vám? / Neublížila jste si?*

21.2.3 Downgradery I. typu v češtině

Jako zdvořilostní identifikátor se v češtině používá *prosím* jako prototypický prostředek k zeslabení urážky na straně adresáta: *Uklidněte se, prosím / Neplačte už, prosím*. K zeslabení lze přistoupit také minimalizačními strategiemi. Použitím deminutiv se závažnost výpovědi snižuje: *Promiňte, přišel jsem trošičku pozdě / Promiňte, potřeboval bych na to ještě hodinku*. Minimalizační strategie se užívají v situacích, kdy mezi komunikanty je určitá familiárnost, známost. Naopak v situaci, kdy má adresát omluvy nad mluvčím moc, může tuto minimalizační strategii odhalit: *Promiňte, paní učitelko, ale trošku jsem se zdržel – Trošku? X Promiňte, paní učitelko, že jsem se opozdil – V pořádku, sedni si*.

Pokud má mluvčí nad adresátem moc, může docházet k omluvě prostřednictvím výrazů odvádějících pozornost: *Nikdy se mi nic podobného nestalo / Promiňte, vždyť se nic vážného nestalo / Myslím, že se více méně nestalo nic závažného*. V tomto případě se ovšem prohlubuje nesoulad mezi mluvčím a adresátem a tato strategie je v češtině považována za nezdvořilou, neboť manipuluje se skutečností.

Ve veřejném prostoru, např. mezi politiky nebo politikem a moderátorem se objevují v omluvách výrazy subjektivizace: *Promiňte, že vám skáču do řeči, ale nemohu s vámi souhlasit / můj názor je zcela opačný / zřejmě jste mne nepochopil*. Jsou to omluvy velmi agresivní, nicméně jsou docela časté v rozhovorech, kde se vlastně nejedná o žádné ohrožení adresáta, neboť s tímto typem vzájemného nesouladu se předem počítá. Samozřejmě pak tento typ rozhovoru působí modelově, neboť je veřejným projevem autorit; pokud se takto mluvčí v běžném rozhovoru řečové chovají, je toto chování nezdvořilé.

Mluvčí češtiny také používají příslovce *pouze* a *jen* jako výrazy zmírňující: *Omlouvám se, pouze jsem chtěl vyjádřit svůj názor / Lituji, jen jsem prošel / Lituji, pouze jsem se zeptal*. K této skupině se řadí i zvláštní idiosynkratická výpověď s jádrem na slovese *myslet*: *Já jsem myslel, že je to tak správně / Myslel jsem, že je všechno zboží v pořádku*. Jde o omluvy pragmaticky nesprávné, jednak se mluvčí orientuje pouze na své vlastní motivace, a jednak se neomlouvá, nepovažuje svůj akt za akt ohrožení. V prostředí sociální blízkosti může adresát reagovat ironicky: *Jeden myslel a přišel o oko*.

V případě výrazů pochvalných se v češtině uplatňují částice *tak*, *dobře*, *tedy*: *Dobře tedy, já se ti omlouvám / Promiň, tak já se tedy omlouvám*. Jejich užití se omezuje na neformální komunikační situace. Tyto omluvy spadají spíše do uvolněného mluvního stylu. Adresát může mít i takový dojem, že omluva je vynucena.

Posledním typem výrazů jsou výrazy poutající pozornost. Fungují jako jakési otázkové dovětky: *Však už se nějak domluvíme, ano?* / *Jestli chcete, sejďeme se ve vhodnější dobu, souhlasíte?* I zde se jedná o manipulativní techniku, která vlastně není řádnou omluvou. Je to projev nezdvořilosti. Jde se o mluvní akt nátlakový.

21.2.4 Downgradery II. typu v češtině

Pro rozpuštění, rozptýlení urážky na straně adresáta si český mluvčí poslouží strukturou, kterou ověřuje, zda došlo k splnění předcházejících podmínek. Užívají se výrazy *opravdu, doopravdy, vážně, vskutku, fakt/icky*, které jsou součástí propozice p2: *Omlouvám, že jdu pozdě, ale skutečně jsme se domluvili na pátou hodinu?* / *Lituji, ale skutečně jste nic nezanedbali?* K této strategii se řadí rovněž orientátory na budoucnost: *Už se to nestane / Bylo to naposled / Propříště se to nebude opakovat*. Tyto věty ovšem nejsou jen součástí mluvního aktu omluvy, ale mohou být také reakcemi adresáta, který má nad omlouvajícím se moc. Například otec se po synově omluvě může ke skutečnosti vyjádřit výpovědí *To bylo naposled*, kterou celou sekvenci omluvy uzavírá právě on.

21.3 Omluva ve španělštině

Ve španělštině se explicitní performativní formule užívají méně často, kromě situací s vysokou mírou oficiálnosti: *Me disculpo abiertamente ante todos ustedes y expreso mi personal humildad*. Struktura mluvního aktu omluvy může obsahovat dva nebo tři větné elementy: F + p1 + p2, které utvářejí mluvní akt složený ze subaktů. Stejně jako v češtině zde F znamená explicitní performativní sloveso, které řídí subordinované propozice p1 (obsahující ohrožující akt) a p2 (obsahující motivy mluvího). Tento typ omluvy ovšem nebyli schopni mluvčí španělštiny přijímat bez rozpaků. Chápali, že se jedná o omluvu, ale považovali ji za příliš oficiální, strojenou, přehnanou, a dokonce jeden z nich uvedl, že působí na španělštinu příliš cize. Respondenti uváděli, že ve španělštině se takto omluvy nevyjadřují, že je potřeba omlouvat se mnohem více solidárně. Nicméně i tak je potřeba se pozastavit nad gramatickými strukturami, které jsou nositelkami mluvního aktu ve složité konstrukci:

F (nezávislé), p1 + p2

Lo siento. Llego tarde, pero es que ha habido un accidente.

F(p1 substantivizace) – zastírání původce děje

Siento haberlo hecho.

F(p1) + p2

Siento haberlo hecho. Fue sin querer.

F(p1) pero p2

Siento tener que decírtelo, pero debes saberlo.

21.3.1 Strategie pro indikaci ilokuční síly

Ve španělštině existují stejné strategie pro indikaci síly ilokuce uložené v mluvním aktu. Oba jazyky se ve strategiích prakticky překrývají.

- A) výrazy špatného svědomí: slovesa *sentir*, *lamentar*, *disculpar*, *perdonar* ve strukturách jako *Lo siento* / *Siento que...* / *Discúlpame* / *Perdóname* / *Le pido perdón* (*disculpas*);
- B) nabídka omluvy: slovesa *dar*, *presentar* jako ve strukturách *Te doy mis excusas* / *Le presento mis disculpas*;
- C) žádost o omluvu: slovesa *disculpar* a *perdonar* jako ve strukturách *¿Me disculpas?* / *¿Me perdonas?*;
- D) uznání viny na straně mluvčího: *Lo siento, es mi culpa* / *Es por mi culpa* / *Lo lamento*; mluvčí španělštiny rovněž užívají přenesený význam *Yo soy lo peor*, *Esto no tiene excusas*, *Soy un bárbaro*;
- E) vyjádření neintencionálnosti, nezáměrnosti: *No era mi intención* / *Fue sin querer* / *No ha sido adrede*;
- F) uznání důvodů na straně adresáta: *Oye, tienes (toda) la razón* / *Es cierto lo que dices, lo siento*;
- G) stud: *Me da vergüenza* / *No sabe la vergüenza que me da haberlo hecho*;
- H) uznání motivů: *Perdona, no te he visto* / *Lo siento no he podido venir antes* / *Lamentablemente no oí el teléfono*;
- I) odmítnutí viny: impersonální konstrukce *Se me ha roto el reloj* / *Ha habido un accidente de tráfico* / *Con este tráfico no se puede llegar a tiempo*.

Další skupinu strategií utváří nabídky k ustavení rovnováhy mezi mluvčím a adresátem. Jde o struktury odkazující na blízkou budoucnost: *Lo haré ahora mismo* / *Lo repararé inmediatamente* / *No se preocupe* / *Le llamaremos lo antes posible*. Je možno také využít hypotézu: *Si hay algo mal, ya lo corregiremos*. Poslední strategií jsou výpovědi utvrzující adresáta, že se ohrožující čin nebude opakovat: *No te preocupes, no volverá a pasar* / *La próxima vez prometo estar aquí a tiempo* / *A la próxima tendré más cuidado*.

21.3.2 Upgradery ve španělštině

Těmito výrazy mluvčí španělštiny dosahuje zvýšení efektivity omluvy. Adresát pak takovou omluvu přijímá mnohem snáze.

Mezi nejtypičtějšími prostředky jsou opět přídavná jména a příslovce (*Lo lamento mucho* / *Siento muchísimo lo que ha pasado* / *No sabes cuánto lo siento*). Užívají se v případech velmi silné urážky adresáta. Mluvčí španělštiny také užívají v omluvách zvolací výrazy, které do mluvního aktu vnášejí emoční hodnotu: *Uy, perdona* / *Ay, lo siento* / *Dios, me equivoqué*. Escandel Vidal (1993) je považuje za tzv. *elementos de apertura*. Tyto prostředky se ovšem nemohou užívat tam, kde má adresát nad mluvčím moc, což potvrzuje Klaver (2008).

Další strategií typicky španělskou je oznamovací struktura, prostřednictvím které dává mluvčí svému adresátovi najevo, že jeho záměrem je omluvit se, kdyby náhodou adresát tento typ záměru u mluvčího nerozpoznal: *Perdona, te pido disculpas* / *Lo siento, discúlpame, por favor*. V situacích familiárnosti nebo v případě velmi vážné urážky adresáta

může dojít k omluvě ihned po ohrožujícím aktu, tedy v minimálním časovém sledu. Omluva je pak zatížena touto časovou tísní a působí nepřipraveně: *Lo siento, lo siento / Lo siento, de verdad, lo siento*. Dochází zde k opakování základní omluvové lokuce *lo siento*.

Jinou strategií jsou také otázky po stavu adresáta poté, co byl vystaven ohrožujícímu aktu: *Perdón, ¿está usted bien? / Siento llegar tarde, ¿estás esperando desde hace mucho? / Uy, ¿le ha pasado algo?* Jako poslední strategie se užívá nabídka nastavení rovnovážného společenského stavu: *No te preocupes, en cuanto pueda lo traeré / Lo firmaremos lo antes posible / En seguida voy*.

21.3.3 Downgradery I. typu ve španělštině

Jako zdvořilostní identifikátor prototypický pro španělštinu funguje výraz *por favor*, kterým se snižuje urážka na straně adresáta. Je to mluvní akt, který se obvykle uskutečňuje v imperativu, jehož impozitivní síla je snížena právě výrazem *por favor*: *Tranquilícese, por favor / No llores, por favor / Por favor, no se preocupe que no pasa nada*. Minimalizační strategie se může uskutečnit prostřednictvím deminutivních výrazů, které snižují míru adresátovy urážky: *He llegado un poquito tarde, pero ya estoy aquí / Perdona por hacerte esperar cinco minutitos, pero es que ... / Bueno, podría haber pasado algo más grave, sólo está rayadito por aquí* (u automobilové nehody).

Další kategorií prostředků jsou výrazy odvádějící pozornost. Patří sem především *algo así, más o menos*, jako ve výpovědích *Perdone, nunca me ha pasado algo así / Lo siento creo que no ha pasado nada, más o menos*. Nicméně dle studií Klavera (2008: 57) rodilí mluvčí španělštiny obvykle při omluvách nic nezastírají. Tento typ omluvy je tedy ve španělštině poměrně málo frekventovaný, stejně jako výrazy subjektivizace. Ty jsou totiž typické pro angličtinu, např. ve výpovědi *I don't think you didn't understand me well*, anebo v češtině ve výpovědi *Promiňte, ale nemyslím si, že jste mne špatně pochopil*. Proto je ve španělštině nemožná konstrukce **Lo siento pero no creo que usted me haya comprendido mal*. Manipulace na subjektivní dojem ze situace se ve španělské omluvě neobjevuje.

Na druhou stranu jsou typické výrazy zmírňující: *solamente, sólo, tan sólo*, které jsou užívány ve výpovědích typu *Lo siento, solamente quise ayudarte / Perdóname, tan sólo he preguntado*. Jako příklad výrazu pochvalného uvedeme příklad, kdy jsou tyto výrazy ve španělštině spíše diskurzivními ukazateli s funkcí organizovat výpověď. Navíc jsou tyto prostředky chápány jako určité ukazatele modality: *pues, pero es que, bueno, o sea, pues nada*. Příkladem takových výpovědí jsou *Bueno, pues perdóname / Disculpa, pero es que no me he dado cuenta / Pues hijo mío, lo siento de verdad*. Podle pozorování, které provedl Klaver (2008: 59), se zdá, že tyto prostředky nejsou zcela adekvátní pro formální komunikační události, zatímco jejich frekvence je velmi vysoká v situacích neformálních; jedná se tedy o prostředky omluv velmi hovorových.

Je zajímavé sledovat, že mluvčí španělštiny pohybující se spíše v prostředí solidarity užívají mluvní akt omluvy jako určitý typ pozvání, které má za následek zredukovat ztrátu na straně adresáta. Jedná se otázkové struktury na konci mluvního aktu: *Oiga, no se lo tome mal, ¿vale? / Bueno, pues lo siento, ya nos pondremos de acuerdo de alguna forma, ¿te parece?* Tyto otázkové dovětky mohou fungovat samozřejmě také jako výrazy přitahující pozornost. V prostředí solidarity je možno se takto omlouvat, neboť právě solidární prostředí má vést mluvčí k upuštění od negativních psychických stavů způsobených vzájemným nesouladem. Je to způsobeno i tím, že konverzační nesoulad, názorový střed a

vstup na pole konfliktnosti není ve španělštině negativním jevem, spíše je to součást řečové kultury, která pak všechny mluvní akty modifikuje v jejich pragmatické funkci.

21.3.4 Downgradery II. typu ve španělštině

Jazykové indikátory pro rozpuštění urážky na straně adresáta jsou otázky po splnění předchozích podmínek, jako v příkladu *Lo siento mucho, pero ¿de verdad estás seguro de que habíamos quedado hoy?* Jiným příkladem této před-podmínky by byla výpověď *Perdona, pero ¿es cierto que realmente ha sido un problema?* S touto strategií velmi úzce souvisí i užívání otázkových dovětek *¿de verdad?* a *¿de veras?* jako výrazů překvapení, jejichž prostřednictvím se mluvčí snaží předstírat svou nevinu. Ve formálních komunikačních situacích se může mluvčí opřít o podmínky, které měly být splněny, ale nebyly splněny jeho vinou. Mluvčí tak ustavuje prostředí nutnosti, naléhavosti, aby pohnul adresátem a donutil jej k nějaké aktivitě, čímž jej nutí zapomenout na urážku: *Bueno, bueno, pues lo siento, pero ahora vamos bien, ya estamos aquí y podemos empezar.* Jedná se o velmi manipulativní strukturu a domníváme se, že v češtině by byla považována za nezdvornou. Ve španělštině je to součást zdvořilosti, neboť lpět na urážce a zároveň trvat na tom, aby se mluvčí omlouval, je v podstatě v rozporu s emočním rozpoložením v prostředí solidaritního sdílení. Prostředí naléhavosti je ještě zdůrazněno opakováním (*¡Vamos, vamos, hala, adelante!*).

Velmi zajímavým zjištěním je rovněž užívání humoru a ironie v komunikačních situacích vyžadujících omluvu. Klaver (2008: 61) uvádí, že *sociální vzdálenost a sociální moc nemají, zdá se, přílišný vliv na užívání této strategie [humoru a ironie] a mluvčí španělštiny raději užívají humor jako strategii pro odvedení pozornosti u osoby, která byla uražena* (překlad autora).¹⁰¹ V češtině by se taková možnost humoru či ironie rozhodně záležela na tom, je-li mluvčí adresátovi nějak podřízen, je-li mezi nimi sociální vzdálenost atp. Humor je tedy ve španělštině častější strategií než v češtině. Ve španělštině je méně nebezpečný, v češtině je jeho užití téměř vždy problematické, zejména pak v situaci, kdy došlo k ohrožení, a kde je tedy potřeba se omluvit. Humor totiž snižuje váhu mluvního aktu, a to je v českém řečovém styku považováno za konfliktní.

21.4 Předčasné omluvy a omluvy v přeneseném významu

Omluva jako mluvní akt, který primárně odkazuje na minulé ohrožující akty, prošla také společenskými proměnami do té míry, že mluvčí mohou vyjadřovat omluvu i za to, co teprve nastane. Jde o typ mluvního aktu, který je typický pro společnosti západního světa. V našem civilizačním okruhu chápeme jako povinnost vyjádřit lítost nad tím, že se v budoucnosti něco stane: *Perdona que te lo diga / Lo siento, pero no será posible que te vayas de excursión.* Tyto výpovědi se uskuteční v okamžiku, kdy mluvčí plánuje (anebo ví, že nastanou) určité nepříjemné budoucí akty, kterým se nemůže vyhnout. V češtině jsou předčasné omluvy rovněž možné: *Je nám líto, ale někteří z vás budou muset naše pracoviště opustit.*

¹⁰¹ *La distancia social y el poder social no parecen tener mucha influencia sobre el uso de esta estrategia y [...] los hablantes nativos del español prefieren utilizar el humor como estrategia para distraer a la persona que han ofendido.*

Jazykové prostředky omluvy fungují jako diskurzní indikátory pro střídání konverzačních replik. Ve španělštině jsou nejčastějšími právě neperformativní výrazy *perdona* y *disculpa* a varianty s výrazem *perdón* jako v příkladech *Disculpe, disculpe, me deja hablar, por favor / Perdón, perdona que te interrumpa / Perdón, Mario, sí que tienes razón, pero la situación no está tan grave como parece*. V češtině jsou tyto diskurzní identifikátory rovněž možné. Jsou jimi výrazy *promiňte* a v mnohem menší míře *odpusťte*. Rozdíl je však ve frekvenci jejich užití. Ve španělštině totiž mohou mluvčí hovořit zároveň, jde o jakousi konverzační syntézu, která je idiosynkratická, tedy jde o kulturní konverzační zvyklost. V běžném hovoru se tedy střídání replik vynucuje ve španělštině těmito prostředky mnohem více než v češtině, neboť v české kultuře je skákání do řeči považováno za projev neslušnosti; sledujeme-li televizní debatu, můžeme vnímat, že pokud k takovému řečovému souboji dojde, budou se mluvčí ohrazovat vůči partneru v komunikační události právě omluvou a zároveň vytýkací výpovědí *Promiňte, ale neskákejte mi do řeči / Promiňte, nechte mne domluvit*.¹⁰²

Výraz *perdón* a *promiňte* mají také v obou jazycích metadiskurzivní funkci. Lze ji spatřit např. v situaci, kdy mluvčí je nucen svůj projev přeformulovat: *En 2004 casi el 78 por ciento, perdón, 68 por ciento del funcionariado no había estado de baja*. Zdvořilostní funkce výrazu *perdón* lze také registrovat v mluvních aktech asertivních, kde je používán pro vyjádření nesouhlasu: *Con perdón, me parece todo un poco una historia / Perdón pero no es verdad lo que dice*. Strategie spočívá v tom vyjádřit nesouhlas, a ještě před ním vyjádřit jakousi kvaziomluvu. Stejně se užívají tyto strategie i v češtině: *Promiňte, ale nemyslíte si, že pravda je na straně občana?*

Součástí španělské zdvořilosti je také výraz lítosti *siento* a *lo siento*. Z hlediska diskurzního se jedná o indikátory nepřímých mluvních aktů. Tyto mluvní akty, jak uvádí Haverkate (1994: 100) mají *specifickou funkci zmírňovat perlokuční efekt*. Mluvčí, kteří užívají tuto strategii zařazováním stereotypizované formule '*lo siento*', se snaží zmírňovat negativní dopady zapříčiněné přenosem nepříjemných zpráv adresátovi. Všimněme si, že se zřením k jeho významu, vyjadřuje výraz '*lo siento*' empatii nebo sympatii vůči adresátovi, a to tak, že vynikajícím způsobem dosahuje účelu, ke kterému je indikován (překlad autora).¹⁰³

Sloveso *sentir* je schopno do sebe pojmout dva různé pragmatické významy. Všimněme si výpovědi *Carlos siente haber revelado el misterio*, což je výpověď, jejíž přísudek není performativním slovesem, nýbrž jde pouze o přísudek neperformativní. Naproti tomu výpověď *Siento mucho haberlo roto* už nabývá svého performativního statusu a je tak možno ji považovat za zdvořilý mluvní akt omluvy.

Funkce výrazu *lo siento* se přibližuje frazeologické lokuci právě svou schopností vyrovnávat negativní odpovědi: A: *¿Me podrías acercar a casa,* - B: *Lo siento. No puedo,*

¹⁰² Sledujete-li diskurzní pořad ve španělské televizi, zjistíte, že role moderátora jde zcela jiná. Hosté-mluvčí hovoří najednou, nenechají jeden druhého dokončit repliky, hovoří někdy i několik mluvčích zároveň a, jak se zdá, této debatě posluchači rozumějí. Pokud by totiž nerozuměli, moderátor by zasáhl. Ovšem nestane se tak. Pro Španěly je to základní konverzační vlastnost – svobodné rozhodnutí, kdy promluví, vychází z podstaty toho, kdo chce něco říct, nikoliv z toho, koho poslouchám.

¹⁰³ [...] con la función específica de producir un efecto perlocutivo atenuador. Los hablantes que aplican esta estrategia utilizando la fórmula estereotipada *Lo siento*, intentan reducir los efectos negativos inherentes a la transmisión de mensajes desfavorables para el interlocutor. Obsérvese que, en virtud de su contenido léxico, *Lo siento* expresa empatía y simpatía por el interlocutor, de modo que funciona perfectamente para conseguir finalidad comunicativa indicada.

hoy estoy apurado. Mluvčí španělštiny navíc upřednostňují užití osobního zájmena jako syntaktického prostředku, který podporuje důležitost motivů omluvy.

A: *¿Puede usted ayudarme con la balanza?*

B: *Lo siento, me llaman a la dirección.*

A: *Oye, hace falta hacer cosas, ¿eh?*

B: *Lo siento, me tengo que marchar.*

Reakce mluvčího B jsou ospravedlněním toho, že nemůže vykonat to, k čemu byl vyzván nebo o co byl požádán. Mluvčí A tak rozpoznává, že mluvčí B není schopen uskutečnit akt z důvodů mimo jeho vůli. Bez osobních zájmen by tak mohlo dojít k nedorozumění prostřednictvím nedostatečného sdělení důvodů:

A: *¿Puede usted ayudarme con la balanza?*

B: *Lo siento, el tiempo corre / Lo siento, mi hijo está en el hospital.*

Mluvčí B v tomto případě vyjadřuje mluvní akty nepřímé. Aby takto mohly zůstat, je potřeba do nic vložit ještě další prvky, aby bylo ospravedlnění mluvčího B skutečně relevantní: *Lo siento, mi hijo está en el hospital y ahora mismo me tengo que ir a verlo*.

Podobné pragmaticko-diskurzivní charakteristiky vykazuje také sloveso *temerse*, jehož funkce je rovněž zmírňovat ohrožení na straně adresáta. Zaregistrovali jsme jeho užití v následujících funkcích:

- a) Jde o primární, doslovný význam. Mluvčí vyjadřuje své obavy o to, že určitá aktivita může být ohrožující:

Me temo que sean pocos / Va a ser difícil, me temo, ¿no?

- b) Jde o indikátor, který uvádí nesouhlas mluvčího:

Pero, me temo, señor Matutes, que Luiz Rodríguez apuntaba un poco más allá.

- c) Jde o omluvu se stejnou funkcí jako *lo siento*:

Me temo que para esta tarde no queda ni una plaza libre

Lo siento, para esta tarde no queda ni una plaza libre.

Strategie stejného typu se užívá i v češtině; užívá se sloveso *obávat se*, které může být užito jako zastírací prostředek, nebo prostředek nezastírací:

- a) Jako zastírací prostředek se užívá tehdy, když mluvčí ví s jistotou, že nebude moci určitou aktivitu vykonat:

Obávám se, že dnes nebudu moci vystupovat = Víím, že dnes nebudu moci vystupovat.

- b) Jako nezastírací prostředek se užívá tehdy, když si mluvčí není jist tím, zda aktivitu vykoná či nikoliv:

Obávám se, že dnes nebudu v kanceláři = Myslím si, že dnes nebudu v kanceláři.

c) Třetí funkcí je pak zmírňování negativní zprávy:

Obávám se, že vám budu muset sdělit něco nepříjemného.

Výrazů *perdona* a *promiňte* se rovněž užívá v situacích, kdy je potřeba prolomit ticho a provést kontakt s neznámým: *Promiňte, nevíte, kolik je hodin?* / *Perdona, ¿sabe qué hora es?* Tyto prostředky jsou tedy velmi blízko svou funkcí k pozdravům v širším slova smyslu.

22. kapitola

Mluvní akty komisivní

22.1 Pragmatická struktura komisivního aktu

Mezi mluvní akty komisivní patří ty, jimiž chce mluvčí vytvořit zisk na straně adresáta. Celou soustavu mluvních aktů komisivních utvářejí sliby, návrhy a pozvání. V pragmatice se pracuje také s termínem mluvní akt kompromisivní. Struktura mluvního aktu je v tomto případě podložena třemi podmínkami:

- a) základní podmínka
- b) podmínka upřímnosti
- c) podmínka obsahu

Podmínka základní musí splňovat předpoklad, že mluvčí chce něco vykonat ve prospěch adresáta. Podmínka upřímnosti spočívá na faktu, že mluvčí, pokud něco nabízí adresátovi, koná upřímně. Nakonec podmínka obsahu nutí mluvčího vyjádřit přímo či nepřímo laskavost v konkrétní výpovědní struktuře. Kromě toho definuje základní podmínka rovněž to, které výpovědní formy či výrazy (*locuciones*) jsou konvenční pro vyjádření nabídky, např. prostřednictvím performativního nebo neperformativního slovesa.

V této části analýzy se budeme věnovat také dalším podmínkám, které utvářejí mluvní akty komisivní: jsou jimi schopnost (*habilidad*), přijatelnost (*acceptabilidad*) a důvodnost (*razonalibilidad*). Jedná se o tři extralingvistické prvky, které řídí užívání jazykových prostředků, formulí a forem pro vyjádření slibu, pozvánky a návrhu. Tyto prvky jsou základními předpoklady mluvčího o podmínkách, ve kterých se nachází adresát. V pragmalingvistice se těmto prvkům přiřazuje název předcházející podmínky (*condiciones previas*).

22.2 Nabídka a návrh v češtině

V češtině jsou mluvní akty komisivní uskutečňovány prostřednictvím a) tematizace předpokladu, b) oznamovací formou, c) tázací formou, anebo d) složitou strukturou podmínkovou.

Tematizace předpokladu se vyskytuje v mluvních aktech, v nichž mluvčí materializuje slovně předpokládanou možnost. Užívá k tomu výrazy *patrně*, *třeba*, *možná* jako ve výpovědích *Patrně by sis dal kávu* / *Třeba bychom si mohli dát kávu* / *Možná by sis dal i pivo*. Jedná se o struktury, které mají oznamovací formu.

Otázková forma se pak vyskytuje v mluvním aktu nepřímém: *Co abychom zašli do kina?* / *Nechtěl bys jít do kina?* / *Půjdeš se mnou do kina?* V komunikativních situacích, v nichž mluvčí vyjadřuje nabídku adresátovi, ale v nichž zároveň netrvá na uskutečnění aktu, jsou typickými strukturami podmínková souvětí: *Jestli chceš, mohu ti pomoci*.

Pozvánka a návrh se obvykle nerealizují prostřednictvím performativních formulí; sloveso *pozvat* a *navrhovat* nemohou figurovat v performativním schématu F(p): **Zvu tě, abys šel se mnou na oběd* / **Navrhuji, abyste šli se mnou do kina*. Takové výpovědi působí

nepřirozeně. Je tedy pravidlem, že mluvní akt komisivní není nutno uzavírat do performativního rámce, neboť by měl být pro mluvčí zcela jasně zřetelný ve své komunikační funkci i bez tohoto rámce. Navíc nabídka a návrh se v češtině uskutečňují prostřednictvím druhé osoby singuláru/plurálu a jsou orientovány na budoucnost.

Předcházející podmínka schopnosti je vyplněna především slovesem *moci* ve dvou modalitách: v indikativu a podmiňovacím způsobu, jako v *Mohu ti pomoci* / *Nech to být, to bych mohl udělat já* / *Můžu to udělat, ty si sedni*. Podmínka schopnosti se může (ale ne nutně vždy) v mluvním aktu komisivním vyjádřit pomocí negace, pokud se jedná o otázku: *Nemohu ti pomoci?* / *Nemohl bys mi pomoci?* - **Nemohu ti pomoci* / **Nemohl bys mi pomoci*. Negace je tedy v tomto případě podmíněna otázkovou intonací.

Předcházející podmínka přijatelnosti užívá sloveso *chtít* v oznamovacím nebo podmiňovacím tvaru, jako v *Chceš, abych ti pomohl?* / *Chtěl bys, abych ti pomohl?*; v hovorovém stylu pak *Chceš s tím pomoci?* Otázky mohou být v záporu; negace je v tomto případě znakem zdvořilosti, neboť se nejedná o mluvní akt imanentně nezdvořilý, takže rozdíl je pouze stylistický: *Chceš jít do kina?* – *Nechceš jít do kina?* / *Chtěl bys jít do kina?* – *Nechtěl bys jít do kina?*

Otázka se jako prostředek užívá také se slovesem *mít* v nabídkách jako v *Mám jít s tebou?* / *Mám ti pomoci?* / *Mám tě doprovodit?*, které rovněž mohou být negovány: *Nemám jít s tebou?* / *Nemám ti pomoci?* / *Nemám tě doprovodit?* V češtině jsou otázky v první osobě jinak nemožné: **Půjdu s tebou?* V současném jazyce se ovšem i taková otázka vyskytla jako možnost: *Přijedu pro tebe v šest?* / *Vyzvednu tě jako obvykle?* U těchto výpovědí se domníváme, že původně do české pragmatiky nepatřily a že sem pronikají vlivem cizích jazyků, kde jsou tyto typické: ve španělštině je běžné slyšet *¿Te recoges a las seis?* nikoliv jako otázku, ale jako nabídku, rovněž v angličtině se lze s takovou výpovědí setkat (*Pick you up at six?*).

Třetí podmínka je podmínkou důvodnosti. Jde o valorizační strategii uskutečněnou v oznamovacím mluvním aktu; obsahuje přídavná jména a příslovce s funkcí hodnotící: *Bude lepší, když to udělám já* (oznamovací) / *Bylo by lepší, kdybych to udělal já* (podmiňovací způsob). Podmínka důvodnosti může být vyslovena také otázkou *Potřebuješ pomoci?* Rovněž podmínka důvodnosti může být negována: *Nebylo by lepší, kdybych to udělal já sám?* / *Nepotřebuješ pomoci?* / *Nebude lepší, když to udělám já?* Jako sporné se jeví případy, kdy je nabídka a návrh vyjádřen v první osobě: *Pomohu ti?* / *Přijedu k tobě v šest?* / *Udělám to raději já sám?* I tyto struktury dle našeho názoru jsou výsledkem pragmatického průniku z cizích jazyků.

Dalšími typy mluvního aktu nabídky jsou otázkové struktury s částicí *co, což*: *Co říkáš, abychom šli dnes do divadla?* / *Co bys řekl tomu zajít na pivo?* / *Co abychom jeli k moři?* / *Což takhle vzít si dva dny volna?* Otázka v tomto případě odkazuje na mluvní akt nepřímý a konvenční. Grepl (1995: 615) uvádí, že *návrh a nabídka v češtině nemusí jít nutně reaktivní, to znamená, že nemusejí být vyvolány adresátem*. Je to právě mluvčí, kdo vyjadřuje, že si je vědom toho, co adresát ve skutečnosti chce, co si přeje nebo o co se zajímá. Vtělení osoby mluvčího do budoucího aktu je rozhodně ziskové pro oba komunikanty. Tento způsob se v češtině vyskytuje ve formulích se slovesem *vědět*: *Víš co, zajdeme si dneska večer do opery* / *Víš co, zítra ti s tím pomohu a odevzdáme to rychleji*. Tyto struktury mohou také obsahovat částici *že* a jsou otázkové: *Že bych ti s tím zítra pomohl?* / *Že bychom jeli přece jenom už zítra?* Hovorově se užívají výrazy adverbiální, přesněji příslovce pravděpodobnosti, které se v těchto případech transponují, neboť mluvčí si je jist svou propozicí: *Snad abychom se o to pokusili* / *Možná, abych mu zavolał hned*.

Mluvní akty komisivní se vyjadřují také rozkazovací formou slovesa, pokud mluvčí má sociální moc nad svým adresátem: *Pojďme!* / *Zkusme to!*

22.3 Nabídka a návrh ve španělštině

Ve španělštině se nabídka a návrhy také vydělují do skupin dle předcházejících podmínek.

Podmínka schopnosti užívá sloveso *poder* nebo *preferir*, a to jak v oznamovacím, tak i v podmiňovacím způsobu: *Yo podría hacerlo* / *Puedo hacerlo yo* / *¿Podría ser útil?* / *¿Puedo ayudarte?* / *¿Prefiere usted que llame más tarde?* / *¿Les viene bien esa hora?* Jak vidíme, struktury mohou a nemusí být otázkové. Nejsou možné ve španělštině tyto struktury v záporu: **¿No puedo ayudarte?* / **¿No podría ayudarte?* Podmínka schopnosti je rovněž vyjádřena v mluvním aktu nabídky v souvětě struktuře: *Podría ayudarte, si quieres*.

Předcházející podmínka přijatelnosti se vyjadřuje prostřednictvím slovesa *querer* a vždy se jedná ve španělštině o otázku: *¿Quieres que te ayude?* Na rozdíl od češtiny ovšem sloveso *querer* nemůže být ve formě podmiňovacího způsobu: **¿Quisieras que te ayudara?*

Předcházející podmínka důvodnosti je identická jako v češtině, sloveso *ser* ve spojitosti s výrazy hodnotícími ve struktuře s přísudkem v budoucím čase nebo v podmiňovacím způsobu: *Será mejor que lo haga yo* / *Sería mejor que lo hiciera yo*. Nemyslíme si, že tyto struktury mohou být ve španělštině otázkové: **Sería mejor que lo hiciera yo?* / **¿Será mejor que lo haga yo?* Nicméně, shora uvedené možnosti s budoucím časem a kondicionálem se posouvají spíše směrem k mluvním aktům zastřeným (*encubiertos*) a jako mluvní akty pozvání či návrhu by mohly působit příliš invazivně. Mluvčí by totiž byl nucen uskutečnit akt mimo svou vůli jako nutnost vyplývající z neschopnosti adresáta. Tím by mohl narušit adresátovu tvář, ačkoliv se snažil adresátovi pomoci. Jedná se o mluvní akt problematický, neboť na jedné straně je dotován ziskem na straně adresáta, ale může rovněž vyvolat na adresátově straně urážku. Navíc, nebyla by splněna podmínka upřímnosti skutečně adresátovi např. nějak pomoci. K mluvním aktům pozvání a návrhu ve spojení s předcházející podmínkou důvodnosti se rovněž řadí mluvní akty ve druhé osobě singuláru: *Oye, necesito ayuda, según veo* / *¿Necesitas que te ayude?*

Uvnitř mluvního aktu nabídky existuje prototypická španělská struktura; jde o přítomný čas oznamovacího způsobu v přímé otázce: *¿Voy contigo?* / *¿Te acompaño?* / *¿Sigo o lo apago?* / *¿Te recojo a las tres?* Je třeba mít na zřeteli, že otázková intonace je zde nezbytná, jinak by nešlo o mluvní akt komisivní. Mluvní akt bez otázkové intonace by mohl působit jako invazivní mluvní akt direktivní (Beinhauer, 1985).

22.4 Česko – španělské ekvivalentní struktury

Pokusíme se shrnout nabídku a návrh v českém a španělském řečovém prostředí z hlediska tří předcházejících podmínek v následujícím schématu:

SCHOPNOST	podmínka	<i>Puedo ayudarte, si quieres.</i> <i>Mohu ti pomoci, jestli chceš.</i>
	otázka	<i>¿Puedo ayudarte?</i> <i>Můžu ti pomoci?</i>

záporná otázka	<i>*¿No puedo ayudarte?</i> <i>Nemůžu ti pomoci?</i>
----------------	---

Otázka po schopnosti se v češtině může negovat. Ve španělštině taková negace není možná, pokud se jedná o první osobu. Nicméně, když je sloveso ve třetí osobě, negovaná otázka je i ve španělštině možná:

<i>Proč nejdeme do kina?</i> <i>¿Por qué no vamos al cine?</i>

PŘIJATELNOST	otázka	<i>Chceš, abych ti s tím pomohl?</i> <i>¿Quieres que te ayude con eso?</i> <i>Chtěla bys, abych přijel?</i> <i>*¿Quisieras que fuera a verte?</i>
--------------	--------	--

záporná otázka	<i>Nechceš s něčím pomoci?</i> <i>*¿No quieres que te ayude?</i> <i>Nechtěla bys, abych přijel?</i> <i>*¿No quisieras que fuera a verte?</i>
----------------	---

Otázka po přijatelnosti se slovesem *querer* není ve španělštině možná v negované podobě. V češtině lze tyto otázky negovat. Ovšem španělština pro tento případ užívá strukturu, která rovněž vyjadřuje podmínku po přijatelnosti, a to prostřednictvím konstrukce *te gustaría*: *¿Te gustaría si fuera a verte?* (přijatelnost – otázka – podmiňovací způsob), v záporu je existence takové nabídky sporná: *¿No te gustaría si fuera a verte?* Domníváme se, že zde by se mohla tato nabídka přibližovat spíše pragmatické funkci výtky, pokud adresát odmítá mluvčího pomoc.

DŮVODNOST	konstatování	<i>Bude lepší, když to udělám já.</i> <i>Será mejor si lo hago yo.</i> <i>?Bylo by lepší, kdybych to udělal já.</i> <i>?Sería mejor si lo hiciera yo.</i>
-----------	--------------	--

záporná otázka	<i>Nebude lepší, když to udělám já?</i> <i>*¿No será mejor si lo hago yo?</i> <i>Nebylo by lepší, kdybych to udělal já?</i> <i>*¿No sería mejor si lo hiciera yo?</i>
----------------	--

V této situaci je důvodnost rozhodně funkční při konstatování. Právě konstatování v indikativu a bez otázkové intonace je nabídkou, kdy mluvčí chce převzít odpovědnost, kdy jednoznačně vyhodnotil důvody, pro které nabízí adresátovi pomoc. Proto se jedná o nabídku, jež působí invazivně. Je to právě pro objektivně vyhodnocenou důvodnost, která by neměla být zasažena hypotetickou platností – proto se domníváme, že struktury s kondicionálem nejsou nabídkou, nýbrž že se přibližují pragmatické funkci stížnosti či lamentování nad tím, že se situace ji ž nedá napravit. Alespoň v češtině by to tak mohlo být,

neboť podmínka nereálná v přítomnosti dnes nahrazuje i funkci podmínky nereálné v minulosti: *Bylo by lepší, kdybych to udělal já* < *Bylo by bývalo lepší, kdybych to byl udělal já*. Ve španělštině to takto být nemůže, souslednost časů musí být dodržena. Funkce politování by tedy byla ve španělštině vyjádřena strukturou *Hubiera/Habría sido mejor si lo hubiera hecho yo*.

BEZ PODMÍNKY	imperativ	<i>Jen pojd'te dále. Nechte si chutnat. Adelante por favor. Toma, toma.</i>
	otázka	<i>*Přijedu v šest? / *Půjdu s tebou? ¿Voy a las seis? / ¿Voy contigo?</i>
Poslední otázkové struktury ve španělštině nemají doslovnou strukturu v češtině; velmi se jí ovšem přibližuje struktura se slovesem <i>mít</i> : <i>Mám přijet v šest? / Mám jít s tebou?</i>		

Všechny výše uvedené výpovědní formy byly formami přímými. Komunikační funkce je jednoznačně interpretovatelná; setkali jsme se i s problematickými strukturami, které jsme označili otazníkem. Jejich komunikační funkce nabídky či návrhu musí být podpořena situačním kontextem. Nabídka a návrhy se mohou ovšem realizovat také nepřímými formami zastřenými, které jsou do značné míry považovány za pragmaticky problematické.

22.5 Sporné formy nabídky

Zajímavou formou nabídky a návrhu je performativní formule *tener intención de*: *Tengo intención de establecer un buen contacto con vosotros*. Tuto větu lze registrovat ve velmi formálním prostředí instituce. Přesněji řečeno tuto konkrétní výpověď jsme zachytili mezi dvěma komunikanty, z nichž každý z nich reprezentoval jinou finanční instituci. Jedná se o otevřenou nabídku, nicméně není konvenční. V češtině takové struktury odpovídá rovněž nekonvenční struktura *Mám (eminentní) zájem s vámi navázat spolupráci*. Rovněž v češtině se jedná o velmi institucionalizovanou výpověď. Navíc, obě uvedené výpovědi nelze považovat za projevy zdvořilosti, neboť z nich nelze jednoznačně vyčíst zájem mluvčího generovat zisk na straně adresáta, ale spíše naopak. Jedná se o uzavření strategického partnerství, které je ziskově výhodné pro oba komunikanty.

Nabídka a návrh jako mluvní akt komisivní je podmíněn splněním benefitu ve prospěch adresáta, jedná se tedy o projev zdvořilosti pozitivní. Nicméně tento mluvní akt může být také aktem ohrožujícím tvář adresáta, neboť pokud nabídku přijme, může být považován za toho, kdo chce situace využít. Navíc, pokud nepřijme nabídku, rovněž se vystavuje ohrožení, neboť nepřijmout v určitých kulturách nabídku je projevem nesolidarity. Ohrožení je v takovém případě závislé na tom, jakým způsobem bude nabídka odmítnuta. V češtině i ve španělštině je nutno odmítnutí nabídky uskutečnit prostřednictvím poděkování s následným uvedením důvodů, s ospravedlněním; *v případě, že by nabídka byla neakceptovatelná pro adresáta, je běžné, že zdůvodní své odmítnutí, aby tak zabránil ohrožení tváře toho, kdo nabízí* (Haverkate, 1994: 109). Jediná odpověď *ne/no* je nepřijatelnou, protože *je velmi přímá a nevyrovnává slovně vynaložené úsilí* (Haverkate 1994: 109) a porušuje maximu kvantity, neboť dostatečně nezdůvodňuje odmítnutí.

Nabídky nejčastěji formulované v prostředí solidarity jsou ve formě otázky: *¿Te apuntas al sorteo? / ¿Te quedarás en el juego?* Jedná se o přímou nabídku, výzvu, pozvání a jejich komisivní upřímnost vykazuje vysoký stupeň, na rozdíl od otázek záporných, které mohou mít určitou zastírací funkci; zastírají neupřímnou nabídku. Dle pragmalinguistů je nabídka jako v *¿Por qué no te vienes al plató? / Proč nepřijdeš sem k nám před kamery?* problematická v tom aspektu, že mluvčí předem počítá s tím, že adresát nabídky nemůže, anebo nechce tuto aktivitu vykonat. Jak uvádí Hirschová (2006: 181), *negovaná forma sugere, že tazatel od dotazovaného nečeká, že bude platit kladná varianta [...] a nabízí navázat (jako echo) zápornou odpověď, tj. odmítnutím*. Zdvořilost spočívá v tom, že byla vyřčena nabídka, ačkoliv stupeň upřímnosti je v tomto případě relativní. Mluvčího zkušenost v té či oné kultuře vyžaduje čas, aby mohl rozpoznat, zda byla nabídka vyřčena s upřímností či nikoliv. Zdvořilost v nabídce můžeme pozorovat také v mluvních aktech, kde mluvčí převádí svůj zisk na stranu adresáta: *¿Quieres ir a nadar mañana? Tengo dos entradas libres*. Nabídka a její zdvořilost tedy tkví v celém makroaktu. Pro adresáta tak bude snazší přijmout nabídku, čím menší ztrátu to pro něj bude znamenat. Leech uvádí (1983: 134), *že je zdvořilejší učinit nabídku způsobem, aby vypadala tak, že nepředstavuje žádné úsilí ji přijmout, a tak bude méně nezdvořilé, když ji adresát přijme* (překlad autora).¹⁰⁴ Nabídka může znamenat ztrátu na straně adresáta. Na jedné straně se adresátovi nabízí určitý zisk, na druhé straně, aby tento zisk skutečně získal, musí uskutečnit nějaký ztrátový akt. Jako příklad poslouží pozvání na schůzi bytového družstva. Adresát musí vyčlenit čas na toto setkání, což pro něj znamená ztrátu, až poté se může pozastavit nad tím, zdali informace, které mu byly sděleny na setkání pro něj znamenají nějaký zisk. Proto tyto parazitické nabídky jsou zmírňovány pragmatickými prostředky. Zmírnění může mít formu nepřímou: *¿Qué te parece si vamos esta misma tarde a la ópera? / ¿Por qué no os venís a cenar?* Lze rovněž zmírňovat nepřímou formou zastřenou, která odkazuje na předcházející podmínku: *¿Tienes que hacer algo esta tarde? / Hola, ¿qué estás haciendo? / ¿Tienes algo organizado para este fin de semana? / ¿Estás muy ocupada?* Lze použít i otázku po zájmu (*¿Le interesaría venir?*), po satisfakci mluvčího (*Nos encantaría si participara*) či prostřednictvím aktu, který se přibližuje direktivnímu mluvního aktu (*Lo esperamos a las seis*). Všechny tyto struktury jsou parazitické, jsou manipulativními technikami, které nemají s řečovou zdvořilostí nic společného, spíše naopak, jsou invazivními mluvními akty, které narušují integritu adresáta a ovlivňují jeho rozhodovací schopnosti.

Zvláštním mluvním aktem komisivním je pro španělštinu imperativní výpověď forma, která se užívá opět v prostředí solidarity, které je pro španělskou kulturu primárním interpersonálním kontextem. Imperativní forma je zvláště frekventovaná v situacích servility: *Pasa / Pase, pase / Siéntese / Tumbese / Sír vase / Ponte más en el plato / Repite si quieres*. Tomuto typu nabídky se říká direktivní nabídka (*invitación exhortativa*), která je většinou reakcí na žádost: *A: ¿Puedo probar? – B: Toma, por favor / Dale, dale, sin miedo*. Imperativ je zde doprovázen výrazem *por favor*. Imperativ, jak jsme viděli, může být ve španělštině docela zajímavým zdvořilostním prostředkem, pokud je užit v tomu příhodném kontextu. Jsou případy, kdy jeho užití sice způsobuje prohřešky proti konverzační normě, nicméně v mnohých případech je vhodný právě pro svou přímou a explicitnost.

¹⁰⁴ [...] the idea is that it is more polite, in an offer, to make it appear that the offer makes no sacrifice, so that in turn it can become less impolite of H to accept the offer.

23. kapitola

Mluvní akty asertivní

23.1 Řečová asertivita

Asertivní mluvní akty patří do skupiny mluvních aktů, které nejsou považovány za nezdvořilé. Asertivní mluvní akty vyjadřují zdvořilost ne-inherentně, neboť vlastní tvrzení, prohlášení (*aserción*) je pouze v souladu s tím, zdali je mluvčí považuje za pravdivé, anebo ne. Pravdivost či nepravdivost nejsou nositelkami imanentní zdvořilosti. V této souvislosti budeme hovořit spíše o argumentu nebo o tvrzení, neboť argument, či argumentace se lépe terminologicky pojí k pojmu *aserción*. Argumentace ustavuje stav věcí, jako kdyby se jednalo o ověřitelnou pravdu platnou jak pro mluvčího, tak pro jeho adresáta. Je to řečové chování, které může vyvolávat třecí plochy mezi komunikanty, neboť invazivní charakter argumentace může na straně adresáta být poměrně vysoký, a tak může ohrožovat jeho, ale i mluvčího.

Zdvořilost přítomná v mluvních aktech asertivních má funkci udržovat rovnováhu a uskutečňuje se prostřednictvím několika strategií. Pro udržení rovnováhy mezi invazivností mluvního aktu na straně adresáta a jeho veřejným obrazem je nutno užít jazykových prostředků jako indikátorů, jimiž bude invazivní charakter výpovědi snižován. Čeština i španělština využívají jazykových prostředků ze všech jazykových rovin. Co se týče snížení ilokační funkce argumentační výpovědi, užívá se zastírání a zmírnění. V tomto typu mluvního aktu se zastírací prostředky uplatňují v největší míře. Argumentační mluvní akty se vyjadřují nezměrným množstvím forem a předpřipravených struktur, které nabývají různého stupně zdvořilosti. V této kapitole se budeme zabývat pouze těmi prostředky, které budou mírnit nebo zastírat invazivní charakter názoru mluvčího.

23.2 Přípustka a odporování v kontraargumentu ve španělštině

Prvním prostředkem je vedlejší věta přípustková. Přípustka má funkci snižovat konfliktnost názoru mezi mluvčím a adresátem; způsobuje, aby protirečení (*contradicción*) mluvčího i adresáta bylo co nejmenší. Samotné sloveso *conceder/připouštět* svým významem vlastně otevírá další možnost vyjadřovat se v kontraargumentu, a tím relativizovat pravdivost tvrzení. Španělština má dvě syntaktické struktury přípustkových souvětí: indikativní a konjunktivní:

Aunque llueve, llegarán a tiempo.

Aunque llueva, llegarán a tiempo.

V případě indikativní konstrukce se jedná o kontraargument vyjádřený mluvčím. To znamená, že když prší, obvykle se nedojede včas, neboť silnice jsou nesjízdné. Nicméně hlavní věta uvádí pravý opak – proto mluvíme o kontraargumentu. Proto, jak uvádí Haverkate (1994: 119), je pochopitelné předpokládat, že mluvčí vysloví přípustkovou vedlejší větu, aby vyvážil možnou negativní reakci adresáta na to, co mluvčí tvrdí v hlavní větě a snaží se tak vyhnout se právě tomuto názorovému střetu.

Podle teorie argumentace Anscombra a Ducrota (1994) je hlavní věta v indikativu jak argumentem, tak i finálním závěrem. Z toho vyplývá, že vedlejší věta přípustková je argumentem, který jde proti závěru, ovšem v tomto případě proti závěru parciálnímu:

<i>Aunque llueve</i> Arg1	<i>llegarán a tiempo</i> Arg2
↓	↓
Parciální závěr: <i>No llegarán a tiempo</i>	Finální závěr: <i>Llegarán a tiempo</i>

V tomto případě chce mluvčí předejít tomu, aby vznikla následující řečová situace:

<i>A: Llegarán a tiempo</i>	<i>Arg</i>
<i>B: No creo, está lloviendo</i>	<i>ArcArg</i>

V této situaci by totiž adresát použil skutečnost, že prší, jako argument proti výpovědi mluvčího A s finálním závěrem, že „nedojdou včas“.

Použitím přípustkového souvětí s vedlejší větou v indikativu má výrazný dopad na reakce na straně adresáta, kterému mluvčí jako by vzal jeho argumentaci a názor z úst. Je to opět zajímavý typ manipulace s názorem druhého, který do zdvořilosti spadá tím, že mluvčí takovéto větné struktury nabízí adresátovi možnost toho, že jeho názor je rovněž možný. Nicméně z celé struktury vyplývá jeden podstatný fakt, a to, že mluvčí sám již formuluje finální závěr a nenechává mluvčímu dostačující prostor pro reakci.

Jiným možným prostředkem pro tento typ kontraargumentace je změnit přípustku v odporovací strukturu:

<i>Nieva pero llegarán a tiempo</i>	<i>ArcArg + Arg (Concl.)</i>
-------------------------------------	------------------------------

Zde se již setkávají dvě tvrzení, tedy dvě argumentace ve vztahu koordinačním. Není mezi nimi již tak úzký vztah, jako tomu bylo v předcházejícím případě, kdy byl mezi propozicemi vztah dominance. Mluvčí si tak připravuje prostor pro závěry, které vyvstanou proti argumentům opačným. Je součástí zdvořilosti ponechat adresátovi prostor pro to, aby si vybral mezi závěrem argumentace parciálním, anebo finálním. Proto se užívá spíše odporovací spojky *pero*:

<i>Nieva</i> Arg1	<i>pero</i> argumentativní konektor	<i>llegarán a tiempo.</i> Arg2
↓		↓
Parciální závěr: <i>No llegarán a tiempo</i>		Parciální závěr: <i>Llegarán a tiempo</i>
		↓
		Finální závěr: <i>Llegarán a tiempo</i>

Vidíme, že argumentativní konektor může uvést jak argument, tak i finální závěr. Záleží tedy na komunikační situaci, jak bude druhá propozice v pořadí interpretována: buď jako

parciální závěr, který se nemusí vyplnit, protože může být přetížen parciálním závěrem propozice první (tzv. to, jestli dojedou, anebo nedojedou, je 50:50). Pokud jej adresát chápe jako závěr finální, pak je mu znemožněna možnost vyjádřit vlastní názor, a jde tedy o výpověď invazivní.

Dalším typem této konstrukce může být struktura s argumentativním konektorem *sin embargo*, která má jinou pragmatickou funkci:

<i>Nieva</i>	<i>sin embargo</i>	<i>llegarán a tiempo.</i>
Arg1	argumentativní konektor	Arg2
↓		↓
Parciální závěr:		Finální závěr:
<i>No llegarán a tiempo</i>		<i>Llegarán a tiempo.</i>

Tento typ asertivní výpovědi je nezdvořilý, nenabízí totiž adresátovi možnost vyjádření vlastního názoru. Z mluvčího výpovědi jednoznačně vyplývá finální závěr a adresátovi tak není poskytnut dostatečný prostor pro vyjádření jeho vlastního názoru, který by mohl být opačný. Je potřeba tento typ asertivní výpovědi vnímat optikou následujícího přirovnání: „já si myslím to a tak to bude“.

Co se týče přípustky s konjunktivem, samotný fakt, že sněží, je sdílen oběma komunikanty zároveň, a utváří tak společný prvek jejich kognitivních světů. Se slovesem v konjunktivu je více možné, aby došlo ke splnění hlavní propozice. Znamená to, že konjunktivní tvar slovesa *nieve* dělá skutečnost, že dojedou včas, pravděpodobnější. Je to také hlavní propozice, která je mluvčím vyslovena, jako kdyby šlo o reakci na výše uvedené odporovací výpovědi. Takovou reakcí je pak souhlas mluvčího B s tvrzením mluvčího A, jako v následující sekvenci:

A: Nieva pero llegarán a tiempo / Nieva, sin embargo, llegarán a tiempo

B: Sí, aunque nieve, llegarán a tiempo.

Přípustkové souvětí s konjunktivem v závislé propozici může fungovat jako výraz souhlasu, je tedy mluvčím aktem argumentativním, asertivním, ale zároveň zdvořilým.

Čeština nemá konjunktivní slovesný tvar. Český jazyk tedy nemůže mít stejnou strategii pro vymezování prostoru pro adresátovu argumentaci. Nicméně zdvořilost může být v kontraargumentu vyjádřena v češtině různými přípustkovými výrazy, které uvozují výpověď: *beztak, přesto, přece, stejně, tak jako tak, nicméně, alespoň, zato, jenže, však*. Mohou pak v souvětí struktuře vystupovat jako indikátory finálního, anebo parciálního závěru: *I když je mlha, přesto přijedou*. Jedná se tu o stejnou kontextovou situaci jako v příkladech, které jsme uvedli pro španělštinu. Jde o dva argumenty, z nichž druhý funguje jako kontraargument adresáta. Vyjděme z příkladu:

A: Nepřijedou. Je mlha. / Nepřijedou, protože je mlha.

B: Přijedou. = I když je mlha, přesto přijedou.

Kontraargumentace se může uskutečnit na úrovni hlavní věty. Čeština tíhne ke koordinaci argumentů, k jejich yuxtapozici: *Nepřijedou. Je mlha. – Přesto přijedou.*

V češtině se argumentace jeví jako mnohem striktnější mentální proces. Mluvčí ani adresát nejsou otevření přijímat názory druhého a už vůbec nechtějí druhému vytvářet prostor pro názorový nesoulad, neboť ten je konfliktní, a tudíž nezdvořilý. Argumenty se v češtině stavějí do polohy přesvědčivé striktnosti, uzavřenosti: *Přesto přijedou včas / Však se to včas dozvíte / Tak jako tak to bude veliký úspěch*. A ještě jedno pozorování ve vztahu k fungování těchto syntaktických struktur: zatímco přípustkové výrazy češtiny nabývají podoby a funkce spojek, skutečné spojky jako *ale* a *avšak* ztrácejí tuto charakteristiku ve prospěch chování jako částice: *Ale to dobře dopadne / Však ta krize brzy přijde*.¹⁰⁵

V češtině tedy existuje možnost kontraargumentovat prostřednictvím odporovací konstrukce se spojkou *ale*: *Je mlha, ale přijedou včas*. Zde se adresátovi otevírá prostor vybrat si, zdali je závěr, že nepřijedou včas, pouze závěrem parciálním, a může tak na tuto výpověď reagovat, anebo jej považovat za závěr finální.

<i>Je mlha</i>	<i>ale</i>	<i>přijedou včas.</i>
Arg1	argumentativní konektor	Arg2
↓		↓ ↓
Parciální závěr:		↓ Parciální závěr:
<i>Nepřijedou včas</i>		↓ <i>Přijedou včas</i>
		↓
		Finální závěr:
		<i>Přijedou včas</i>

Stejně jako ve španělštině, pokud nahradíte spojku *ale* výrazem *nicméně*, dojde k uzavření možnosti volby na straně adresáta. U adresáta bude vyvolán dojem, že nemá možnost participovat na odhadu a že je mu znemožněno se k problému vyjadřovat.

<i>Je mlha</i>	<i>nicméně</i>	<i>přijedou včas.</i>
Arg1	argumentativní konektor	Arg2
↓		↓
Parciální závěr:		Finální závěr:
<i>Nepřijedou včas</i>		<i>Přijedou včas</i>

V anglosaské pragmatice se pracuje s pojmem *opting-in-devices*. Strategie spočívá v užívání stereotypických formulí: *no quiero molestar pero...* / *sí que es una indiscreción pero...* / *siento interrumpirte pero...* Jde o situace, v nichž mluvčí narušuje osobní prostor adresáta. Mluvčí si je tohoto narušení vědom, a proto užívá odporovací strukturu, prostřednictvím které nabízí možnosti, a ukazuje tak své uznání. Tento typ strategií je běžný i v češtině: *nerad bych vás obtěžoval, ale...* / *nechci vás vyrušovat, ale...* / *Je to trestuhodné, ale ...* / *nechci se vnucovat, ale...* Mluvní akt asertivní tedy může být zmírněn ve své invazivnosti strukturami, které se přibližují funkci omluvy. V obou jazycích je pak vyjádření názoru na určitou věc zmírňováno stereotypizovanou formulí *Si no me equivoco...* / *Jestli se nemýlím (nepletu...)*.

¹⁰⁵

Více o přípustce v češtině v argumentativních mluvních aktech v *Mluvnice češtiny III* (1987: 347-349).

23.3 Pseudoperformance

Slovesné formy jsou zodpovědné za zdvořilost uloženou v argumentačních mluvních aktech. Jde především o podmiňovací způsob a minulý čas oznamovacího způsobu (*imperfecto de ind.*). Funkce takového transponovaného slovesného tvaru způsobuje, že argumentace je modulována do situace, kdy působí jako méně reálná, hypotetická, v čase vzdálená. Hypotetická platnost vzdaluje propoziční obsah od propozice reálného okamžiku. Všechny tyto morfopragmatické elementy vnášejí do mluvního aktu různý stupeň zdvořilosti:

<i>Říkám</i>	neutrální	performativní sl.	přítomný čas
<i>Řekl bych</i>	+ zdvořilé	performativní sl.	podmiňovací způsob
<i>Můžu říct</i>	+ zdvořilé	hypotetické sloveso	přítomný čas
<i>Chtěl jsem říct</i>	++ zdvořilé	volitivní sloveso	minulý čas
<i>Mohl bych říct</i>	+++ zdvořilé	hypotetické sloveso	podmiňovací způsob
<i>Chtěl bych říct</i>	++++ zdvořilé	volitivní sloveso	podmiňovací způsob
<i>Digo</i>	neutrální	performativní sl.	přítomný čas
<i>Puedo decir</i>	+ zdvořilé	hypotetické sloveso	přítomný čas
<i>Diría</i>	+ zdvořilé	performativní sl.	podmiňovací způsob
<i>Quería decir</i>	++ zdvořilé	volitivní sloveso	imperfectum
<i>Podría decir²</i>	+++ zdvořilé	hypotetické sloveso	podmiňovací způsob
<i>Quisiera decir</i>	++++ zdvořilé	volitivní sloveso	podmiňovací způsob

Čeština i španělština užívají pro vzdálení propozice argumentace od okamžiku promluvy alternaci mezi několika morfopragmatickými kategoriemi:

- kategorie času: alternace mezi přítomným a minulým časem; minulý čas vzdaluje propozici výpovědi od okamžiku promluvy;
- kategorie způsobu: podmiňovací způsob vnáší do argumentaci vyšší stupeň hypotetičnosti, tedy nereálnosti;
- kategorie složeného nebo jednoduchého predikátu: složený predikát odvádí pozornost na modální sloveso, čímž zbavuje mluvčího odpovědnosti – mluvčí jako podmět výpovědi není gramaticky vyjádřen na argumentativním slovesu *říci/decir*, které zůstává v neurčitém (neosobním tvaru);
- kategorie epistémické modality: volitivní nebo hypotetické sloveso (*chtít/querer – moci/poder*).

Sporným případem je užití struktury *podría decir* v první osobě jednotného čísla ve španělštině, protože tato struktura jednak nebyla uvedena respondenty jako možná, ani jsme ji nikde nezaregistrovali v běžně mluveném jazyce; pragmalingvistická literatura se touto možností zabývá pouze do té míry, že existuje její impersonální podoba: *Podría decirse que la semántica es un aburrimiento* - **Podría decir que la semántica es un aburrimiento*.

Jinou strategií je změna ilokučního performativního slovesa, které může působit příliš invazivně: *hago constar, digo que, constato* atp. Proto je potřeba sloveso vzhledem ke zdvořilostní funkci posunout do tzv. pseudoperformance. V pragmatice se obvykle hovoří o

výrazech pseudoperformativních, které mohou mít charakter deotnický (*tener que*), volitivní (*querer*) a hypotetický (*poder*). Výše jsme uvedli, jak právě volitivní a hypotetické sloveso vstupuje v performativní části výpovědi do hry za účelem oddálení propozice od mluvčího. Uvedli jsme také, jak se právě na tato slovesa dokážou nabalit další morfopragmatické identifikátory zdvořilostní funkce. Dochází tak k vytváření ikonické situace, která manipuluje mluvčího pozici vůči vyřčené propozici. Tak zvané zproštění se zodpovědnosti pak dává vzniknout hypotetické argumentaci (*aserción volitiva*), jako v příkladu *Se podría decir que la cortesía verbal española acentúa más la cortesía positiva*, anebo argumentaci volitivní jako ve výpovědi *Queríamos afirmar que la cortesía negativa viene expresada más en checo que en español*. Tyto výpovědi užitím pseudoperformačního slovesa, navíc posunutého morfopragmatickými prostředky směrem od okamžiku a místa promluvy, tj. od mluvčího, ale i od adresáta, jsou jedním z typických prostředků úspěšně vedené argumentace, který minimalizuje argumentační konfliktnost, zejména pak v prostředí veřejném, školním, vědeckém, politickém atp.

23.4 Rezervovaná argumentace

Na tomto místě je vhodné uvést, že jednou ze slovesných strategií, jak vzdálit obsah propozičního obsahu od mluvčího je uvést propozici jinými autoritami, navíc tyto autority nejsou explicitně vyjádřeny: *Según afirmaron las fuentes iraquíes, los combates han sido provocados por los americanos*. V této výpovědi se objevuje v propozici konstativní sloveso, což by v ještě více zastřené manipulaci výpovědi mohlo vést k posunu i na propozičním slovesu, a to do pravděpodobnostní modality: *Según afirmaron las fuentes iraquíes, los combates serían provocados por los americanos*. Pravdivost propozičního obsahu je tak relativizována, ačkoliv se může zdát na první pohled jako pravdivá. Jedná se o manipulativní techniku užívanou především ve sdělovacích prostředcích. Ty velmi často, aby se neprohřešily vůči etice novinářské práce, užívají právě těchto zastíracích manévřů, čímž se zbavují odpovědnosti za sdělovaný obsah. Sami původci těchto výpovědí se nestaví do role autority a přesouvají pozornost na jiného garanta: *Según menciona El País... / Cómo dicen los testigos del crimen... / A juicio del vecindario...* Někdy se tento typ strategie považuje za součást španělského probabilitivu.

V češtině se situace stejná; existují struktury, které se především ve sdělovacích prostředcích snaží zbavovat se odpovědnosti za pronášené sdělované zprávy. Čeština pracuje se stejnou argumentační strategií – propozice v podmiňovacím způsobu a uvedení externího garanta: *Podle výše uvedeného zdroje by mohla americká pomoc dorazit do dvou týdnů*.

Jak v češtině, tak ve španělštině se ovšem tyto posuny uskutečňují spíše v publicistickém stylu, takže nemají s řečovou zdvořilostí tváří v tvář nic společného. Uvedli jsme je pouze jako ukázkou určité manipulativní techniky, která do argumentativních mluvních aktů spadá a která je právě četností ve sdělovacích prostředcích tou, kterou je dobré v mluvených publicistických projevech odhalovat.

23.5 Pseudoreflexe

O pseudoreflexi hovoříme jako o zmírňující strategii, jejíž funkce je vymazat konkrétního mluvčího z výpovědi. Je to opět strategie vedoucí k odstranění osobní

zodpovědnosti mluvčího za pronesou argumentaci uloženou v propozičním obsahu, který se může již samotnému mluvčímu jevit jako problematický (Haverkate, 1994). Proto se mluvčí svého tvrzení zříká. Jedná se o zvrtnou výpověď, kde je zvrtný prvek *se* pouze manipulační strategií; nejedná se tedy o skutečný zvrtný přísudek. Jinými slovy se jedná o uměle vytvořený dojem zvrtnosti. Dle našeho názoru jde ale spíše o odvrát od agentně orientované výpovědi k výpovědi deagentní, ke které se tento typ konstrukce přibližuje mnohem více, než že by se jednalo o určitou vmanipulovanou tendenci k reflexivitě. Není zde úkolem řešit problém terminologický, neboť tak či onak, výpověď *Se hace constar que la teoría de Brown y Levinson actualmente es anacrónica* splňuje funkci deagentizace. Tato deagentizace se může objevit i v samotné propozici: *Se hace constar que la teoría de Brown y Levinson se considera anacrónica*. Tato dvojí deagentizace již působí poměrně strojeně, nicméně v mluvených projevech se objevuje velmi často; situace je způsobena tím, že impersonální výpovědi se ve španělštině užívají jako standardní způsob běžně mluvených komunikátů, dokonce i v písemném projevu se s nimi setkáme velmi často. Jedná se o typickou strukturu, která spadá jako syntaktická struktura mezi centrální vyjadřovací prostředky. Tento typ deagentních výpovědí může působit tak, že se mluvčí snaží manipulovat svou vlastní výpověď v jakousi obecně přijatelnou pravdu, čímž zvyšuje persvazivní účinek výpovědi a tedy manipulativní efekt na adresáta: *En la jefatura se decidió retirarte del asunto < Yo decidí retirarte del asunto / Tu jefe decidió retirarte del asunto*.

V češtině funguje deagentizace jako výsledek hierarchizace větné propozice stejným způsobem, jen se méně užívá zájmena *se*, i když i toto je v některých případech možné; je nutno ovšem vyjádřit agenta zastřené v podobě všeobecného podmětu nebo skupiny lidí, v níž se zodpovědnost mluvčího rozpouští: *Výbor se rozhodl zbavit tě funkce / Rozhodli se zbavit tě funkce*. Všeobecný podmět rovněž vnáší do výpovědi takový významový aspekt, který manipuluje adresáta tím způsobem, že může nabýt dojmu (a mnohdy nabývá), že k rozhodnutí došlo skutečně ve větším počtu členů, nebo že dokonce došlo k jednoznačnému hlasování. Tento typ výpovědí lze vysledovat v politickém diskurzu (politický diskurz je manipulativní vždy, jinak by nešlo o politický diskurz): *Sněmovní výbor se rozhodl poslance ke stíhání vydat*.

K deagentním strukturám patří také pasivní výpovědi: *Bylo rozhodnuto, že budeš zbaven funkce / V závěru schůze bylo tajnou volbou rozhodnuto, že budeš zbaven funkce*. Jako pseudodeagentní strukturu považujeme v češtině struktury v druhé osobě množného čísla: *Konstatujeme, že jsme zjistili nové nedostatky / Definujeme situaci jako trestný čin*. Zde se mluvčí, který vystupuje na veřejném místě snaží zbavit zodpovědnosti tím, že ji schovává za institucionální, tedy za abstraktní autoritu. Tento typ výpovědí užívají představitelé nebo členové ozbrojených sil, hnutí, politických stran, názorových proudů náboženských či obecně vzato skupiny utvářející jeden homogenní názorový celek. Jde vlastně o jakési institucionální *my*.

23.6 Epistémické a doxastické formule

Vyjadřovat zdvořile určitý typ argumentace lze rovněž prostřednictvím zastření performativní formule. Obecně se vydělují tři typy přísudků: epistémický, doxastický a dubitativní, kterým odpovídají slovesa *saber*, *creer* a *dudar*. Z nich jsou strategicky významné pro zdvořilost pouze přísudky epistémické (*saber*) a doxastické (*creer*).

U epistémických formulí se jedná o imanentně vyjádřenou nezdvořilost, neboť mluvčí dává najevo svou schopnost něco vědět, něco znát, i když je adresátovi zřejmé, že mluvčího tvrzení se nemusí zakládat na pravdě. Jedná se o mluvní akt útočný a agresivní, kam spadají např. výpovědi typu *Sé que es la verdad / Sé que tengo razón / Yo sé perfectamente que ... / Sabemos todos que estás fuera del juego*. U poslední z nich dochází i k tomu, co jsme v předcházejícím oddíle pojmenovali jako pseudodeagentizaci. K epistémické platnosti přísudku přispívají i další výrazy příslovečného typu, např. *sé a ciencia cierta que ... / estoy seguro de que ... / es seguro que ... / no cabe duda... / no hay duda alguna de que ... / cierto que ... / claro está que...* Agresivita, kterou mohou tyto mluvní akty působit na adresáta, by měla být z hlediska posunu ke zdvořilejšímu vyjadřování eliminována prostřednictvím posunu k doxastickému typu přísudku, který výpověď manipuluje tak, aby

- a) byla vyhodnocena jako tvrzení (argument), ale aby rovněž dávala najevo, že se zde jedná o osobní názor, náhled, proti kterému lze rozhodně v konverzaci položit kontraargument;
- b) byla vyhodnocena jako názor, který je jako propozice vnořen do dalšího typu propozice, která odvádí performativní pozornost adresáta;
- c) snížila u adresáta dojem, že názor mluvčího není pro adresáta nikterak zavazující.

U doxasticky vyjádřených argumentací se ve španělštině užívají jazykové prostředky *en mi opinión / según mi opinión / si no me engaño / puede que me equivoque pero...* Jde o struktury, v nichž je entita mluvčího explicitně vyjádřena, čímž mluvčí dává najevo, že je zodpovědný za obsah propozice. Haverkate (1994) uvádí také výraz *en mi modesta opinión*, nicméně příkládá mu spíše hodnotu ironickou než hodnotu zmírňovací.

U českých doxastických přísudků jde především o formule: *podle našeho názoru / zdá se nám, že ... / myslíme si, že ...* V těchto typech konstrukcí je propoziční obsah jaksi vzdálen na vyšší pozici ve struktuře, takže není syntaktickým jádrem výpovědi, i když z hlediska sémantického je právě propozice nositelem mluvního aktu asertivního. Jako méně časté se pak užívají v češtině struktury se slovesem *tušit, myslet* nebo *hádat* v první osobě jednotného čísla, které se proměňují v jazykové prostředky blízké částicím: *Tuším jsem to někde už slyšel / On hádám nepřijde / Bude myslím pršet*.

S doxastickými přísudky se propojuje také poziční změna, která zvyšuje stupeň zdvořilosti. Pro zmírnění invazivního charakteru argumentace je možno propozici vnořit do performativní doxastické struktury. Jde především o vysunutí negace do vyšší strukturní pozice a zároveň do struktury subordinované. Negace se tak přesunuje z primární pozice matriční klauze do klauze závislé: *No estoy de acuerdo. – Creo que no estoy de acuerdo / Nesouhlasím s ti – Myslím, že s ti nesouhlasím*. Podobná poziční strategie se objevuje i v případě, kdy je propozice vysunuta do první pozice z pohledu lineárního řazení: *Creo que tu marido te engaña – Tu marido te engaña, creo*. Je sporné, zda je první struktura zdvořilejší, či je to ta druhá. V obou případech je propozice a její invazivnost zmírněna. S tímto souvisí i to, co jsme již uvedli u češtiny; ve španělštině vzniká tzv. *coletilla*: *creo / me parece a mí / según yo / yo en tu lugar / yo que tú* atp. V angličtině se tento typ poziční strategie nazývá *tail* a je výsledkem dodatečné úpravy výpovědi (*afterthought*), která je syntakticky přerušena. Tato poziční strategie se objevuje též v mluvních aktech, kde je potřeba zmírnit dopad negovaných větných členů uvnitř mluvního aktu. *Coletilla* se tedy

ustavuje uvnitř mluvního aktu přímo před propoziční negací: *Su gira, creo, no salió con éxito / Su vida, me parece, está en ruinas.*

Doxastická hodnota výpovědi se uskutečňuje v češtině prostřednictvím slovesa *myslet* společně s dalšími výrazy, jako *jak se zdá* nebo *myslím*: *Jeho život, myslím, není procházka růžovým sadem / Vaše chování je pro mnohé, jak se zdá, zcela nepřijatelné.*

Hledání pragmaticky správně vyměřené pozice pro zdvořilostní jazykový prostředek se řídí i dalšími strukturními pravidly jazyka. Ve španělštině dochází ke zdvořilostní strategii v případě, kdy se jde o tzv. šplhání negace (*subida de la negación*). Ta má za následek změnu ve způsobu slovesa, což s sebou přináší i další aspekt, tentokrát odvedení pozornosti od reálného slovesa, jež je ve tvaru konjunktivu spíše zmírněním jeho platnosti jako spíše hypotetické: *Creo que no puedo estar de acuerdo contigo – No creo que pueda estar de acuerdo contigo.* Dle Haverkata (1994: 127) obě struktury nesdělují shodná stanoviska, jelikož v první struktuře mluvčí oznamuje, že má víru v obsah vnořené propozice, zatímco v druhém případě se jedná o záporně orientovanou víru: tím pádem mluvčí vypovídá pouze to, v co nevěří, a nechává stranou to, čemu věří ve skutečnosti. Opět se setkáváme s touto poziční strategií i v češtině, kde ovšem nedochází ke změně oznamovacího způsobu na konjunktiv, nicméně odpovídá této modalizaci změna z oznamovacího způsobu ve prospěch podmiňovacího způsobu, který má rovněž charakter hypotetického předpokladu: *Myslím, že to není pravda. – Nemyslím, že to je pravda / Nemyslím, že by to byla pravda.*

24. kapitola

Mluvní akty nezdvořilé – direktivní

24.1 Direktivy

Mluvní akty direktivní, stejně jako mluvní akty asertivní, znamenají invazi v osobní prostor adresáta, čímž znamenají na straně adresáta ztrátu, která se stává ziskem na straně mluvčího. Je potřeba rozlišit dva typy direktivního mluvního aktu: mluvní akt direktivní impozitivní a neimpozitivní. Toto dělení odpovídá tomu, zda je v mluvním aktu imanentně přítomna zdvořilost či nikoliv. Jinými slovy, rozdíl spočívá v tom, že impozitivnost mluvního aktu představuje zadostiučinění na straně mluvčího, zatímco mluvní akt neimpozitivní nepředstavuje pro adresáta žádné ohrožení. Nejběžnějšími mluvními akty jsou žádost, příkaz, které představují impozitivní mluvní akty, a dále rada, doporučení a návod/poučení, jež představují mluvní akty direktivní neimpozitivní.

Co se týče direktivních mluvních aktů v širším smyslu slova, je potřeba zdůraznit, že každá kultura má v tomto ohledu svou vlastní makrostrategii, kterou mluvčí zaobalují do celého dialogického makroaktu. Jde o konverzační strategii, která je součástí pragmatického návyku a veškeré direktivy jsou v ní pečlivě uschovány tak, aby nezpůsobovaly nenormativní řečové chování a jednání. Nicméně i přesto existuje společné schéma, jež lze považovat za univerzální. Schematicky lze direktivy v širším slova smyslu vydělit na a) presekvenci, b) samotný direktiv v užším smyslu slova, c) postsekvenci. Mluvčí si nejdříve připraví situaci tak zvanou presekvencí, např. podáním mluvního aktu v podobě anticipovaného poděkování. Teprve pak přistoupí k formulování direktivu a v závěru se mluvčí ospravedlňuje, zdůvodňuje motivy, které ho k vyřčení direktivu vedly. Jako příklad takového makroaktu direktivního v širším smyslu je výpověď: *Disculpe usted, sería posible cerrar la ventana, es que hace frío, gracias*. Nemůžeme se na prostoru této práce věnovat komparaci makrostruktur, zaměříme se pouze na jazykové prostředky skutečných direktiv v užším smyslu slova.

Vzhledem k žádostem a příkazům je potřeba uvést, že rozdíl mezi komunikačními funkcemi je dosti relativní, nelze přesně vytyčit delimitační hranici mezi nimi. Existují dokonce mluvní akty, které lze definovat jako žádosti i příkazy najednou; tuto situaci způsobuje širší kontext, který zahrnuje osobu mluvčího a osobu adresáta spíše než u jiných mluvních aktů. Jde tedy o mluvní akty, jejichž hodnota komunikační funkce vyplývá nejvíce ze schopnosti inference účastníků komunikace. Zde se uplatňuje problém relevance, neboť direktivy jsou relevantní ve své funkci pragmatické, i ve svém stupni impozitivnosti, kterou mohou způsobovat na straně adresáta. Z hlediska pragmatiky a rovněž s uplatněním sociálního hlediska jsou mluvní akty direktivní většinou charakterizovány jako příkazy, pokud má mluvčí nad adresátem sociální moc. Obecně pak tato tendence k příkazovosti mluvního aktu klesá směrem k žádosti, přímo úměrně s klesající mocí mluvčího nad adresátem. Podmínku příkazu vyhodnotil Haverkate (1994: 150):

- a) *mluvčí se nachází v situaci sociální moci vůči adresátovi, ať už jde o moc fyzickou, jako v případě atentátu, nebo o moc hierarchickou, jako když se nachází na pozici institucionálně vyšší;*
- b) *mluvčí je překvapen nebo rozladěn chováním adresáta;*

- c) *jsou přítomny vnější okolnosti, které vyžadují, aby se mluvčí vyjádřil pomocí direktivu* (překlad autora).¹⁰⁶

Víme také, že žádost a příkaz by se měly vyslovit v odpovídajícím pořadí. Je vhodné pro mluvčího, aby nejprve formuloval žádost; teprve poté, co nebude vyslyšena, aby formuloval příkaz. Je to typický příklad rozhovoru mezi matkou a dítětem. Prostřednictvím žádosti dochází ke zmenšení vzdálenosti mezi mluvčím jako nositelem moci a adresátem jako mocí zasaženým. Tím vznikají tři podmínky, které jsou potřebné pro žádost:

- a) *mluvčí má moc nebo autoritu nad adresátem, ale neprojevuje ji;*
 b) *mezi mluvčím a adresátem není vztah sociální hierarchie;*
 c) *adresát má moc nebo autoritu nad mluvčím* (Haverkate, 1994: 150, překlad autora).¹⁰⁷

V mluvních aktech direktivních se setkáváme s nejbohatším souborem jazykových prostředků, které se užívají jako prostředky zdvořilostního registru za účelem zmírnění dopadu platnosti propozice a direktivně orientované performance. Z toho vyplývá, že všechny primárně pragmaticky artikulované mluvní akty direktivní, to znamená hloubkově artikulované v imperativu, jsou hierarchizovány v mluvní akty nepřímé. Právě u direktivů je stupeň nepřímosti nejpatrnější, neboť direktivy jsou téměř vždy problematické z hlediska narušování rovnováhy mezi ziskem a ztrátou. Nicméně nepřímost mluvního aktu si ještě vyžaduje jedno upřesnění: existují konvenční formy, které odkazují na komunikační funkci stejně tak přímo, jako kdyby se jednalo o imperativní formu: *¿Te importa cerrar la ventana?* = *Cierra la ventana*. V tomto případě nehovoříme o nepřímosti, neboť konvenční forma je ve své pragmatické podstatě stále imperativní, příkazová, výzvolá. Pojďme si ukázat několik příkladů, jak lze direktivy rozdělovat do forem přímých a nepřímých:

I.	
<i>¿Puedes cerrar la ventana?</i>	Přímý mluvní akt
<i>La ventana, ¿está cerrada?</i>	Nepřímý mluvní akt
II.	
<i>Quería que cerraras la ventana.</i>	Přímý mluvní akt
<i>Hace mucho frío aquí.</i>	Nepřímý mluvní akt
III.	
<i>Quisiera que se cerrara la ventana</i>	Sporný mluvní akt z hlediska přímosti/nepřímosti

¹⁰⁶ 1. El hablante se halla en una posición de poder con respecto al oyente, ya sea de poder físico como en el caso de un atentado, ya sea de poder social, como en el caso de que ocupe una posición institucionalmente superior; 2. el hablante está emocionado o disgustado por el comportamiento del oyente; 3. hay circunstancias externas a la relación interaccional que requieren que el oyente reaccione inmediatamente y la exhortación.

¹⁰⁷ El hablante tiene poder o autoridad sobre el oyente, pero se abstiene de manifestarlo; entre hablante y oyente no hay relación social jerárquica; el oyente tiene poder o autoridad sobre el hablante.

První dvě struktury mají otázkovou formu, nicméně první z nich je přímou formou, jde tedy o konverzační implikaturu, kterou mluvčí španělštiny neinterpretuje jako uzavřenou otázku, nicméně jako mluvní akt výzvy. Druhou větou je výpověď nepřímá, mluvčímu může trvat nějakou dobu, zda interpretuje tuto výpověď jako výzvu ze strany mluvčího. Očekávaná perlokuce na straně adresáta je tedy bezpečnější u formy přímé.

Tato situace se opakuje i v druhé sadě výpovědí, z nichž první struktura obsahuje explicitně vyjádřenu distribuci rolí: *yo ruego – tú cumples*. Opět existuje nepřímá výpověď, která se může jevit jako mluvní akt direktivní pouze za určitých kontextových podmínek. Ve třetí sadě vět se jedná o příklady, kdy je zastřena osoba adresáta zcela; adresát má sice něco vykonat, nicméně není ve výpovědi explicitně uveden, tedy není propojen s direktivní propozicí. Tyto výpovědi lze považovat jak za přímé, tak i nepřímé.

Nepřímost mluvního aktu klesá, čím méně se mluvčí drží konvenčních forem. Konverzační implikatury se posouvají směrem k jiným výpovědím, které mohou ve stupni direktivnosti klesat až k nule. Jedná se o výpovědi, kde direktivní platnost není určena žádným jazykovým prostředkem, ani explicitním vyjádřením adresáta, ale je vyjádřena pouze interpretací v širším kontextu: *¿!Cómo huele aquí!?* Záleží na schopnosti adresáta, zdali pochopí tuto otázkově-zvolací výpověď jako mluvní akt, kterým chce mluvčí adresáta k něčemu pohnout (např. k otevření okna, ale mohlo by to znamenat i něco zcela jiného).

24.2 Tematizace předpokladu

V directivech má mluvčí nějakou představu o adresátovi a předpokládá jeho dovednosti a schopnosti, které vedou (by mohly vést) k uskutečnění propozice. Jednou ze strategií je tematizovat tuto schopnost adresáta. Zde se objeví rozdíl mezi češtinou a španělštinou, neboť čeština disponuje větší škálou možností jak tuto předchozí podmínku vyjádřit.

Mluvčí španělštiny využívají dvou předchozích podmínek: schopnosti a připravenosti, kterým odpovídají slovesa *poder* a *querer*. Je zřejmé, že podmínka schopnosti musí být splněna vždy, protože mluvčí musí vždy předpokládat, že pokud po adresátovi něco chce, musí být adresát takové akce schopen čili že pro ni má dostatečné schopnosti; výpověď **¿Puedes mandar esta carta a la Luna?* je z hlediska splnění podmínky schopnosti nelogická. Pokud je mluvčí těmito schopnostmi vybaven, musí být ovšem ještě disponibilní akci provést, a musí tedy splňovat ještě navíc podmínku připravenosti:

¿Puedes hacerme un favor?

Habilidad, schopnost

¿Quieres hacerme un favor?

Disponibilidad, připravenost

Obě výpovědní formy užívají otázkovou intonaci, která vyrovnává zisk a ztrátu. Odpověď na takto formulovanou otázku je buď *sí* anebo *no*, tzn. odpovědět negativně na otázku neznamena vždycky odmítnutí výzvy. Totiž v běžně mluveném jazyce se lze setkat také s ironickými výpověďmi využívajícími podmínky schopnosti jako v *¿Puedes no manchar el mantel?* Jde o otázku po schopnosti, nicméně mluvčí již předem ví, že adresát tu schopnost má, jen je mu ji potřeba připomenout.

Mluvčí španělštiny využívají pro podmínku schopnosti sloveso *poder*; pro podmínku připravenosti se užívá více strategií, zejména charakteru syntaktického, které se odlišují stupněm uložené zdvořilosti:

- a) *¿Quieres escucharme un rato?*
- b) *¿Le importa escucharme un rato?*
- c) *¿Te conviene escucharme un rato?*
- d) *¿Tiene inconveniente de escucharme un rato?*
- e) *¿Me haces el favor de escucharme un rato?*
- f) *Ten la bondad de escucharme un rato.*

V příkladech můžeme vypořádat, že se jedná o kombinaci dvou typů pragmatických prostředků: jednak je to otázka a jednak je to zdvořilostní lexikum, které svou sémantickou charakteristikou ukládá do mluvnického aktu zdvořilostní platnost. Tyto lexikální výrazy mohou plnit funkci zdvořilostního náboje samy o sobě; otázková intonace může být nahrazena imperativem, který je zde u direktivů primárně pragmaticky artikulován:

Cierra la ventana, ¿quieres?
Acércame a casa, ¿puedes?
Tráigame aquel documento, tenga la bondad.

Sloveso v imperativu se může rovněž elidovat a vznikne větný ekvivalent, v jehož jádru se bude vyskytovat podstatné jméno. Vzniká tak nominální fráze, za kterou následuje *coletilla*:

El plano de la ciudad, por favor
El plano de la ciudad, ¿me hace el favor?
Perdone, la calle Hermosilla, ¿me hace usted el favor? (ejemplo tomado de Beinhauer, 1985: 147).

Tento typ výzvy lze uplatnit tam, kde se mluvčí obrací na někoho, kdo je k plnění úkolu předurčen, tj. mluvčí se obrací na toho, kdo zprostředkovává službu. Splnění úkolu je v popisu práce adresáta, proto není potřeba imperativ zastírat. Elidovaný imperativ je zmírněn až následnou strukturou a dochází k vytváření makroaktu.

Imperativní struktura se může proměnit i ve výzvu v podobě indikativu: *Vamos a olvidar todo esto, ¿quieres?* Tento typ výpovědi je vlastně zastřenou omluvou, kdy se mluvčí snaží přijmout adresáta k tomu, aby nějaký v minulosti negativní akt byl zapomenut. Jedná se vlastně o pozvání čili v mluvnickém aktu do značné míry lze pocítovat také funkci komisivní. Teprve *coletilla* *¿quieres?* je indikátorem výzvové funkce, která v tomto případě využívá podmínky připravenosti.

Čeština, jak jsme již uvedli výše, nabízí mnohem více prostředků pro direktivy. Nejprve se zastavíme u imperativní fráze, která může působit v češtině jako pragmaticky neakceptovatelná. Nejprve jde vždy o žádost, později o příkaz v podobě imperativu, pokud se jedná o mluvčího, který má nad adresátem moc, nebo když je za potřebí udržet solidaritní

prostředí. Navíc je potřeba prozkoumat s jakými předchozími podmínkami čeština dokáže mluvní akty direktivní vyjádřit. Podmínka připravenosti se v češtině uplatňuje v:

Chceš už zhasnout to světlo?

Jedná se o mluvní akt invazivní, nezdvořilý. Jde o strukturu, která je užitím příslovce *už* a odkazovacím zájmenem *to* považována za emfatickou. Proto v tomto případě, kdy je sloveso v pozitivním tvaru, je otázka po podmínce připravenosti považována za projev nezdvořilosti. Situace se obrací v okamžiku, když je sloveso v záporu:

Nechceš zhasnout světlo?

Tato struktura je zdvořilá, neboť negace má v češtině zdvořilostní charakter. Z hlediska konverzační etikety lze při podmínce připravenosti užít jedině slovesa v záporu. Jak uvádí Hirschová (2006: 11), *negovaná forma sugeruje, že tazatel od dotazovaného nečeká, že bude platit kladná varianta [...] a lze ji přiřadit v tomto případě k minimalizační strategii ve smyslu Leechova zdvořilostního principu – vyslovením záporně otázkové výpovědi se předem minimalizují náklady a úsilí adresáta.*

Mluví češtiny mohou vyjadřovat také podmínku schopnosti, a to slovesem *moci*. Pokud je sloveso v pozitivním tvaru, jde o přímou otázku, na kterou lze odpovědět *ano* či *ne*. Pokud je odpověď kladná a pokud adresát zareaguje v perlokuci, pak byla přímá otázka interpretována jako mluvní akt direktivní:

A: *Můžeš na chvilku přijít?* Přímá otázka

B: *Ne. Ted' nemůžu.*

A: *Můžeš na chvilku přijít?* Mluvní akt direktivní

B: *Ano. Už jdu.*

Kladná otázka po schopnosti není prototypickým mluvním aktem direktivním, neboť může mít dvě interpretovatelné roviny. Naopak, je-li sloveso v záporu, jde o skutečný mluvní akt direktivní:

Nemůžeš na chvíli přijít?

V češtině tedy existuje předcházející podmínka negovaná jako zdvořilostní strategie. Negace je v češtině zdvořilostní strategií jak pro podmínku schopnosti, tak pro podmínku připravenosti:

Nemůžeš zhasnout?

Nechceš zhasnout?

Porovnáme-li tyto dvě struktury, zjistíme, že se mluvní akt direktivní vyjádřený podmínkou připravenosti chová jako méně zdvořilý. Totiž sloveso *chtít* v negované podobě sugeruje, že tazatel sice splňuje podmínky schopnosti, nicméně jeho reakce se nebude řídit jeho vůlí. Ustavením mluvního aktu s negovaným slovesem již mluvčí předjímá, že adresátovo momentální volní nastavení může být v nesouladu s výzvou uloženou v

direktivu. Navíc tím, že mluvčí se táže zápornou formou, otevírá adresátovi možnost reagovat záporně.

Mluvčí češtiny rovněž užívají přímé otázkové výpovědní formy:

Zhasneš?

**¿Apagarás la luz?*

V češtině je též možné vyjádřit mluvní akt direktivní prostřednictvím nominální fráze: *Plán města, buďte tak hodná*. A ještě jedno pozorování: u direktivů se objevuje rozdíl mezi češtinou a španělštinou v tom, že čeština kumuluje zdvořilostní jazykové prostředky tak, že se to může jevit jako přehnané. Ve všech zdvořile míněných mluvních aktech se objevují indikátory zdvořilosti jako je *prosím* nebo kvalifikátory *hodný, laskavý, být té lásky, dobrý* atp., dále se pak užívá druhá osoba množného čísla. Všechny se užívají zároveň a dotují tak mluvní akt zdvořilostními prvky, které se navzájem překrývají a z původně intenzivní výpovědi se stává výpověď velmi extenzivní:

Buďte, prosím, tak hodný a přineste mi to do kanceláře

Byla byste tak laskava a zavolala mi, prosím, hned jak to půjde?

Co se týče imperativních konstrukcí, není v češtině možné je vyvažovat ani prostřednictvím těchto elementů, které fungují jako *coletilla*, což považujeme za důkaz toho, že imperativní forma je prostě v češtině považována ze nezdvořilou:

**Zavezete mne domů, chcete?*

**Kupte mi tu knihu, můžete?*

Pokud je imperativ nahrazen otázkovou strukturou a zároveň kondicionálem, pak už je situace v češtině možná a mluvní akt působí přirozeně:

Mohl byste mi koupit tu knihu? Můžete?

Mohl bys mě zavést domů? Můžeš?

Jako *coletilla* nemůže v češtině fungovat sloveso *chtít*:

**Mohl byste mi poradit. Chcete?*

**Nechtěl byste mi poradit? Nechcete?*

24.3 Nepřímé direktivy

Nepřímý mluvní akt direktivní volá po zvýšené inferenční schopnosti adresáta za účelem interpretace mluvního aktu a jeho komunikační funkce. Opět se zde jedná o podmínky, které musí být splněny, aby byl mluvní akt logicky zasazený do komunikační situace. V tomto případě se ale podmínky užívají ve spojení nikoli s adresátem, nýbrž spíše s předmětem direktivu. Jednou z těchto podmínek je podmínka zřejmosti (*condición de obviada*), která v otázkové výpovědní formě odkazuje na odhalování aktuálního stavu věcí. Jinými slovy, jedná se o strategii, kterou užívají mluvčí nikoliv pro popis současného stavu

věcí, nýbrž právě za účelem změny stavu světa. Takový mluvní akt bude interpretovaný jako mluvní akt direktivní pouze v případě, že obsah vyjádřený v propozici nebude odpovídat stavu světa:

A: *¿El coche ya está reparado?*

B1: *Sí. Sí.*

Reakce na otázku

B2: *No, ahora mismo lo llevaré al taller.*

Reakce na výzvu

Tyto dvě sekvence jsou ukázkou toho, že prvotní otázka se může proměnit v direktivní mluvní akt, pokud si je adresát vědom, že si je mluvčí vědom nesouladu stavu světa s propozicí. Teprve tehdy bude výpověď fungovat jako něco, co má vyvolat reakci na straně adresáta. Tento mluvní akt obsahuje negativní řečovou zdvořilost, která spočívá na tom, že je formulována objektivní otázka o možné situaci, a nedochází tak k otevřenému proniknutí do adresátova intencionálního prostoru (Haverkate, 1994: 175)

Druhou podmínkou je podmínka oprávněnosti (*condición de razonabilidad*). Jde o ospravedlnění výzvy, která je tímto ospravedlněním zcela nahrazena. Interpretace takového mluvního aktu direktivního je na schopnostech adresáta takovou výpověď jako direktiv rozpoznat:

Aquí hace frío que pela.

Vamos a ciento cincuenta por hora.

Jde o mluvní akty tak nepřímé, že si mluvčí nemusí vůbec všimnout, že jde o zdvořilé projevy žádosti. Proto, aby bylo zřejmé, že se jedná o direktivní charakter výpovědi, podporuje mluvčí španělštiny interpretaci ještě zasazením výrazu typu *coletilla*:

Aquí hace frío de cojones, ¿no te parece?

Vamos a ciento cincuenta por hora, ¿te das cuenta?

Tyto prvky snižují stupeň nepřímosti a jsou v podstatě v těchto případech nutné, neboť nepřímý mluvní akt v urgentní situaci může způsobit nedorozumění.

Z hlediska modality se u těchto výpovědí jedná o deklarativy, tedy o výpovědi oznamovací; jde vlastně o argumentativní mluvní akt, který volně přechází vlivem situace do mluvního aktu direktivního. U takových výpovědí je potřeba, aby byly nějakým způsobem naznačeny jejich skutečné komunikační funkce:

1. deklarativ je nejvíce nepřímou formou direktivu;
2. deklarativ se proměňuje v direktiv umístěním výrazu *coletilla*;
3. deklarativ je odůvodněním direktivu;
4. direktiv je podepřen odůvodněním v deklarativu:
Cierra, por favor, la ventana aquí allí hace frío que pela;
5. deklarativ-direktiv je doprovázen despektivním/afektivním vokativem:
Vamos a ciento cincuenta, ¡gilipollas!

Tento pátý typ se užívá v případech emergence, kdy se mluvčí cítí být ohrožen a vyžaduje po adresátovi, aby situaci změnil. Strategie 1 - 4 jsou zdvořilé, pátá zdvořilost postrádá.

Situace v češtině je shodná se situací ve španělštině. Také zde se mluvčí ptají po podmínkách zřejmosti a odůvodnitelnosti:

1. deklarativ jako nejvíce nepřímý typ direktivu:

Stěny už jsou špinavé;

2. deklarativ prostupuje v direktiv umístěním výrazu *coletilla*:

Tráva už je dost vysoká, nezdá se ti?;

3. deklarativ je odůvodněním direktivu:

Zjed' do Hypernovy, mají tam dneska zlevněné brambory;

4. direktiv je podepřen odůvodněním v deklarativu:

Zavři, vždyť je průvan a všechno lítá / Dělej, nebo přijdeme pozdě;

5. deklarativ-direktiv s despektivním oslovením:

Ty blbče, tady vždycky stavěj policajti / Dneska jedeš fakt děsně, ty blázne.

Nepřímost mluvního aktu je někdy tak problematická, že adresát není schopen nepřímost odhalit, natož aby ji zařadil k mluvnímu aktu direktivnímu. Taková výpověď je pak nesprávně pragmaticky vyměřena, neboť nesplňuje svůj komunikační účel a nekryje se s komunikačním záměrem mluvčího. Mluvíme zde o tzv. výpovědi neprůhledných (*estructuras opacas*):

Han llamado desde el colegio / Volali mi ze školy.

Tanto trabajo es mucho / To je moc práce.

Z druhé výpovědi lze vycítit, že by se mohlo jednat o mluvní akt odmítnutí práce a vlastně by se mohlo jednat o velmi nepřímou žádost snížit množství zadávané práce. Jde zde o specifický kontext, do něhož musí být každá nepřímá výzva zasazena. Tato výpověď jako kdyby chtěla naznačit, že by mělo platit právě to opačné. Z prvního případu se nezdá být možné považovat výpověď za výzvu. Nicméně ve specifickém kontextu, kdy se dítě vrací domů ze školy, může tuto výpověď ze strany matky chápat jako nepřímou výzvu k nápravě věcí:

Han llamado desde el colegio – Nos han dicho que no has ido a clases > Tienes que ir

a clases. / No puedes faltar a clases.

Volali mi ze školy – Jak to, že nechodíš do školy? > Musíš chodit do školy!

V těchto případech se také hovoří o netransparentních výpovědích, které mají neprůhlednou komunikační funkci pro ty, jež nejsou přímými účastníky interakční výměny.

24.4 Deiktické strategie

Deiktická strategie zahrnuje pseudoreflexivní a pseudoinkluzivní modifikace direktivní propozice. Jako prostředky se zde uplatňují také slovesný čas a způsob. K těmto strategiím patří především odstranění adresáta z performativní výpovědi; elize adresáta zvyšuje nepřímost výpovědi: *hay que* + *infinitiv* a *hace falta* + *infinitiv*, které defokalizují

zcela osobu, která má být příjemcem mluvního aktu direktivního, tedy na straně, která by měla vykazovat ztrátu:

Hay que ir al súper
Hace falta ir de compras.

V češtině těmto strukturám odpovídají zejména *je třeba* / *je nutno*:

Je třeba zajít na nákup
Je nutno zjistit ještě další informace.

Defokalizace prostřednictvím pseudoreflexivní strategie se uskutečňuje ve španělštině výpovědí s impersonální reflexivitou *Quiero que se vaya al súper* / *Me gustaría que se fuera al súper* / **Se tiene que ir de compras*; v češtině se rovněž užívá stejné strategie: *Musí se zajít na nákup*. Španělské struktury jednovětné *Se alquila pisos* nelze považovat nikdy ve španělštině za direktivní mluvní akt. Serrano (2006: 68) uvádí také pasivní strukturu bezagentní jako stereotypizovanou zdvořilostní strukturu, což je *prošedek vedoucí k ochraně pozitivní tváře adresáta a užívání pasivních konstrukcí bez agentu a struktur reflexivně pasivních; tímto dochází k neuvedení referenta tú nebo usted [...] jde o prostředek pouze interakčního charakteru, kterého užívají mluvčí za účelem ukázat solidaritu skupiny a za účelem zvýšení sociální symetrie* (překlad autora).¹⁰⁸ Uvedeme následující příklad:

No se decidió bien ayer en la reunión.
= Usted no ha decidido bien > Usted tiene que reformular su decisión.

V těchto výpovědích je reference adresáta nulová. Nejedná se pronominální oslovení s implicitním referentem *usted*, ani o referenta *él/ella*, nýbrž jde o zvratnou pasivní strukturu, která zastírá do té míry, že pouze ti, kteří byli přítomni schůzce, jsou schopni rozlišit, kdo je skutečným původcem děje. Stejný případ probíhá např. ve výpovědi *Esto no está bien dicho* = *Tú no lo has dicho bien.* > *¡Cambia lo que has dicho!* V češtině jde o struktury:

1. *Ta fotografie z tvého aparátu dobře nevyšla.*
2. *Ten pokoj není dobře uklizený,*
3. *Tentokrát se ti ten skok nepodařil.*

Pro zmírnění direktivnosti ve výše uvedených výpovědích mluvčí užívá tři strategie: 1) deagentizace, 2) tematizaci předmětu, 3) hodnotící oznámení.

¹⁰⁸ [...] el recurso encaminado a la protección de la imagen positiva del interlocutor es el uso de las construcciones de pasiva sin agente y de pasiva refleja, pues formulando la oración de este modo se evita la referencia del tú o del usted (y sus correspondientes plurales) [...] recurso básicamente interactivo que los hablantes utilizan como una estrategia para mostrar solidaridad de grupo y para reducir la posible ausencia de simetría social.

Mluvní akty direktivní užívají také pseudoinkluzi, která má funkci zastírat adresáta. Adresát je přítomen v podmětu výpovědi, nicméně není přesně určen, stává se součástí celé skupiny, která jej nahrazuje v množném čísle:

El informe lo mandamos por correo electrónico > Usted lo manda por correo electrónico.

Primero nos ocuparemos del análisis y luego presentaremos los resultados. > Quiero que vosotros primero hagáis el análisis y luego que presentéis los resultados.

Adresát je v těchto případech sice zastřen, nicméně je přítomen v plurálovém tvaru slovesa, popř. v zájmenu *nosotros*. V češtině je tato struktura možná v případě, že se jedná o situaci, kdy má mluvčí nad adresátem moc či v prostředí solidaritního sdílení; v situacích, kde se komunikanti navzájem neznají, nelze tuto výpověď takto realizovat:

<i>A ted' si zazpíváme písničku.</i>	situace moci mluvčího nad adresátem
<i>A pěkně spinkáme až do rána.</i>	situace solidaritního sdílení
<i>*Víme, kolik je hodin?</i>	situace neznámých komunikantů

24.5 Podmiňovací způsob jako strategie

Slovesný tvar je jedním z morfopragmatických identifikátorů komunikační funkce výpovědi. Jednou ze strategií u direktivů je transpozice slovesného tvaru, která v případě kondicionálu činí propoziční obsah hypotetickým. Uplatnění podmiňovacího způsobu ovšem není v češtině a ve španělštině shodné. Jde tu především o to, které podmínky mohou být u mluvních aktů vyjádřeny transponovaným kondicionálem:

Španělština:

Podmínka schopnosti:	<i>¿Podrías prestarme el periódico?</i>
Podmínka připravenosti:	<i>¿Quisieras (querrias) acompañarme a mi despacho?</i> <i>¿Te importaría venir a las ocho?</i> <i>¿Mañana vamos de marcha, ¿te apuntarías?</i> <

Mañana

	<i>vamos de marcha, ¿te apuntas?</i>
Podmínka zřejmosti:	<i>*¿Habría más salsa?</i> <i>*¿Habría reparado ya el coche?</i>
Podmínka odůvodnitelnosti:	<i>*Haría mucho calor aquí.</i>

Čeština:

Podmínka schopnosti:	<i>Nemohl bys příště přijít včas?</i> <i>Dneska stěhujeme Klářin klavír, nemohl bys?</i> <i>Zavolal bys mi? < Můžeš mi zavolat?</i>
Podmínka připravenosti:	<i>Nechtěl bys mi pomoci s úkolem?</i> <i>Potřebujeme zařídit pár věcí, nechtěl by ses přidat?</i>

Podmínka zřejmosti:	<i>*Byl bys opravil už to auto?</i> Tato struktura není možná, nicméně je možné formulovat otázku <i>Bylo by více omáčky?</i> , která už možná je, poněvadž v ní není obsažen referent.
Podmínka odůvodnitelnosti:	<i>*Jeli bychom moc rychle.</i>

Nemůžeme opomenout také direktivy, které ověřují podmínku upřímnosti, tj. výpovědi, prostřednictvím kterých mluvčí vyjadřuje své přání, jež má být interpretováno na straně adresáta. Užívají se performativní matriční struktury se slovesy *querer* / *chtít*. Toto sloveso je imanentně nositelem nezdvořilosti, poněvadž se orientuje na přání mluvčího, jehož zisk bude zcela na jeho straně. Podmiňovací způsob je metaforou, která odděluje okamžik promluvy od jeho realizace:

Querría pedirte el libro del que me hablaste.
Chtěl bych tě poprosit o tu knihu, cos mi o ní říkal.

Pokud jsou tyto struktury v češtině deagentní, nejsou na rozdíl od španělštiny možné:

Querría que se me cortara el pelo.
**Chtěl bych, aby se mi ostříhaly vlasy.*

Kondicionál může vstupovat do mluvních aktů společně s dalšími indikátory zdvořilostních funkcí zejména pak s hodnotícími výrazy: *bueno* / *estupendo* / *perfecto* / *bonito* / *ideal* / *apropiado*:

Sería estupendo que usted me prestara cien euros.
Estaría bien que me dejaras tu coche para ir de viaje.

V češtině funguje tato strategie identicky:

Byl byste ten nejvhodnější kandidát na tuto práci.
Bylo by báječné, kdyby to mohlo být už dnes odpoledne.

Takto orientované výpovědi s hodnotícím výrazem stojí v protikladu k výpovědím s výrazy negativního hodnocení, které jsou pak považovány za projev nezdvořilosti: *urgente* / *necesario* / *indispensable* / *inevitable* / *nutný* / *nezbytný* apt. Zde by bylo užítí kondicionálu agramatické: **Bylo by nezbytné, kdybys mi půjčil sto korun* / **Sería indispensable que firmara el contrato.*

Kromě kondicionálu existuje ještě posun slovesného času z přítomnosti do minulosti, čímž dochází k tomu, že mluvní akt je zářmován do širšího časového kontextu. Tím je pak pro adresáta mnohem akceptovatelnější splnit to, o co mluvčí svou výpovědí žádá:

Quería pedirle que me lo mandaran lo antes posible
Chtěl jsem vás požádat, abyste mi to zaslali co možná nejdříve.

25. kapitola

Závěr

V závěrečné části textu bychom rádi opustili transponovanou druhou osobu množného čísla, abychom vyjadřovali naše závěrečná stanoviska se zřejmým vztahem autora dizertační práce k jeho textu. Možná se tak sice prohřešíme proti normě autorského plurálu v odborných textech, nicméně z hlediska toho, co jsme zatím v textu uváděli, nepovažujeme za nevhodné používat strategii, jež nevede k žádnému zastírání. Dovolte mi tedy, abych se stal alespoň v závěru první osobou, která se zhostí své zodpovědnosti zcela. Opouštím autorské *my*, neboť žádné takové „*my*“ jednak není nositelem mé osobní řečové zkušenosti, o které se zmíním hned v následujícím oddíle, a jednak zodpovědnost za výroky uvedené v závěrečné diskusi nekrájím na neexistující části.

25.1 Životní řečová zkušenost

Narodil jsem se do panelového domu, kde žilo sto mladých rodin. Každá z nich měla v průměru dvě děti. Jejich otcové a matky se v druhé polovině sedmdesátých let stěhovali do ostravsko-karvinské průmyslové aglomerace za prací. Proč o tom hovořím zrovna na tomto místě? Považuji za důležité, aby si čtenář uvědomil, z jak složitého komunikačního prostředí čerpám svou lingvistickou životní zkušenost. V mém rodném prostředí došlo k míšení jazyků českého, polského, slovenského, maďarského, a to v jejich různých nářečních podobách; setkávali se tam příslušníci z různých etnických skupin, cizinci, občané z různých kulturních i přírodních prostředí, kteří si s sebou z jejich původního osídlení přinášeli vlastní pragmatický návyk. Společnost byla prosycena růzností, která měla jeden společný prvek. Byl jím hodnotový žebříček uživatelů, který vycházel z jejich vzdělanostní úrovně i profesního zařazení. Pragmatické návyky v kontaktu v nepřírozené migrační situaci způsobily, že se setřely rozdíl mezi různě diferencovanými kulturními rysy a nově vzniklý pragmatický návyk se orientoval spíše na vyjadřování přímé. Přímost byla komunikační hodnotou primární. Šla ovšem ruku v ruce s úsečností mluvních aktů a s racionalizací mluveného projevu, který se soustředil pouze na sdělování informací bez zvláštního důrazu k sociálním hodnotám. Jakési opuštění zdvořilosti se projevovalo silnou tendencí k egalitarismu dělnického typu, neboť dělník se stal základním hybatelem celého regionu ať již svou fyzickou přítomností v mase obyvatelstva hustě zalidněného regionu či vlivem ideologické propagandy, jež mu dodávala status výjimečnosti. Politickým režimem uměle vyvolaná kombinace egalitarismu a výjimečnosti pak vedla k ustavení zvláštního komunikačního napětí, které provázelo komunikační události prakticky po celé mé dětství. Toto komunikační napětí bych z dnešní perspektivy, tj. po čtvrtině století, mohl nazval verbální agresí, která byla založena na přímé konfrontaci, pokud bylo potřeba „vyvažovat“ (ale snad lépe řečeno řešit) vzniklý komunikační konflikt. Prvky řečové zdvořilosti se tu sice uplatňovaly, ale v daleko menší míře a udržovaly se v určitých společenských okruzích. Být příliš zdvořilý, respektive vyjadřovat se kultivovaně bylo v mnoha komunikačních událostech považováno za projev slabosti. Tento typ pragmatického řečového návyku byl v daném místě a v dané době racionálně zdůvodněn, vzešel ze společenské skutečnosti, která byla považována za neoddiskutovatelně jedinečnou a která v daném místě udržovala homogenní styl všech komunikačních situací, čímž bylo splněno očekávání. To vycházelo

ze způsobu života, který utvářel skupinu obyvatelstva vydělenou vůči skupinám jiným, v nichž byl způsob života veden jiným způsobem, a tudíž i jinak řečově prováděn.

Řečová zkušenost z prostředí česko-polského smíšeného pruhu zasaženého migrací československých obyvatel ze všech koutů země do mne vryla určitý komunikační návyk, prostřednictvím kterého i dnes parceluji svět. Musím se přiznat, že i když se mé vyjadřování v současnosti snaží nabízet pragmatické a sociální hodnoty kultivovaného řečového projevu, i tak mi zůstala přímost v jednání a úsečnost ve stylu běžně-dorozumívacím, jíž si mí adresáti mimo kamenouhelnou pánev mohou povšimnout. Uvědomuji si čím dál tím více, jak se i dnes můj obraz světa v podobě typu sociální struktury promítá do interpretací kontextu a do vyhodnocování komunikačních partnerů v jakékoliv komunikační události. Přirozenost, se kterou bych se v některých typech situací vyjádřil, jsem nucen upozadřovat, neboť by mohla působit nezdvořile, lajdácky, či by byla považována přinejmenším za zcela uvolněný mluvnický styl. Toto mé osobní prožití tamního pragmatického návyku bylo následně ještě prohloubeno studiem cizích jazyků; a byla to právě španělština, která mne přitahovala již od raných dob studia, neboť mi v podvědomí připomínala přímost a věcnou racionalitu mé pragmatické matrice, jíž mám v sobě uloženu jako regulátor řečového chování a společenského jednání vůbec. Různost pragmatických návyků v rámci jednoho národního území mi pak v následujících letech pomohla uvědomovat si, čím je vlastně řečové chování regulováno, a zároveň mi to pomohlo proniknout do podstaty jazykových (ale měl bych spíše říci řečových) trhů, které jsou dominovány právě metapragmatickou bezpečností. Neboť i prostřednictvím verbální agrese lze dosahovat řádné řečové směny, pokud je v dané komunikační události očekávána jako pragmatický princip racionality.

V této studii jsem se zabýval dvěma různými oblastmi vědění o jazyce. Na prvním místě bylo hledání definice řečové zdvořilosti jako fenoménu, který je regulátorem chování projevujícím se v řeči etnickým jazykem. Na druhém místě to byly strategie, které se uplatňují v komunikačním klíči češtiny a španělštiny, a jejich systémový popis. Etnický jazyk je jedinečný dorozumívací kód, který svým vlastním způsobem filtruje všechny možné projevy chování a redukuje je v řečový habitus, jenž upřednostňuje určité sociální aspekty. Ty jsou pak mluvčími vnášeny do komunikačních událostí a jsou na straně adresátů přijímány jako očekávané způsoby chování. Zdvořilý řečový habitus je v širším smyslu slova etnická dorozumívací hra vedená prostřednictvím makrostrategie, která zajišťuje všem účastníkům komunikace hladký průběh řečové směny. Řečová směna se stává výměnou sociálně-ekonomickou, neboť existuje-li jazykový trh, kde se obchoduje pouze určitým typem platidla (měnou funkční řeči), pak je řečová zdvořilost právě tímto výměnným artiklem.

Řečová zdvořilost zabezpečuje trvání sociální skupiny na základě ontologického bezpečí, do něhož celý řečový kontakt zaobaluje a prostřednictvím něhož se příslušníci jednoho jazykového společenství vymezují vůči jazykovým společenstvím jiným. Pragmatický návyk se stává součástí idiosynkrazie a je nedílnou, a též jednou z hlavních součástí národní identity mluvčích. Ontologické bezpečí je zajištěno pravidlem, které řečovou směnu řídí, a tím je maxima bezpečnosti; všichni účastníci komunikace užívají pravidla funkční řeči v konverzační hře, kterou rozehrávají s ustáleným souborem herních prostředků. Maxima bezpečnosti je důležitá proto, aby mluvčí zaujímal postoje vůči adresátům, a tím potvrzovali sociální strukturu danou typy vztahů, které mluvčí mezi sebou zvykově udržují. Je důležitá také proto, aby mluvčí měli možnost nekonfliktně generovat zisk na své straně, neboť podmínky života člověka ve společnosti jej nutí využívat druhých pro svůj vlastní prospěch. Řečová zdvořilost je tedy proměněnou verbální agresivitou; jde

o typ agonálního chování, jež má podobu osobního/etnického kalkulu, který nabízí nejbezpečnější, a tudíž nejefektivnější pravidla řečového styku a získávání společenských výtobytků.

Myslím si, že maxima bezpečnosti u funkční řeči je základem pro formování společenství, které na jejím základě konstituuje soubor řečových rituálů. Jazyk je totiž vývojovým stadiem určitého zvukového rituálu; odtud jeho systémovost a vnitřně organizovaná struktura. Kultura a v ní se vyvíjející jazyk na jedné straně, a jazyk a jím ovlivňovaná kultura na straně druhé vykazují shodné znaky v ontogenezi; rituál je základním stavebním kamenem sociálních konstrukcí. A jazyk jako sociální konstrukce, jak jsme se snažili ukázat, slouží především k udržení environmetální rovnováhy sociálního světa. Kooperace mezi uživateli jazyka zajišťuje pocit hodnotového sdílení; mluvčí mají podvědomě vnitřně strukturovaný soubor hodnot, které do komunikačního prostředí vnášejí a zároveň je přijímají, což potvrzuje jejich sociální status a nabízí jim zřetelně definované místo ve společenském konstrukt, což pro mluvčí znamená vždy pevně zakotvené komunikační východisko. Ačkoliv se to zdá jednoduché, toto považuji za základ definice řečové zdvořilosti jako fenoménu zkoumaného z perspektivy pragmalingvistické a antropologické.

Jaké jsou pragmatické návyky mluvčích češtiny a mluvčích španělštiny? Pokusím se shrnout poznatky v definici těchto dvou rozdílných řečových habitů prostřednictvím ustavení vnitřního pořádku v komunikačním klíči, jež bude zahrnovat řečové strategie fungující jako bezpečnostní řečové prvky. Ještě předtím však musím konstatovat jednu podstatnou charakteristiku obou etnolingvistických areálů, která vychází z jejich společného indoevropského základu na jedné straně a geografickou přítomností v prostředí západního světa na straně druhé. Oba areály jsou vedeny shodným typem imaginárního herního řečového řádu, kterým je hra s nenulovým součtem. Toto je základ rozvinuté společnosti, která ctí individualitu na jedné straně jako projev liberalismu, nicméně která zároveň individualismus zastírá tím, že vždy nabízí alespoň imaginární, fiktivní vyrovnání čili jakousi řečovou nápravu individuálního zisku. Tato náprava je vždy pozitivní emocií, již pocítuje adresát, který zdvořilé řečové chování mluvčího přijímá. Pozitivní emoce je společná oběma areálům; to, co je tu rozdílné, je její charakter. Španělština vyvolává u adresátů pozitivní emoci tím, že je situuje do prostředí afiliace, tedy všechny společně propojuje pocit komunitního sdílení bez rozdílů sociálně-ekonomického statusu. Naopak v češtině je pozitivní emoce u adresáta zabezpečena tím, že sociálně-ekonomický status adresáta je vyhodnocen jako vysoký, hodnotově relevantní, i když tomu tak ve skutečnosti být nemusí. Uživatelé češtiny tedy preferují spíše opak afiliace, a tou je autonomie. Oba typy řečového řádu zabezpečují, že finální součet řečových výměn je vždy nenulový.

25.2 Komunikační klíč mluvčích španělštiny

Řečové chování v interakci tváří v tvář u mluvčích španělštiny se uskutečňuje spíše v rovině *afiliace-involvement*, tedy vměšování, jež je chápáno jako pozitivní řečová hodnota, neboť nastavuje blízký vztah mluvčího a adresáta. Blízkost je ve španělštině projevem potvrzení adresátovy pozice. Pozice jsou vnímány jako komunitní, shodné. Španělský etnický řečový stereotyp odmítá projevy vzdalování. Toto se projevuje v sociální indexaci, kdy je vztah mezi mluvčím a adresátem znakován prostředky pozitivního sociálního zoomu. Mluvčí španělštiny užívají pozdravů, které nejsou distantní na úrovni

sémů a prakticky se nejedná o fosilizovaná přání. Španělé užívají proximitních pozdravů, které jsou v souladu s tykáním, jež je preferenčním, nepříznakovým prvkem řečového kontaktu. Pozdravy se realizují v sekvencích, jimiž se postupně partneři v komunikační události přibližují jeden druhému. Jde o jakýsi sociální kontaktní rituál, který postupně přechází od pozdravů k vyjádření postojů jednoho vůči druhému a k vyjádření aktuálního psychosociálního stavu jednotlivých aktérů. Tento stav je vždy hodnocen jako pozitivní. Postupně se pozdravová sekvence přesouvá směrem ke zdvořilosti valorizační, kde se prostřednictvím komplimentů mluvčí přibližují ještě více. Konverzační hra je ve španělštině započata afektivními hodnoceními; objevují se zde i afektovaná oslovení či oslovení nevyjadřující sociální status. Tímto způsobem mluvčí španělštiny nastavují při setkání komunikační prostředí solidarity a vzájemné blízkosti, rovnosti.

V prostředí solidarity u mluvčích španělštiny nedochází k akcentaci sociálních souřadnic mluvčího. Ty jsou jako pragmatický filtr nerelevantní, stejně jako předchozí známost, která při kontaktování nehraje roli. Mluvčí španělštiny tedy automaticky přistupují ke komunikační události, jako kdyby se jednalo o prostředí sdílení, „jako kdyby se všichni znali“. Jde o typ afiliace, která nepreferuje nastavování formálních vztahů. Do hry vstupuje i fakt, že se tendence ve vyjadřování řídí projevy mladosti, čímž je i věk částečně upozaděn jako pragmatický stylistický filtr. Konverzační sdílení lze pozorovat i v užití prostředků přivlastnění adresáta jako člena širší etnické rodiny. Znamená to, že mluvčí španělštiny nemají z komunikační události apriorní obavu z konfliktu. Konflikt je totiž idiosynkratickým projevem španělského řečového kontaktu. Je projevem přirozenosti společenského řádu a jazykové prostředky, jež konflikt jakoby podporují, jsou afektivní řečové prostředky s mírnou tendencí k užívání vulgarismů, vyjadřování sexuálních postojů při užívání španělského jevu *piropo* atp. Až jakási démonická záliba v konfliktnosti, vyhraněnosti je pro jazykové společenství jednotícím prvkem.

Pozitivní sociální zoom je dán také tendencí k preferovaným akcím a vyjadřování komplimentů je spíše spontánní, kdy se mluvčí skutečně s adresátem identifikuje. Jde o objektivní vyjádření jejich názoru. Takový způsob řečového kontaktu je přímý; přímo odhaluje to, co si mluvčí jako jednotka interakční události přeje, co si myslí, jaký má názor na druhého atp. Veškeré chování mluvčích španělštiny tedy naznačuje silnou tendenci k ustavení vlastní pozitivní tváře. Mluvčí se řečové chovají tak, jak oni sami chtějí svou společenskou tvář budovat, nikoliv tak, jak si druhý přeje či očekává. Jde o druhý typ *afiliace-independencia*. Adresát takový vyhraněný způsob řečové sebereprezentace od svého mluvčího očekává. Jde vlastně o určité verbální dary, které jsou přijímány, ať už je jejich kvalita jakákoliv. Verbální dary jsou přijímány s očekáváním a vyjadřují osobní entusiasmus mluvčích. Konverzace tak nebývá zatížena předpoklady o společenské hodnotě mluvčího (čili sociální předsudečností) a mluvčí nemusejí vyhodnocovat z kontextu celou řadu aspektů; komunikace je tak spontánní a postrádá prvky vyrovnávací. Hovoříme-li o španělské společnosti, můžeme ji nazvat společností vzájemného přibližování s projevy řečové zdvořilosti pozitivní.

K této domněnce mě vede i fakt, že mluvní akt poděkování je uskutečňován pouze tam, kde se vlastně nejdříve uskutečnil akt pozvání. Pokud mluvčí španělštiny pociťuje, že je potřeba poděkovat, vyjádří své díky nepřímými formami, anebo skutečným mluvním aktem poděkování v určité strukturní formě. Důvodem ovšem není vyvažovat ztrátu na straně adresáta, nicméně vyjádřit vůči němu pozitivní hodnocení. Tím pádem může docházet ke snazšímu uskutečnění *small talků*, neboť mezi mluvčími neexistuje komunikační bariéra. *Small talky* jsem v naší studii nesledoval, ale při prožití určité doby

ve Španělsku zjistíte, že small talk v jakékoliv situaci je spíše očekávaný, jde o normalizovaný způsob potkávání, které se tak nestává pouhým míjením, nýbrž interakcí. Interakce ve small talku ukazuje, že mluvčí tedy ve skutečnosti sdílejí komunitní prostor, ve kterém se pohybují, jako příhodný kontext pro řečovou výměnu. To, odkud pocházejí, kolik vydělávají, jakou mají pověst či co se o nich povídá, nehraje relevantní roli. Small talk je také projevem pozvání ke sdílení shodných pocitů, k vyvolání pocitu sounáležitosti.

Pozvání se tak může stát jedním ze základních předpokladů řečového sdílení. Vyjadřuje se přímo, prostřednictvím indikativu; negace se neužívá jako strategie, neboť nemá co vyrovnávat. Stejně tak je omezena hypotetičnost realizovaná kondicionálem. Pozvání tak odpovídá ekonomické rovnováze. Hypotetičnost ani negace by tu neměly co vyrovnávat, neboť nedochází ke ztrátě na straně žádného z komunikantů.

Solidaritní sdílení je rovněž patrné ze strategie uložené v argumentačních mluvních aktech. Názorový střet je předem vyvažován možností vyvození parciálního i finálního závěru, kterému mluvčí poskytuje subjuntiv jako jeden z prostředků hypotetičnosti či španělského probabilitivu. Adresátovi poskytnutá možnost vyvozovat závěry a určité konstatační soudy vede sice k názorovém střetu, nicméně ani jeden mluvčí tak na svém názorovém postoji netrvá; jde o pouhou relativizaci osobního postoje. Adresátovi promluvy se tak otevírá manipulační prostor, v němž se může projevit.

Solidaritní prostředí je rovněž patrné v direktivních mluvních aktech, které preferují transponované performativní formy. Kondicionál a minulý čas tady již roli hrají, nicméně negace zůstává stále upozaděna. Mluvčí španělštiny tak vystupují v konverzační hře jako jednotky, z nichž ani jedna nemá nad druhou sociální moc; vztahy mezi komunikujícími složkami jsou rovnostářské, nejsou hierarchizovány, hovor je neautoritativní. Navíc jsou uplatněny další prostředky paralingvistické jako je skutečná fyzická komunikační blízkost, haptika, postuprika, hlasitost a výslovnostní i důrazová příznakovost, stejně jako schopnost vyrovnat se s prolínáním několika řečových projevů, čímž jsou mluvčí nuceni sledovat najednou někdy i několik hovořících osob. Takové projevy řečového chování jsou určitou sociální symbolikou španělského etnolingvistického areálu.

Podoba španělského etnolektu má charakter antischizmogenetický. Vnímání společenského prostoru netíhne k nastavování společenských rozdílů, čímž je eliminována apriorní přítomnost konfliktu mezi různými hodnotami sociálních souřadnic. Jde tedy o řečové chování s nižším stupněm formalizace a s nižším stupněm subjektivity; řekl bych že jde o jakýsi španělský „sprechhandlung“, který umožňuje mluvčím říci to, co si přejí, bez ohledu na adresáta. Z toho vyplývá i možnost (nikoli nutnost) čerpat z prostředků řečově zdvořilých na jedné straně, a na straně druhé je tak mluvčímu dáno na výběr, po kterém prostředku může sáhnout. Čerpá tedy ze souboru prototypů, které různě dynamizují jednotlivé idiolekty řečově se chovajících jedinců.

K tomu dodávám, že mluvčí očekávají, že adresát neočekává, že budou jeho sociální souřadnice relevantně vyhodnoceny. Španělskému mluvčímu totiž nejde o sociální souřadnice, nýbrž o hodnotu čistě konverzačně partnerskou spíše než o konverzačně protihráčskou. Proto jsou španělští pragmatolingvisté přesvědčeni, že nejde o nezdvořilost, ale o důvěru, která je přetavením maximy bezpečnosti.

Jestliže mluvčí španělštiny nemusí vyhodnocovat sociální hodnotu entity adresáta, soustředí se na jiné aspekty, které může v interakci tváří v tvář vyjadřovat. Jde o hodnoty porozumění a sounáležitosti bez nutnosti ochraňovat tvář svou ani tvář adresáta; proto je zde přímost přijímána pozitivně jako projev pozitivní tváře mluvčího. Řečové chování je vlastně nestrategickým jednáním, kde se neprojevuje manipulace se sociální skutečností.

Domnívám se, že španělské řečové chování lze zahrnout pod typ sociální modality, kterou nazýváme proximální egalitarismus. Ten nepreferuje formalismus jako schematické vidění společnosti rozehrávající konverzační hru na pozice, role a statusy. V posledku se jedná o egalitářský liberalismus; tedy spíše o nedogmatické jednání uživatelů jazyka, jež jednotlivé uživatele jazyka nevyděluje do dvou protistojných antropologických skupin *My* a *Oni*; spíše se tu jedná o afiliaci založenou na nediskriminaci sociálních prvků, což by mohlo být (a v mnoha případech je) považováno z hlediska etického za projevy vůči zdvořilosti protistojné. Zdvořilost je ovšem ve španělštině v zapyrenejské oblasti svébytným způsobem nazírání na svět, v němž tíhnou mluvčí k vyjadřování společenského souladu. Komunikace tváří v tvář ve španělštině je tedy homogenní konverzační relací. Shrnuji, že se jedná o solidaritní nebo též afiliativní řečový klíč.

25.3 Komunikační klíč mluvčích češtiny

Řečové strategie českého zdvořilého etnolektu vycházejí z jiného typu řečového řádu, který se uskutečňuje v rovině vymezování. Mluvčí i adresát utvářejí sice komunikační pár, který vstupuje na pole konverzační hry, nicméně oba se vnímají jako samostatné jednotky se svými společenskými aspekty. Tyto společenské aspekty se stávají součástí relevantního vyhodnocování kontextu a fungují jako filtry, které musí mluvčí při kontaktu s adresátem stále považovat za stylové činitele funkční řeči. Vnímat adresáta akcentuje chování jiného typu – mluvčí považuje adresáta ze skupiny *Oni*. Mohlo by se zdát, že jde vlastně o opak afiliace, tedy o hostilitu.

Hostilita je ovšem negativním společenským jevem, neboť vyvolává soupeřivost. V sociologii se hovoří o odmítavých postojích či preferenci nenastolovat kontakt, pokud to není nutné, nenavazovat komunikaci bezdůvodně atp. Hostilita se také projevuje tváří bez pozitivních emocí – smutkem, sklíčeností, celkovou nepohodou. Proto bychom se tomuto termínu raději vyhnuli, i když terminologické slovníky uvádějí hostilitu jako protiklad afiliace. Budeme spíše hovořit o dogmatu, které čeští mluvčí ctí na prvním místě, a tím je naprostá nezávislost adresáta. Není podpořena jeho individualita, nýbrž právě imaginární příslušnost k určitému společenskému stavu. Jde vlastně také o typ afiliace, protože vždy je charakteristika druhé osoby pro řečové chování relevantní, z hlediska kvality mluveného projevu je vlastně stylová, i když se tu o styl v pravém smyslu slova nejedná.

V českém prostředí je nezávislost typická ve všech situacích; kromě neformálních vztahů, které jsou dány prostředím rodinným a přátelským. Jde tedy o nepříznakový typ řečového kontaktu. Totiž vzájemné přiblížení jednoho mluvčího k druhému je v ostatních typech konverzačních událostí otázkou vyjednávání; vzájemné přiblížení mluvčích češtiny mimo přátelský a rodinný prostor je otázkou času a rovněž otázkou vyhodnocení dosavadních vztahů a jejich kvality, nabídky a poptávky. Vzájemné přiblížení je otázkou risku, neboť přijetí nabídky na přiblížení nemusí od adresáta přijít. Pro češtinu je tedy příznačný distantní charakter komunikace.

Distantní charakter řečové interakce je patrný z negativního sociálního zoomu, který se projevuje distantními pozdravy, které automaticky aktivují další jazykové prostředky jako je nepříznakové vykání a společenské titulování, které je charakteristickým projevem ustavení adresátovy společenské role, jeho pozice vůči mluvčímu či jeho profesi; stejně tak je zde patrný jistý vliv socioekonomického postavení adresátů. Všechny tyto prvky jsou

součástí nedílného integritního systému sociální indexace, která funguje jako celek pro navození kontaktu, udržení průběhu komunikace i pro její ukončení.

Udržování sociální distance je projevem podvědomého přesvědčení uživatelů češtiny, že některé typy řečového chování jsou sankcionovány jako nevhodné či nepřijatelné, a že je tedy nutno diskriminovat mezi řečovým chováním společensky noremním a nenoremním. Mluvčí češtiny se totiž v řečové události stavějí do porovnávací pozice, v níž se setkávají společenské hodnoty mluvčího se společenskými hodnotami adresáta. Tyto dvě hodnoty jsou vnímány buď jako rozdílné, anebo jako shodné, nicméně stále autonomní. Kolem mluvčího i kolem adresáta tak vzniká prostor, do kterého druhý komunikační partner může pronikat pouze postupnými, poměrně strategicky a diplomaticky vyměřenými pragmatickými neinvazivními kroky.

Sociální souřadnice uživatelů češtiny utvářejí dojem nekonfliktnosti. Nekonfliktnost je zabezpečena právě distantním charakterem interakce, neboť dvě společenské entity se nedostanou do kolize. Jazykové prostředky mezi nimi neustále udržují distanci a nemůže dojít ke střetu názorovému a ani k ponížení sociálních souřadnic jednoho z komunikantů. Jde tedy rovněž o určitý typ solidarity, nicméně ta je spíše uskutečňována v rovině vzájemného respektu; sdílení je omezeno.

Apriorní konfliktnost komunikantů je dána jejich neosobním vztahem. České řečové chování se tak spíše přibližuje skutečnému strategicky vyměřenému pragmatickému kalkulu odpovídajícímu pojmu „Sprachgebilde“, tedy cílenému, předem promyšlenému řečovému jednání, které pečlivě plánuje řeč jako plánovitý produkt. Proto se užívají jazykové prostředky spíše stereotypní, nejvíce centrální, čímž je zabezpečeno to, aby se mluvčí nikterak nevyčleňoval ve svém řečovém jednání od ostatních, tj. mluvčí se snaží zastírat svou kreativní individualitu v řeči. Být příliš výrazným v řečovém chování spíše podporuje pozorovatele v tom, aby formuloval otázku *Jak se to ten člověk chová?*, nebo dokonce *Proč se tak blbě usmívá?* spíše než by tomu bylo v kultuře vzájemného přibližování.

Společenské zakotvení uživatelů je pak vede k nastolování formálního prostředí a k řečovému chování spíše rituálnímu z hlediska formálního užití jazykových prostředků. Řečový styk je tedy spíše předepisován typologií jazykových prostředků a mluvčí nemá možnost volby si řečový zdvořilostní registr nikterak přizpůsobovat, neboť by byl vystaven sankcím. Formální vztahy mezi mluvčími jsou podtrženy automatizovanými formulami, které jsou vyhodnocovány spíše jako projevy věkové a zkušenostní vyzrálosti. Jde o řečové chování založené na zásluhovosti, která je v konverzaci sdělována adresátovi. Mluvčího pragmalekt tak umožňuje konverzovat pouze v určitém výrazovém zájmu. Ten je určen především entitou adresáta jako příjemce sociální deixy, kterou v určité podobě od mluvčího očekává. Výrazový zájem mluvčích češtiny tedy upozaďuje to, co by samotní mluvčí chtěli říci na jedné straně, a na straně druhé upozaďuje i takové projevy chování, kterými by chtěli na ostatní působit jako výrazné individuality. Jejich řečové chování nevychází z nich samotných, ale z druhého; jde tedy o to, že čeští mluvčí se řečové chovají tak, jak je od nich očekáváno. V tomto případě hovoříme o řečové zdvořilosti negativní. U zdvořilosti negativní jde též o to, že se mluvčí chovají tak, aby zakryli to, jak být viděni nechtějí.

Udržení negativní společenské tváře ve veřejném prostoru má vliv na projevy parajazykové; posturika velí mluvčím udržovat spíše fyzickou vzdálenost, prakticky je zapovězena haptika kromě podání ruky, smích je považován za projev otevřenosti a spontánnosti. Na místo smíchu by mohl být přítomen úsměv, ale i ten je, jak pozorují jinak pragmaticky orientovaní cizinci, velmi sporadický. Z hlediska ekonomické směny jde u neúsměvu v českém prostředí rovněž o poskytnutí interakčního daru. Tento paraverbální dar

je ale charakteru společenského respektu, který nevyjadřuje entusiasmus a preferuje spíše projevy vážnosti i váženosti. Jde tedy o serióznost, která se stává sociální hodnotou, jež se projektuje v pragmemický symbol kultury vzájemného vzdalování.

Udržování sociální vzdálenosti mezi uživateli jazyka je přímo úměrné principu nedůvěry. Mluvčí se obracejí na adresáty s určitým typem obavy, která pramení z komunikačního stresu, jež je způsoben obavou z porušení řečových norem. Porušení řečové normy by spočívalo v uskutečnění invazivního řečového aktu, který by narušil osobnostní prostor adresáta. Proto jsou mluvčí češtiny pragmatickým návykem tlačeni k užívání vyrovnávacích strategií. Jejich úkolem je vyvažovat potenciální ekonomický zisk, který generují na své straně. Vyrovnávací prostředky nicméně pronikají i tam, kde je zisk na straně adresáta. Čeština je tedy jazykem, který formuje kulturu, která se na pozvání, na přiblížení a na sdílení nezakládá. Je založena na zdrženlivosti, rezervovanosti a odtazivosti.

Nesdílení je charakteristické projevem negace, která je idiosynratickou funkční pragmatickou strategií. Celá komunikační událost se tak jakoby přetáčí na jakýsi sémantický rub, kdy mluvčí i adresát konverzují tak, jako kdyby se vzájemně od sebe odtlačovali. Nesdílení je rovněž uskutečňováno silnou tendencí k hypotetičnosti, ke změně modalitní perspektivy, kterou jsou řečové projevy nasyceny. Navíc se v češtině negace a hypotetičnost rovněž uskutečňují v souvýskytu a naplňují tak mluvní akt dvojí bariérou. Zapojování sociálně integritních svazků jednotlivých pragmemů je v češtině výraznější než ve španělštině. Jde opět o typ antischizmogenetického mechanismu, který má za úkol eliminovat názorový střet; názorová konfrontace pro mluvčí češtiny představuje komunikační nebezpečí.

Český etnolekt tedy nabývá formy konverzační hry, kde je přítomna sociální moc a kde jsou vztahy mezi komunikanty hierarchizovány tak, jak jsou hierarchizovány ve společnosti. Antischizmogenetický řečový mechanismus nastavuje mluvčí jako samostatné řečové jednotky, z nichž každá plní dva úkoly. Jedním úkolem je udržení své vlastní společenské image, která se přibližuje projevům distingovanosti. Druhým úkolem je zároveň podpora společenské image adresáta. Mluvčí tedy udržují neinvazivní charakter promluv, čímž dochází k manipulaci se společenskými skutečnostmi; mluvčí totiž vyjadřují sociální distanci i tam, kde jsou jejich skutečné společenské pozice shodné. Proto dochází k méně častému uskutečňování small talku. Předchozí neznámost je činitelem, který ustavuje mluvčí spíše do vztahu nekontaktního. Jde o dogmatický řečový klíč, který staví jednotlivé komunikující složky do protistojných skupin My a Oni. Jde o způsob konverzační hry ukazující spíše na typ sociální modality distantního konzervatismu. Opět je zde ovšem potřeba připomenout, že se tu jedná o hru s nenulovým součtem, protože ziskovost je v rovině emočního zisku významná. Výplatní hodnota správného zdvořilého řečového chování se v češtině odměňuje, může mnohem snadněji vést ke skutečnému materiálnímu zisku toho, kdo umí řečovou zdvořilost správně strategicky používat.

25.4 Řečový liberalismus a konzervatismus

Řečové projevy ve dvou etnolingvistických areálech jsou různými modifikacemi přeměny původně v člověku geneticky zakódované agrese. Agrese byla ze společnosti postupně vytlačena genetickou konkurencí; byly akcentovány ty geny, které byly výhodné pro skupinu, a zároveň nevýhodné pro jednotlivce. Tímto způsobem došlo k přeměně původně přírodního nastavení člověka na člověka žijícího v kulturním prostředí. Člověk

jako živočišný druh přestal být druhem plastickým, ale stal se druhem elastickým. Přeměňuje své přírodní charakteristiky v aspekty sociální, čímž si udržuje schopnost zabezpečování životních potřeb. Ty mu už neposkytuje příroda jako kontext, ale stává se jím společnost, ve které a ze které člověk žije. S životem jde ruku v ruce i jazykové a řečové prožívání, které je jedinečným komunikačním kódem, který vnáší do společenského prostoru bezpečí.

Elasticita člověka pak vedla k ustavení různých pragmatických návyků vycházejících z jednotlivých dorozumívacích kódů v různých místech a v různých dobách. Vznikly společnosti, které se typem návyků odlišují; vznikly různé, jinak pragmaticky orientované etnolekty. Etnolekt by měl být odrazem společnosti, kvality vztahů ustanovovaných mezi jednotlivými sociálními skupinami, společenskými třídami či mezi jednotlivci. Pavučina sociálních vztahů se ztvárňuje pomocí jazykových prostředků a řečových strategií utvářejících pragmaticky funkční řeč, jež je apriorní strukturou, která svírá lidský život jako jediný možný obraz světa, jenž je uživateli jazyka zpřístupněn.

Česká společnost je z hlediska sociologického považována za společnost vycházející z rovnostářského totalitního režimu. Proměna totality v demokratický politický princip vyvolala ve společnosti tendenci k nastolování sociálních rozdílů; česká společnost se ukazuje jako málo rovnostářská. Rovnostářství, jak je uvádějí Nekvapil a Neústupný (2005), je pouze relativní. V průběhu posledních deseti let došlo k posunu vnímání českého sociálního egalitarismu, jak ukazují sociologické výzkumy: *shromážděné výsledky poněkud zpochybňují obecné názory o výjimečné rovnosti v naší zemi a specificky českém rovnostářství. Česká společnost není „nejrovnější“ ani ve výdělcích, ani v situaci domácností. Tvrzení o nejnižší chudobě platí pouze v podobě odvozené z příjmových relací. Jako největší rovnostáři se nejevíme ani v různých postojích. Naše situace v oblasti sociálněekonomických rozdílů je velmi dobrá, avšak nejsme „až tak“ výjimeční co do ekonomické rovnosti, ani nejsme „až takoví“ rovnostáři* (Večerník – Mysíková, 2017: 105).

Rovnostářství se neprojevuje ani v jazyce; česká funkční řeč je antirovnostářská, je sociálně diferenciací. Postoje mluvčích k druhým vycházejí z rozdílností, nikoli z prvků shody. Jde o jakýsi řečový konzervatismus, kterým se akcentují řád a autorita, lpění na hodnotách člověka jako představitele sociálního žebříčku, jako nositele sociologické, ekonomické či profesní nálepky. Řečový konzervatismus byl přítomen i v období totalitního režimu, který nastoloval egalitarismus umělou cestou nevycházející z požadavků liberalismu a tržního hospodářství. Jelikož totalitní centrální ekonomický systém plánovaného hospodářství smýval rozdíly mezi obyvateli, mezi uživateli jazyka zůstal zachován konzervativní jazykový trh, který do sebe egalitarismus neabsorboval. České řečové chování zůstávalo prvkem diferenciací mezi jedinci, kteří tak mohli alespoň řečovým chováním a jednáním ustanovovat distinktivní sociální souřadnice.

Český řečový konzervatismus je etnickou hodnotou české národní identity, kterou si mluvčí češtiny prakticky neuvědomují; prostředky konzervující jejich sociální pozici i pozice těch druhých jsou automatické, stereotypní a těžce odstranitelné. Jde o modus comunicandi a zároveň o modus vivendi české nerovnostářsky orientované společnosti. Tento způsob vnímání světa bych neoznačil lingvistickým pesimismem; z hlediska formálních prostředků funkční zdvořilé řeči by se takto jevit mohl, nicméně z hlediska sociálně-ekonomické funkce se tu o pesimismus nejedná, neboť vztahy mezi komunikanty jsou stále funkční a mluvčí se jimi úspěšně posouvají na cestě za získáváním společenských výdobytků a prožívají satisfakci, neboť jim společnost dává najevo, kým jsou a že jejich

hodnota (alespoň v imaginárním řádu) je vysoká. Výsledky takového řečového chování jsou tedy pozitivní, alespoň z hlediska émického.

Ve španělské kultuře jde především o společnost, která vzešla naopak z pravicově orientované diktatury. Pravicová diktatura rozrůžňovala společnost dle diskriminačních politických a názorových aspektů. Vzniklá společenská diferenciací vyvolala u mluvčích odklon od sociálně-diferenciačních řečových prostředků, což se ve velké míře projevilo po pádu frankismu. Došlo k výrazné společenské změně a vztahy mezi lidmi se z násilné diferenciací postupně proměňovaly ve vztahy společenské shody. Demokratický režim ve Španělsku vedl k rozbourání diferenciací řečových struktur a akceleroval vznik kultury vzájemného přibližování. I když jsou rozdíly mezi příjmovými skupinami ve Španělsku výraznější a vzniká mnohem ekonomicky diferencovanější typ společnosti (a to v obdobích před krizí, v průběhu krize i v současnosti s vysokou mírou nezaměstnanosti), vzájemné řečové chování uživatelů španělštiny tento typ vztahů v řeči vůbec nekóduje. Jde tedy o etnolekt, který bychom v současnosti mohli považovat za řečový liberalismus, který upřednostňuje svobodnou volbu jednání, neregulaci vzájemného styku a volnost vyjadřování vedoucí k řečovému optimismu. Řečový liberalismus je ve španělské společnosti přítomen jako její bezpečnostní agens, který tmelí vztahy mezi jednotlivci a podvědomě jim vnucuje komunikační partnerství rovnosti všude tam, kde španělština historicky obsadila geografický prostor jako pragmatická matrice. V místech, kam tato pragmatická matrice původní kastilštiny nedosahovala, vznikly tendence k separatismu projevujícího se silným statutem autonomie některých správních jednotek či k opuštění společného politického útvaru (Baskicko, Galicie, Katalánsko).

Pokud jsem hovořil o pragmatických maticích, které se různě teritoriálně zhmotňují v českém řečovém konzervatismu a španělském řečovém liberalizmu, je potřeba podotknout, že se v obou případech jedná o projevy vstřícnosti, která je člověku geneticky vrozena. Vstřícnost je tedy typem společenského diskurzu, který všechny účastníky společenského života skutečného prostřednictvím komunikačního kódu uzavírá do homogenní skupiny nazývané kultura, jež ukazuje na platnost komunikačně-bezpečnostního axiomu jako přirozené danosti lidského světa. Vstřícnost je také to, co v řečové hře vždy zabezpečuje nenulový součet. Kultury bez vstřícnosti hrají řečové hry s nulovým součtem. Nejsou to ale kultury indoevropského původu.

25.5 Komparační mapování teorie řečových pořádků

Kvalita řečového chování ve dvou etnolingvistických areálech se vyjeví ještě více pokud z výše uvedeného vyvodíme ještě další charakteristiky, tentokrát ty, které vycházejí z obecné teorie komunikace a psychologie.

Česká řečová kultura	Španělská řečová kultura
Determinismus	Bezprostřednost
Apel na obavu/nedůvěru	Apel na důvěru
Druhotné teritorium	Neteritoriální chování
Empatie distantní	Empatie proximitní
Méně fatické komunikace	Více fatické komunikace
Exkluzivní princip	Inkluzivní princip
Individualistická kultura	Kolektivistická kultura

Jistota neinvaze	Předpoklad invaze
Vztah kontrární	Komplementární vztah
Kultura málo kontextová	Kultura více kontextová
Společenská nevšímavost	Společenský zájem

Česká kultura je založena na determinismu, který vychází z psychologické podstaty mluvčího jako jedince, který je dominován spíše obavou. Řečově se chovající jedinec se v českém prostředí chová tak, jako kdyby do společenského prostoru vždy s sebou přinášel bublinu. Ta je sice prostupitelná, nicméně nikoliv apriorně. Jedná se o jakési druhotné teritorium, které je vnímáno jsou soukromé a které si mluvčí s sebou nese kamkoliv. Z toho též vyplývají postoje dvou interagujících mluvčích. Ti jsou jeden vůči druhému empatičtí, tato empatie se projevuje na dálku. Jde o exkluzivní princip, kdy ne všichni se mohou stát subjekty interakční události. Český mluvčí si vybírá, s kým nastaví interakci, pokud k ní nemá důvod, čímž je fatická komunikace mezi neznámými mluvčími spíše sporadická. Ostatní potencionální adresáti jsou zasaženi společenskou nevšímavostí. Dva pomyslní mluvčí tedy stojí ve vztahu kontrárním, vzájemně se nedoplňují. Z hlediska řeči se jedná o individualistickou kulturu založenou na jistotě mluvčích, že ostatní mluvčí neprovedou invazi do jejich druhotného teritoria. Hovoříme tak o kultuře málo kontextové.

Kultura mluvčích peninsulární španělštiny je založena na bezprostřednosti, která vychází z podstaty jednajícího jedince, který je řízen apriorní důvěrou. Tato důvěra způsobuje, že se všichni mluvčí chovají neteritoriálně. Neteritoriálnost pak umožňuje způsob empatie, která jednotlivé mluvčí nechává pronikat do soukromého prostoru druhých. Jde tedy o inkluzivní princip komunikace, který nikoho z potencionálních mluvčích z interakce nevyčleňuje, nýbrž který zahrnuje všechny pod možnost navázat s nimi fatickou komunikaci. Všichni mluvčí se tak doplňují a vzniká mezi nimi komplementární vztah. Jedná se o kulturu kolektivistickou, jež je založena na předpokladu mluvčích, že budou kdykoliv osloveni a začleněni do interakce, a že tedy jejich bezprostřední osobní prostor bude kdekým kdykoliv okupován. Hovoříme tedy o kultuře více kontextové.

Je nasnadě, že tyto dva pořádky komunikace jsou rozdílné nikoliv v tom smyslu, že by neumožňovaly komunikovat o obsazích, předávat informace či se dorozumívat o hodnotách, nýbrž jsou rozdílné v tom, jaký psychologický stav u jednotlivých aktérů vyvolávají a jakým emocím dávají snáze proniknout.

25.6 Strategické jazykové prostředky

Jazykové prostředky, které jsme sledovali, vykazují specifickou lokalizaci v systému langue. Všechny zdvořilostní prostředky jsou přítomny v systému jazyka v užším smyslu a jsou ustaveny ve vztazích paradigmatických. Postupnou filtrací přes zdvořilostní registr nabývají své pragmatické hodnoty tím, jak jsou mluvčím užívány v parole. Toto by nebylo ničím zvláštním, neboť takto fungují všechny jazykové prostředky, které se ze systému langue exteriorizují v úzu. Úzus jim ovšem dodává nikoliv pouze na sémantickém významu, ale především na sociální hodnotě. Zdvořile užitá jazyková prostředky tedy zabezpečují nejenom porozumění textu, ale především předávají do společenského prostoru sociální hodnoty.

S tím souvisí i to, že zdvořilost je pak v rozporu s objektivním světem, který mohou uživatelé jazyka vjemově postřehnout, pokud se zaměří na skutečné sémantické hodnoty

zdvořilostních řečových prostředků. Dochází zde totiž k manipulaci s objektivní skutečností. Tato manipulace spočívá v posunu či transpozici prostředků: množné číslo vyjadřuje pouze objektivní jedinou osobu; osoba třetí vyjadřuje objektivní osobu druhou; minulý čas vyjadřuje objektivní přítomnost; podmiňovací způsob vyjadřuje objektivní indikativ atp. K manipulaci s objektivní skutečností dochází pouze na základě víry mluvčích v určitý imaginární řád, který takto indoktrinuje představy všech mluvčích etnolingvistického areálu o tom, jak by měly vztahy mezi členy společenství vypadat. Tuto představu mluvčí ztvárňují svým řečovým chováním, čímž distribuují do společenství dojem soudržnosti a vzájemné uznávání stejného žebříčku hodnot. Prvky, které zdvořilost nesou, ovšem se skutečností komunikačního modelu nekorespondují; tehdy neznamená vždy tehdy, tady neznamená vždy tady, vy neznamená vždy vy, my neznamená vždy já a ty atp. Vztahy mezi prvky a referenty, k nimž tyto prvky odkazují, jsou společensky manipulovány; jde tedy o zastření objektivní pravdy určitou imaginární lží, která je však pro bezpečný chod společnosti mnohem pravdivější než objektivní skutečnost samotná.

Prostředky řečové zdvořilosti plní svůj úkol na straně adresáta tím, že mu poskytují emoční zisk. Ten je způsoben satisfakcí, kterou pociťuje adresát v okamžiku, kdy mluvčí adresáta společensky vyhodnotí. Takové vyhodnocení uskuteční mluvčí ale pouze tehdy, když je přesvědčen o tom, že jej adresát očekává. Jde tedy o skutečnou hru, která se v lidském životě odehrává neustále. I mluvčí zabezpečuje svůj zisk. Na jeho straně se ale jedná o zisk materiální v podobě zisku nabytím skutečných životních prostředků či zážitků. Ty mu zase recipročně zabezpečuje adresát.

Použitelnost prvků řečové zdvořilosti lze považovat za normu, a to právě frekvencí užití, tj. jejich pozicí v centru jazykových prostředků a také jejich vysokou mírou stereotypičnosti. Navíc je užitečnost prostředků řečové zdvořilosti mnohdy provázána tak, že vnikají celé pragmemické svazky, které z hlediska užití jsou nedělitelné, a to především v češtině. Ve španělštině se nejedná o pevně zakotvené řečové stereotypy, je zde větší množství kombinovatelnosti jednotlivých pragmemů, španělský rozhovor tváří v tvář je tak vystaven na řečových prototypch.

Každá skupina mluvních aktů by nyní zasloužila pečlivý zájem antropologů i lingvistů z hlediska kvantitativního výzkumu, který by mohly poskytnout mluvené korpusy. Otevírá se i cesta k sledování řečového chování v amerických diatopických normách.

Bibliografie

- Achugar, M. 2002. "Piropos: cambios en la valoración del grado de cortesía de una práctica discursiva". Pp. 175-192 in Placencia, M. E. a Bravo, D. (eds.), *Actos de habla y cortesía en español*. Múnich: Lincom Europa.
- Alba de Diego, V. – J. Sánchez Lobato. 1980. "Tratamiento y juventud en la lengua hablada. Aspectos sociolingüísticos". Pp. 95-130 in BRAE LX.
- Alonso, D. 1947. "La muerte del usted". In ABC 23-11-1947.
- Álvarez, A. 2005. *Hablar en español. La cortesía verbal, la pronunciación estándar del español, las formas de expresión oral*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Anscombe, J. C. – Ducrot, O. 1994. *La argumentación en la lengua*. Madrid: Gredos.
- Ardilla, J. 2006. "Confianza y la norma social en la cortesía lingüística". Pp. 13-31 in *ELUA 20*. Alicante: Universidad de Alicante.
- 2005. *Sociopragmática y retórica interpersonal: la cortesía en inglés y castellano*. Queenston: Edwin Mellen Press.
- 2004. "Transition Relevant Places and Overlapping in (Spanish-English) Conversational Etiquette". Pp. 635-650 in *Modern Language Review*, IC/3.
- 2003. "(Non-deictic, Socio-expressive) T-/V- pronoun Distinction in Spanish-English Formal Locutionary Acts". Pp. 1-13 in *Forum for Modern Language Studies XXXIX/1*.
- 2002. "Percepciones semiológicas de los modelos de cortesía británico y español". Pp. 229-242 in *Estudios Humanísticos. Filología XXIV*.
- 2001. "Entornos sociolingüísticos, paralingüísticos y semiológicos de la cortesía: propuesta de una teoría de círculos concéntricos – a sus implicaciones en inglés-español". Pp. 183-184 in Moreno A. et al. (dirs.), *Perspectivas recientes sobre el discurso*. León, Asociación Española de Lingüística Aplicada a Universidad de León.
- Austin, J. L. 1982. *¿Cómo hacer cosas con palabras?* Barcelona: Paidós.
- Bach, K. 1994. "Conversational implicature". Pp. 124-162 in *Mind & Language 9*.
- Bateson, G. 1936. *A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Z. 1997. *Myslet sociologicky*. Praha: SLON.
- Bartmiński, J. 2016. *Język v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Bartmiński, J. 2009. *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. Sheffield – Oakville – Equinox.
- Bartmiński, J. 2007. *Stereotypy mieszkają w języku*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Beinhauer, W. 1985. *El español coloquial*. Madrid: Gredos.
- Beinhauer, W. 1968. *El español coloquial*. Madrid: Gredos.
- Benedictová, R. 1999. *Kulturní vzorce*. Praha: Argo.
- Berger, T. 2002. "Specifický poměr zdvořilosti a oslovení v češtině". Pp. 189-198 in *Čeština - univerzálie a specifika č. 4*. Praha: NLN.
- Bertolotti, V. 2010. "La gramaticalización de usted: un cambio lingüístico en proceso. Evidencias en el Uruguay del siglo XIX". Pp. 149-177 in *Filologia e Lingüística Portuguesa 12/1*. Sao Paulo: Universidade de São Paulo.
- Blakemore, D. 1992. *Understanding Utterances. An Introduction to Pragmatics*. Oxford University Press.

- Boas, R. 1971. "Stabilita kultury". Pp. 146 -153 in J. Wolf (ed.), *Kulturní a sociální antropologie*. Praha: Svoboda.
- Borecký, V. 1996. *Imaginace a kultura*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P. 2014. *Co se chce říct mluvením: ekonomie jazykové směny*. Praha: Karolinum.
- Blas Arroyo, J. L. 1994. "Los pronombres de tratamiento y la cortesía". Pp. 7-35 in *Revista de Filología de la Universidad de la Laguna*, č. 13.
- Bravo, D. 2009. "Pragmática, sociopragmática y pragmática sociocultural del discurso de la cortesía. Una introducción". Pp. 31-68 in D. Bravo, N. Hernández Flores a A. Cordisco (eds): *Aportes pragmáticos, sociopragmáticos y socioculturales a los estudios de la cortesía en español*. Buenos Aires: Programa EDICE-Dunken.
- Bravo, D. 2004. "Presentación". Pp. 5-11 in Bravo D. a A. Briz (eds.): *Pragmática sociocultural: análisis sociocultural del discurso de cortesía en español*. Barcelona: Ariel.
- Bravo, D. 1999. "¿Imagen positiva vs. Imagen negativa?: pragmática socio-cultural y componentes de 'face'". Pp. 155-184 in *Oralia II*.
- Brown, R. – Gillman, A. 1960. "The Pronouns of Power and Solidarity". Pp. 253-276 in T. A. Sebeok (ed.) *Style in Language*, MIT Press.
- Brown, D. E. 1991. *Human Universals*. New York: McGraw-Hill.
- Brown, P. – Levinson, C. S. 1987. *Politeness: Some universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
- Bühler, K. 1999. *Sprachtheorie*. Stuttgart: Lucius und Lucius.
- Caillois, R. 1998. *Lidé a hry: Maska a závrať*. Praha: Nakladatelství studia Ypsilon.
- Carrasco Santana, A. 1999. "Revisión y evaluación del modelo cortesía de Brown y Levinson". Pp. 1-44 in *Pragmalingüística 7*.
- Catalán Menéndez-Pidal, D. 1964. "El español en Canarias". Pp. 239-280 in *Presente y futuro de la lengua española*. Madrid: OFINES I.
- Choi, J. H. 2008. *Pragmática intercultural: el acto de habla del cumplimiento en las culturas española y coreana. Memoria de grado*. Madrid: Universidad Complutense.
- Chejnová, P. 2006. "Pochvaly a komplimenty". Pp. 140-156 in *Naše řeč 89/3*.
- Cichá, M. 2007. "Proč by antropologie měla být integrální". Pp. 127-134 in *Homines Hominibus č. I*. Poznaň: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji.
- Curco, C. – De Fina, A. 2002. "Modo imperativo, negación y diminutivos en la expresión de la cortesía en español, el contraste entre México y España". Pp. 107-140 in M. E. Placencia a D. Bravo (eds.), *Actos de habla y cortesía en español*. Munich: Lincorn Europa.
- Čechová, M. a kol. 1996. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV Nakladatelství.
- Čmejrková, S. a kol. 2011. *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- Čermák, P. – Zavadil, B. 2010. *Mluvnice současné španělštiny. Lingvisticky interpretační přístup*. Praha: Karolinum.
- Daneš, F. 1994. "Feedback dynamics between written and spoken". Pp. 47-54 in S. Čmejrková, F. Daneš, E. Havlová (eds.), *Writing vs. Speaking, Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr.
- Daneš, F. a kol. 1987. *Mluvnice češtiny*. Praha: Academia.
- Daneš, F. 1965. "Vztah centra a periferie jakožto jazykové univerzálie". Pp. 1-6 in *JA*, č. 2.
- De Saussure, F. 1996. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- Dvořáková, K. 2017. *Ty jo, to seš dobrá. Jak se skládají komplimenty v češtině*. Praha: Academia.

- Edeso Natalías, V. 2005. "La distancia social y su importancia en la interacción: propuesta para su estudio en clase de ELE". Pp. 247-257 in *La competencia pragmática y la enseñanza del español como lengua extranjera. ASELE. Actas XVI*. Madrid: ASELE.
- Eibl-Eibesfeldt, I. 1984. *Die Biologie des menschlichen Verhaltens. Grundriss der Humanethologie*. Munchen, Zurich.
- Escandel Vidal, M. V. 1998. "Politeness: A relevant issue for relevance". Pp. 45-57 in *Revista Alicantina de Estudios Ingleses 11*.
- Escandel Vidal, M. V. 1993. *Introducción a la pragmática*. Barcelona: Ariel.
- Escamilla Morales, J. a kol. 2012. *Miradas interdisciplinarias a los fenómenos de cortesía y descortesía en el mundo hispánico*. Universidad del Atlántico, Programa EDICE.
- Falk, J. 2006. "Yo te ofrezco y Usted eligirá. Reflexiones sobre las formas de tratamiento en el lenguaje publicitario en español". Pp 241-254 in Gunnel Engwall (ed.) *Construction, acquisition et communication: Études linguistiques de discours contemporains, Acta Universitatis Stockholmiensis*. Stockholm: University of Stockholm.
- Firth, J. R. 1964. *The Tongues of Men*. London: Longman.
- Ferguson, Ch. A. 1994. "Dialect, register, and genre. Working assumptions about conventionalization". Pp. 15-30 in Biber, D., E. Finegan (eds), *Sociolinguistic Perspectives on Genre*. Oxford: Oxford University Press.
- Fernández Ordñez, I. 1994. "Isoglosas internas del castellano. El sistema referencial del pronombre átono de tercera persona. " Pp. 71-125 in *RFE* č. 74.
- Fontanella de Weinberg, M. B. 1994. "Fórmulas de tratamiento en el español americano (siglos xvii y xviii) ". Pp. 73-96 in M. B. Fontanella de Weinberg (ed.), *El español en el Nuevo Mundo. Estudios sobre historia lingüística hispanoamericana*. Washington: OEA.
- Fraser, B. 1990. „Perspectives on Politeness“. Pp. 219-236 in *Journal of Pragmatics XIV/2*.
- Fraser, B., Nolen, W. 1981. "The Association of Difference with Linguistic Form". Pp. 93-109 in *International Journal of the Sociology of Language XXVII*.
- García Wiedemann, E. J. – Moya Corral, J. A. 1994. "Las fórmulas de saludo en E/LE". Pp. 399-411 in *ASELE, Actas IV*. Madrid: ASELE.
- García Wiedemann, E. J. – Montoya Ramírez, M. I. 2008. *Moda y sociedad: estudios sobre: educación, lenguaje e historia del vestido*. Granada: Centro de Formación Continua de la Universidad de Granada.
- Gibson, R. 2002. *Intercultural Business Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual: Essay in Face-to-Face Behavior*. New York: Anchor Books.
- Golato, A. 2005. *Compliments and Compliment Responses: Grammatical Structure and Sequential Organization*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Grepl, M – Karlík, P. 1998. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Grepl, M. 1995. "K aktuálním otázkám jazykové kultury". Pp 80-83 in *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: FF UK.
- Grice, H. P. 1975. "Logic and Conversation". Pp. 78-113 in *Syntax and Semantics II: Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Harari, Yuval N. 2017. *Homo deus*. Praha: Leda.
- Harari, Yuval N. 2013. *Sapiens. Úchvatný i úděsný příběh lidstva*. Praha: Leda.

- Harré, R. – van Langenhove, L. 1999. "The dynamics of social episodes". Pp. 1-13 in Harré, R., L. van Langenhove (eds.), *Positioning Theory: Moral Contexts of Interactional Action*. Oxford: Blackwell.
- Havelka, M. 2013. "Sociální změna a logika situace (kontinuita a diskontinuita, univerzalita a patikularita v sociální změně)". Pp. 212-224 in J. Šubrt a Š. Pfeiferová (eds.), *Sociální změna*. Praha: FHS UK.
- Haverkate, H. 1994. *Cortesía Verbal: estudio pragmalingüístico*. Madrid: Gredos.
- Havránek, B. 1932. "Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura". Pp. 32-84 in *Spisovná čeština jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- Hayek, F. A. von. 1973. *Právo, zákonodárství a svoboda. Díl 1. Pravidla a řád*. Praha: Prostor.
- Held, G. 1992. "Politeness in linguistic research". Pp. 131-151 in K. Ehlich, R. J. Watts & S. Ide (eds.), *Politeness in language. Studies in its history, theory and practice*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Herbert, R. K. 1990. "Sex-based differences in compliment behavior". Pp. 201-224 in *Language in Society* 19/2.
- Hernández Flores, N. 2003. "Los tests de hábitos sociales y su uso en el estudio de la cortesía: una introducción". Pp. 186-197 in D. Bravo (ed), *Primer Coloquio del Programa EDICE. La perspectiva no etnocentrista de la cortesía: identidad sociocultural de las comunidades hispanohablantes*. Estocolmo: Universidad de Estocolmo.
- Hernández Flores, N. 2001. *La cortesía en la conversación española de familiares y amigos*. Aalborg: Universidad de Aalborg, Departamento de Lenguas y Estudios Interculturales.
- Hickey, L. 2005. "Politeness in Spain. Thanks but no thanks". Pp. 317-330 in L. Hickey – M. Stewart (eds), *Politeness in Europe*. Cleveland: Multilingual Matters LDT.
- Hirschová, M. 2013. *Pragmatika v češtině*. Praha: Karolinum.
- Hirschová, M. 2006. *Pragmatika v češtině*. Olomouc: UP.
- Hlavsová, J. 1991. "Konflikt jako forma kontaktu". Pp. 256-263 in *Slovo a slovesnost* 52.
- Hoffmannová, Jana. a kol. 2016. *Stylistika mluvené češtiny*. Praha: Academia.
- Hoffmannová, Jana. 1996. "Styl mluvené komunikace a pragmatické principy". Pp 14-33 in *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykové komunikace, 1. díl*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta.
- Hoffmannová, Jana. 1983. *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*. Praha: ČSAV.
- Hoffmannová, J. a kol. 1979. *Interpretace řečové komunikace*. Praha: ČSAV.
- Holmes, J. 1995. *Women, men and politeness*. Londres/Nueva York: Longman.
- Holmes, J. 1988. "Paying compliments: A sex-preferential politeness strategy". Pp. 445-465 in *Journal of Pragmatics* 12/4.
- Horálek, K. 1967. *Filozofie jazyka*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hrdlička, M. 1997. *Literární překlad a komunikace*. Praha: FF UK.
- Hrdlička, M. 1989. *Překlad jako komunikační akt*. Praha: FF UK.
- Hymes, D. 1974. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Ide, S. 1989. "Formal forms and discernment: two neglected aspects of universals of linguistic politeness". Pp. 223-247 in *Multilingua* 8-2/3.
- Jakobson, R. 1960. "Linguistics and Poetics". Pp. 350-377 in T. A. Sebeok (ed.), *Style in Language*. Cambridge: MIT Press.
- Janata, J. 1999. *Agrese, intolerance a agresivita*. Praha: Grada.

- Jelínek, M. 1999. "Volba mezi explicitností a implicitností ve verbální komunikaci". Pp. 11-17 in *Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře*. Ústí nad Labem: UJEP.
- Jiráček, J. a kol. 1996. *Jazyk ve společenském kontextu*. Praha: Karolinum.
- Johnson-Laird, P. N. 1983. *Mental models*. Cambridge: Harvard University Press.
- Jung, C. G. 2017. *Člověk a jeho symboly*. Praha: Portál.
- Kant, I. 1992. *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda.
- Kerbat-Orecchioni, V. 2004. "Types d'interactions et genres de l'oral". Pp. 41-51 in *Langages 153*.
- Kintsch, W. 1988. "The role of knowledge in discourse comprehension: A construction-integration model". Pp. 163-182 in *Psychological review 95*.
- Klaver, M. 2008. *¡Cuánto lo siento! - Het spijt me zo!: el arte de disculparse. Un estudio contrastivo entre el español y el neerlandés. Tesina de máster*. Utrecht: Universidad de Utrecht.
<http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2008-0506-200519/UUindex.html>
- Kněřová, M. 1995. "Ke způsobům oslovení v mluvených projevech". Pp. 36-44 in *Naše řeč č. 78*.
- Kohoutek, R. 2010. *Osobnost a její socializace*.
<http://rudolfkohoutek.blog.cz/1008/osobnost-a-jeji-socializace>
- Kolektiv autorů. 2018. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- Kolektiv autorů. 2009-2011. *Nueva gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa.
- Kolektiv autorů. 2002. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- Kolektiv autorů. 1993. *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava.
- Kolektiv autorů. 1987 *Mluvnice češtiny*. Praha: Academia.
- Komárek, S. 2008. *Příroda a kultura. Svět jevů a svět interpretací*. Praha: Academia.
- Kořenský Jan. 1996. "Individuální a sociální v komunikaci (osobnost a sociální role)". Pp. 52-58 in V. Petráš (ed.), *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykové komunikace*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Béla.
- Kořenský, Jan. 1992. *Komunikace a čeština*. Praha: H+H.
- Kořenský, J. 1991. "Osobnost, sociální role, komunikace, rozpor, konflikt". Pp. 241-246 in *Slovo a slovesnost 52*.
- Kořenský, Jan. a kol. 1987. *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: JU.
- Koťátko, P. 1998. *Význam a komunikace*. Praha: Filosofia.
- Kraus, J. 1992. "Proměny řečnického stylu". Pp. 1-9 in *Slovo a slovesnost 53*.
- Labov, W. 1978. *Sociolinguistic patterns*. Oxford: Blackwell.
- Lakoff, G. 1987. *Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, R. 1973. "The Logic of Politeness: or Minding Your P's and Q's". Pp. 292-308 in *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Linguistic Society.
- Lange, W. 1984. *Aspekte der Höflichkeit. Überlegungen am Beispiel der Entschuldigungen im Deutschen*. Frankfurt: Peter Lange.
- Langer, A. 1993. *Úspěch veřejné promluvy*. Praha: Fortuna.
- Léblková, Z. 2001. "Konflintní jednání v rodinné komunikaci". Pp. 1-2 in *Jazykovedné actuality XXXVIII*.
- Leech, G. 1983. *Principles in Pragmatics*. London: Longman.
- Lenarduzzi, R. 1991. "Pragmática contrastiva de las fórmulas de saludo en español y en italiano. Estrategias didácticas". Pp. 192-201 in *Rassegna italiana di Lingüistica Applicata 23/2*.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Liddicoat, A. 2007. *An Introduction to Conversation Analysis*. London: Continuum.
- Liddicoat, A. 1981. *An Introduction to Conversation Situations and Prepatterned Speech*. Munchen: Walter de Gruyter.
- Lyons, J. 1977. *Semantics I, 2*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Machová, S., Švehlová, M. 2001. *Sémantika a pragmatická lingvistika*. Praha: Karolinum.
- Machová, S., Švehlová, M. 1996. *Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny*. Praha: PF UK.
- Macura, V. 1992. *Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948-1898*. Praha: Pražská imaginace.
- Manes, J. 1983. "Compliments: a mirror of cultural values". Pp. 96-102 in Wolfson, N. a Judd, E. (eds.), *Sociolinguistics and language acquisition*. Rowley, MA, Newbury House.
- Manes, J. – Wolfson, N. 1981. "The compliment formula". Pp. 115-132 in Coulmas, F. (ed.), *Conversational routine*. La Haya, Mouton.
- Marías, J. 2002. "Hacia la ley del más grosero". Pp. 8 in *El Semanal*, n. 767.
- Márquez Reiter, R. 1997. "Sensitising Spanish Learners of English to Cultural Differences: The Case of Politeness". Pp. 143-155 in Pütz M. (dir.), *The Cultural Context in Foreign Language teaching*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- 1998. "The Teaching of Politeness in the Language Classroom". Pp. 291-297 in Vázquez Orta, I.- I. Guillén (dirs.), *Perspectivas pragmáticas en lingüística aplicada*. Zaragoza: Anubar.
- 2000. *Linguistic Politeness in Britain and Uruguay. A Contrastive Study of Requests and Apologies*. London: John Benjamins.
- Márquez Reiter, R. – Placencia, M. E. 2005. *Spanish Pragmatics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Maříková, H. a kol. 2000. *Sociální a kulturní antropologie. Sociologické pojmosloví*. Praha: SLON.
- Mathesius, Vilém. 1932. "O požadavku stability ve spisovném jazyce". Pp. 14-31 in Havránek, B., Weingart, M. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- Medina López, J. 1993. *Sociolingüística del tratamiento en una comunidad rural*. Santa Cruz de Tenerife: Gobierno de Canarias.
- Mondéjar, J. 1970. *El verbo andaluz. Formas y estructuras*. Madrid: CSIC.
- Moore, Z. 1996. "Teaching culture: a study of piropos". Pp. 113-120 in *Hispania*, 79.
- Müllerová, O. 1994. *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha: Academia.
- Müllerová, O. 1991. "Dialog a konflikt". Pp. 247-255 in *Slovo a slovesnost* 52.
- Murillo Fernández, M. E. 2003. "El polimorfismo en los pronombres de tratamiento del habla payanesa". Příspěvek na *Meeting Pronouns de 2 personne et formes d'adresse dans les langues d'Europe*. Paris. cvc.cervantes.es/obref/coloquio_paris/indice.h
- Murillo Medrano, J. 2006. "Significados de la cortesía lingüística a partir de la aplicación de un test de hábitos sociales en Costa Rica". In: Jorge Murillo (ed.), *Actas del Segundo Coloquio Internacional del Programa EDICE - Actos de habla y cortesía en distintas variedades del español: Perspectivas teóricas y metodológicas*. [CD-ROM]. San José: Programa EDICE, Universidad de Costa Rica.
- Mustapha, A. S. 2012. "Approaches to identifying the compliment data". Pp. 220-230 in *International Journal of English Linguistics* 2/1.
- Nakonečný, M. 1999. *Sociální psychologie*. Praha: Academia.
- Nebeská, I. 1996. *Jazyk, norma, spisovnost*. Praha: Karolinum.
- Nebeská, J. 1992a. *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: H+H.

- Nebeská, J. 1992b. "K některým tendencím v modelování řečové komunikace". Pp. 122-129 in *Naše řeč* 79/3.
- Nekvapil, J. – Neústupný, J. V. 2005. "Politeness in the Czech Republic: Distance, Levels of Expression, Management and Intercultural Contact". Pp. 247-262 in L. Hickey & M. Stewart (eds.), *Politeness in Europe*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Nekvapil, J. 1999. "Etnometodologická konverzační analýza v systému encyklopedických hesel". Pp. 80-87 in *Češtinář* 10/3.
- Nekula, M. 1999. *Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině a němčině*. Pp. 65-75 in *SPFFBU A* 47.
- Obenbergerová, D. 1992. "Politeness of English and Czech Requests". Pp. 93-100 in *Linguistica Pragensia* 2.
- Olshtain, E. – Cohen, D. 1983. "Apology: A speech act set". Pp. 18-35 in N. Wolfson, E. Judd (eds.), *Sociolinguistics and Language Acquisition*. Rowley, MA: Newbury House. <https://sites.google.com/a/umn.edu/andrewcohen/publications/pragmatics>
- Ortega y Gasset, J. 1967. *El espectador*. Madrid: Salvat.
- Pekarovičová, J. 2001. "Multikultúrna kompetencia ako predpoklad úspešnej komunikácie". Pp. 315-320 in *Jazyková komunikácia v 21. storočí*. Banská Bystrica: FHV Univerzita Mateja Béla.
- Peregrin, J. 2008. *Filosofie pro normální lidi*. Praha: Dokořán.
- Pérez Reverte, A. 2003. "Con o sin factura". Pp. 10 in *El Semanal* (28-09-2003).
- Petráš, V. 1995. "Konflikt konvenčnosti a efektivnosti v běžné komunikaci". Pp. 12-16 in *Jazykovedný časopis* 42/1.
- Petráš V. 2002. *Interdisciplinárne kooperácie*. Banská Bystrica: UMB.
- Pinker, S. 2009. *Jazykový instinkt. Jak mysl vytváří jazyk*. Praha: Dybbuk.
- Popovič, A. a kol. 1983. *Originál. Preklad*. Bratislava: Tatran.
- Popper, K. R. – Lorenz, K. 1997. *Budoucnost je otevřená*. Praha: Vyšehrad.
- Pokorný, J. 2009. *Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura*. Praha: Grada.
- Putnam, H. 1975. "The Meaning of Meaning". Pp. 215-271 in H. Putnam, *Mind, language, and reality: Philosophical Papers*. Cambridge University Press.
- Raible, W. 1994. "Literacy and language change". Pp. 111-126 in Čmejrková, S., F. Daneš, E. Havlová (eds.), *Writing vs. Speaking, Language, text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr.
- Rodríguez Mendoza, J. 2003. *Lenguaje y sociedad: la alternativa tú/usted en San Sebastián de La Gomera. Tesis doctoral*. Santa Cruz de Tenerife: Universidad de la Laguna. <http://webpages.ull.es/users/files/44rodriguez-mendoza.htm>
- Romero, J. 1996. "Our Attention, please: Pragmatic Mechanisms to Obtain the Addressee's Attention in English and Spanish Conversations". Pp. 205-221 in *Journal of Pragmatics* 28.
- Rosh, E. 1973. "Natural categories". Pp. 328-350 in *Cognitive psychology* 4.
- Rorty, R. 1999. *Truth and progress*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rulfová, M. 1985. *Řečová etiketa, dizertační práce*. Praha: FF UK.
- Salzmann, Z. 1996. *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: AV ČR.
- Searle, John R. 2007. *Rečové akty: esej z filozofie jazyka*. Bratislava: Kaligram.
- Searle, John R. 1976. "A classification of illocutionary acts". Pp. 1-23 in *Language in Society* 5.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: an essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1980. *Actos de habla*. Madrid: Cátedra.
- Serrano, M. J. 2006. *Gramática del discurso*. Madrid: AKAL.

- Sgall, P. 1994. "Spisovnost a kultura vyjadřování". Pp. 33-57 in *Slovo a slovesnost* 55.
- Slančová, D. – Slančová, T. 2012. "Komunikačný register ako alternatíva funkčného štýlu (na pozadí komunikácie v športe)". Pp. 177-187 in *Styl* 11.
- Slowik, M. 2016. "La subida de clítico y su relación con el contexto de solidaridad: análisis sociopragmático y morfosintáctico". Pp. 119-139 in *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 3 / Romanistica Pragensia*. Praha: Karolinum.
- Slowik, M. 2018. „Zdvořilý řečový habitus jako sociokulturní regulativ vztahové sítě II: definice komunikačně-bezpečnostního axiomu“. Pp. 23-62 in *Lidé města* 20/1. Praha: FHS.
- Slowik, M. 2017. "Zdvořilý řečový habitus jako sociokulturní regulativ vztahové sítě I: hledání antropolingvistické definice řečové zdvořilosti a jejího funkčního rozpětí". Pp. 355-371 in *Lidé města* 19/3. Praha: FHS.
- Sokol, J. 1998. *Malá filosofie člověka – Slovník filosofických pojmů*. Praha: Vyšehrad.
- Soler-Espiauba, D. 1996. "¿Tú o usted? ¿Cuándo y por qué? Descodificación al uso del estudiante de español como lengua extranjera". Pp. 199-208 in Montes, S., Gomis, P. (eds.), *Tendencias Actuales en la Enseñanza del Español como Lengua Extranjera. Actas del V Congreso Internacional de ASELE*. Málaga: Universidad de Málaga.
- Soukup, V. 2004. *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
- Soukup, V. 1997. *Dějiny kulturní a sociální antropologie*. Praha: UK.
- Sperber, D., Wilson, D. 1994. *La Relevancia*. Madrid: Visor, Lingüística y Conocimiento.
- Spitzer, L. 1989. *Lingüística e historia literaria*. Madrid: Gredos.
- Šebesta, K. 1999. *Od jazyka ke komunikaci*. Praha: UK.
- Šmajs, J. 1998. "K evolučně ontologickému pojetí informace". Pp. 753-773 in *Filosofický časopis ČAV* 46/5.
- Špaček, L. 2010. *Nová velká kina etikety*. Praha: Mladá Fronta.
- Švehlová, M. 1994. "Zdvořilost a řečová etiketa" in Klener, P. (ed.): *Filologické studie XIX*. Praha: Karolinum.
- Trosborg, A. 1995. *Interlanguage pragmatics: requests, complaints and apologies*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Uhlířová, L. 1993. "Úvod do psycholingvistiky". Pp. 94-97 In *Naše řeč* 76.
- Uličný, O. 2014. "K lingvistické metodologii: pojem registr a jeho typy". Pp. 57-63 in *Registre jazyka a jazykovedy I: na počest' Daniely Slančovej*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Válková, S. 2012. *Regulating Discourse: Compliments and Discourse Signposts*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- Vázquez Orta, I. 1994. "Politeness as a Difference: a pragmatic view". Pp. 267-286 in *Pragmalingüística*. Cádiz: Universidad de Cádiz.
- Večerník, J. – Mysíková, M. 2017. *Jací jsme rovnostáři?* Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Verchseuren, J. 1999. *Understanding pragmatics*. London: Arnold.
- Villemoes, A. 2003. "How do Southern Spaniards Create the Conditions Necessary to Initiate negotiations with Strangers?" Pp. 119-134 in *Journal of Linguistics* XXXI.
- Villemoes, A. – Kjaerbeck, S. 2003. "Negociar a lo español". Pp. 16-114 in Villemoes A. et al., *Negociar a lo español*. Aarhus: Systime Academia.
- Watts, R. a kol. 1992. *Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Wolfson, N. 1983. "An empirically based analysis of complimenting in American English". Pp. 82-95 in Wolfson, N., Judd, E. (eds.), *Sociolinguistics and language acquisition*. Rowley, MA: Applied Linguistics.

- Wierzbicka, A. 1991. *Cross-Cultural Pragmatics*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Wittgenstein, L. 2007. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH.
- Yang, S. 2011. *Estudio comparativo de las formas pronominales de tratamiento en español y chino. Orientaciones para su enseñanza en la clase de E/LE*. Tesis de doctorado. León: Universidad de León.
<https://buleria.unileon.es/bitstream/handle/10612/1750/2011SONG,%20YANG.pdf?sequence=1>
- Zelinková, K. 1987. "Práce s textem z komunikačního hlediska". Pp. 1-9 in *Jazyk a text*. Nitra: Pedagogická fakulta.
- Zipf G. 1949. *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. New York: Addison-Wesley.

PŘÍLOHY

Hlavička záznamu:

Edad:		Procedencia:	
Sexo:		Residencia:	
Profesión / empleo:		Otros:	
Educación:			

Sady otázek

SEKCE I – Pojem řečové zdvořilosti

Cuestionario n. 1: Concepto de la cortesía verbal

1. ¿Qué es según tu opinión la cortesía verbal?
2. ¿Qué adjetivos le atribuirías a la noción „cortés“?
3. ¿Cómo se manifiesta una persona cortés?
4. ¿Consideras que ser cortés es positivo desde el punto de vista social?
5. ¿O es positivo desde el punto de vista individual?
6. ¿Por qué los hablantes optan por ser corteses más que por ser descorteses?
7. ¿Qué opinas sobre la cortesía y su relación con el concepto de formalidad?
8. ¿Significa ser cortés también comportarse de cierta manera en el contexto informal?
9. ¿Puede ser que comportarse descortésmente pueda provocar algún peligro?
10. ¿Crees que los españoles son corteses? ¿Por qué lo crees? ¿Puedes hacer una comparación con otras culturas?

Cuestionario n. 2: Concepto de la cercanía personal

1. ¿Qué significa para ti ser cercano a una persona?
2. ¿Cómo se manifiesta esta cercanía verbalmente?
3. ¿Existe algún comportamiento físico que realmente hace que las personas se sientan más cerca?
4. Cuando hablas con alguien, ¿qué distancia más o menos mantienes?
5. ¿Qué personas consideras muy cercanas? ¿Quiénes son?
6. ¿Con qué personas no mantienes cercanía? ¿Quiénes son los que se mantienen distantes de ti?
7. ¿Es importante mantener relaciones de camaradería? ¿Cómo se manifiesta esta relación?
8. ¿Les tratas con cortesía a tu compañeros, amigos, familiares? ¿O la cortesía la reservas al trato con otras personas? ¿A cuáles?
9. ¿Qué significa para ti la invasión de tu propio territorio personal?
10. ¿Qué valor atribuirías al espacio personal? ¿Cómo lo definirías?

Cuestionario n. 3: Emociones y solidaridad

1. ¿Qué situaciones comunicativas consideras peligrosas?
2. ¿Qué emociones pertenecen al concepto de ser cortés?
3. ¿Qué emociones expresan una falta de respeto?
4. ¿Qué significa para ti ser solidario con los demás?
5. ¿Cómo se manifiesta verbalmente la solidaridad?
6. Cuando hablas con alguien, ¿cuándo lo consideras una persona de confianza?
7. ¿En qué situación comunicativa no te sientes seguro?
8. ¿De qué tipo de personas desconfías?
9. ¿Con quién nunca entras en interacción?
10. ¿Te parece que hay que cumplir con algunas reglas cuando hablan entre sí los españoles?

Cuestionario n. 4: Poder, superioridad/inferioridad

1. ¿Qué es realmente importante saber de tu interlocutor para que le trates cortésmente?
2. ¿Difiere tu actitud si tu interlocutor es una persona del rango superior?
3. ¿Difiere tu actitud si tu interlocutor es un hombre o una mujer?
4. ¿Y si es una persona de la clase baja?
5. ¿Qué personas crees que tienen el poder sobre ti cuando hablan contigo?
6. ¿Es realmente relevante si conoces la persona de antemano?
7. ¿Puedes decir si te sientes mal cuando hablas con alguien? ¿Por qué? ¿Qué cosas te dicen?
8. Cuando hablas con un portero de tu casa, ¿crees que tienes el poder sobre él?
9. ¿Le hablas igual como a tu profesor?
10. ¿De qué hablas con él?

Cuestionario n. 5: Cultura de lengua española

1. ¿Cómo calificarías el comportamiento de los españoles?
2. ¿Crees que hay diferencias con otras culturas?
3. ¿Has experimentado alguna vez un conflicto en la comunicación?
4. ¿Cómo se manifestó este conflicto?
5. ¿Crees que existen contextos donde la gente perdió su cortesía?
6. ¿Te parece que los hablantes de español son personas positivas o negativas?
7. ¿Cómo se manifiesta verbalmente este tipo de comportamiento?
8. ¿Se puede ganar algo cuando se trata bien a la gente?
9. ¿En qué situaciones hay que mantener el protocolo?
10. ¿Por qué crees que a los extranjeros les gusta tanto el español?

SEKCE II – Sociální indexy

Cuestionario n. 6: Tratamiento pronominal I

1. ¿Distingues entre el uso del pronombre *tú* y el de *usted*?
2. ¿En qué crees que estriba la diferencia en el uso de los dos pronombres?
3. ¿Es realmente importante el uso de *usted*? ¿Cuándo?

4. ¿Crees que en el contexto de formalidad se puede emplear también el pronombre *tú*?
5. ¿Te sientes raro cuando alguien te trata de *usted*? ¿Por qué?
6. ¿A quién nunca te dirigirías con el pronombre *usted*?
7. ¿Crees que la gente abusa del pronombre *tú*?
8. ¿Dónde no procede tu el empleo de *tú*?
9. ¿Por qué motivos crees que el *usted* está desapareciendo?
10. ¿Qué realmente quieres expresar a las personas cuando las tratas de *usted*?

Cuestionario n. 7: Tratamiento pronominal II

1. Para discriminar entre el empleo de *tú* o de *usted*, ¿es relevante para ti si tu interlocutor es un hombre o una mujer?
2. Para discriminar entre el empleo de *tú* o de *usted*, ¿es relevante para ti si tu interlocutor es una persona mayor?
3. ¿Crees que con el empleo de *usted* te haces más distante de la persona con la que hablas?
4. ¿Puede que el tratamiento pronominal mal empleado pueda provocar algún tipo de conflicto interpersonal? ¿Cuándo pasa? ¿Cómo se soluciona esta situación?
5. ¿Has cometido alguna vez un error en el empleo de *tú* o de *usted*?
6. ¿Has experimentado alguna vez una situación en la que alguien te trató de *usted*, si antes te trataba de *tú*?
7. ¿Puede pasar que las personas negocien de alguna manera el tratamiento personal?
8. Cuando estás hablando en la calle con otra persona, ¿cómo la tratas? ¿Por qué? ¿De qué depende?
9. ¿Qué pronombre crees que es más universal?
10. ¿Crees que si desaparece el *usted*, será un problema?

Cuestionario n. 8: Tratamiento pronominal III

¿Con qué pronombre te diriges a estas personas?

Padre, madre, hijo, hija, hermano, hermana, marido, mujer-esposa, suegro, suegra, cuñado, cuñada, tío, tía, primo, prima, abuelo, abuela

Tus amigos, tus compañeros de clase, tus compañeros de trabajo, tu jefe, tu jefa, tu vecino, tu vecina, tu médico de cabecera, tu presidente de la comunidad, tu profesor, tu maestro, el dependiente de tu tienda

Una persona desconocida en la calle, tu farmacólogo, taxista, chófer de un transporte público, cajera en un supermercado, funcionario en la administración pública, callejero, asistente de limpieza, enfermera

Cuestionario n. 9: Tratamiento pronominal IV

1. ¿Qué significa para ti cuando alguien te trata de *usted*?
2. ¿Es difícil aceptar para ti si alguien te trata de *tú*? ¿En qué situación?
3. ¿Puedes tratar de *tú* a una persona que no has visto nunca?
4. ¿Significa el tratamiento de *tú* algún compromiso personal?
5. ¿Cómo te trata tu profesor?

6. ¿Cómo te trata tu jefe?
7. ¿Cómo te trata un revisor del tren?
8. ¿Y una azafata en el avión?
9. ¿Hay diferencia entre el tratamiento hacia clientes si se trata de una dependienta del Corte Inglés y una vendedora en una tienda de alimentos?
10. ¿Puedes tratar con familiaridad a las personas que no son tus familiares?

Cuestionario n. 10: Tratamiento nominal I

1. ¿A quién le tratas de señor o señora?
2. ¿A quién le tratas de nombre de pila?
3. ¿A quién le tratas de tío o tía?
4. ¿A quién le tratas de chico o chica?
5. ¿A quién le tratas de macho?
6. ¿A quién le tratas de chaval o chavala?
7. ¿A quién le tratas de hombre o mujer?
8. ¿A quién le tratas de viejo o vieja?
9. ¿A quién le tratas de guapo o guapa?
10. ¿A quién le tratas de cielo?

Cuestionario n. 11: Tratamiento nominal

1. ¿Cómo le tratas a tu vecino en el caso de que necesites pedirle algo?
2. ¿Cómo la tratas a tu profesora cuando entras a su despacho?
3. ¿Cómo te diriges a tu médico de cabecera cuando estás en su consulta?
4. ¿Cómo te diriges a una desconocida en la calle para pedir hora?
5. ¿Cómo te diriges a un desconocido en un bar para pedir fuego?
6. ¿A quién te diriges con un título académico?
7. ¿A quién le tratas de jefe o jefa?
8. ¿Cómo te parece si alguien te trata de nene o nena?
9. ¿Cuándo te tratan de cabrón? ¿Quién te trata así y dónde?
10. ¿Te han tratado con la palabra caballero? ¿Cuándo pasó y dónde?

Cuestionario n. 12: Saludos

1. ¿Qué saludo consideras universal?
2. ¿En qué situación no lo puedes emplear?
3. ¿Cómo saludas cuando llegas a casa?
4. ¿Cómo saludas a tu profesor?
5. ¿Saludas a las personas cuando entras al ascensor de un centro comercial?
6. ¿Saludas a las personas cuando entras al ascensor de tu casa?
7. ¿Cómo saludas por la tarde al entrar en una tienda? ¿Puedes entrar si saludar?
8. ¿Existen más situaciones donde el saludo no es necesario?
9. ¿Quién saluda primero, el que entra o el que ya está dentro?
10. ¿Cómo saludas a tu colega en la calle cuando os encontráis pero no os paráis para hablar?

Cuestionario n. 13: Saludos II

1. ¿Utilizas algunos saludos a la vez? ¿Cuáles son estas secuencias?

2. ¿Consideras algunos saludos más formales que otros? ¿Cuáles son?
3. ¿Hace falta responder a un *¿qué tal?* ¿Cuál es entonces la reacción?
4. Buenas noches, ¿es un saludo o una despedida? ¿Podría ser también un deseo?
5. ¿Puedes reconocer por la forma de saludo una persona antipática?
6. ¿Cómo te despidas de tus amigos?
7. Cuando te vas y dices *¡Que te vaya bien!*, ¿se puede considerar una despedida?
8. ¿De dónde puedes salir sin despedirte?
9. ¿Qué gestos se realizan a la hora encontrarse y despedirse?
10. ¿A quién te diriges siempre con *buenos días*?

SEKCE III – Typy situací

Cuestionario n. 14: Situación A

Una estudiante viene a ver a su profesora de la universidad a su despacho. Su intención es informar a su profesora que no podrá participar en su seminario de la tarde. La estudiante se quiere disculpar por ello. Mientras tanto la profesora acepta sus disculpas pero le dice a su estudiante qué es lo que tiene que hacer para recuperar su no participación en clase. La condición que pone la profesora es entregar un deber especial. La estudiante luego abandona el despacho.

1. ¿Cómo saluda la estudiante a su profesora?
2. ¿Cómo se dirige a su profesora?
3. ¿Sería posible no saludar en esta situación?
4. ¿Qué combinaciones de saludo y tratamiento nominal podría formular la estudiante?
5. ¿Cómo reacciona la profesora al saludo de su estudiante?
6. ¿Es una situación formal o informal?
7. ¿La estudiante la trata de *tú* o de *usted* a su profesora? ¿Por qué?
8. ¿Y la profesora? ¿Cómo la trata a su estudiante?
9. ¿Es una situación de respeto o de solidaridad?
10. ¿Tiene alguna de las dos personas el poder sobre la otra?
11. ¿Cómo podría formular la estudiante su disculpa?
12. ¿Cómo reaccionaría la profesora? ¿Cómo aceptaría la disculpa?
13. En esta situación, ¿la estudiante daría las gracias?
14. ¿Cómo se despidió la estudiante al salir del despacho?
15. ¿Cómo le dice la profesora a su estudiante que cumpliera con el deber?

Cuestionario n. 15: Situación B

Entras en una tienda de alimentos. Saludas al entrar y te diriges directamente a la caja. Allí le pides al cajero si te puede hacer el favor de cambiar un billete de 20 euros en monedas que necesitas para comprar tabaco en una máquina que está delante de la tienda. El empleado cumple con tu deseo. Luego abandonas la tienda.

1. ¿Cómo saludas cuando entras a la tienda?
2. ¿Es necesario saludar en esta situación?
3. ¿Qué tratamiento nominal empleas para dirigirte al chico de la caja?

4. ¿Le preguntas automáticamente mientras él hace su trabajo y se dedica al cliente que le toca el turno de la caja? ¿O esperas hasta que el chico cobre al cliente que tiene su turno en la caja?
5. ¿Cómo formularías tu pedido?
6. ¿Le explicarías los motivos que tienes para cambiar un billete al contado?
7. ¿Crees que es una situación de urgencia?
8. ¿Cómo crees que reaccionaría el chico de la caja? ¿Cumpliría con tu deseo? ¿Cómo lo diría?
9. ¿Das las gracias en esta situación? ¿Cómo lo dices?
10. ¿Quién de los dos crees que tiene el poder en esta situación?
11. ¿Te diriges al chico de la caja con *tú* a con *usted*? ¿Y si fuera una chica? ¿Y si fuera una mujer mayor?
12. ¿Cómo te despides?
13. ¿Crees el chico de la caja se ve obligado a cumplir con tu petición?
14. ¿Sería posible formular tu petición de esta manera? – ¡Oye!, ¿*me puedes cambiar este billete*? ¿Crees que sería cortés?
15. Cuando el cajero te facilita el cambio, ¿qué te dice? ¿Por qué no te trata de *tú/usted*?

Cuestionario n. 16: Situación C

Entras a una sala de espera de la consulta de tu médico de cabecera. No tienes concertada la cita, sin embargo necesitas hablar urgentemente con tu médico sobre un asunto personal. Llamas a la puerta de la consulta. Abre la asistenta. La preguntas si es posible hablar con el médico. Tras haber hablado con él, abandonas la sala de espera donde están esperando a su turno los otros pacientes.

1. ¿Cómo saludas cuando entras a la sala de espera?
2. ¿Es necesario saludar en esta situación?
3. ¿Cómo la saludas a la asistenta cuando abre la puerta?
4. ¿Qué tratamiento nominal empleas para dirigirte a ella?
5. ¿Cómo le explicas lo que necesitas? ¿Se lo pides o sólo se lo dices?
6. ¿Cómo podrían ser las formas de tu petición/simple información?
7. ¿Le explicarías los motivos que tienes?
8. ¿Cómo reaccionaría la asistenta?
9. ¿Crees que es una situación cómoda?
10. ¿Das las gracias en esta situación? ¿Cómo lo dices?
11. ¿Quién de los dos crees que tiene el poder en esta situación?
12. ¿Cómo la tratas a la asistenta? ¿Con *tú* o con *usted*? ¿Y si fuera un asistente?
13. ¿Cómo se dirige la asistenta a ti cuando te llama para entrar?
14. ¿Crees que la asistenta se ve obligada a cumplir con tu petición?
15. ¿Cómo te despides de ella? ¿Emites un saludo cuando abandonas la sala de espera?

Cuestionario n. 17: Situación D

Estás cenando en un restaurante con un grupo de amigos. Durante la cena quieres pedir un plato más para compartirlo con tus compañeros. Llamas al camarero y se lo dices.

El camarero trae el plato que pediste y lo sirve a la mesa. Una vez terminada la cena pides la cuenta. El camarero os ofrece a todos unos chupitos para digerir. Aceptáis esta posibilidad. Así que el camarero os sirve los chupitos y a la vez trae la cuenta. Luego abandonáis todos el local.

1. ¿Cómo saludas al camarero cuando viene a la mesa?
2. ¿Cómo le pides al camarero otro plato?
3. ¿Cómo reacciona el camarero verbalmente?
4. ¿Qué tratamiento nominal empleas para dirigirte a él/ella?
5. ¿Cómo te trata el empleado del restaurante, de *tú* o de *usted*?
6. ¿Das las gracias cuando el camarero trae el plato?
7. ¿Con qué palabras lo sirve a la mesa?
8. ¿Quién tiene el poder en esta situación?
9. ¿Cómo le comunicas que estáis dispuestos a pagar el servicio?
10. El camarero te ofrece algo más para digerir, ¿cómo te lo ofrece?
11. ¿Cómo lo aceptas?
12. ¿Das las gracias por este ofrecimiento?
13. ¿Con qué tratamiento pro/nominal se dirige el camarero a cada una de las personas cuando pregunta qué chupito tomará cada uno en la mesa?
14. El camarero trae la cuenta, ¿elogiáis la comida?
15. ¿Te despides del camarero?

Cuestionario n. 18: Situación E

En una taquilla de Renfe hay mucha cola. Tú llegas tarde a la estación y estás sin billete. La estación no cuenta con las instalaciones de máquinas automáticas de venta de billetes así que no te queda otro remedio que adelantar a las personas que justamente están esprando su turno. Al final consigues el billete a te da tiempo llegar al andén para coger el tren.

- a. ¿Cómo solucionas verbalmente la petición de adelantar a las personas?
- b. ¿Cómo las tratas?
- c. ¿Les saludas?
- d. ¿Justificas tu necesidad?
- e. ¿Cómo pueden reaccionar las personas en la cola?
- f. ¿Les das las gracias después de cederte el paso?
- g. ¿Estás conversando con ellos también de otra cosa?
- h. ¿Cómo dices al taquillero que quieres un billete para Sevilla?
- i. ¿Le tratas de *tú* o de *usted*?
- j. El taquillero te ofrece una variabilidad de billete: ventanilla, pasillo, mesilla, clase turista o preferente etc. ¿Cómo te lo ofrece?
- k. ¿Quién de los dos crees que tiene el poder en esta situación?
- l. ¿Das las gracias por conseguir el billete al abandonar la taquilla?
- m. ¿Te despides? ¿Cómo?
- n. ¿Crees que sería posible que alguna persona no te cediera el paso?
- o. ¿Qué te diría/n?

Cuestionario n. 19: Situación F

Llegas a casa con tu pareja después de unas vacaciones de mar y playa. Al salir del aeropuerto paras un taxi. El taxista te sube las maletas al maletero mientras tú subes al coche. Le dices la dirección. Al llegar al lugar de destino el taxista te comunica el precio del trayecto. Una vez cobrarte el taxista baja las maletas del maletero y se va.

- a. ¿Saludas al taxista? ¿Cómo?
- b. ¿Cómo lo tratas?
- c. ¿Cómo te trata él a ti?
- d. ¿Habláis durante el trayecto?
- e. ¿Sería cómo hablar con él todo el trayecto?
- f. ¿Le pides que te lleve o simplemente le comunicas la dirección?
- g. ¿Quién tiene el poder en esta situación?
- h. Cuando el taxista te baja las maletas del maletero, ¿le das las gracias?

Cuestionario n. 20: Situación G

Estás en una situación de emergencia, ya que perdiste el último autobús que te pueda llevar a tu casa. Es de noche y no hay servicio de taxis. No te queda otro remedio que contactar con un amigo tuyo y pedirle si te puede venir a recoger a la estación de autobuses. Le haces una llamada por teléfono y os ponéis de acuerdo. El compañero te viene a recoger y te deja en la puerta de tu casa.

1. ¿Qué le dices por teléfono a tu amigo? Dime todo lo que dirías en una situación de urgencia.
2. ¿Le pides perdón por interrumpir a estas horas?
3. ¿Cómo reacciona tu amigo aceptando tu ruego?
4. ¿Cómo reaccionaría en el caso de no poder venir?
5. ¿Te pide perdón por no poder venir? ¿Cómo?
6. ¿Quién de los dos crees que tiene el poder en esta situación?
7. Una vez en su coche rumbo a casa, ¿cómo reaccionas verbalmente?
8. ¿De qué habláis?
9. ¿Le das las gracias al abandonar su coche?
10. ¿Cómo te despides de él/ella?

Cuestionario n. 21: Situación H

A tu fiesta de cumpleaños que organizas una tarde en la terraza de tu casa acuden muchas personas, entre ellas dos compañeros de trabajo que te traen un regalo en una caja. Abres la caja y resulta que te regalaron un viaje al Caribe y un botellazo de whiskey de muy buena calidad.

1. ¿Cómo los recibes en tu casa?
2. ¿Cómo se saludan tus compañeros con los demás que ya están en la terraza?
3. ¿Cómo se tratan entre todos?
4. ¿Cómo te felicitan tus compañeros?

5. ¿Reaccionas de alguna manera congiendo la caja grande de sus manos?
6. ¿Dices algo abriendola?
7. ¿Cómo reaccionas al enterarte lo que hay dentro?
8. ¿Cómo expresas la satisfacción o sorpresa?
9. ¿Crees que es una situación cómoda?
10. ¿Reaccionan los demás de alguna manera?

Cuestionario n. 22: Situación I

Estás comprando en un supermercado de Eroski. Compras muchos productos y resulta que no puedes cargar con todo. Al final le dices a la chica en la caja que aprovechas la posibilidad de entrega a domicilio. Para eso, sin embargo, hay que rellenar un formulario y darse de alta de este servicio. No lo puedes hacer en la caja sino en un establecimiento especial donde se realizan estos asuntos. Pides que te guarden de momento las bolsas con la compra.

1. ¿Saludas a la chica en la caja?
2. ¿Cómo le explicas lo que necesitas?
3. ¿Ella te trata de *tú* o de *usted*?
4. ¿Le explicas los motivos que tienes para tu petición?
5. ¿Te parece que se trata de una situación incómoda de alguna manera?
6. ¿Cómo te explica la cajera lo que tienes que hacer?
7. Quieres rellenar el formulario en la caja, ¿cómo te dice la cajera que no será posible?
8. ¿Cómo te explica cómo a dónde hacerlo?
9. ¿Cómo le pides que te guarden las bolsas?
10. ¿Le das las gracias?
11. ¿Cómo te despides?

Cuestionario n. 23: Situación J

Llegas a casa de un amigo tuyo justo en el momento cuando están comiendo. Te invitan a compartir la comida con ellos. No contabas con esta situación y ellos tampoco.

1. ¿Cómo te invita tu compañero a entrar a su casa?
2. ¿Te parece una situación incómoda?
3. ¿Cómo te invitan a compartir la comida?
4. ¿Pides perdón por interrumpir?
5. ¿Le explicas a tu compañero lo que necesitas a la hora de comer o en otro momento?
6. ¿Hablas con los demás?
7. ¿Puede pasar que te niegues a entrar en la casa o a compartir la comida?
8. ¿Cómo lo dirías?
9. ¿Quién crees que tiene el poder en esta situación?
10. ¿Das las gracias en esta situación? ¿Por qué? ¿Cómo lo dices?

SEKCE IV – Komplimenty

Cuestionario n. 24: Cumplidos I - Tema

Te encuentras con tu compañero/a en la calle, os ponéis a hablar. ¿Qué es normalmente lo que elogias en él/ella?

Cuestionario n. 25: Cumplidos II – Formas

Te encuentras con tu amigo/a. ¿Cómo formularías un cumplido si queires elogiar...?

su prenda de vestido, su peinado, su plato, su casa, su bolso, su acción, su coche, sus gafas, su aspecto físico, su cambio de look?

Cuestionario n. 26: Cumplidos III – Formas

Te encuentras con tu vecino en el ascensor. ¿Cómo formularías un cumplido si queires elogiar...?

su prenda de vestido, su peinado, su plato, su casa, su bolso, su acción, su coche, sus gafas, su aspecto físico, su cambio de look?

Cuestionario n. 27: Cumplido IV – Formas

Te encuentras con tu jefe/a. ¿Cómo formularías un cumplido si queires elogiar...?

su prenda de vestido, su peinado, su plato, su casa, su bolso, su acción, su coche, sus gafas, su aspecto físico, su cambio de look?

Cuestionario n. 28: Cumplido V – Interacción

Marca aquellas personas a las que nunca formularías un cumplido:

Mi madre, mi profesor de inglés, mi vecina de enfrente, el portero de mi casa, una taquillera en la piscina municipal, mi prima, un hombre desconocido en la calle, una mujer desconocida en la calle.

Cuestionario n. 29: Disculpas

¿Cómo te disculpas en estas situaciones?

1. Llegas tarde a clase.
2. Interrumpes una reunión con el sonido de tu teléfono.
3. Le atropellas a una mujer en un autobús.
4. Vuelcas una taza de café encima de tu compañero.
5. Te equivocaste de día y no llegaste a una fiesta de cumple.
6. Insististe en que tenías razón y no fue así.
7. Le prometiste a tu compañero devolver el libro que te dejó. No lo hiciste.
8. No estás de acuerdo con lo que dicen las personas que están a tu lado. ¿Cómo entras en la conversación para poder expresar lo que piensas tú mismo?
9. Quieres decir algo que seguramente provoca un disgusto. ¿Cómo lo dices?
10. Has mentido a alguien y él se dio cuenta de ello.

11. Trabajas en una taquilla de teatro. Ya no quedan entradas para esta tarde. ¿Cómo lo dices?

Cuestionario n. 30: Actos comisivos

¿Cómo formularías una invitación?

1. Quieres ir con tu chica al cine.
2. Le quieres ayudar a tu madre con tender la ropa.
3. Le quieres acercar a casa a tu compañera de trabajo.
4. Ves que tu abuelo no puede bajar una caja de un estante muy alto.
5. Ofreces ayuda a una mujer con el cochecito para subirlo al autobús.
6. Una amiga tuya va a vender su casa. La quieres acompañar al abogado.
7. Quieres ir a desayunar con tus compañeros de trabajo.
8. Ofreces tu piso para alojar a toda la familia de tu amigo.
9. Propones salir de viaje dos días después.
10. Estás de marcha con tus amigos. Quieres cambiar de local.

Cuestionario n. 31: Actos directivos

1. Tienes mucho frío ya que la ventana de la habitación que compartes con tu compañera está abierta. ¿Cómo le dirías que cerrara la ventana?
2. Estás de viaje. En el aeropuerto te encuentras con un compañero tuyo. Dentro del aparato cada uno de vosotros ocupa asiento que queda lejos uno del otro. ¿Cómo le pedirías a un desconocido que cambiara de asiento contigo?
3. Estás preparando la cena y necesitas que tu hijo baje a la tienda para traer más huevos. ¿Cómo se lo dices?
4. Tu amigo conduce muy mal en la carretera hasta que te da miedo. ¿Cómo reaccionas?
5. Necesitas hablar con un empleado de plantilla que tú diriges. Lo llamas por teléfono. ¿Cómo se lo dices?
6. Estás haciendo recados en una administración pública. Llegas a la taquilla para pedir un formulario de emisión de pasaporte. ¿Qué dices para conseguir este formulario?
7. Tienes problemas con tu teléfono móvil. ¿Cómo le pides a un desconocido en el tren para que te deje el suyo para poder hacer una llamada de urgencia?
8. Eres funcionario. Hablas con un cliente que por sucesiva vez no ha llegado con los documentos que ya le habías pedido antes. Quieres cerrar ya su agenda. ¿Cómo le dices que traiga los documentos lo más antes posible?
9. ¿Cómo les pides a tus padres que te dejen una casa de campo para poder ir con tus compañeros del instituto?
10. Estás en un taxi. De repente te das cuenta de que necesitas pasar por un sitio. ¿Cómo le dices al taxista que cambie de rumbo?